

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL L

1996

GENT 1996

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL L

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Ere-Voorzitter:

Em. Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9051 St.-Denijs-Westrem

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem

Redactiesecretaris-penningmeester:

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris:

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Bestuursleden:

Dr. J. DECAVELE, Directie Cultuur, Sint-Pietersplein 10, 9000 Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Lidmaatschap:

750 fr. jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: 850 fr.

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en
van de Provincie Oost-Vlaanderen.

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL L

1996

GENT 1996

I N H O U D

KOEN VERLAECKT, RENE PROOS, Laat-Romeinse Wijster-spelden uit de Schelde nabij Wichelen. Inleiding tot de problematiek van de Romeinse en middeleeuwse rivierfondsten	1
BARBARA HAGGH, Sources for plainchant and ritual from Ghent and London: a survey and comparison	23
JOHAN DAMBRUYNE, Sociale mobiliteit en status in het zestiende-eeuwse Gentse ambachtswezen	73
HARALD DECEULAER, Implicaties van de straat: rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurtten (17de en 18de eeuw)	121
PIET LENDERS, Arbitrage bij geschillen tussen leden van de Gentse Kamer van Koophandel in de achttiende eeuw	149
GITA DENECKERE, De resurrectie van Jacob Van Artevelde in de 19de-eeuwse Gentse arbeidersbeweging. Over het verlangen naar 'de Grote Man'	155
MARTINE DE REU, De geschiedenis en de rijkdommen van de Bibliothecae Dominicanae	189
GRETA MILIS-PROOST, De Gentse Universiteitsbibliotheek als embleem van moderniteit	217
ALEXANDER VERCAMER, LEEN CHARLES, JORIS DE ZUTTER, ERNEST VAN DER HAEGHEN, JOHAN DECAVELE, Huldiging Johan Decavele 25 jaar stadsarchivaris van Gent (teksten der toespraken)	237
LEEN CHARLES, RENE DE HERDT, MARIE CHRISTINE LALEMAN, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1995-1996	253

Medewerkers aan dit nummer:

Koen Verlaeckt, RUG, Vakgroep Archeologie en Oude geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, 9000 Gent

René Proos, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), Kerkstraat 1, NL 3811 CV Amersfoort (Nederland)

Barbara Haggh, 4708 Kirkwood Drive, Lincoln, NE 68516 (Nebraska), USA

Johan Dambruyne, RUG, Vakgroep nieuwe geschiedenis, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Harald Deceulaer, Sterstraat 15, 2018 Antwerpen

Piet Lenders, p./a. UFSIA, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen

Gita Deneckere, RUG, Vakgroep geschiedenis der nieuwste tijden, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Martine De Reu, RUG, Centrale Bibliotheek, handschriftenafdeling, Rozier 9, 9000 Gent

Greta Milis-Proost, RUG, Centrale Bibliotheek, Rozier 9, 9000 Gent

Alexander Vercamer, bestendig gedeputeerde, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gouvernmentstraat, 9000 Gent

Leen Charles, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Joris De Zutter, p./a. Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Ernest Van der Haeghen, Schepen der stad Gent, p./a. Stadhuis, Botermarkt, 9000 Gent

Johan Decavele, Directie Cultuur Stad Gent, Sint-Pietersplein 10, 9000 Gent

René De Herdt, Museum Industriële Archeologie en Textiel, Oudevest 18, 9000 Gent

Marie Christine Laleman, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

LAAT-ROMEINSE WIJSTER-SPELDEN UIT DE SCHELDE NABIJ WICHELEN. INLEIDING TOT DE PROBLEMATIEK VAN DE ROMEINSE EN MIDDELEEUWSE RIVIERVONDSTEN

Koen Verlaeckt¹

Met de medewerking van René Proos²

Spelden uit de Schelde

Het uitgangspunt van deze bijdrage vormt de studie van twee fraai versierde bronzen spelden van een voor onze gewesten uitzonderlijk type. Ze worden bewaard in het Stedelijk Museum Bijloke te Gent³.

- Bijloke, inv. nr. 530 (fig. 1.a): goed bewaarde bronzen speld met biconische kop; versiering op de kop en het bovenste gedeelte van de pin; ronde doorsnede; goudbruine patina met zwarte en groene oxidatievlekken. Lengte= 244 mm, hoogte kop= 7 mm, diameter kop= 11 mm, lengte versierde zone= 58 mm, diameter pin= 4 mm; ca. 22 g.

De kop is versierd met een drie-armig stralenpatroon, met daartussen stippenversiering; iedere arm wordt gevormd door twee evenwijdige lijnen, opgevuld met stippen. De versiering van de pin bestaat afwisselend uit zones met horizontale ringvormige verdikkingen en zones met gefacetteerde prismaversiering, i.e. van boven naar onder: 8 ringen, 1 prismazone, 9 ringen, 1 prismazone, 11 ringen, 1 prismazone, 12 ringen.

- Bijloke, inv. nr. 531⁴ (fig. 1.b): afgebroken bronzen speld; versiering op het bovenste gedeelte van de pin; polygonale doorsnede; goudbruine patina met

¹ Post-doctoraal onderzoeker, Universiteit Gent, Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa, Blandijnberg 2, 9000 Gent. Het typescript werd afgesloten op 27 september 1996.

² Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), Kerkstraat 1, NL-3811 CV Amersfoort.

³ De spelden werden elders reeds kort besproken: zie K. VERLAECKT, *Laat-Romeinse spelden uit de Schelde te Schellebelle (O.-VI.)*, in: *Romeinendag 15 maart 1995*, Gent, 1995, pp. 32-34 (= VERLAECKT 1995a).

⁴ Een afgietsel wordt bewaard in het Oudheidkundig Museum van de Universiteit Gent (inv. nr. 727). Eerdere vermeldingen van dit speldfragment vinden we bij: J. MAERTENS DE NOORDHOUT, *Objets en bronze trouvés dans l'Escaut en Flandre orientale*, Gent, 1920, p. 14, pl. 3.3; A. DELOE, *Belgique ancienne. Catalogue descriptif et raisonné. II. Les âges du métal*, Bruxelles, 1931, p. 124; M. BAUWENS-LESENNE, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oostvlaanderen (vanaf de vroegste tijden tot aan de Noormannen) (Oudheidkundige Repertoria, A.II)*, Brussel, 1962, p. 252 en p. 256.

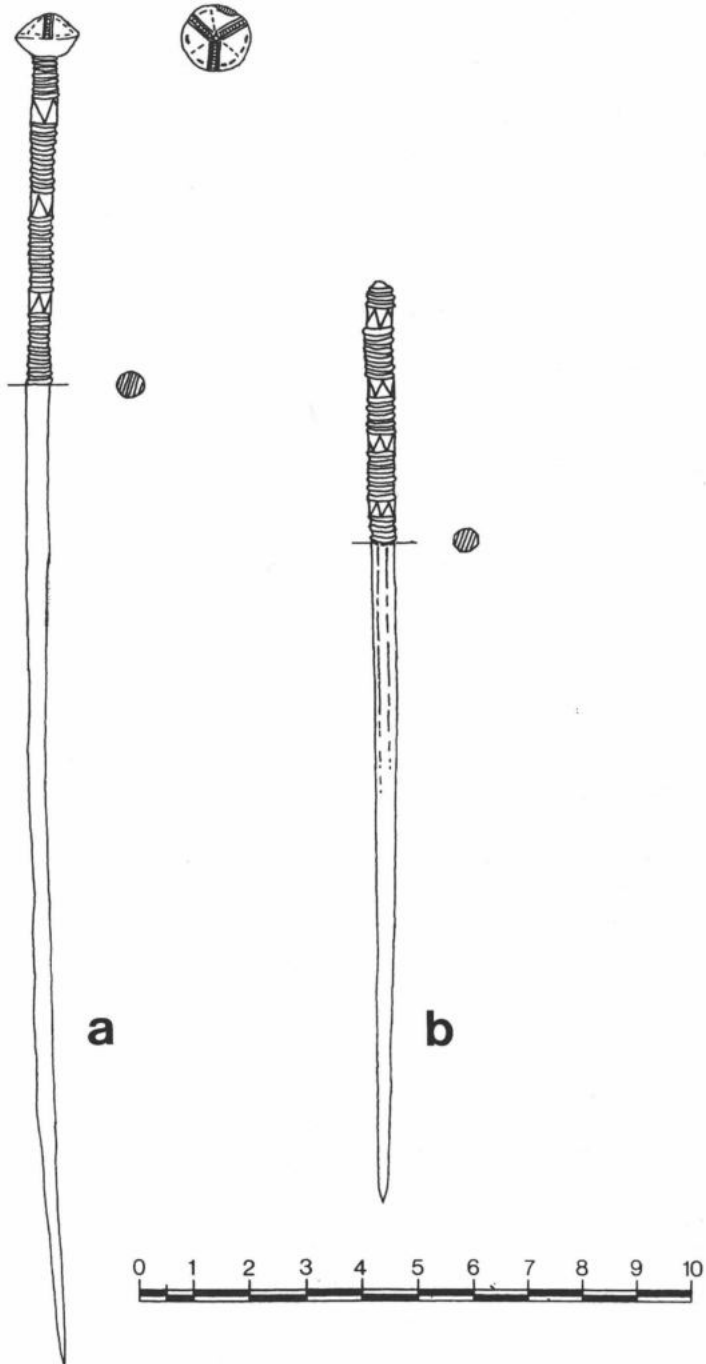

Fig. 1. De twee spelden uit Schellebelle.

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

groene oxidatievlekken. Door de beschadiging is de vorm van de kop niet te achterhalen. Lengte= min. 166 mm, lengte versierde zone= 44 mm, diameter pin= 4 mm; ca. 13 g.

De versiering van de pin is analoog aan deze van de eerste speld en bestaat van onder naar boven uit: 3 ringen, 1 prismazone, 6 ringen, 1 prismazone, 5 ringen, 1 prismazone, 6 ringen, 1 prismazone, 2 ringen.

Beide spelden maken deel uit van de voormalige privé-verzameling van Joseph Maertens de Noordhout (1872-1941), een Gentse amateur-archeoloog en conservator van het Oudheidkundig Museum van de Universiteit Gent⁵. De inhoud van zijn collectie werd verdeeld tussen het Bijlokemuseum en de Universiteit Gent. Bijzonder goed vertegenwoordigd zijn vondsten uit de Schelde, opgebaggerd ter hoogte van de Meulebeek (ook Molenbeek genoemd), vlakbij de gemeentegrens tussen de prefusie-gemeenten Wichelen en Schellebelle (fig. 2), maar

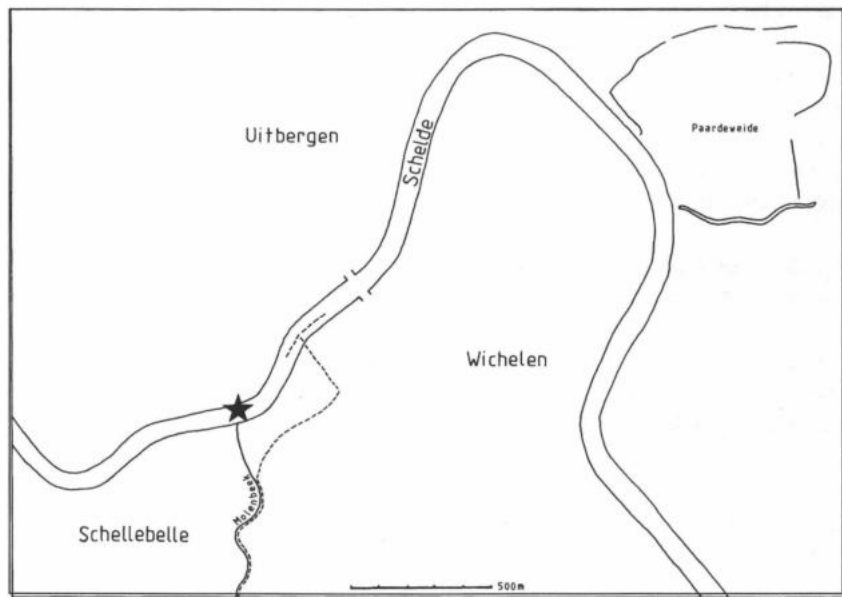

Fig. 2. Situering van de vindplaats (*) nabij de Meulebeek.

waarschijnlijk nog gelegen op het grondgebied van laatstgenoemde gemeente (Lambert: 121,00/188,70). De baggerwerken vonden plaats tussen 1912 en 1914 en brachten in oudheidkundige kringen een ware sensatie teweeg, waarvan de echo's nog doorklinken in de toenmalige literatuur: *le bouleversement de cet ancien lit de l'Escaut fut un réel événement tant au point de vue de la préhistoire, qu'au point de vue même de l'histoire, par suite du grand nombre d'objets qui*

⁵ M.C. LALEMAN, Maertens de Noordhout, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 10, 1983, pp. 417-420.

*y furent découverts*⁶. In 1920 publiceerde Maertens de Noordhout een selectie uit dit uitzonderlijk rijke vondstencomplex. Eén van de hier besproken spelden (nr. 531) wordt er afgebeeld en uitdrukkelijk omschreven als een 165 mm lange *épingle à tête, garnie d'ornements à facettes intercalés entre plusieurs ronds concentriques*⁷. De auteur dateert het, naar analogie met de overige bronzen, in de bronstijd. We mogen aannemen dat de tweede speld (nr. 530), ofschoon niet expliciet vermeld in de literatuur, eveneens van de werken aan de Meulebeek afkomstig is.

De eerste speld (nr. 530) behoort zonder twijfel tot het type Wijster⁸. Het ontbreken van de kop bij het tweede exemplaar biedt geen zekerheid over een toewijzing aan dezelfde groep of aan het nauw verwante type Fécamp⁹. De gecombineerde versiering van prismazones en ringvormige verdikkingen is voor beide types geattesteerd, waarbij dient opgemerkt dat de Fécamp-spelden vaak rijker zijn gedecoreerd (*Kerbschnitt*-motieven), al dan niet gekoppeld aan een uitvoering van de speld in zilver¹⁰.

De geografische spreiding van Wijster- en Fécamp-spelden strekt zich uit van de Seine tot aan de Elbe en zelfs verder noordwaarts, zoals geïllustreerd door het exemplaar van Nagelsti op het Deense eiland Lolland¹¹. De gemiddelde lengte van deze spelden en hun positie in funeraire contexten suggereren een gebruik als hulpmiddel om een hoofddoek of haarnet vast te maken.

Wijster-spelden horen thuis in het begin van de 5de eeuw n. Chr., een datering die wordt bevestigd door hun aanwezigheid in gesloten graf- en nederzettingencontexten, zoals geïllustreerd door de recente vondst van een speldfragment in directe associatie met ceramiek uit het 2de kwart tot het midden van de 5de eeuw in een afvalkuil te Duisburg¹². Wijster-spelden zijn jonger dan het type Fécamp, waarvan de eerste voorbeelden reeds opduiken tijdens de tweede helft van de 4de

⁶ J. MAERTENS DE NOORDHOUT, *Objets en silex et en corne de cerf trouvés dans l'Escaut en Flandre orientale*, Gent, 1922, p. 3.

⁷ MAERTENS DE NOORDHOUT 1920, p. 14, pl. 3.3.

⁸ H.W. BÖHME, *Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts zwischen unterer Elbe und Loire. Studien zur Chronologie und Bevölkerungsgeschichte (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, 19)*, München, 1974, p. 35.

⁹ *Ibid.*, pp. 35-36.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld de zilveren exemplaren met goudbeleg uit Nagelsti (Denemarken), Fécampen Krefeld-Gellep. J. WERNER, Ein fränkischer Haarpeil der jüngeren Kaiserzeit aus Lolland, in: *Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, 1990, fig. 1.

¹¹ WERNER 1990.

¹² G. KRAUSE, Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen im Bereich der Duisburger Altstadt, in: *Germania*, 72, 1994, 2, p. 552, p. 555, fig. 19.1.

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

eeuw¹³. Beide types zouden teruggaan op provinciaal-Romeinse spelden uit de 2de en de 3de eeuw¹⁴. Aangezien het stervormige versieringspatroon op de kop van de Wijster-spelden typisch lijkt voor de Lage Landen, vermoedt Böhme dat het productiecentrum aan de Maas of de Beneden-Rijn moet hebben gelegen. Deze suggestie wordt thans bevestigd door de recente opgravingen van een uitgestrekte nederzetting in het Nederlandse Gennep-Maaskemp. De site, die onder meer een vijftal Wijster-spelden en een aanverwant exemplaar in zilver prijsgaf, werd vermoedelijk bewoond door Germaanse *foederati*, die zich binnen de grenzen van het Romeinse *Imperium* zijn komen vestigen. Zowel het archeologisch als archeozoologisch onderzoek (consumptie van edelhart en beer) benadrukken het sterk elitaire karakter van de site¹⁵. Gietvormen, metaal-slakken en smeltkroesfragmenten wijzen op een grootschalige en prestigieuze metaalverwerkende nijverheid, waarin een voorname rol was weggelegd voor edelsmeden. De site van Rhenen (provincie Utrecht) is een ander voorbeeld van een mogelijk verband tussen rijkere (elitaire?) nederzettingen en het voorkomen van Wijster-spelden. In de omgeving van Rhenen bevindt zich een niet onbelangrijke concentratie van gouden halsringen (type Velp) uit de late 4de eeuw, alsook enkele rijke krijgersgraven, die door Heidinga worden geïnterpreteerd als *a wealth which can only be attributed to the highest social strata*¹⁶.

De geografisch-contextuele spreiding van de Wijster-spelden, zoals tot nu toe gekend op basis van de gepubliceerde vondsten, vertoont een tweedeling¹⁷. De concentratie in het Nederlandse centrale rivierengebied¹⁸, die nu kan worden

¹³ J. WERNER, Ein reiches Laetengrab der Zeit um 400 n.Chr. aus Fécamp (Seine-Maritime), in: *Miscellanea archaeologica in honorem J. Breuer (Archaeologia belgica, 61)*, Brussel, 1962, pp. 145-154; W.A. VAN ES, Late-Roman pins from Xanten/Dodewaard and Asselt, in: *Berichten ROB*, 17, 1967, pp. 121-128 (= VAN ES 1967a); BÖHME 1974, pp. 38-39.

¹⁴ VAN ES 1967a, p. 123; W.A. VAN ES, *De Romeinen in Nederland*, Bussum, 1981, fig. 209.

¹⁵ H.A. HEIDINGA, Een nederzetting uit de Volksverhuizingstijd bij Gennep, in: STOEPKER H. (ed.), *Archeologische kroniek van Limburg over 1988 en 1989*, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 126, 1990, pp. 199-200 (= HEIDINGA 1990a); H.A. HEIDINGA, Een nederzetting uit de Volksverhuizingstijd aan de Maaskemp, in: STOEPKER H. (ed.), *Archeologische kroniek van Limburg over 1990*, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 127, 1991, pp. 228-231; H.A. HEIDINGA & G.A.M. OFFENBERG, *Op zoek naar de vijfde eeuw. De Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam, 1992.

¹⁶ H.A. HEIDINGA, From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages, in: BESTEMAN J.C., BOS J.M. & HEIDINGA H.A. (eds.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena (Studies in prae- en protohistorie, 4)*, Assen/Maastricht, 1990, p. 16, fig. 5.

¹⁷ De meest recente verspreidingskaart vindt men bij WERNER 1990, p. 14.

¹⁸ W.A. VAN ES, *De Romeinen in Nederland*, Bussum, 1972, fig. 152; R.S. HULST, *Archeologische kroniek van Gelderland 1986*, in: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre*, 78, 1987, p. 215.

aangevuld met een mogelijke uitloper tot in het Vlaamse Scheldebekken, bestond vooral uit riviervondsten, terwijl ten oosten en noorden van dit gebied de spelden eerder in graven en nederzettingen werden aangetroffen. De nieuwe en sterk uitgebreide vondstenlijst (bijlage) noopt echter tot een nuancering van dit beeld. Gedurende de laatste vijf jaar stellen we namelijk een opvallende toename vast van detectorvondsten, een rechtstreeks gevolg van de veralgemeende inzet van dit toestel, zowel door amateur-archeologen als door professionele instanties, waaronder de universiteiten en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek¹⁹. De verspreiding van het type strekt zich verder uit dan tot nu toe werd aangenomen, met duidelijke concentraties in de Nederlandse provincies Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Utrecht. De numerieke dominantie van spelden uit De Geer (nabij Dorestad) en Gennep bevestigen dat het productiegebied nu zeker in het centrale rivierengebied moet worden gezocht. Ofschoon de meeste detectorvondsten niet toelaten de objecten te relateren aan hun oorspronkelijke archeologische context, wijzen de vondstomstandigheden meestal toch naar vermoedelijke nederzettingen- en/of grafvondsten. Het aandeel van de baggervondsten is sterk teruggelopen en deze groep vormt nu slechts een minderheid. Vanuit bronnenkritisch oogpunt moet evenwel worden opgemerkt dat de nieuwe baggertechnieken, die na 1950 in zwang zijn gekomen, bijzonder nefast zijn voor de observatie en bewarings-toestand van eventuele archeologica. Het opzuigen en wegpompen van de baggerspecie gebeurt thans immers onder hoge druk en gaat vaak gepaard met een transport over verschillende kilometers naar de dumpingplaats. Deze gevoelige reductie in visibiliteit en bewaringspotentieel mag ons evenwel niet doen poneren dat het tijdperk van de riviervondsten definitief voorbij is²⁰, zodat we best rekening blijven houden met een door tal van post-depositionele factoren vertekend verspreidingsbeeld.

De schaarste aan Wijster-spelden in westelijk Vlaanderen staat in schril contrast met hun hoge frequentie in het Nederlandse rivierengebied. Ondanks het geringe aantal vondsten en de bedenking dat een systematische speurtocht in verzamelingen meer exemplaren kan opleveren, lijkt het er momenteel toch op dat de Wijster-spelden in beide regio's contextueel anders werden behandeld. In dit verband moeten we onwillekeurig terugdenken aan de rijke rivierdeponeringen uit de bronstijd, die onder meer te Wichelen en elders in de Scheldevallei zijn

¹⁹ Persoonlijke mededeling R. Proos (Amersfoort).

²⁰ Een treffend voorbeeld is de privé-verzameling van R. Waterschoot (Nieuwkerken-Waas), die in de jaren '70 heel wat archeologica verzamelde ter hoogte van Antwerpen-Linkeroever. Hiertoe prospecteerde hij onder vaak hachelijke omstandigheden de opgespoten storthopen in de Krankeloonpolder. Zie K. VERLAECKT, Gewei en brons uit de Schelde. Pre- en protohistorische baggervondsten in de verzameling Waterschoot, in: *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek*, 1993 (1995), 1/2, pp. 1-51 (= VERLAECKT 1995b); G. DE WILDE & K. VERLAECKT, Munten uit de modder. Een staalkaart van 24 eeuwen monetaire geschiedenis uit de Schelde nabij Antwerpen (in voorbereiding).

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

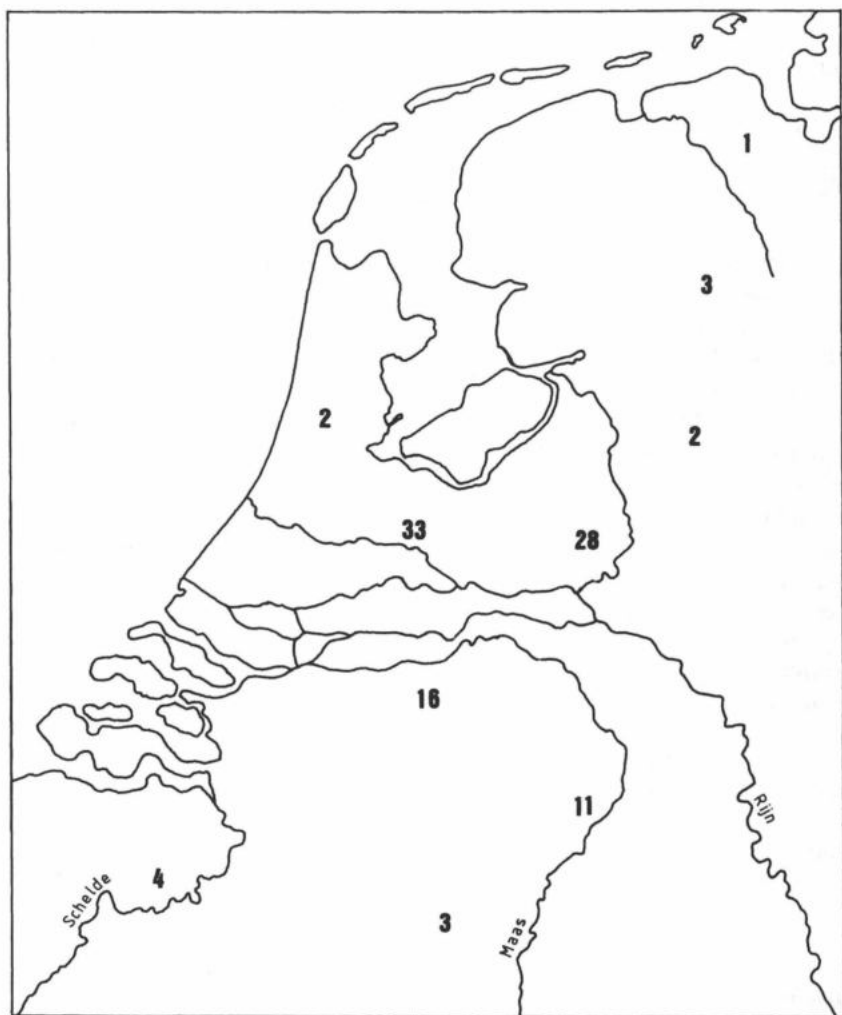

Fig. 3. *Verspreiding van de Wijster-spelden in Vlaanderen en Nederland, uitgedrukt in absolute cijfers (minimumaantal) per provincie.*

ontdekt²¹. De accumulatie van vooral metalen objecten op de rivierbodem en in de aanpalende alluviale vlakte lijkt op het eerste gezicht een onbegrijpelijke verspilling, doch niets is minder waar. Onder meer op basis van etno-archeologisch onderzoek wordt thans aangenomen dat het intentioneel deponeren van prestigegoederen deel uitmaakt van een complex sociaal mechanisme, waarbij het er de elite om te doen is de bestaande hiërarchie te bestendigen en zo mogelijk te verstevigen. Hoe waardevoller de weggeworpen voorwerpen, hoe hoger de "offeraar" in aanzien kwam te staan. Dergelijke offers vonden wellicht plaats in tijden van nood, waarin de elite blootstond aan externe of interne spanningen. Dit neemt overigens niet weg dat deze sociale offers ook op geregelde tijdstippen kunnen hebben plaatsgevonden, al dan niet omkleed met de nodige ceremonies. Daarnaast kunnen sommige voorwerpen ook als persoonlijke of religieuze offers in het water zijn gedeponerd. We wijzen hier op de speciale relatie tussen mens en rivier, die in de ijzertijd leidde tot de vergoddelijking van bepaalde stromen. Mogelijk schuilt achter de deponering van de Wijster-spelden een analoge motivatie als tijdens de bronstijd: hun schaarste in Vlaanderen droeg mogelijk bij tot hun prestige. Uitsluitel zal evenwel enkel mogelijk zijn na een grondige inventarisatie van de vondsten uit alle periodes. De site van Wichelen-Schellebelle biedt als geen ander de mogelijkheid om het deponeringsfenomeen in een diachronisch perspectief te bestuderen. Of de Wijster-spelden van Schellebelle geassocieerd mogen worden met Germaanse *foederati*²², valt voorlopig niet te bewijzen. Deze periode is voor de Scheldevallei overigens slecht gekend.

Rivervondsten uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen: potentieel en uitdagingen

Wanneer we de Wijster-spelden uit Schellebelle in een bredere context willen situeren, wordt pas duidelijk hoe groot het hiaat is in onze kennis van rivervondsten uit de Romeinse tijd en de Vroege Middeleeuwen. De baanbrekende publicaties van W. Torbrügge en R. Bradley hebben de meeste archeologen weliswaar overtuigd van de bronwaarde van rivervondsten²³, doch de voorkeur

²¹ K. VERLAECKT, *Between river and barrow. A reappraisal of Bronze Age metalwork found in the province of East-Flanders (Belgium) (British Archaeological Reports, International Series, 632)*, Oxford, 1996 (= VERLAECKT 1996a); K. VERLAECKT, Rivervondsten en depots: offers of reflectie van macht? In: VERLAECKT K. (ed.), *Tussen heuvel en rivier. De bronstijd in Oost-Vlaanderen (ca. 2000-750 v. Chr.)*, Dendermonde, 1996, pp. 49-71 (= VERLAECKT 1996b).

²² J.H.F. BLOEMERS, Acculturation in the Rhine/Meuse basin in the Roman period: a preliminary survey, in: BRANDT R. & SLOFSTRA J. (eds.), *Roman and Native in the Low Countries. Spheres of Interaction (British Archaeological Reports, International Series, 184)*, Oxford, 1983, p. 195.

²³ W. TORBRÜGGE, Vor- und frühgeschichtliche Flußfunde. Zur Ordnung und Bestimmung einer Denkmälergruppe, in: *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*, 51-52, 1971, pp. 1-146; R. BRADLEY, *The Passage of Arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*, Cambridge, 1990.

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

is sindsdien steevast gegeven aan de steen- en vooral de bronstijd, zowel in binnen- als buitenland. Momenteel zijn voor de bronstijd in de Scheldevallei een reeks bruikbare syntheses beschikbaar met bijhorende vondstenlijsten²⁴. Iets minder goed gedocumenteerd is de steentijd, die het vooral moet hebben van de publicatie van losse vondsten of individuele verzamelingen²⁵, en waar zich duidelijk de nood aan kritische repertoria doet gevoelen. De archeologisch gedocumenteerde sterke terugval in rivierdeponeringen bij de aanvang van de ijzertijd draagt ongetwijfeld bij tot een ondervertegenwoordiging van dit thema in de literatuur. Op internationaal vlak begint het tij slechts langzaam te keren, zoals mag blijken uit een eerste inventaris van Centraaleuropese depot- en rivierdovonden uit de La Tène-periode²⁶. In de Lage Landen is hiervan evenwel nog maar weinig te merken, op uitzondering van enkele losse vondstmeldingen en vrijblijvende overzichten²⁷. De Romeinse periode en Vroege Middeleeuwen tenslotte zijn voorlopig nog helemaal onverkend terrein. Eén van de objectieven van deze bijdrage bestaat er dan ook in bij de specialisten van deze periodes de nodige aandacht te wekken voor deze problematiek.

De volwaardige integratie van baggervonden in het archeologisch onderzoek vergt in de eerste plaats een mentaliteitswijziging bij de onderzoeker in kwestie. De doorsnee-archeoloog staat immers van nature uit huiverachtig tegenover losse vondsten, *i.e.* materiële getuigenissen zonder context, omdat de authenticiteit van de vondstomstandigheden niet te controleren zou zijn. Dit wankel uitgangspunt wordt uiteraard niet versterkt wanneer blijkt dat sommige antiquairs en privé-verzamelaars er niet voor terugdeinzen om de opgegeven vondstomstandigheden te vervalsen. Een extreem voorbeeld vormt de collectie van ingenieur Alphonse van Bogaert (1882-1967), die zijn privé-museum in het Oost-Vlaamse Hamme vulde met talrijke baggervonden, die steevast zijn voorzien van het etiket "gevonden bij de Schelde- en Durmewerken te Hamme"²⁸.

²⁴ E. WARMENBOL, *Schatten uit de Schelde. De voorwerpen uit de metaaltijden uit de verzameling Hasse*, Antwerpen, 1987; K. VERLAECKT, *Metalen voorwerpen uit de bronstijd, gevonden op het grondgebied van de provincie Oost-Vlaanderen*, in: *Archeologisch Jaarboek Gent 1992*, 1, 1993, pp. 49-130; VERLAECKT 1996a; VERLAECKT 1996b.

²⁵ Zie bijvoorbeeld V. HURT, *Le matériel en os et bois de cervidé*, in: WARMENBOL E., CABUY Y., HURT V. & CAUWE N. (eds.), *La collection Edouard Bernays. Néolithique et âge du bronze, époques gallo-romaine et médiévale (Monographie d'archéologie nationale, 6)*, Bruxelles, 1992, pp. 32-65; VERLAECKT 1995b.

²⁶ G. KURZ, *Keltische Hort- und Gewässerfunde in Mitteleuropa. Deponierungen der Latènezeit (Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg, 33)*, Stuttgart, 1995.

²⁷ P.W. VAN DEN BROEKE, *Cultusplaatsen, depots en rituelen in de metaaltijden*, in: VAN DEN BROEKE P.W., FOKKENS H., VAN GIJN A.L. & LOUWE KOOIJMANS L.P. (red.), *De prehistorie van Nederland*, Leiden (ter perse).

²⁸ A.J. VAN BOGAERT, *Kelten, Galliërs, Romeinen in de "Durme- en Scheldehoek"*, I, Leuven, 1965.

De onbetrouwbaarheid van deze herkomstgegevens voor de Romeinse afdeling bleek echter al spoedig toen duidelijk werd dat een bronzen steelpan uit "Hamme" in werkelijkheid uit Zuid-Frankrijk afkomstig was²⁹. Andere veront- rustende indicatoren zijn de merkwaardige hoeveelheid ongeschonden glaswerk en de aanwezigheid van munten van nagenoeg alle Romeinse keizers³⁰, die moeilijk te vereenzelvigen zijn met de destructieve aard van baggerwerken. De onaangename ervaring van professionele archeologen met deze verzameling en de overdreven reactie van de wetenschappelijke wereld leidde tot een *de facto*- veroordeling van alle privé-verzamelingen met riviervondsten³¹, die pas in de laatste jaren geleidelijk kan worden opgeheven. Wellicht is dit één van de voornaamste redenen waarom de studie van de Vlaamse baggerfondsten zoveel vertraging heeft opgelopen.

Om tegemoet te komen aan de gerechtvaardigde verzuchtingen naar betrouwbaarheidscriteria hebben we voor de bronstijd een evaluatiesysteem ontwikkeld (fig. 4), dat toelaat de waarde van de losse riviervondsten op een zo objectief mogelijke wijze in te schatten³². De strikte toepassing van de regels van de bronnenkritiek laat toe om deze methode zonder aanpassing ook aan te wenden voor de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. De controleerbare parameters omvatten de opgegeven vondstomstandigheden, het algemene (Europese) verspreidingspatroon van het voorwerptype in kwestie en de fysische toestand van het stuk (patina, chemische samenstelling in geval van metalen). Bij de controle van de vondstomstandigheden spelen historische bronnen een grote rol³³. De combinatie van externe en interne criteria laat toe de vondsten te rangschikken volgens een betrouwbaarheidsgradatie, die voor verdere studie kan worden gebruikt. Deze methode is weliswaar zeer arbeidsintensief, doch levert goede resultaten op en biedt een zo objectief mogelijk houvast om riviervondsten en andere losse vondsten naar waarde te schatten.

Ondanks het gebrek aan vondstencatalogi voor de Romeinse periode, de Middeleeuwen en de moderne tijden, zijn in de literatuur voldoende gegevens beschikbaar om het potentieel van dit grotendeels onbetreden onderzoeks domein te

²⁹ S.J. DE LAET, *Collectionneurs naïfs et marchands astucieux, ou les pérégrinations d'un manche de poêle gallo-romaine*, in: *Helinium*, X, 1970, pp. 282-286.

³⁰ VERLAECKT 1996a, p. 134.

³¹ Zie bijvoorbeeld M. DESITTERE, *L'âge du bronze dans la collection Hasse conservée au musée archéologique d'Anvers*, in: *Archeologie*, 1972, 1, pp. 30-32; F. VERMEULEN, *Archeologische vondsten. Prehistorie en Romeinse vondsten*, in: VERMEIREN-VANWELDEN M. (ed.), *Van Haspra tot Asper*, Asper, 1987, pp. 304-318.

³² VERLAECKT 1993, p. 54.

³³ Een belangrijke en historisch nog onderschatte documentatiebron in dit opzicht is het archief van het Ministerie van Openbare Werken, waar de Dienst Tjgebonden Waterwegen een aanzienlijke hoeveelheid oude baggerplannen bewaart.

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

Vondstomstandigheden (externe criteria)

- Klasse A: wetenschappelijk gedocumenteerde vondstomstandigheden
- Klasse B: rapportering binnen een vrij kort tijdsbestek na de vondst, gedetailleerde beschrijving van de omstandigheden
- Klasse C: rapportering na vele jaren, vage beschrijving van de omstandigheden
- Klasse D: rapportering zonder beschrijving van de omstandigheden

+

Interne criteria

- Fysische toestand van het voorwerp: patina, chemische samenstelling
- Typologisch verspreidingspatroon op Europees niveau

Eindevaluatie

- Klasse A: externe en interne criteria bevestigen elkaar
- Klasse B: interne criteria zijn betrouwbaar, externe criteria niet meer te controleren
- Klasse C: externe en interne criteria spreken elkaar tegen

Fig. 4. Schematisch overzicht van het kritisch evaluatiesysteem voor riviervondsten en andere losse vondsten.

onderlijnen. We hopen dat onderstaand beknopt overzicht ook de poorten van deze archeologische *terra incognita* zal helpen openbreken: de geciteerde voorbeelden illustreren de verscheidenheid aan objecten en deponeringsmotieven. Uit de Schelde komen verschillende Romeinse bronzen beeldjes, zoals de Mars van Dendermonde³⁴, die op basis van goed gedocumenteerde analoge vondsten in heiligdommen als religieus kunnen worden bestempeld³⁵. Fallische symbolen in brons, voorzien van een ophangstelsel, fungeerden waarschijnlijk als ex-voto's of amuletten. We kennen ze onder meer uit Wichelen en Appels³⁶. Tot dezelfde religieuze sfeer hoort een zandstenen altaar uit Wetteren, gewijd aan de god Hercules³⁷. Bronzen fibulae uit de 1ste-3de eeuw en een 4de-eeuwse kom in *terra sigillata* uit de Schelde te Dendermonde³⁸ (fig. 5) of de munten uit Schoonaarde³⁹ zijn dan weer minder gemakkelijk te duiden: zowel accidenteel verlies als intentionele deponering zijn mogelijk. In het laatste geval zou voor de kom bijvoorbeeld gedacht kunnen worden aan een voedseloffer, waarvan de antecedenten misschien zelfs opklimmen tot de late bronstijd, zoals geïllustreerd door een rivierfons uit Schellebelle⁴⁰. Het heterogeen Romeins schervenmateriaal uit de Schelde nabij Temse vertegenwoordigt dan weer duidelijk

³⁴ J. MAERTENS DE NOORDHOUT, *Catalogue du Musée des Antiquités de l'Université de Gand*, Gent, 1938, p. 90, nr. 13; G. FAIDER-FEYTMANS, *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz, 1979, cat. 13, pl. 10; H. MUSSCHE, H. THOEN & K. VERLAECKT, Catalogus, in: DE CLERCK K. (red.), *Tussen kunst en kennis. Een keuze uit de Gentse universitaire verzamelingen (Uit het verleden van de RUG, 31)*, Gent, 1992, p. 15, nr. 20.

³⁵ We verwijzen bijvoorbeeld naar de vondst van talrijke bronzen godenbeeldjes op de Kapellekouter te Kruishoutem: zie M. ROGGE & F. VERMEULEN, Een belangwekkende vondst van godenbeeldjes uit de Gallo-Romeinse tijd, in: VERMEULEN F., ROGGE M. & VAN DURME L. (red.), *Terug naar de bron. Kruishoutem archeologisch doorgelicht (Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone Reeks, 2)*, Gent, 1993, pp. 145-156.

³⁶ FAIDER-FEYTMANS 1979, cat. 311, pl. 117 (Wichelen); T. MOENS, *Bodem- en baggerfondsten uit Appels*, Dendermonde, 1993, cat. 56 (Appels).

³⁷ E. ESPERANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine. Tôme 9: Gaule germanique (troisième partie) et supplément*, Paris, 1925, nr. 7221.

³⁸ Y. CABUY, Les capitales d'un collectionneur: de Bagacum Nerviorum à Augustum Treverorum, in: WARMENBOL E., CABUY Y., HURT V. & CAUWE N. (eds.), *La collection Edouard Bernays. Néolithique et âge du bronze, époques gallo-romaine et médiévale (Monographie d'archéologie nationale, 6)*, Bruxelles, 1992, fig. 72.123-124, fig. 79.150.

³⁹ W. DE CLERCQ, G. DE WILDE & K. VERLAECKT, Romeinse baggerfondsten uit de Schelde te Appels/Schoonaarde (in voorbereiding).

⁴⁰ G. DE MULDER & W. DE SWAEF, Een late bronstijdfons uit Schellebelle, in: *VOBOV-Info*, 43-44, 1991, pp. 31-33.

⁴¹ H. THOEN, De opname in een wereldrijk: de Romeinse periode in Temse en in het Waasland, in: THOEN H. (red.), *Temse en de Schelde. Van IJstijd tot Romeinen*, Brussel, 1989, pp. 83-84, fig. 64.

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

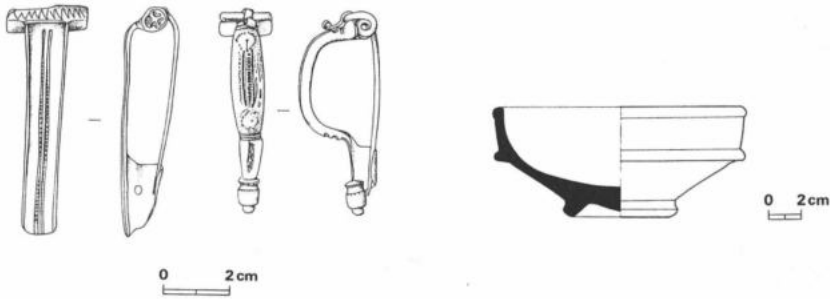

Fig. 5. Twee fibulae en een kom in Romeins luxe-aardewerk uit de Schelde te Dendermonde (naar Cabuy 1992).

nederzettingsafval (kookpotten), dat in de rivier is gedumpt⁴¹. Ook de fragmenten van twee amforen uit Appels zijn wellicht tijdens het laden of lossen in de rivier beland⁴².

Ook de middeleeuwse vondsten bieden een gedifferentieerd aanbod. Het befaamde gesculpteerde houten scheepsboegbeeld uit de Schelde nabij Appels hoort chronologisch ergens thuis tussen de 3de en de 7de eeuw; de vaak geciteerde toeschrijving aan de Vikingen kan op basis van stilistische argumenten en de resultaten van de radiokoolstofdatering nu wellicht definitief terzijde worden geschoven⁴³. De functionele associatie met een schip suggereert in de eerste plaats een accidenteel verlies, doch een intentionele deponering mag niet *a priori* worden uitgesloten. Een ruime variatie aan wapens hoort thuis in de Vroege Middeleeuwen en omvat onder meer pijlpunten, scramasaxen en werpbijlen (*franciscae*), waarvan sommige nog voorzien zijn van restanten van de houten schacht (fig. 6). Ze werden onder meer opgebaggerd in Schellebelle, Schoonaarde, Oudenaarde, Appels, Dendermonde, Grembergen en Moerzeke⁴⁴. De frequentie van deze groep kan op het eerste gezicht moeilijk verklaard worden door accidenteel verlies. Inventarisatie en grondige studie moet uitwijzen of de wapens intentioneel zijn gedeponerd en hoe ze zich kwantitatief en kwalitatief verhouden tot wapens in andere contexten (*in casu* graven).

⁴² MOENS 1993, cat. 42-43.

⁴³ MOENS 1993, cat. 75, met aanvullende bibliografische verwijzingen.

⁴⁴ Schellebelle: MAERTENS DE NOORDHOUT 1938, pp. 124-125, nr. 6-37; VERLAECKT 1996b, fig. 69. Schoonaarde: MAERTENS DE NOORDHOUT 1938, p. 126, nr. 40 en 45. Oudenaarde: MAERTENS DE NOORDHOUT 1938, p. 127, nr. 51-58. Appels: MOENS 1993, cat. 60-74, 76-79. Dendermonde: A. BLOMME, *Produits archéologiques des dragages de l'Escaut à Termonde*, Antwerpen, 1899, pp. 9-10, pl. III-IV. Grembergen: G. HASSE, Note sur la rupture de digues dans le polder de Grembergen-Moerzeke, in: *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles*, 45, 1930, pp. 196-198. Moerzeke: privé-collectie Georges Van Overstraeten (persoonlijke mededeling G. De Mulder).

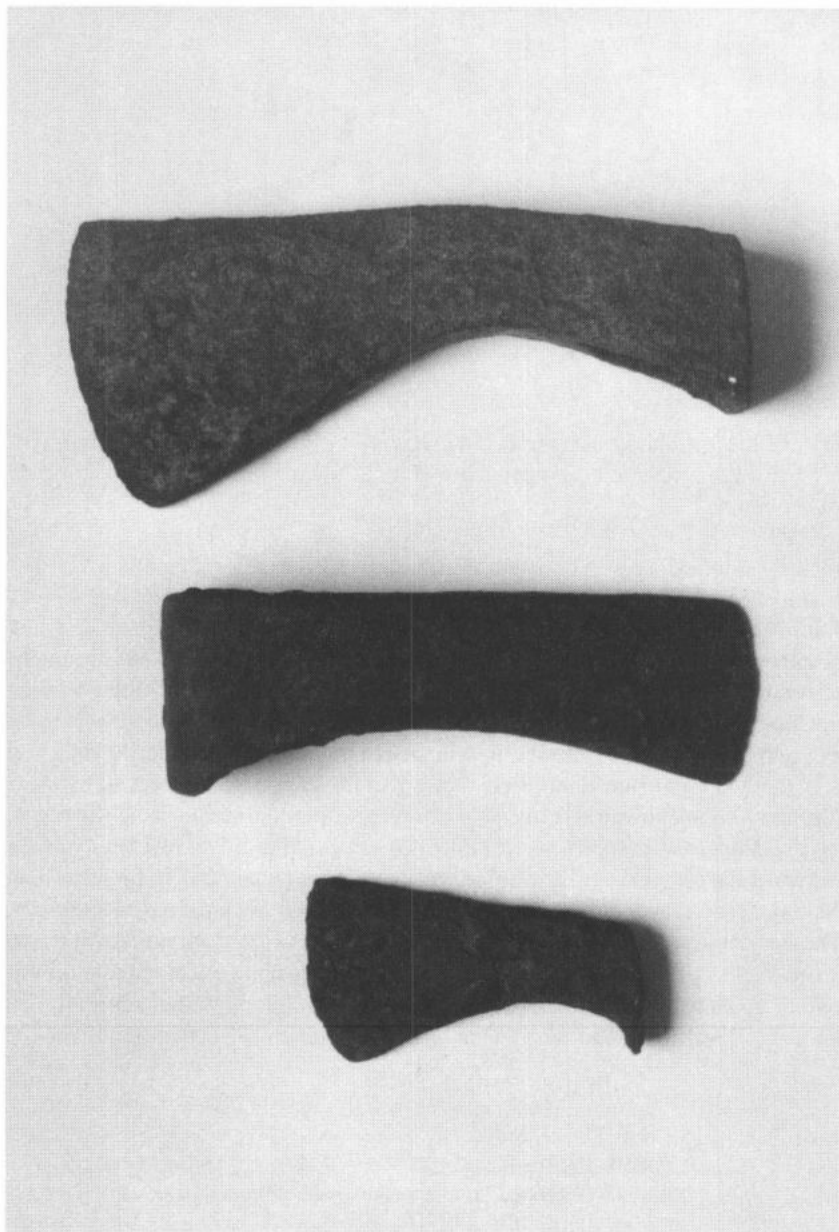

Fig. 6. Enkele vroeg-middeleeuwse wapenbijlen (franciscae), opgebaggerd uit de Schelde nabij Schellebelle (Oudheidkundig Museum Universiteit Gent, inv. nrs. 970-972).

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

Rivervondsten jonger dan de Vroege Middeleeuwen zijn tot nu toe sterk ondervertegenwoordigd in archeologische studies. Sporadische vondstmeldingen van bronzen ketels⁴⁵ en zwaarden⁴⁶ in de oudere literatuur bewijzen dat meer dan voldoende studiemateriaal aanwezig is voor een grondige analyse.

Bovenstaand overzicht toont aan dat de archeologische "buit" van de baggerschepen doorgaans een uitermate gediversifieerd gamma aan voorwerpen biedt, die niet allemaal om dezelfde reden op de bodem of in de onmiddellijke omgeving van de rivier zijn beland. Naast accidenteel verlies, afval en geërodeerd nederzettingmateriaal moeten we ook rekening houden met de mogelijkheid van intentionele deposities. Ook achter deze laatste verschuilen zich diverse motieven: van de openlijke consumptie van prestige goederen voor socio-politieke doeleinden (brons-tijd), over religieuze offers en ex-voto's tot persoonlijke deposities met symboolwaarde (muntoffers voor een behouden terugkeer). De hamvraag naar de accidentele of intentionele achtergrond van de rivervondsten kan pas worden opgelost eens we beschikken over gedetailleerde inventarissen en vergelijkende analyses met aandacht voor de buitenlandse rivervondsten. Zo kan de herkenning van patronen en de wijze waarop bepaalde voorwerptypes (bijv. Frankische wapens) per regio contextueel worden behandeld, uitsluitel geven over de motivatie achter de "tewaterlating" van deze objecten. Ook de diachronische analyse van relevante riviersecties, zoals het bijzonder rijke vondstengebied tussen Wetteren en Moerzeke, kan een belangrijk hulpmiddel zijn om trends te achterhalen⁴⁷. Zo is het bijvoorbeeld helemaal niet uit te sluiten dat de site aan de Meulebeek op de grens tussen Wichelen en Schellebelle doorheen de eeuwen een prominente rol heeft gespeeld in het aantrekken van prestigieuze goederen. In onze interpretatie van de Wijsterspelden hebben we daar trouwens reeds op gezinspeeld.

We durven dan ook hopen dat dit artikel ertoe zal bijdragen om de problematiek van de rivervondsten diachronisch te gaan bestuderen en het nog steeds aanwezige voorbehoud tegen de bronwaarde van deze categorie te milderen en

⁴⁵ G. HASSE, Les chaudrons en bronze de l'Escaut de la fin de l'âge du bronze à la fin de l'âge du fer, in: *Institut International d'Anthropologie. IIIe session. Amsterdam 20-29 septembre 1927*, Paris, 1928, pp. 392-394. De toewijzing van de ketels aan de brons- of ijzertijd is foutief, tenminste voor zover is af te leiden uit de illustrerende schetsen bij het artikel.

⁴⁶ *Catalogue de l'importante collection d'antiquités de porcelaines, faiences, grès, cuivres, étains, ferronneries, albatre, divers, objets préhistoriques et ethnographiques, armes de fouille, romaines, grecques, égyptiennes, meubles, bois sculptés - et tableaux délaissée par feu Monsieur Jean Moens dont la vente publique aura lieu les lundi 29 mai 1922, et jours suivants*, Gent, 1922, plaat.

⁴⁷ K. VERLAECKT, La vallée de l'Escaut en amont de Dendermonde, site religieux ou centre prestigieux ? Aperçu diachronique du Mésolithique au Moyen Age, in: *IIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Cinquième Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique. Herbeumont 22-25 août 1996. Actes*, I, Namur, 1996, pp. 33-34.

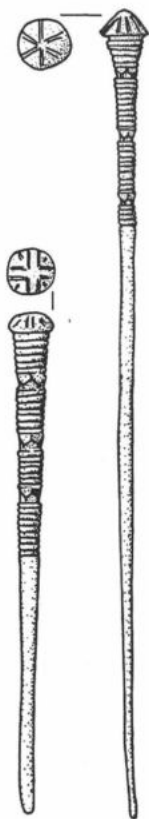

Fig. 7. De twee Wijster-spelden uit "Hamme", zoals ze in 1974 werden gedocumenteerd door Böhme. De lengte van het compleet exemplaar bedraagt 178 mm.

om te zetten in een kritische integratie van deze objecten in het globale *corpus* van onze archeologische kennis. Deze aanpak zal ongetwijfeld leiden tot een betere appreciatie van onze voorgeschiedenis.

Dankwoord

Het is mij een aangename taak de wetenschappelijke staf van het Stedelijk Museum Bijloke (Gent) te danken voor hun gewaardeerde medewerking en de toelating tot publicatie van deze twee spelden. Ik vermeld in het bijzonder de heer conservator A. Van den Kerkhove en mevrouw J. Baldewijns. T. Oost en F. De Roos (Stedelijk Museum Vleeshuis, Antwerpen) waren zo vriendelijk het zoekwerk naar de onvindbare spelden uit "Hamme" te verrichten. Langs Nederlandse zijde dank ik vooral de collega's R. Proos en M. Montforts (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, ARCHIS, Amersfoort) en P.W. van den Broeke (Archeologisch Centrum, Rijksuniversiteit Leiden). Vooral René

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

Proos spaarde tijd noch moeite uitgebreid te discussiëren over de mogelijke sociale connotaties van de Wijster-spelden en ik ben hem bovendien zeer veel dank verschuldigd voor de uitgebreide lijst van niet gepubliceerde exemplaren, in hoofdzaak detectorvondsten, die een volledig nieuw beeld werpen op de geografische spreiding van het fenomeen. Mijn dank gaat tenslotte naar J. Angenon (Universiteit Gent) en mijn echtgenote Tini voor het verzorgde tekenwerk.

Bijlage: voorlopige vondstenlijst van Wijster-spelden in de Lage Landen

De exhaustiviteit van de vondstenlijst in bijlage kan niet worden gegarandeerd. De compilatie steunt enerzijds op literatuurstudie, anderzijds op de belangrijke (ongepubliceerde) bijdrage van collega R. Proos (Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort), die mij genereus toestond zijn data hier over te nemen. Het centrale beheer van recente archeologische vondsten in Nederland door de ROB (Archis) staat bovendien in contrast met de Vlaamse situatie, waar nog geen Centraal Archeologisch Archief operationeel is. Wellicht levert een doorgedreven speurtocht in musea en privé-verzamelingen nog verschillende thans onbekende Wijster-spelden op.

De enorme toename aan Wijster-spelden in de laatste jaren, een rechtstreeks gevolg van de systematische inzet van metaaldetectoren, noopt tot de publicatie van een uitgebreide catalogus met illustraties en vermelding van alle technische kenmerken. Een dergelijke studie gaat het kader van deze bijdrage evenwel ver te boven⁴⁸.

Gebruikte afkortingen:

B	België
DV	detectorvondst
GV	grafvondst
LV	niet gespecificeerde losse vondst
NL	Nederland
NV	nederzettingstvondst
RV	riviervondst

Provincie Drenthe (NL)

- Beilen-Wijster: 1 GV (vondst 1926-1931)⁴⁹.
- Beilen-Wijster: 1 LV (1958-1961)⁵⁰.
- Beilen-Wijster: 1 LV (vóór 1975); info R. Proos. Het zou gaan om een typologische overgangsvorm tussen de types Fécamp en Wijster.

⁴⁸ Het is trouwens een illusie te veronderstellen dat alle Wijster-spelden archeologisch gedocumenteerd/geregistreerd zijn. Zo werden spelden van dit type recentelijk nog op een antiekbeurs in Vlaanderen te koop aangeboden. Het betreft naar alle waarschijnlijkheid illegaal gevonden exemplaren uit Nederland (mondelijke mededeling W. De Clercq).

Provincie Gelderland (NL)

- Angerlo-Lathum: 1 DV (ca. 1982); info R. Proos.
- Buren-Kerk-Avezaath: 1 DV (1989); info R. Proos.
- Buren-Zoelen: 1 DV (1993); info R. Proos.
- Ede: 1 LV (1973)⁵¹.
- Ede: 1 LV (vóór 1971); info R. Proos.
- Ede: 1 LV (1972); info R. Proos.
- Geldermalsen-Deil: 1 DV (1992); info R. Proos.
- Kerkwijk-Nieuwaal: 1 DV (1987), 1 DV (1989); info R. Proos.
- Lathum-Lathumse Waard: 1 RV (vóór 1984)⁵².
- Neerijnen-Waardenburg: 2 LV (1992); info R. Proos.
- Neerijnen-Ophemert: 1 DV (1992); info R. Proos.
- Nijmegen: 1 GV (1960-61)⁵³.
- Nijmegen: 1 LV (vóór 1972); info R. Proos.
- Nijmegen-Nieuwstraat: 1 GV (1961); info R. Proos⁵⁴.
- Ommeren: 1 NV (1960)⁵⁵.
- Rossum: 1 LV (vóór 1957)⁵⁶.
- Rossum: 1 LV (vóór 1976); info R. Proos⁵⁷.
- Tiel-Beegakker (vóór 1991): 1 DV; info R. Proos.
- Tiel-Drumpt: 2 LV (1980); info R. Proos.
- Tiel-Wadenoijen: 1 DV (1985); info R. Proos⁵⁸.
- Tiel-Zennewijnen: 1 DV (1992); info R. Proos.
- Voorst-Wilp: 1 DV (1990); info R. Proos.
- Wageningen-Diedenweg: 1 GV (1981); info R. Proos.
- Wychen: 1 LV (vóór 1971); info R. Proos.
- Zevenaar: 1 NV (1979-1981)⁵⁹.

⁴⁹ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 28.

⁵⁰ W.A. VAN ES, Wijster. A native village beyond the imperial frontier 150-425 A.D, in: *Palaeohistoria*, XI, 1967, fig. 69.42 (= VAN ES 1967b); BÖHME 1974, lijst 9, nr. 28.

⁵¹ P.J.R. MODDERMAN & M.J.G.Th. MONTFORTS, Archeologische kroniek van Gelderland 1970-1984, in: *Bijdragen en mededelingen van de Vereniging Gelre*, 82, 1991, pp. 167-169, fig. 15.9.

⁵² W.J.H. WILLEMS, Romans and Batavians: a Regional Study in the Dutch Eastern River Area, II, in: *Berichten ROB*, 34, 1984, fig. 56.

⁵³ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 24.

⁵⁴ J.H.F. BLOEMERS, L.P. LOUWE KOOIJMANS & H. SARFATIJ, *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam, 1981, p. 120.

⁵⁵ J. YPEY, Een bronzen haarpn uit Ommeren, gem. Lienden, in: *Berichten ROB*, 10-11, 1961, pp. 562-565; BÖHME 1974, lijst 9, nr. 18.

⁵⁶ VAN ES 1967b, fig. 70.3; BÖHME 1974, lijst 9, nr. 20.

⁵⁷ Deze wordt bewaard in het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden (inv. nr. Rm. 226); persoonlijke mededeling R. Proos.

⁵⁸ HULST 1987, p. 215, fig. 7.

⁵⁹ MODDERMAN & MONTFORTS 1991, p. 169, fig. 15.10.

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

Provincie Groningen (NL)

- Feerwerd: 1 LV (vóór 1890); info R. Proos.

Provincie Limburg (B)

- Neerharen: 1 LV (1886)⁶⁰.
- Tongeren: 1 LV (vóór 1972)⁶¹.
- Tongeren: 1 LV (vóór 1914); info R. Proos⁶².

Provincie Limburg (NL)

- Beesel-Haselt: 1 DV (1993); info R. Proos.
- Born-Obbicht: 1 DV (1983); info R. Proos.
- Gennep-Stamelberg: ca. 7 NV (1988-1991); info R. Proos⁶³.
- Roermond: 1 LV (vóór 1972); info R. Proos.
- Swalmen-Asselt: 1 RV (1972); info R. Proos⁶⁴.

Provincie Noord-Brabant (NL)

- Alem: 1 RV (1953-1955)⁶⁵.
- Beers-Gassel: 1 RV (ca. 1981-1982)⁶⁶.
- Cuyk: 1 LV (vóór 1967)⁶⁷.
- Grave-Escharen: 1 LV (1985-1987)⁶⁸.
- Heusden-Heesbeen: 2 LV (1978-1987)⁶⁹.
- Lith: 1 NV (vóór 1954)⁷⁰.
- Lith-Kessel: 1 LV (vóór 1979); info R. Proos.
- Lith-Teeffelen: 3 LV (1979); info R. Proos.
- Lith-Teeffelen: 1 LV (1981-82)⁷¹.
- Maren: 1 RV (vóór 1967)⁷².

⁶⁰ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 26.

⁶¹ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 27.

⁶² F. CUMONT, Comment la Belgique fut romanisée, in: *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles*, 28, 1914-1919, p. 174, fig. 67.

⁶³ HEIDINGA & OFFENBERG 1992, p. 106.

⁶⁴ J.H.F. BLOEMERS, Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1973-1974, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg*, 111, 1975, p. 41, fig. 21.2.

⁶⁵ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 21.

⁶⁶ W.J.H. VERWERS, *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1981-1982 (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem, 28)*, Waalre, 1986, p. 44, fig. 36.

⁶⁷ VAN ES 1967b, fig. 70.1; BÖHME 1974, lijst 9, nr. 25.

⁶⁸ W.J.H. VERWERS, *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1985-1987 (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem, 34)*, Waalre, 1990, pp. 66-67, fig. 54.

⁶⁹ VERWERS 1990: 67, fig. 55; W.J.H. VERWERS, *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1990*, in: *Brabants Heem*, 43, 1991, p. 143, fig. 45.

⁷⁰ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 23.

⁷¹ VERWERS 1986, pp. 39-40, fig. 29.a.2.

⁷² VAN ES 1967b, fig. 70.2; BÖHME 1974, lijst 9, nr. 22.

KOEN VERLAECKT m.m.v. RENÉ PROOS

- 's-Hertogenbosch: 2 LV, waarvan de juiste herkomst niet gekend is; info R. Proos.
- Vught-Sophiabrug: 1 RV (vóór 1979); info R. Proos.

Provincie Noord-Holland (NL)

- Texel-Den Burg: 1 LV (1976); info R. Proos.
- Uitgeest-Dorreegeest: 1 NV (1980); info R. Proos⁷³.

Provincie Oost-Vlaanderen (B)

- "Hamme" (fig. 7): 2 RV (vóór 1974)⁷⁴. De spelden konden niet worden teruggevonden in het Stedelijk Museum Vleeshuis (Antwerpen).
- Schellebelle (fig. 1): 2 RV (1912-14); deze bijdrage.

Provincie Overijssel (NL)

- Dalfsen: 1 NV (vóór 1964)⁷⁵.
- Markelo-Elsen: 1 LV (1990); info R. Proos.

Provincie Utrecht (NL)

- Bunnik-Vechten: 1 LV (vóór 1971), 1 DV (1992); info R. Proos.
- Bunnik-Werkhoven: 2 LV (vóór 1995); info R. Proos.
- Cothen-Dwarsdijk: 1 DV (1992); info R. Proos.
- Cothen-Trechtweg: 2 DV (1995); info R. Proos.
- Houten-'t Goy: 1 DV (1994); info R. Proos.
- Oud-Leusden: 1 GV (1982-1984)⁷⁶.
- Rhenen: 2 GV (1952)⁷⁷.
- Rhenen-Remmerden: 1 DV (1992); info R. Proos.
- Utrecht-Castellumterrein: 1 NV (1936-1938); info R. Proos⁷⁸.

⁷³ A. GROEN, De terp te Dorreegeest, in: *Westerheem*, XXX, 1981, 5, p. 182.

⁷⁴ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 17.

⁷⁵ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 29.

⁷⁶ W.J. VAN TENT, *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984*, Utrecht, 1988, pp. 24-26, fig. 19; W.A. VAN ES, Volksverhuizing en continuïteit, in: VAN ES W.A. & HESSING W.A.M. (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. - 900 n.C.*, Amersfoort, 1994, fig. 52.

⁷⁷ BÖHME 1974, lijst 9, nr. 19.

⁷⁸ L.R.P. OZINGA & S.L. WYNIA, Fragment van een laat-Romeinse haarpen, in: OZINGA L.R.P., HOEKSTRA T.J., DE WEERD M.D. & WYNIA S.L. (red.), *Het Romeinse castellum te Utrecht. De opgravingen in 1936, 1938, 1943/44 en 1949 uitgevoerd onder leiding van A.E. van Giffen met medewerking van H. Brunsting, aangevuld met latere waarnemingen (Studies in Prae- en Protohistorie, 3)*, Utrecht, 1989, p. 152; VAN ES 1994, pp. 69-70, vermeldt meerdere, al dan niet gefragmenteerde exemplaren uit het *castellum* van Utrecht.

ROMEINSE SPELDEN UIT WICHELEN

- Wijk-bij-Duurstede - De Geer: min. 18 NV en/of LV (1989-1996); info R. Proos⁷⁹.
- Wijk-bij-Duurstede-Hoogstraat O: 1 LV (1971); info R. Proos.
- Zeist-Vinkenbuurt: 1 DV (1993); info R. Proos.

⁷⁹ VAN ES 1994, fig. 60. De gefragmenteerde toestand van verschillende spelden laat niet altijd een typologische identificatie toe.

SOURCES FOR PLAINCHANT AND RITUAL FROM GHENT AND LONDON: A SURVEY AND COMPARISON

Barbara HAGGH

Introduction

The history of chant was shaped not only by authority and tradition, but also by individual initiatives, folklore, error and circumstance, and this is most evident when composers, commissioners, copyists and singers of chant are studied alongside the music. In this respect cities, homes for diverse peoples and religious communities, provide an ideal framework for an investigation: Ghent and London are especially well suited not only because of their rich and relatively unstudied archives but also because they were the two most populous cities north of Paris in the late fifteenth century and represented the lively musical cultures of Flanders and England.

As the first stage of a project to study the chant and polyphony of Ghent and London in the later Middle Ages and the musicians shaping that repertory, manuscripts and fragments containing the rituals of the churches and abbeys of both cities were surveyed in order to establish what survives and to record preliminary impressions of the nature of the sources.¹ Early as well as later sources were studied, to permit as accurate a chronology of the introduction of new chant as possible. The later sources are an especially useful resource for the study of later medieval music, since they are more numerous than sources of polyphony, more representative of music in daily life and more revealing than archives in documenting musical practices. They also reflect most clearly the interaction between ecclesiastical authorities, patrons, founders, composers,

¹ I am grateful to the Leverhulme foundation for supporting my research within the project, 'Music in the North-European Metropolis: London and Ghent c. 1400-1520', directed by Andrew Wathey. For assistance in Ghent, I am indebted to Daniël Lievois for sharing his knowledge of the history of Ghent with me and for facilitating my research in numerous ways, to Georges Declercq for his considerable contribution to the first part of this essay, and to the staff of the Bijloke Museum, Museum voor Schone Kunsten, Rijksarchief, Stadsarchief and Universiteitsbibliotheek in Ghent, the Openbare Bibliotheek and Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn in Bruges and the Diocesan Seminary Library in Tournai. An earlier version of this article, superseded here, was delivered as a paper at the seventh meeting of the International Musicological Society Study Group Cantus Planus in Sopron, Hungary, thanks to travel assistance from the British Academy, and is in press as part of the proceedings (Budapest, forthcoming). For further information on musical terms or composers, see *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, ed. S. SADIE, 20 vols., London, 1980.

BARBARA HAGGH

authors, individual scribes and owners and can show associations between churches and abbeys not necessarily evident from documentary sources.²

The principal objective here is not to survey book production or musical notation, which would require a separate study, but rather to consider what the sources reveal of local musical and devotional practices. The later sources are easier to analyze in this respect than the earlier sources, since they give fuller rubrics and can often be dated quite precisely. For this reason, more attention is given here to the earlier sources and to the gradual *Blandiniensis*, in particular, which is of unparalleled importance as the earliest surviving assembly of all of the sung mass proper texts. Given the restrictions of space and the number of manuscripts, only their most interesting features will be discussed here - further elaboration of the many important topics passed over quickly here will be found in the book proposed for the project.

Table One lists known manuscripts and fragments from Ghent and London.³

² Introductions to books prepared for ecclesiastical use include C. VOGEL, *Medieval Liturgy: An Introduction to the Sources*, tr. and rev. by W. STOREY and N. RASMUSSEN, Washington, 1986 (early medieval books); A. HUGHES, *Medieval Manuscripts for Mass and Office: A Guide to Their Organization and Terminology*, Toronto, 1982 (later medieval books); and M. HUGLO, *Les livres de chant liturgiques*, Turnhout, 1988 (typology of books). On ecclesiastical ritual in general, see J. HARPER, *The Forms and Orders of Western Liturgy from the Tenth to the Eighteenth Century: A Historical Introduction and Guide for Students and Musicians*, Oxford, 1991 (introductory) and D. HILEY, *Western Plainchant: A Handbook*, Oxford, 1993 (comprehensive) as well as numerous articles in *The New Grove Dictionary*, op.cit.

³ The author would be most grateful for any information about manuscripts from Ghent and London not listed here (fuller descriptions will appear in the book in preparation). Evangeliaries, obituaries (except those with musical notation), martyrologies, and books of Hours are omitted here intentionally but will be discussed in the book. Also omitted but worth mentioning are two graduals prepared in 1504 by the Hieronymites in Ghent for the St Mary Magdalene *godshuis* in Bruges, which have complete kyriales and sequentiaries (including the lesser-known sequences *Alma cohors domini* for the Wednesday after Pentecost, *Cuius hodie celebremus* for Sts Agatha and Agnes, *De parente pestas* for the Transfiguration, and *Festum presens recolentes* for St Barbara), Bruges, Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn, Archives oSJ 211.I-II, in fol₅; also the late 12th-century psalter, Tournai, Cathedral Chapter Library, MS A 15, 12, once thought to be from Ghent but whose office of the dead has Matins responsories not found in any other sources from Ghent or elsewhere: *Credo quod, Qui lazarus, Domine quando veneris, Ne recorderis, Heu mihi, Peccante me, Libera me ... de viis, Requiem eternam, Libera me ... de morte* (cf. K. OTTOSEN, *The Responsories and Versicles of the Latin Office of the Dead*, Aarhus, 1993). Their calendars (the folios of several are mixed together) list St Eleutherius, the first bishop of Tournai, and St Austregisilus, bishop of Bourges. I thank canon Dumoulin and Jacques Pycke for making this psalter available to me. It is possible that some fragments once kept in Tournai and in Gothic notation are from Ghent, though further study is necessary. These are *Varia*, Archives de Famille, 1985/1, at the Algemeen Rijksarchief in Brussels. Some manuscripts from Ghent are discussed in M. J. BLOXAM, *A Survey of Late Medieval Service Books from the Low Countries: Implications for Sacred Polyphony* (unpub. diss., Yale University, 1987), pp.21-33, who concentrates on noted books, breviaries and missals. No survey of manuscripts of ecclesiastical ritual from London has ever been published.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

A list of printed books from the two cities can be obtained from David Crawford, director of the project 'Renaissance Liturgical Imprints: A Census' at the University of Michigan or on the World Wide Web: <http://www.umich.edu/davidcr.4>

Ghent: The Breve and Bland

Ghent begins the survey, because the oldest manuscripts of the two cities are documented there. They include 'le monument le plus précieux qui nous reste pour l'histoire de la messe', the gradual that is part of Brussels, Royal Library, MSS 10127-10144, a compilation copied c. 800 and in the library of the Abbey of St Peter in Ghent by 1200 according to Lowe and by the thirteenth century at the very latest following the date of copying of its *ex libris* (hereafter the compilation is 'Bland'),⁵ as well as a no longer extant *antephona*[] in a book list from the Abbey of St Bavo's, the latter which has been dated between c.800 and 810-814.⁶ St Peter's Abbey on the Blandin hill (*Mont Blandin, Blandijnberg*) is presently thought to be the oldest of the two Ghent abbeys, which both date from the seventh century. St Amand founded St Peter's between 629 and 639. St Bavo's dates from the second half of that century.⁷ The booklist, the later history

⁴ Address: Prof. David Crawford, Director, Renaissance Liturgical Imprints: A Census (RELICS), 2053 School of Music, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan 48109, USA

See E.A. LOWE, *Codices latini antiquiores*, 10, Oxford, 1963, no.1548. Lowe and the authors cited below agree on a 13th-century date for the *ex libris* on f. 3r. For what follows, I am greatly indebted to Georges Declercq, who commented extensively on three drafts and recommended bibliography. I also thank Michel Huglo and Marike Teeuwen for pointing me to further bibliography. The most recent edition of the gradual in Bland is R.-J. HESBERT (ed.), *Antiphonale missarum sextuplex*, Rome, 1935 (his comment on p. XVI cited). Also see P. JEFFERY, The Oldest Sources of the *Graduale*: A Preliminary Checklist of MSS Copied Before About 900 AD, in: *Journal of Musicology*, 2, 1983, pp.316-321 (esp. p.319); J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique*, 1, Brussels, 1901, pp.191-194, no.363; H. PEILLON, L'antiphonaire de Pamelius, in: *Revue bénédictine*, 29, 1912, pp.411-437; M. ANDRIEU, *Les ordines Romani du haut moyen âge*, 1, Louvain, 1931, pp.91-96; M. HUGLO, Le Chant 'Vieux-Romain', in: *Sacris erudiri*, 6, 1954, pp.111-112, no.13; K. GAMBER, *Codices liturgici latini antiquiores*, 2, Freiburg, 1968, pp.504-505; and J. FROGER, L'édition du graduel par Pamelius et le manuscrit 'Blandiniensis' (Bruxelles, B.R.lat 10127-10144), in: *Études grégoriennes*, 11, 1970, pp.175-180, which cite other studies.

Bischoff (1967) dates it c.800, Munding (1930) just before 813, and Verhulst (1971) closer to 800 but to 810/14 (citations in note 11).

On the two abbeys, see especially A. VERHULST and G. DECLERCQ, Early Medieval Ghent between two abbeys and the Counts' Castle, in: *Rural and Urban Aspects of Early Medieval Northwest Europe*, Aldershot, 1956, repr. 1992, no. XII, but also G. BERINGS and Ch. LEBBE, Abbaye de Saint-Bavon à Gand, in: *Monasticon belge 7: Province de Flandre Orientale*, 1, Liège, 1988, pp.11-67; G. BERINGS and Ch. VAN SIMAEY, Abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin, à Gand, in: *ibid.*, pp.69-157; and J. DECAVELE, Gand, in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, 19, ed. R. AUBERT, Paris, 1981, cols.1005-1058.

of Bland, which was probably not copied in Ghent but became part of the library of St Peter's, and the history of the two abbeys, among the oldest in the region, shows that the canons (the early religious men praying the *horae canonicae*) in Ghent must have been very much aware of, if not a part of, several changes that were furthered by the Carolingian court: the adaptation and establishment of a full set of texts and music for the entire church year, the development of musical notation and of a system of organizing melody into *toni* (modes), perhaps even the introduction of notation for the sung polyphony which surely preceded it.

Between 817 and 825, a rotulus from the Carolingian north arrived in Benediktbeuern and was scraped, trimmed and bound to become f.36 of a new manuscript compilation, now Munich, Bayerische Staatsbibliothek, MS Clm 6333.⁸ Copied on the rotulus by a German and probably Carolingian court official, between 800 and 811, was a three-part inventory, now known as the *Breve sancti Bavonis*, of the treasury (with books), property and rents belonging to St Bavo's Abbey.⁹ The *Breve* is now thought to have been requested by the Carolingian chancery to aid them in developing a defense strategy against the Vikings (Charlemagne had visited Ghent in 811 to inspect shipyards).¹⁰ The decipherable part of the list includes one or more Gospel books, one and perhaps more antiphoners, an unidentified rule, other books and an [*]anonis*:

...s euan[ge]/[i]a antephona.... regula .I. Q.in//t(i) bibliotheca et
[euan]gelicaalis ..le....iar..et homiliarum et [et uitas pat....canonis
sunt in summa

That these books were at St Bavo's abbey has never been doubted, because the *Breve* lists a *sepulchro sancti bauonis* in two places.¹¹ (The only earlier reference

⁸ See *Palimpsesttexte des Codex Latinus monacensis 6333 (Frisingensis 133, Cimelium 308)*, E. MUNDING and A. DOLD (eds.), *Texte und Arbeiten hg. durch die Erzabtei Beuron*, 15-18, Beuron, 1930, pp.7,12-13,191-196. Fol. 36r bears traces of the writing of the *Breve sancti Bavonis*. On the transmission of the rotulus to Benediktbeuern, see the more recent and comprehensive discussion by A. VERHULST, *Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800 (Clm 6333)*, in: *Frühmittelalterliche Studien*, 5, 1971, pp.219-223.

⁹ Georges Declercq points out that the verb *invenimus* [we find] in the inventory of the treasury gives evidence that the scribe was not from St Bavo's. The spelling *Babo* appearing in the *Breve* (as well as *Bavo*) was only used east of the Rhine and in southern Germany. See VERHULST, *Das Besitzverzeichnis*, pp.220-221.

¹⁰ See R. MCKITTERICK, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge, 1989, pp.160-163, on Carolingian *missi* sent to report on the property of churches in their regions in 807 and 811-813.

¹¹ As transcribed by VERHULST in *Das Besitzverzeichnis*, pp.232-233, with further discussion pp.193-234 and see plates A-B preceding the article. The *Breve* is the oldest document listing an antiphoner in B. BISCHOFF (ed.), *Mittelalterliche Schatzverzeichnisse: Erster Teil, Von der Zeit Karls des Grossen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kirchengeschichte in München, 4, Munich, 1967, where it is transcribed and discussed on pp.36-38; also see the

to an antiphoner in such lists of books is from the abbey of Fontanelle, later St Wandrille, in Normandy, where an inventory was made upon order in 787: '... sacramentoria volumina III, ... psalterium cum canticis ac himnis ambrosianis ac terminis paschalibus volumen I, ...antiphonarium romanae aecclesiae volumen I'.) At this time, the word *antiphonarius* could refer to a book with material for mass and office, but was more often the equivalent of the modern *gradual*, that is, the book with mass proper texts or texts and chant.¹² The scribe of the *Breve* recognized this type of book, which demonstrates that it was known at the Carolingian court even before Abbot Helisachar's reforms of c.814.¹³ Indeed,

transcriptions of lines 22 and 23 of the *Breve* in *Palimpsesttexte*, MUNDING and DOLD (eds.), p.7 (but cf. pp.8,11-14,191-197, and the unnumbered facsimile of this palimpsest). For comparison, see *Corpus catalogorum Belgii: de middeleeuwse bibliotheekscatalogi der Zuidelijke Nederlanden*, v. 1: *Provincie West-Vlaanderen*, v. 2: *Provincies of Liège, Luxembourg and Namur*, ed. A. DEROLEZ et al., Brussels, 1966, 1994. Finally, see K. G. VAN ACKER, *De handschriften der vroegere St.-Baafslibrije*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 14, 1960, pp.63-86 (especially p.63); *id.*, *Bijdrage tot de geschiedenis der librije van de Sint-Baafsabdij te Gent*, *Bibliotheekgids* 35:3-4, Antwerp, 1959, pp.75-86; and A. E. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit (VI-XIVe eeuw)*, Brussels, 1958, pp.17-28. Important is P. SIFFRIN, *De sacramentariis Cod. lat. monacensis 6333 aliisque similibus Parisiensi, Sangallensi, Bruxellensi comparandis*, *Ephemerides liturgicae*, 45, 1931, pp.327-353, who discusses similarities between the sacramentaries in Bland and those in Munich 6333. The content of Munich 6333 is edited and discussed further in *Palimpsest-Studien II Alterthümliche Sakramentar- und Litanei-Fragmente im Cod. Lat. Monac. 6333*, A. DOLD (ed.), *Texte und Arbeiten hg. durch die Erzabtei Beuron*, 48, Beuron, 1957, and in B. BISCHOFF, *Die süddeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit, I: Die Bayrischen Diözesen*, Wiesbaden, 1960, pp.26-27,32-34.

¹² The inventory also lists gospel books, lectionaries, books of the Bible and others. See *Gesta sanctorum patrum Fontanellensis coenobii*, F. LOHIER and R.P.J. LAPORTE (eds.), Paris, 1936, pp.89-90. On early antiphoners, see M. HUGLO, *Antiphoner*, in: *The New Grove Dictionary*, 1, pp.482-483, and K. LEVY, *Charlemagne's Archetype of Gregorian Chant*, in: *Journal of the American Musicological Society*, 40:1, 1987, pp.1-30, esp. pp.5-7.

¹³ See note 9 above. On Abbot Helisachar's letter to archbishop Nidibrius describing the reforms, see K. LEVY, *Abbot Helisachar's Antiphoner*, *Journal of the American Musicological Society*, 48:2, 1995, pp.171-186. Unfortunately, it is not clear from Abbot Helisachar's letter or from Levy's discussion whether the corrections were copied into a single antiphoner containing material for both mass and office or into separate books, and this is crucial, because the letter, by Levy's interpretation, with which I agree, only refers to singers and melody with regard to the chant for the Night Office, which is fixed in a *magnum documentum* according to the end of the letter. By my reading, the only reference to the mass is a single phrase (LEVY, p.179, item 7), and the letter refers principally to the redaction of a full and authoritative book with texts and music for the Office. If this is the case - and this has profound implications for our understanding of the history of the Office - then Helisachar's letter still leaves us entirely in the dark about any neumatation of mass chant. And given that the Mass chants 'could scarcely disagree', at least as far as the texts are concerned, we are left wondering whether any neumatation would

the *Breve* is evidence that St Bavo's had its antiphoner before Einhard became lay abbot c. 814-815.¹⁴

The St Bavo antiphoner did not survive, but Bland came to be part of the library of St Peter's abbey by the thirteenth century. One might be tempted to equate Bland with the *Canonis* listed in the *Breve sancti Bavonis* because it begins with a compilation of canon law, the *Vetus Gallica*, but its content, script, and Irish abbreviations argue against its having been copied in Ghent.¹⁵ The Bland compilation was copied by one main scribe with assistants from Irish exemplars and includes an abridged sacramentary, but neither Bland's gradual nor the sacramentary share content with an Irish plenary missal used to bind a book at St Peter's in the tenth century (of course, the origin and later use of this missal

have been necessary. On the manuscripts giving evidence of Helisachar's learning, interests and activities, which included the revision of the Carolingian antiphoner, see M. HUGLO, D'Helisachar B Abbon de Fleury, in : *Revue bénédictine*, 104, 1994, pp.204-230; *idem*, Trois livres manuscrits présentés par Helisachar, in : *Revue bénédictine*, 99, 1989, pp.272-285; also *idem*, Les remaniements de l'Antiphonaire grégorien du IXe siècle: Helisachar, Agobard, Amalair, in : *Atti del XVII Convegno di Studi sul tema 'Culto cristiano e Politica imperiale carolingia, Todi, 9-12 ottobre 1977, Todi, 1979, pp.89-120, especially pp.96-102.*

¹⁴ We do not know who was lay abbot after Winebold (794-809). See P. GRIERSON, The Early Abbots of St Bavo's in Ghent, in : *Revue bénédictine*, 49, 1937, pp.44-45.

¹⁵ Bland was copied by a single main scribe with assistants according to HESBERT and dates from before the *Breve*. (LINDSAY claims that several scribes copied the manuscript since the abbreviations used differ, but the scribe(s) probably used exemplars of differing provenance. See *Paleographia Latina*, pt. 5, W. LINDSAY ed., St Andrews University Publications, 23, Oxford, 1927, pp.28-35, for discussion of the 'degenerate Irish' abbreviations in Bland and in another early manuscript from St Peter's, Leiden, University Library, MS Voss. lat. F 26.) Bland's gatherings do include missing pages, but are marked with consecutive letters, proof that the contents never changed order or were separated. Thus, Bland never began with anything but the *Vetus Gallica* (*Kirchenrecht und Reform im Frankenreich: Die Collectio Vetus Gallica, Die älteste systematische Kanonensammlung des Fränkischen Gallien. Studien und Edition*, H. MORDEK (ed.), Berlin, 1975, pp.276-277 and *passim*). The front cover of its modern binding reads 'collectio canonum etc. IX saec.>'; more importantly, the torn first folio has the text 'CANON'S' in a later, but medieval script, written vertically along the left margin; and the verso of the flyleaf also reads 'Capitulationes. Excarsum de canonis.' Since library catalogues list books by their incipits, Bland would very likely have been called a 'liber canonis', a reminder that other early antiphoners might well have hidden behind such descriptions in library catalogues. Paris, Bibliothèque Nationale, MS lat. 1603, in the library of St Amand in the fourteenth century and of later date than Bland (but from the ninth or tenth century) shares with Bland the *Vetus Gallica*, penitential of Theodore and *excarsus Cummeani*.

is not known).¹⁶ There is also no evidence in chronicles or among known names of canons for the presence of Irish priests at the Ghent abbeys around 800.¹⁷ More important is an addition to f. 89v in Bland copied in the second half of the ninth century, certainly by 900. If this addition indeed pertains to Bland's owner and was not simply copied from another source out of curiosity, which seems unlikely given the content of the text, then Bland reached an apparent den of iniquity, subject to the bishop of Liège.¹⁸

Bland, f. 89v: De seruitio domni ep[iscop]i [et] archidiaconi
 De una matrice aecl[esi]a mod[ium].i.de farrina
 et sextarios.ii.de cruda.ad modium leodi
 censi.Porcum unu[m].ualentem denarios.xii
 Porcellu[m].i.ualente[m] d[e]n[a]r[ios].vi Pullos.iiii.optimos
 Oua xx Caseos.ii.Vinu[m] sextarios vi. Sicera
 aquearios.viii.Anonna modios.x.Car[ra]da.i.
 de feno.Altera carrada de stramine.De sale
 sextariu[m].i.De cera den[a]r[ios].ii.Carradas.ii.
 de ligna.De sapone. d[e]n[a]r[ium].i.Piper uncia[m].i.
 Seruientes. et utensilia usque ad sufficienter
 Propter tanta flagitia et tantas nequitias
 inhonestas. p[ro]hibeo tibi ministeriu[n]di
 ex autoritate d[e]i patris. et s[an]c[t]oru[m] canonu[m]
 ut n[on] habeas licentia[m] missam caelebrandi
 neq[ue] ullum officiu[m] ecclesiasticu[m] nisi
 cantu[m] psalmoru[m] melodia usq[ue] ad
 satisfacione[m].

Translation: On the service of the lords bishop and archdean. Following the matrix of the church: 1 muid of flour and 2 setiers of unbleached flour (measured by the muid of Liège). 1 pig worth 12 d. 1 piglet worth 6 d. 4 chickens, best quality. 20 eggs. 2 cheeses. 6 setiers wine. 8 ewers cider. 10 muids corn. 1 cartload hay. Another cartload straw. 1 setier of salt. 2 pennyworth of wax. 2 cartloads of wood. 1 pennyworth of soap. 1 ounce pepper. Servants [perhaps

¹⁶ Bland has the introit *Vultum tuum* for the Circumcision; the Irish plenary missal has *Postquam consummati sunt*, then the other mass propers differ. Both share the introit for Epiphany, but then differ.

¹⁷ The Irishman Celestine was abbot of both abbeys from 700 or 703 until he was deposed in 719, but died not long thereafter. See P. GRIERSON, *The Early Abbots of St Peter's of Ghent*, in : *Revue bénédictine*, 48, 1936, pp.144-145, and *idem*, *The Early Abbots of St Bavo's of Ghent*, *op.cit.*, p.61.

¹⁸ I am most grateful to Georges Declercq for improving my transcription and to Leofranc Holford-Strevens for the translation and to Jean-Claude Hocquet for his opinion on the date of the script, the provenance of the text, and for identifying the meaning of 'matrice ecclesiae' in this context (communication of 30 October 1996).

'serjeants' or fighting men] and provisions to sufficiency. On account of so many crimes and so many dishonourable wickednesses I forbid you service of God on the authority of God the Father and the holy canons, so that you shall not have licence to celebrate mass nor any ecclesiastical office save only the melody of the psalms until satisfaction.

There is insufficient evidence regarding the property of the two abbeys in this early period. St Bavo did own property in the diocese of Liège in the ninth century, in Chaumont-Gistoux and Meldert near Tienen (not known as a region populated by the Irish), which was confiscated by the crown at an unknown date and given c.988 by Otto III to the bishop of Liège.¹⁹

Moreover, the content of Bland relates it to two manuscripts associated with Nivelles or its region and certainly not with West Flanders, the Rheinau gradual (Zurich, Zentralbibliothek, MS Rheinau 30, c.795-800) and sacramentary of Padua, a later manuscript based on an earlier model (Padua, Biblioteca capitolare, Cod. D 47, copied 841-855). Michels argued that the latter came from for the abbey of Nivelles, citing a later addition on f.88r of proper material for the feast of Sts Quintin and Foillan, because their double cult was most prominent in Nivelles. (Others place the manuscript in the scriptorium of Lothar because of illuminated initials pointing to the region of Liège, Aachen or Cologne). The martyrology in the Rheinau 30 compilation lists the translation of St Gertrude of Nivelles and the Dormition of Sts Fursy and Foillan, the latter saints venerated at the abbeys of Fosses, Péronne, and Lagny, the former two abbeys near Nivelles, the latter abbey near Paris.

Hesbert associated Bland with Nivelles, because it shares with Rheinau 30 an otherwise unique second series of post-Pentecostal Sunday graduals. Rheinau 30, which was copied in Rhaetia however, also shares with Bland features of Irish Latinity and an appended sacramentary of the type *excarpsus* (abridged), including the same formula for the *missa pro infirmo* as Bland.²⁰ (Another manuscript of southern origin possibly related to these two is a fragment dated c.830 from Benediktbeuern, now Munich, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Klos-

¹⁹ See A.E. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIII-XIVe eeuw)*, Brussels, 1958, p.104.

²⁰ On Rheinau 30, see HESBERT, introduction in : *Antiphonale Missarum Sextuplex*, and *id.*, L'antiphonaire de Pamelius et les graduels des dimanches après la Pentecôte, in : *Ephemerides liturgicae*, 49, 1935, pp.348-59; also HÄNGGI and SCHÖNHERR, *Sacramentarium Rhenaugiense. Handschrift Rh 30 der Zentralbibliothek Zürich*, Freiburg, 1970, Spicilegium Friburgense, 15, Fribourg, 1970. The older series in Bland, which does not follow the order of the psalms, is found in the graduals of Monza and Senlis; the new series, following psalmic order, is only found in Bland and Rheinau.

ter Holzen Kl. Lit. No. 104.²¹)

Bland's gradual shares different material with the (primitive Gregorian) sacramentary of Padua. According to Bourque, they both reflect seventh-century and not later Roman ritual and also the succession of Advent formularies and the number of formulas and stations between Septuagesima Sunday and Whitsunday. Bland differs in following the Gelasian system of Sundays after Pentecost not found in the sacramentary of Padua.²²

Given the early state of the Roman ritual reflected in Bland and the sacramentary of Padua, which suggests transmission of their exemplars from Rome to England and then to the Continent,²³ and the strong Irish element in the Rheinau gradual as well as the Irish origin of Bland's exemplars and Irish abbreviations used by its scribes, an Irish colony seems the most likely place of origin for a manuscript like Bland, making Ghent a most unlikely candidate. Noteworthy, too, is the inclusion in the Bland compilation of an unidentified computus argumentum, which has as its closest counterpart a text in a manuscript probably from Péronne,

²¹ See P. JEFFERY, Rome and Jerusalem: From Oral Tradition to Written Repertory, in : *Essays on Medieval Music in Honor of David G. Hughes*, G. Boone, ed., Cambridge, Mass., 1995, p. 240: 'The underlying tradition that served as the original basis for the Mont-Blandin text prior to conflation may have been related to a fragment in Munich'. The fragment agrees with Bland in having the gradual *Venite fili* in the *Omnes gentes* mass and the gradual *Gloria et honore* on the feast of St Menna, but differs in omitting texts that are present in Bland and in its selection of rubrics. The fragment also has isolated correspondences with the Rheinau and Compiègne graduals. See A. SCHRÖDER, Bruchstück eines Mess-Antiphonars aus dem neunten Jahrhundert, in : *Archiv für die Geschichte des Hochstifts Augsburg*, 6, 1929, pp.795-806, especially p.797-798.

²² On the sacramentary of Padua, see E. BOURQUE, *Étude sur les sacramentaires romains*, Vatican City, 1949, p. 301 and especially pp.357-360. The Padua sacramentary is from the Liège region according to Mohlberg and from Nivelles according to Michels. See K. MOHLBERG (ed.), *Die älteste erreichbare Gestalt des Liber sacramentorum anni circuli der römischen Kirche (Cod. Pad. D. 47, fol 11r-100r)*, Liturgiegeschichtliche Quellen 11/12, Münster, 1927; Th. MICHELS, Entstehungszeit und Heimat des Codex D 47 der Kapitelsbibliothek zu Padua, in : *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*, 7, 1927, pp.24-37; and, most recently, M. METZGER, *Les sacramentaires*, Typologie des sources du moyen age occidental, 70, Turnhout, 1994.

²³ Bland's gradual contains originally Roman texts brought to northern Europe from the British Isles and not from Rome. See HESBERT, Introduction, in : *Antiphonale missarum sextuplex*; cf. K. GAMBER, Die irischen Messlibelli als Zeugnis für die frühe römische Liturgie, in : *Römische Quartalschrift*, 62, 1967, pp.214 ff.; and *id.*, *Codices liturgici latini antiquiores*, 2, p.495, on the transmission of the Roman antiphoner to England in the seventh and eighth centuries. The spelling in Bland's rubric, 'ANTFR' [=ANTIFONARIUM], points to an Italian exemplar, but cf. A. de VOGÜÉ, Le sens d'"antifana" et la longueur de l'office dans la 'Regula Magistri', in : *Revue bénédictine*, 71, 1961, pp.119-124, who discusses the word *antifana*, which occurs in early sources of the Benedictine Rule.

where the Irish St Foillan was venerated.

The computus texts in Bland include:

on ff.80-81v, an unidentified dialogue beginning mid-sentence:

... ostendam diximus supra anno presenti et ab incoacione solis anni [C]CCLXXXIII. Habent enim iuxta quaternarium [etc.] [Expl.] ... Interim tamen scito quod ea luna quod presenti anno est in XI kal. Ap[rilis] antequam XVIII transeat in eodem die nullatenus.²⁴

on ff.81v-82r, two unidentified arguments:

Si vis scire qualiter in XVIII annis assis ad crescat, quem latini saltim lune vocant, scito primum [etc.] [Expl.] ... tam communium annorum quam embolismos dies sunt VI DCCCC XXXVI.

Si ergo vis invenire ut supra diximus incrementum lune qualiter in XVIII annis assem adimpleat partire per XVIII partem dies VI DCCCC XXXVI [etc.] [Expl.] ... Ergo adde istam medietatem puncti supra horas XI et dimidiam et punctum et dimidium et habebis in XVIII annis assem impletum

Arguments similar to the latter include, first, 'Si scire volueris quomodo die lunaris qui dicitur saltus preparatur ...' (Geneva, Bibliothèque publique et universitaire, MS lat. 50, second quarter, 9th c., f.153r); and second, 'Si nosse desideras qualiter in decem et novem annis ad crescat saltus lunae, tene decem et novem annorum ...' (Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, MS Aug. 167, first quarter, 9th c., f.9r, a manuscript probably from Pjronne, dated 836-848 in CONTRENI, *The Cathedral School*, note 37 below, p.88; also in Cologne, Dombibliothek, MS 83/2, c.805, ff.68v-69r).

on ff.82v-84r, an excerpt from the *Acta Synodi Caesariae*, version III or 'B'²⁵:

Post resurrectionem vel ascensionem [s?] domini salvatoris apostoli quomodo pascha deberent observare nihil ordinari potuerunt, [etc.] [Expl.] ...quando ergo fit intra illum limitem ab XI [Kal.Apr.] qua in VII Kal. Maii dies dominicos et luna et illis octava sanctificata pascha nobis iussum [om est] celebrare.

None of the other manuscript sources of this text contain the incipits or explicits of the works adjacent to the *Acta Synodi* in Bland.

²⁴ Cf. H. SILVESTRE, Notices et extraits des manuscrits 5413-22, 10098-105 et 10127-44 de la Bibliothèque Royale de Bruxelles, in: *Sacris erudiri*, 5, 1953, p.190). Dr. Wesley Stevens notes that similar language is used in for a different topic in the Argumentum de nativitate: Quaerenda est nativitas luna XIII ... (PL 90, 881).

²⁵ According to B. KRUSCH, *Studien zur christlich-mittelalterlichen Chronologie. Der 84jährige Ostercyclus und seine Quellen*, Leipzig, 1880, pp.303-310. Early concordances are Cologne, Dombibliothek, MS 103, ff.190v-192r, c.800; British Library, Cotton Caligula, MS A XV, ff.80v-82v, second half eighth century; Paris, Bibliothèque Nationale, MS n.a.lat. 1615, ff.186v-187r, c.830; St Gall, Stiftsbibliothek, MS 251, c.810, pp.14-16.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

on f. 84r, the heading and three words of the *Romana Computatio*, stated wrongly to be part of the Explicit of the *Acta Synodi* by Silvestre:

Romana computatio ita dicitur flexibus.

The *Romana Computatio* does not follow directly upon the *Acta Synodi* in any manuscripts checked by Wesley Stevens.²⁶

At the same time, Bland's content - the *Vetus Gallica*, an extract from the penitential of Theodore, the *excarpsus Cummiani*, Irish computus texts, ordines, the gradual, benedictions and masses for principal feasts and for selected Sundays of the Temporale, that is, an abridged sacramentary²⁷ - also the fact that it is a small manuscript in a slightly unpracticed Carolingian book hand not traceable to any major scriptorium, led Peillon to identify it as the vade-mecum of a wandering or rural priest, pointing away from large abbeys, such as that in Nivelles or those of Ghent. Perhaps one day a mother church in a wicked Irish community in the region where the *modius* of Liège was used will be identified.

Bland's Arrival in Ghent

How the manuscript came to St Peter's Abbey is not known, but the neumes added to f.90r in Bland might yield further clues. Several manuscripts in the library of St Peter's abbey by the eleventh century also contain notation and the neumes are thought to have been added at the abbey in that century by Verhulst. Two manuscripts have neumatation for *Scande caeli*, the refrain to the chant of the muses welcoming Philology at the gates of heaven, in Martianus Capella's *De nuptiis Philologiae et Mercurii*; another two for a poem on the signs of the Zodiac, *Ad Boree partes*; and another for the antiphon *Magna vox* for the office of St Lambert attributed to bishop Stephen of Liège.²⁸ All of the manuscripts

²⁶ I am most grateful to Professor Stevens, who is completing a catalogue of computus manuscripts, for searching for these concordances, and to Professor Dáibhí Cróinín for confirming that these texts and manuscripts have very close Irish connections. He notes that the phrase 'Si vis scire qualiter in XVIII annis assis adrescat, quem latini saltim lune vocant' echoes a phrase encountered in Cummian's Paschal Letter of 633 (private communication, 3.5.1996). I thank Margaret Bent for bringing Dr. Cróinín's research to my attention.

²⁷ The sacramentary of Bland is edited by C. COEBERGH and P. DE PUNIET (eds.): *Liber sacramentorum excarsus*. Cod. Bruxellensis 10127-10144, saec. VIII-IX, in: *Testimonia Orationis Christianae Antiquioris*, ed. P. SALMON, C. COEBERGH, P. DE PUNIET, *Corpus christianorum continuatio mediaevalis*, 47, Turnhout, 1977, pp.81-110, with a facsimile of Bland, f.125r.

²⁸ On the manuscripts with neumes, see S. CORBIN, *The Neumes of the Martianus Capella Manuscripts*, in: *Essays on opera and English music in honor of Sir Jack Westrup*, F. STERNFELD et al. (eds.), Oxford, 1975, pp.1-7, who notes that the music of *Scande celi* was neither standardized nor well-known; J.-G. PRIAUX, *Deux manuscrits gantois de Martianus Capella*, in: *Scriptorium*, 13, 1959, pp.15-21 and Plate 4a of Vatican Reg. lat. 1987, f.1); *idem*, *Le commentaire de Martin de Laon sur l'oeuvre*

with neumes have been traced to the first known Ghent scriptorium, that established under the abbacy of Wichard (1034/5-1058) at St Peter's Abbey according to Verhulst. (Wichard's residence before he arrived in Ghent is not known.)²⁹ And therefore, comparison of all of the neumes might yield further insights into their interrelationships and the plausibility of Bland having had neumes added at St Peter's.³⁰

Vikings and Reforms in Laon: The Post-Pentecostal Alleluia Verses of Ghent

When the Vikings invaded Ghent, destroying St Bavo's in 851, the canons of the abbey fled with their relics and books, eventually to Laon, home of their later abbot, count Adalelm of Laon (d. 877 or 879), where they remained intermittently until around 930 (see Table Three).³¹ Some canons stayed in Ghent, however, and some returned from Laon between 851 and 864, because an inventory of books dates from those years: it does not list an antiphoner, only *Aevangelia duo*.³² In 879 the Vikings again devastated St Bavo's. At this time, more canons fled to Laon and eventually to Nesle-la-Reposte in Champagne.³³ It seems telling

de Martianus Capella, in : *Latomus*, 12, 1953, pp.437-459; C. LEONARDI, Glosse Eriugeniane a Marziano Capella in un Codice Leidense, in : *Jean Scot Érigène et l'histoire de la philosophie*, Laon, 1977, pp.171-182; and J. CONTRENI, Three Carolingian Texts Attributed to Laon: Reconsiderations, in : *Studi Medievali*, ser. 3, 17:2, 1976, pp.797-813. Also A. VERHULST, L'Activité et la calligraphie du Scriptorium de Saint-Pierre-de-Mont-Blandin, in : *Scriptorium*, 11, 1957, pp.37-49 and Plate 8 (Paris BN lat. 1913A, f.1v).

²⁹ See VERHULST, L'Activité et la calligraphie, *op.cit.*

³⁰ PEILLON, L'antiphonaire de Pamelius, *op.cit.*, thinks the neumes in Bland are Anglo-Saxon (cf. S. RANKIN, Neumatic Notations in Anglo-Saxon England, in : *Musicologie médiévale: Notation et séquences*, ed. M. HUGLO, Paris, 1987, pp.129-144); VAN DEN GHEYN, *Catalogue, op.cit.*, considers them to be German. BANNISTER relates the neumes of Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS 1987 to those of Laon and St Gall. As evidence of traffic between Laon and St Gall, see L. HEIMAN, The Rhythmic Value of the Final Descending Note after a Punctum in Neums of Codex 239 of the Library of Laon, *Études grégoriennes*, 13, 1972, pp.151-224, who demonstrates that the nuances in Laon 239 generally agree with those in St Gall, Stiftsbibliothek, 359 and Einsiedeln, Benediktinerkloster, 121.

³¹ See GRIERSON, The Early Abbots of St Peter's, pp.129-146, and *idem*, The Early Abbots of St Bavo's, pp.29-61. Adalelm, count of Laon, was lay abbot of St Bavo's from before 864 to after 877 and should not be confused with Adalelm schoolmaster. He was perhaps succeeded by Walcher, count of Laon, who died in 892, and perhaps then by Baldwin II, Count of Flanders, who died 10 September 918.

³² Transcribed in BISCHOFF, *Mittelalterliche Schatzverzeichnisse*, pp.38-39, from Ghent, St Bavo's Cathedral Archive, Evangeliary of St Livinus, early ninth c., ff.181r-181v (original document dating from after 851).

³³ See G. CHIREST, L'abbaye bénédictine de Nesle-la-Réposte, in : *Revue Mabillon*, 45, 1955, pp.148-160, especially pp.151-153 on the canons from Ghent; Nesle was a flourishing abbey under Louis the Pious.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

that one manuscript from St Bavo includes a notated sequence for St Vincent, who was not especially venerated in Ghent but was the patron saint of the Laon monastery founded c.580 where the Ghent canons are believed to have stayed for several years. The canons of St Bavo may have returned to Ghent in 920-930 and were definitely back before 937. The canons of St Peter's returned to Ghent between 879 and probably by 883, but their travels before this time are not known.

There is some evidence that the post-Pentecostal alleluia verses sung in Ghent were adopted by the canons when they came into contact with different ecclesiastical practices in Laon. First, similar mixtures of other rites or transitions are documented. In 851 a monk from St Denis was brought to Laon to teach at the abbey of St Vincent, with disastrous consequences, which included his own excommunication and a bitter feud between Charles the Bald and bishop Hincmar of Laon. Anne Robertson points to a late ninth-early tenth-century St Denis gradual, Laon, Bibliothèque Municipale, 118, which includes post-Pentecostal alleluia verses foreign to St Denis but present in the famous neumed gradual Laon, Bibliothèque Municipale, MS 239, dated c. 930 and representing the rite of Laon Cathedral. The combination of these two lists is so interesting, because they represent two quite separate traditions. The St Denis list is very similar to lists used in Corbie and Winchester; the Laon list resembles lists in books from Compiègne and, later, Notre Dame of Paris. Robertson concludes 'that the monks of Saint-Denis evidently made liturgical concessions to their temporary hosts during sojourns away from their home in Paris', admitting a lack of proof that Laon 118 belonged to the reformer or resulted from the spiritual association between the abbeys of Laon and St Denis established around 989.³⁴ Such musical exchanges seem self-evident since many expatriate communities came to Laon at this time, including canons from St Quentin and Pierrepont, the latter at the abbey of St Vincent from 886 to 895, as well as from Ghent. In this respect, it is worth signalling the correspondence between the post-Pentecostal Alleluia verses in manuscripts from Ghent and those of Laon 239. The lists from the two Ghent abbeys and a parish church subordinate to St Peter could all have been derived from the Laon list, although the lists from the two older abbeys are closer to it than that of the parish church of St James, which was established in

³⁴ On post-Pentecostal Alleluia series, see M. HUGLO, Les listes alléluïatiques dans les témoins du graduel grégorien, in : *Speculum Musicae Artis, Festgabe für Heinrich Husmann zum 60. Geburtstag*, H. BECKER and R. GERLACH (eds.), Munich 1970, pp.219-227. A facsimile of Laon 239 is *Le Codex 239 de la Bibliothèque de Laon*, A. MOCQUEREAU (ed.), Paléographie musicale, ser. 1:10, Solesmes, 1909-1912. On Laon 118 and Laon 239, see A. ROBERTSON, *The Service-Books of the Royal Abbey of Saint-Denis*, Oxford, 1991, pp.42-43,359-363 and *passim*.

the eleventh century (see Table Two).³⁵ Did the canons of St Bavo's and later St Peter's adopt the series of post-Pentecostal alleluia verses of Laon as the result of their stay in and associations with Laon?

The Laon and St Denis lists depart significantly from the list in Bland's gradual, the latter which is not reflected by any later manuscripts but shares with Laon 239 the grouping of Alleluia verses at the end of the manuscript. It would seem then that the standardization of post-Pentecostal Alleluia verse lists in general postdated Bland and was perhaps a result of Carolingian-inspired reforms. That such reforms might have taken place in Laon specifically is suggested by the cantatorium fragment, Laon, Bibliothèque Municipale, MS 266. Its textual tradition aligns it with the gradual Rheinau 30, which is related to Bland, but its notation resembles that of Laon 239, which follows a different textual tradition, that of the gradual of Compiègne. Laon 266 may be documenting a transition.³⁶ That Laon 239's Alleluia verse list is indeed very similar to that in many later manuscripts does argue that the manuscript could represent an intended beginning of a new tradition.

Yet there is another possible explanation for the Ghent lists. Since these do not resemble those of Corbie and Winchester, establishments with which Ghent monks had contact in the time of the reforms of Gérard de Brogne and St Dunstan, discussed below, they probably date from either before those reforms, that is from the stay in Laon, or from afterwards. The Ghent lists do indeed also resemble closely those from Cluny and Tournai and may therefore have been adopted as the result of Cluniac reforms or even diocesan initiatives. Unfortunately, we have no way of knowing, because apart from a twelfth-century missal fragment and a late-twelfth-early-thirteenth-century missal, both from St Bavo's, which have not been studied, other missals with Alleluia verses date from the thirteenth century and later.

³⁵ See M. HUGLO, *Les livres de chant liturgique*, Typologie des sources du moyen âge occidental, 52, Turnhout, 1988, pp.104-105: the Laon list resembles most closely those of Tournai, Cluny, Cambrai, Amiens, Paris, Cologne and St Gall; the St Denis list is closest to those of ninth-century Paris, Corbie and Metz. A more detailed analysis of lists of post-Pentecostal alleluia verses is D. HILEY, Post-Pentecost Alleluias in Medieval British Liturgies, in: *Music in the Medieval English Liturgy: Plainsong and Medieval Music Society Centennial Essays*, Oxford, 1993, pp.145-174 (especially pp.151-153).

³⁶ On Laon 266, see J. HOURLIER, Trois fragments de Laon, *Études grégoriennes*, 22, 1988, pp.31-42; P. JEFFERY, An early cantatorium fragment related to Ms. Laon 239, *Scriptorium*, 36, 1982, pp.245-252, who notes that Rheinau 30 and Laon 266 both omit the tract *Laudate dominum* on Ember Saturday and have the gradual *Domine exaudi* for Good Friday, and considers the incomplete antiphoner, Lucca, Biblioteca capitolare, MS 490, a further witness to the same tradition. Cf J. FROGER, Le fragment de Lucques (fin du VIIIe siècle), *Études grégoriennes* 18, 1979, p.145-155.

If there was a Laon influence on the ritual of St Bavo's, however, two individuals deserve consideration, the lay abbot Count Adalelm or his slightly younger contemporary, Adalelm schoolmaster, who was treasurer at the Cathedral of Notre Dame in Laon, hence responsible for manuscripts, and, after 903, dean.³⁷ He was an especially important collector of books³⁸ and perhaps a musician, since one of the manuscripts in his possession contains early examples of musical notation.³⁹ That he was in direct contact with the Ghent canons in Laon is extremely likely, because he added the Laon Formulary, epistolary forms, to the letters of Einhard, the latter brought from Ghent by the canons. (Worth mentioning is the presence in the ninth-century Paris, Bibliothèque Nationale, MS lat. 11379, which contains these letters, on f.26v, of a neumed *Alleluia. Letabitur justus* added in the eleventh century, a verse found neither in Laon 239 nor in Ghent missals and graduals nor in the graduals indexed by Hesbert.)⁴⁰ In any case, Adalelm schoolmaster would have been well aware of the musical developments then being recorded in writing in Laon: his predecessors as teachers in the city included John Scottus Eriugena (c.820-c.880), whose writings refer to polyphony;⁴¹ Manno (843-?), teacher of bishop Stephen of Liège, composer or commissioner of several of the earliest offices in modal order;⁴² and Heiric of Auxerre (880s), the teacher of Hucbald of St Amand.⁴³

Ghent: Reforms of Gérard de Brogne, St Dunstan's Visit, Egmond, Cluny

In 946, after the canons of St Bavo left Laon and returned to Ghent (before 937), an influential personality in their midst, Gérard de Brogne, introduced the

³⁷ On Laon in the ninth century, see J. CONTRENI, *The Cathedral School of Laon from 850 to 930. Its Manuscripts and Masters*, Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 29, Munich, 1978.

³⁸ Thirteen manuscripts have the ex-dono of Bernard, Adelelm's predecessor, and Adelelm; both were executors of the will of Charles the Bald. See CONTRENI, *The Cathedral School*, who has also identified Adalelm's script, pp.36-40, 100, 139-140, 152-164.

³⁹ On Adelelm's hymnary, Bern, Burgerbibliothek, MS 455, see CONTRENI, *The Cathedral School*, pp.160-161, 169; on Laon, Bibliothèque Municipale, MS 107, listing *Adalo* and singers, see *id.*, pp.146-147, 162-163.

⁴⁰ The Formulary was finished by 892, see CONTRENI, *The Cathedral School*, pp.47, 74-75, 152-153, also *idem*, *Le formulaire de Laon. Source pour l'histoire de l'école de Laon au début du Xe siècle*, in : *Scriptorium*, 27, 1973, pp.21-29. On the manuscript, see P. GASNAULT, Un document comptable du IXe siècle provenant sans doute de Saint-Bavon de Gand, in : *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, séance du 25 novembre 1970*, pp.310-318 (esp. p. 313).

⁴¹ See M. HUGLO, Les origines de l'organum vocal en France et en Italie d'après les données de l'ethnomusicologie et d'après les sources historiques, in : *Le polifonie primitiva in Friuli in Europa*, C. CORSI and P. PETROBELLI (eds.), Rome, 1989. *Miscellanea Musicologica*, 4, pp.355-365, especially p.360 on Jean Scot's 'organicum melos' and p.357 on Hucbald. Cf CONTRENI, *The Cathedral School*, ch. 7 on John Scot.

Benedictine rule, installed a regular abbot, and ensured financial stability. Count Arnulf I as lay abbot of St Peter's also began to reform and restore that abbey by July 941, replacing the canons with Benedictine monks, restoring property which he had usurped and appointing Gérard de Brogne as regular abbot (Gérard served until 953 and died in 957).⁴⁴

Gérard de Brogne's reforms are important for the history of chant on the Continent, because some elements, such as the use of Roman ritual *more canonicorum* and not *secundum regulam* [of St Benedict] for the *triduum sacrum*,⁴⁵ may have found their way into the *Regularis concordia*. The most likely transmitter would have been the great Anglo-Saxon reformer, St Dunstan, who was exiled at St Peter's in Ghent in 956-957 under abbot Womar (953/4-980), that is, just after Gérard's reforms.⁴⁶ St Dunstan (d.988), monk and abbot of Glastonbury, also learned about reforms at Fleury, which had adopted the Cluniac customary in 930. On returning to England, he became bishop of Worcester in 957 and of London in 958, later archbishop of Canterbury (960-988). His pupil Aethelwold, in Abingdon with monks from Glastonbury, sent a monk to Fleury and had monks from Corbie come to teach the rules of psalmody and chant. While Aethelwold was bishop of Winchester (from 963 to 984), a synod held in 960 with monks present from Ghent and Fleury formulated the *Regularis concordia*. In its introduction, the practices of Ghent and of Fleury are

⁴² CONTRENI, *The Cathedral School*, pp.137-138; A. AUDA, *Étienne de Liège. L'école musicale liégeoise du Xe siècle*, Brussels, 1923.

⁴³ On Hucbald, see CONTRENI, *The Cathedral School*, pp.42,135,142; On Heiric and Laon, see *ibid.* pp.72,77,145,151.

⁴⁴ For extensive bibliography on St Peter's abbey and the reforms of Gérard de Brogne, see *Monasticon belge* 7:1, p.*84; on the reforms, see especially, A. DIERKENS, *Abbayes et chapêtres entre Sambre et Meuse (VIIe - XIe siècles)*, Beihefte der Francia, 14, Sigmaringen, 1985, pp.232-247, also D. MISONNE, Gérard de Brogne, in : *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 20, 1984, pp.727-730.

⁴⁵ See J. SEMMLER, Das Erbe der karolingischen Klosterreform im 10. Jahrhundert, in : *Monastische Reformen im 9. und 10. Jahrhundert*, R. KOTTJE and H. MAURER (eds.), Sigmaringen, 1989, pp.59-63. The Council of Aachen of 816 prescribed the Benedictine cursus for all monks, but asked them to celebrate the *triduum sacrum iuxta ritum Romanae ecclesiae more canonicorum* and then Easter Sunday *secundum regulam*.

⁴⁶ Cf. D. HILEY, What St Dunstan Heard the Angels Sing: Notes on a Pre-Conquest Historia, in : *Laborare fratres in unum. Festschrift László Dobszay zum 60. Geburtstag*, J. SZENDREI and D. HILEY (eds.), Spolia Berolinensia, 7, Hildesheim, 1995, pp.105-115.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

considered models.⁴⁷ These events may explain the presence of traces of Ghent abbey ritual in English manuscripts, such as an unidentified collect for Wulmar, a saint whose relic was brought from Boulogne to St Peter's Abbey under Gérard de Brogne. The collect is found in a secular breviary of Bath diocese, Oxford, Bodleian Library, Lat.liturg.C36.⁴⁸

Other Ghent reforms may have been brought to the Dutch abbey of Egmond. Count Dirk II founded this Benedictine abbey around 950, bringing the first monks from St Bavo's in Ghent.⁴⁹ Two Ghent monks served as abbots of Egmond in the twelfth century: Walter (1129-1161) and Lambert (1180-1182). In 1130, the bishop of Utrecht had requested a monk from St Peter's to come to set matters in order at Egmond and at this time the library was increased and the Cluny *ordo* adopted.⁵⁰ The *ordo* of Cluny had been introduced at St Peter's on

⁴⁷ Michel Huglo argues that the early tenth-century model for the Winchester Tropers was influenced by an archaic Corbie-St Denis group source, but that it is impossible to tell whether Corbie or St Denis was the closest model. (See M. HUGLO, Remarks on the Alleluia and Responsoy Series in the Winchester Troper, *Music in the Medieval English Liturgy: Plainsong and Mediaeval Music Society Centennial Essays*, S. RANKIN and D. HILEY (eds.), Oxford, 1993, pp.47-58.) Also see M. HUGLO, Centres de composition des tropes et cercles de diffusion, in : *La tradizione dei tropi liturgici*, C. LEONARDI and E. MENESTO (eds.), Spoleto, 1990, pp.139-144. On the *Regularis concordia*, see T. SYMONS, *Regularis concordia: History and Derivation*, in : *Tenth Century Studies*, D. PARSONS (ed.), London and Chichester, 1975, pp.37-59; D. KNOWLES, *The Monastic Order in England. A History of its Development from the Times of St Dunstan to the Fourth Lateran Council, 943-1216*, Cambridge, 1950, pp.31-56; R. McKITTERICK, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians, 751-987*, London, 1983, p.252-254,285; and S. ROPER, *Medieval English Benedictine Liturgy*, New York, 1993, pp.26-29.

⁴⁸ See D. CHADD, An English Noted Breviary of c.1200, in : *Music in the Medieval English Liturgy. Plainsong and Mediaeval Music Society Centennial Essays*, S. RANKIN and D. HILEY (eds.), Oxford, 1993, pp.223-224: O.s.d.q. beato Wlmaro confessori tuo atque abbati eterne beatitudinis gloriam contulisti; da quesumus ut cuius sollempnia celebramus, eius meritis et precibus adiuuemur. On the translation, see N. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques à Gand en 944: Le Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium*, Brussels, 1978, and, for a critical reexamination of the evidence, R.C. VAN CAENEGEM, The Sources of Flemish History in the *Liber Floridus*, in : R.C. Van Caenegem, *Law, History, the Low Countries and Europe*, L. MILIS et al. (eds.), London, 1994, p. 71-95, especially p. 82-87. St Bavo is mentioned in the text of an English poem: see F.J.E. RABY, *A History of Christian Latin Poetry from the Beginning to the Close of the Middle Ages*, 2, Oxford, 1957, pp.128-130.

⁴⁹ See J. HOF, *De abdij van Egmond van de aanvang tot 1573*, Hollandse studiën, 5, The Hague-Haarlem, 1973, especially pp.215-222 on manuscripts of ritual.

⁵⁰ See G. DECLERCQ, Van 'renovatio ordinis' tot 'traditio romana'. De abdij van Egmond en de Vlaamse kloosterherforming van de 12de eeuw', *Egmond tussen Kerk en wereld*, G.N.M. VIS (ed.), Hilversum, 1993, pp.163-181, especially p.175, note 45.

31 January 1117 by the local abbot Arnulf, the abbot of St Bertin and Bauduin VII, Count of Flanders; at that time, twelve monks were sent from St Bertin to Ghent.⁵¹ Certainly, there are traces of saints venerated at the Ghent abbeys in manuscripts from Egmond and in other Dutch sources.⁵² Also, the mostly later manuscripts from Ghent may include items of ritual from French abbeys visited by monks from St Peter's, such as Saint-Wandrille, Saint-Ouen in Rouen and Mont-Saint-Michel, but the manuscripts still need to be analyzed thoroughly.⁵³

Historiae

From the tenth to the twelfth century, the two abbeys of Ghent became enmeshed in a bitter struggle for dominance in which they sought to substantiate their antiquity and acquire precious and important relics. As a result, both abbeys experienced an unprecedented flowering of literary activity, including the falsification of charters and fabrication of saints' lives and miracles. New saints' devotions filled the abbeys' calendars as a result and music had to be composed for them.

The saints' offices almost certainly from the Ghent abbeys or commissioned by them are for those saints whose cults originated there - Sts Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Amalberga and Pharaïlde. Full texts survive for all of

⁵¹ D. CHADD, Abstract, in: *Programmheft: 39. Wolfenbütteler Symposion: Die Erschliessung der Quellen des mittelalterlichen liturgischen Gesangs, 25-29 March 1996*, notes that British Library, MS Add. 29253, a fourteenth-century breviary [from St Peter] and Harvard, Houghton Library, MS lat. 267 [from St Bavo] give evidence of the imposition of the Cluny *ordo*, except for the respond *Docebo te que ventura sunt* (CAO 6482), which is found in a Norman book from Bonne Nouvelle Saint-Ouen. On Cluniac reforms in Northern France and the Low Countries, see DECLERCQ, Van 'renovatio ordinis', pp.169-177 (with bibliography cited); E. SABBE, La réforme clunisienne dans la Flandre au début du XIIe siècle, in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 9, 1930, pp.121-138, and HESBERT, *Corpus antiphonalium officii*, Rome, 1960, v.5, p.10 and *passim*, where the Cluniac content of British Library, MS Add. 29253, from St Peter's Abbey (14th c.) is identified.

⁵² Sts Ansbertus, Wulframnus, Gudualus, Amalberga and Wandregisilus are represented in the *ordo* of Egmond, and a kalendar from the Benedictine convent of St Stephen in Oudwijk includes Sts Ansbertus, Gudualus and Amalberga. See A.M. ZIJLSTRA, Egmond Revisited. Swiss Elements in Dutch Chant Manuscripts, in: *Tijdschrift van de koninklijke vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis*, 45:1 (1995), pp.3-17.

⁵³ Bruno Bouckaert is preparing an index of Ghent, University Library, MS 14, a 15th-century antiphoner from St Bavo's, for the project CANTUS, based at the Catholic University of America.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

these offices and complete chants for most of them.⁵⁴ Georges Declercq has located a text showing that Remigius of Mettlach was asked, surprisingly, by Stephen and his companion from St Peter's Abbey to compose the Matins chant for an office of St Bavo.⁵⁵

Offices for St Amalberga (Paris, Bibliothèque Nationale, MS lat. 5606) and for Sts Landoaldus and Livinus (Ghent, University Library, MS 488) in Lorraine neumes survive in their oldest manuscript sources as separate gatherings within

⁵⁴ The fascinating history of the Ghent relics is told in O. HOLDER-EGGER, *Zu den Heiligengeschichten des Genter St. Bavoklosters*, in: *Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet*, Hannover, 1886, pp.623-665. The texts of the office of St Bavo are edited in L. DE KESEL, *Bijdrage tot de geschiedenis van het St. Baafsofficie*, in: *Collationes Gandavenses*, 22, 1935, pp.29-47; the texts of the offices of Sts Landoaldus and Livinus (as found in Ghent, University Library, MS 488) are edited in *Catalogus codicum hagiographicorum latinorum in bibliothecis publicis Namurci, Gandae, Leodii et Montibus asservatorum*, *Subsidia hagiographica*, 25, Brussels, 1948, pp.162-167. Other edited office texts include: *Laudate, pueri, puerum* (St Livinus), in: *Analecta hymnica medii aevi*, 55 v., C. BLUME and G.M. DREVES (eds.), Leipzig, 1886-1922 (hereafter AH), 26, pp.253-256; *Levine martyr nos preclare* (St Livinus), AH 28, pp.307; *Proles Landrada procerum* (9 lessons only) (St Landrada), AH 18, pp.108-110; *Virgo clemens et benigna* (St Pharaïlde), AH 13, pp.215-217. Noted offices of Sts Landoaldus and Livinus are in Ghent, University Library, MS 488, ff.86r-93r; a noted office of St Amalberga is Paris, Bibliothèque Nationale, MS lat. 5606, pp.158-172. A noted office of St Bavo survives in Ghent, University Library, MS 15, vol. 2, ff.267v-279v. Music for the office of St Pharaïlde does not survive in Ghent manuscripts, but I have not yet checked elsewhere. On the cult of St Livinus and the presence of chant from his office in Mattheus Pipelare's *Missa Sancti Livini*, see J. BLOXAM, *In praise of spurious saints*, *Journal of the American Musicological Society*, 44, 1991, pp.163-220, who discusses reforms made to the offices of Ghent saints after Trent on p.213.

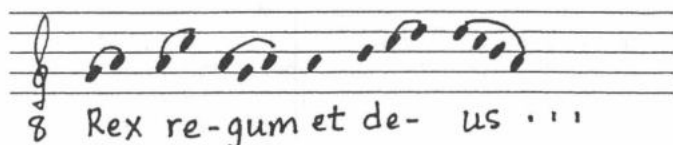
⁵⁵ The passage: 'Quidam [Remigius of Mettlach, a renowned teacher] itaque ex illis [of his pupils, the monks] sunt promoti, alii abbates sunt effecti. Fecit siquidem de proprio patrono Liutwino sermonem ad eiusdem patris legendum annuam festivitatem. Rogatus insuper a Stephano et eius socio, Blandiniensibus monachis, de sancto Bavone cantum composuit nocturnalem, quem illi ad propria reportabant gaudentes omni thesauro cariorem. Iussu etiam Eckberti episcopi de confessoribus Christi Euchario, Valerio, Materno dulci modulatione composuit historiam, cui de euangelio: *Designavit Dominus in illo die*, legendam annexit omeliam. Illi autem Remigio abbati Ottho imperator camenam misit gracilis avene munus ob suavitatem musicæ artis in illo iam probate'. ('Ex Miraculis S. Liutwini Auct. Monacho Mediocracensi', *Monumenta Germaniae Historiae, Scriptores*, H.V. SAUERLAND (ed.), 15:2, p.1266, from Trier, Stadtbibliothek, MS 2002, ff.179r-190r, before 1095.) P. WAGNER, *Einführung in die gregorianische Melodien*, v. 1, Leipzig, 1895, p.314 incorrectly associates a Remigius of Milan with this passage. Suffrages with prose antiphons for Sts Eucharius, Valerius and Maternus, bishops of Trier are found in Cologne, Historisches Archiv, MS W 28, but no offices for these individuals possibly by Remigius have been identified (cf A. HUGHES, *Late Medieval Liturgical Offices*, Toronto, 1994, who thinks the office for St Maternus edited in AH 28:21 is unlikely to be by Remigius.)

BARBARA HAGGH

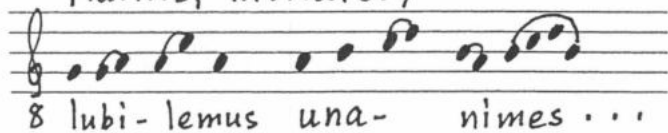
compilations of saints' lives, evidence that such musical compositions were regarded even then as *historiae*. All of these offices can only be dated approximately at present; they must date from after the translations of the saints' relics, whose chronology is given in Table Three.

Characteristics of the music and poetry can suggest relative dates. With the exception of the office of St Pharaïlde, all of the Ghent offices followed the monastic *cursus* originally, having six antiphons and twelve lessons and responsories for Matins.⁵⁶ In offices reflecting an original state, successive chants have often been composed to musical formulas in numerical order. There were eight possible formulas, known then as *toni*; today, more often than not, as *modi*. That the Matins antiphons of the office of St Landoaldus follow the modes 1-8 then 1-4 argues that this office is in its original state. That the responsories are not in order after modes 1-6, returning to 1, 7-8, 1, 3 and 1, does not argue against this conclusion, since numerical order of mode among responsories was generally less strict.⁵⁷ In the St Landoaldus office, all responsories but numbers 8, 11 and 12 use standard musical formulas associated with responsory verses, an indication that this office is musically conservative and perhaps older. Striking are also the identical intonations of the first three chants of the office:

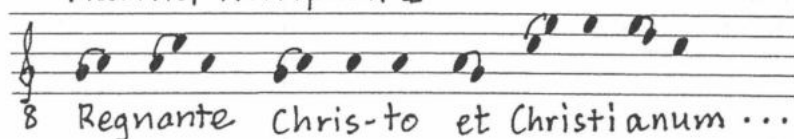
First Vespers, Magnificat Antiphon

Matins, Invitatory

Matins, Antiphon 1

Example One

Antiphons, Office of St Landoaldus, Ghent, University Library, MS 488, ff.86r-88v

⁵⁶ See the table in HARPER, *The Forms and Orders of Western Liturgy*, pp.93-97.

⁵⁷ See A. HUGHES, *Modal Order and Disorder*, in: *Musica Disciplina*, 37, 1983, pp.29-51.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

the Vespers Magnificat antiphon, the invitatory antiphon and the first antiphon of the first nocturn, perhaps an indication that the office had to be created quickly, just like the Vita. If that was indeed the case, the office of St Landoaldus might be dated between 980 and 983 (see Table Three and Example One).

Well-known melodic formulae were taken over in other chants as intonations, but special features of the St Landoaldus office include chants exceeding the normal range for their *tonus*, repeated segments of melody, and infrequent melismas (short untexted melodic formulas) - those ending final responsories are relatively short. Many texts in the office for St Landoaldus are in hexameters; some are rhymed.

Considerably different is the office for St Livinus. It includes newly-composed responsory verses and its melodies are far more active, with many skips and spanning a wider range. This office surely originated in Ghent, but soon became known in other parts of Europe. An office in fifteenth-century Gothic notation following the secular *cursus*, that is, with nine antiphons, lessons and responsories for Matins, and in the Eastern European chant dialect, is part of a manuscript compilation that once belonged to the regular canons in Rudnicz but is now in the Prague University Library: MS III D 16 (ff.347r-352r).⁵⁸

The texts of the mass for St Livinus were even printed in the *Missale Quinqueecclesiense* for PJs, Hungary (Venice, 1499), Budapest, Országos Széchényi Könyvtára, RMK III 52 Inc 990 (ff.220r-v). The rubric preceding the mass relates that Nicolaus Henrici, bishop of Pécs (d.before 25 July 1360), brought relics of St Livinus along with the *historia* and mass to that city in 1351, perhaps to his own church of St Peter's.⁵⁹

The offices of Sts Landrada and Pharaïlde are more recent than the others. Their most noticeable late characteristic is their rigorous adherence to metrical patterns.

⁵⁸

I came across this office in Prague only a few days after the paper was presented on which this article is based. I am most grateful to Jana Novotná for making it possible for me to study a microfilm of the manuscript while the library was closed for repair and for providing photographs of the office. The manuscript is no. 28 in V. PLOCEK, *Catalogus codicum notis musicis instructorum qui in Bibliotheca publica rei publicae Bohemicae socialisticae in Bibliotheca universitatis Pragensis servantur*, 1, Prague, 1973, p.91. F.346v has the text of a collect for St Livinus.

⁵⁹ This was discovered by Janka Szendrei. The texts have the rubric: 'Anno Domini 1351 sunt portate huc ad quinque ecclesias reliquie beati Livini episcopi et martyris per venerabilem dominum Nicolaum episcopum Quinqueecclesiensis una cum hystoria et legenda cum missa completa de Flandria de civitate que vocatur Gandavum, vel vulgariter que dicitur Genth, et requiescit ibi in monasterio beati Bononis [sic; = Bavonis]: in abbatia sancti Benedicti. Cuius festum colitur in crastino sancti Martini episcopi et confessoris'. On 'Nicolaum episcopum', see GAMS, *Series episcoporum*, p.376.

Photo One

Prague, University Library, MS III D 16, f. 347v

End of Vespers and Matins, beginning with Antiphon 1: *Floruit egregius infans*
Livinus

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Some antiphons and responsories from these Ghent offices were also sung during processions, at least at St Bavo's, but no other newly-composed processional chant has been identified.⁶⁰ The texts and chant for the masses held in honor of these local saints were not new, but borrowed from the *commune sanctorum*.⁶¹

Later Chant

Of later date than most of the offices are hymns, sequences and alleluia verses for the same saints, listed in Table Four (some may not have originated in Ghent).

Some hymns derive their texts from other hymns. For example, a hymn for St Landrada has the text incipit *Pange lingua*; for St Livinus, *Hymnum canamus*. Most common are strophes of four eight-syllable lines. Sequences survive for Sts Livinus, Landrada and Pharaïlde, as do a small number of later medieval alleluia verses, perhaps from Ghent. One is a verse for St Barbara that was sung at St Bavo, where relics of the saint were deposited in 985 (Example Two).⁶²

Al-le-lu-ya

Barba-ra vir-go pi-a splandens or-bis que lu-

cer-na per tu-a presi-di-a pe-te no-bis regna-

su-perna.

Example Two

Alleluia Barbara virgo pia, Ghent, University Library, MS 14, v.2, ff.14v-15r

Nearly all of these compositions appear only in the later sources and further analysis of their chant and of the *vitae* from which their texts were derived will be necessary to determine approximate dates for them. Nevertheless, their patterns of rhyme suggest that they postdate the offices and thus give evidence

⁶⁰ See Ghent, University Library, MS 184, with processional chant for Sts Landoaldus, Bavo and Macharius.

⁶¹ The *commune sanctorum* includes chants shared by feasts for similar saints grouped in one part of a manuscript. Cross-references to these items appear elsewhere throughout manuscripts as a way of saving parchment or paper.

⁶² The Alleluia and verse *Barbara virgo pia splandens* are in Ghent, University Library, MS 14, v. 2, ff.14v-15r.

of continued creativity at the two abbeys.

Later medieval manuscripts from Ghent show the increasing importance of votive services and commemorations and particularly of the office of the dead. St Bavo and St Peter shared a series of Matins responsories for the latter from Cluny and used in those French Benedictine monasteries which had introduced Cluniac reforms.⁶³ Full cycles of votive masses, none of which are for patron saints, are in the graduals of St Bavo and St James,⁶⁴ and Marian antiphons appear in the manuscripts as well, although the antiphoners from St Bavo give only three, omitting *Ave regina celorum*.⁶⁵ The antiphoners include a special commemoration for St Bavo to be sung during Advent, consisting of an antiphon for the saint and the Marian *prosa Inviolata, integra et casta es*.⁶⁶

Of great interest are the complete kyriales surviving from the abbey of St Bavo and the parish church of St James.⁶⁷ These contain the chant for the Ordinary of the Mass (Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei, but here not *Ite missa est*) appropriate for solemnities of different rank and include many melodies not found elsewhere, perhaps because they are more complete than other kyriales, even assigning Ordinary cycles to the lowest-ranking feasts of three lessons. The kyriale of St Bavo in Ghent, University Library, MS 14, v.1-2, is unique in giving evidence of the rhythmicized and harmonized performance of selected Glorias and Credos. A two-part Gloria setting (v.2, f.153v-155r) assigns the chant to the upper voice and adds a lower contratenor in parallel motion except at cadences [Photo 2]. It is followed by a rhythmicized Credo with indications for performance

⁶³ Cf. OTTOSEN, *The Responsories*, pp.148-151 and his discussion, pp.285-289. The series is 1. *Credo quod*, 2. *Qui lazarum*, 3. *Domine, quando veneris*, 4. *Subvenite*, 5. *Heu mihi*, 6. *Ne recorderis*, 7. *Peccante me*, 8. *Domine, secundum actum*, 9. *Memento mei, Deus*. Ottosen discusses an office of the dead with an entirely different responsory series in manuscripts 'from St. Bavon' on pp.162, 295, 311, but the precise provenance of the five manuscripts he cites, all now in France, in my opinion is not known. St Bavo's cult extended beyond Ghent and far-removed churches were dedicated to him, and I have not yet seen Ottosen's manuscripts in person. His study did not incorporate any of the manuscripts presently in Ghent.

⁶⁴ The gradual of St James is called an antiphoner (=antiphonale missarum) in F. VERSTRAETEN, *Sint-Jacobskerk Gent, Inventaris van het kunstpatrimonium*, Ghent, 1973, p.153, no.646. Verstraeten also lists printed books of ritual from the sixteenth to eighteenth century, most following the use of Rome, but some of the diocese of Ghent.

⁶⁵ Ghent, University Library, MS 15, v.1, ff.349v ff. includes the *Alma, Salve*, and *Regina celi*; v.2., ff.332r ff. includes only the *Alma* and *Salve*.

⁶⁶ Ghent, University Library, MS 15, v.2, f.19v.

⁶⁷ A full discussion of the kyriales will appear in a separate study. The St James kyriale is in Ghent, St James', MS s.s., ff.197v-212r; the St Bavo kyriale is in Ghent, University Library, MS 14, v.1, ff.262v-277v, and in v.2, on ff.145r-159v (incomplete, lacking the Agnus Dei's).

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

by a *chorus* and *organum* in alternation. Both share the rubric *De sanctis huius loci*. A different Credo setting (v.1, f.271v-274v), under the rubric *In vigilia nativitatis domini, pasche et penthecostis*, is in four parts and is among the earliest surviving examples from the Low Countries of *falsobordone*: motion is largely parallel, with root position chords and repeated harmonic progressions [Photo 3].⁶⁸

Also rhythmicized is the *Te Deum* added later to the main corpus of a contemporaneous antiphoner from St Bavo, Ghent, University Library, MS 15, v.1, on f.351r. The polyphonic Credo does show that harmonized singing was cultivated at St Bavo by 1500. That theory treatises known in the northern Low Countries and concerned with discant as well as chant were copied at St Bavo in 1504 precisely is further evidence of a new or possibly renewed interest in polyphony around the turn of the century.⁶⁹

Rubrics in the St Bavo kyriale indicate that the polyphonic Credo was also to be performed by a *chorus* alternating with *organum*, perhaps singers and organist or intoners and the rest of the choir. Documents from Ghent do give evidence of scribes' fascination with longer chants, which were often performed by alternating performing forces. Named in most entries in the obituary of the parish church of St John are the invitatory antiphon *Circumdederunt* or its psalm *Venite exultemus*. The tract of the *Requiem* mass, *Sicut cervus*, is also named. It was sung by the choir, but the verses by four soloists. We do not know precisely how the antiphon *Clementissime* - also named frequently in the archives - was performed during

⁶⁸ The polyphonic Credo and Ghent, University Library, MS 14 are discussed in BLOXAM, *A Survey*, p.27; that the polyphony surrounding the Credo melody (Ghent, University Library, MS 14, v.1, ff.271v-274v) was added to the plainchant, which was copied c.1469, is evident not only from the style of the music, but also from the slightly different colors of ink used for chant and polyphony. On Credo settings in mensural notation, see A. GASTOUI, Comment on chantait le 'credo' en certaines églises, au XVe siècle, in: *Revue du chant grégorien*, 36, 1932, pp.48-49; T. MIAZGA, *Die Melodien des einstimmigen Credo der römischen-katholischen lateinischen Kirche*, Graz, 1976; R. SHERR, The performance of chant in the Renaissance and its interactions with polyphony, in: *Plainsong in the Age of Polyphony*, Cambridge, 1992, ed. Th. F. KELLY, pp.183-208. On *falsobordone* in manuscripts from Cambrai Cathedral, see C. WRIGHT, Performance Practices at the Cathedral of Cambrai 1475-1550, in: *The Musical Quarterly*, 64, 1978, pp.295-328.

⁶⁹ Ghent, University Library, MS 70 was copied in Ghent and became part of the library of Raphael de Marcatellis. See f.206r: 'Explicitus est liber Scriptus Gandavi per me M. Anthonium de aggere sancti martini 1504'. On the manuscript, see A. DEROLEZ, *The library of Raphael de Marcatellis, Abbot of St. Bavo's, Ghent, 1437-1508*, Ghent, 1979, pp.7-25, and especially pp.227-234. Also see Egidius Carlerius and Johannes Tinctoris, *On the Dignity and the Effects of Music*, trans. J. D. CULLINGTON, intro R. STROHM, King's College London Institute of Advanced Musical Studies Study Texts, No. 2, London, 1996. Daniël Lievois has identified the Jacobus Carlier named in the Tinctoris treatise as a *zangmeester* at the Church of Our Lady in Bruges in the 1450s.

Photo Two

Ghent, University Library, MS 14, v.1, f.271v-272r

Photo Three

Ghent, University Library, MS 14, v.2, f.153v-154r

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

the procession to the grave after the Requiem, but it is long enough that alternatim performance would have been feasible if not desirable.⁷⁰ Other polyphony alternating with chant survives in a *vesperale* from the leper house in Ghent called Rijke Gasthuis.⁷¹ The procession on Christmas Eve began with the plainchant responsory *Sanctificamini filii Israel* and antiphon *Bethleem non es minima*, with a doxology in two-part polyphony. Next, the plainchant responsory *Hodie et illuxit nobis* was followed by a three-part verse in two-part polyphony (notated consecutively) [Photo 4].

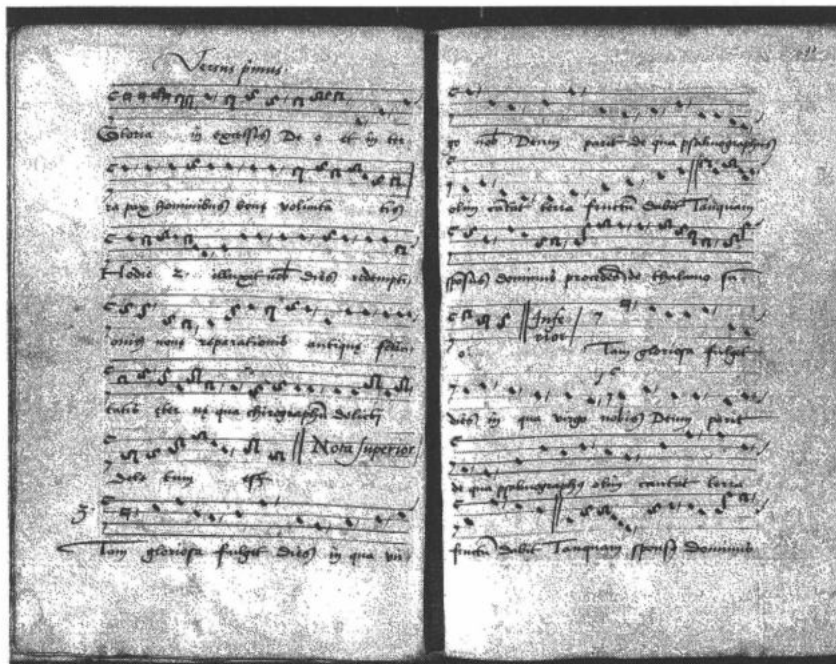

Photo Four

Brussels, Royal Library, MS 4826, f.89v-90r

Two-part Verse: *Tam gloriosa fulgit dies ... Tanquam sponsus*

⁷⁰ Ghent, University Library, MS 116, from 1302 with later additions, is edited in N. DE PAUW, *Obituarium Sancti Johannis: Nécrologe de l'église St-Jean (St-Bavon) à Gand, du XIIIe au XVIe siècle*, Brussels, 1889.

⁷¹ See J. DECAVELE, *Lépreux ou Rijke Gasthuis, à Gand*, in : *Monasticon belge*, 7: *Province de Flandre Orientale*, Liège, 1977, pp.179-193.

After the Lauds antiphons, with the rubric *De Domina antiphona*, there followed a monophonic hymn with the rubric *Rhythmus, Magnum nomen domini Emanuel* (in triple meter and white mensural notation) and a two-voice hymn *Dies est letitie*, both well-known in the Low Countries, especially among communities of the Modern Devotion.⁷² In Ghent, alternating performing forces seem to have fascinated scribes, listeners, composers and performers.

Contrasting with the so-called 'simple' polyphony, which we know was sung in Ghent, is the more complex originally French repertory copied into manuscripts now in Ghent, but probably brought with students from Paris.⁷³ These manuscript fragments bound books belonging to the women of Groenenbriel (Augustinian) and of Ter Haeghen (Cistercian). Finally, an early sixteenth-century fragment of unidentified provenance but now in Ghent contains the beginning of the Kyrie of Petrus de la Rue's *Missa Ave sanctissima Maria*. In 1509, de la Rue received a prebend at the collegiate church of St Pharaïlde with the support of Margaret of Austria, so the fragment may reflect this composer's association with Ghent.⁷⁴

There is no polyphony or evidence for it in the kyriale from the parish church of St James, but unusually detailed instructions for bellringing, so essential in Flemish worship, do survive in the archives of that church and complement the kyriale (similar instructions survive from St Pharaïlde).⁷⁵ Only insignificant

⁷² See R. RASCH, *De cantiones natalitiae en het kerkelijke muziekleven in de zuidelijke Nederlanden*, Koedijk, 1985, especially pp.6-10. Brussels, Bibliothèque Royale, MS 4826, ff.88v-94r, discovered by and discussed in BLOXAM, *A Survey*, p.30, n.19. *Magnum nomen domini Emmanuel* is listed in U. CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum*, 6 vols., Louvain and Brussels, 1892-1920, as no.11024.

⁷³ See R. STROHM, The Ars Nova Fragments of Ghent, in: *Tijdschrift van de vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis*, 34, 1984, pp.109-131, and further discussion in *id.*, *The Rise of European Music, 1380-1500* Cambridge, 1993, pp.68,74-75,101. Facsimiles of the fragments are published in *An Anthology of Music Fragments from the Low Countries (Middle Ages - Renaissance)*, E. SCHREURS (ed.), Peer, 1995, pp.16-21.

⁷⁴ Ghent, Rijksarchief, Varia D 3360 B (facsimile in *An Anthology*, p.80). On de la Rue in Ghent, see J. ROBIJNS, *Pierre de la Rue (circa 1460-1518), een bibliographische studie*, Brussels, 1954, pp.27-28, and H. MECONI, *Free from the Crime of Venus: The Biography of Pierre De la Rue*, in: *Actas del XV congreso de la Sociedad internacional de musicologia "Culturas musicales del mediterraneo y sus ramificaciones"*, Madrid/3-10/IV/1992, *Revista de Musicologia*, 16:3, 1993, in press.

⁷⁵ Ghent, Archives of the Church of St James, MS 1232, ff.83v-84v, ordinances of 3 and 10 October 1429. Also see Ghent, Rijksarchief, St Pharaïlde, S 234, ff.102r-104v, an eighteenth-century copy: 'Reglement voor de klokluysters van Ste Pharaïldis tot Ste Nicolaes van elken dag wat zij moeten luyden, ende met wat klok, voor de mettenen, vespers, hoogmisse, diensten van het Capittel, getrokken uyt een zeer Oud boekken gegeven door d'heeren Pastor ende kerkmeesters aen de luyders, om hun daer naer te reguleren'.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

chant fragments remain from the other parish churches, so archives will have to be used to reconstruct what happened there.

The manuscripts from Ghent give some evidence for the transmission of music. Traces of the rites of the abbeys are found in books from the secular churches. Such cross-contamination is especially apparent in the few surviving manuscripts from the collegiate church of St Pharaïlde, first mentioned in 1073, but originally the castle chapel of the counts of Flanders. Its ordinal of c. 1400 includes material for Sts Macharius, Landoaldus, Amalberga, Bavo, and Livinus, the saints of both abbeys.⁷⁶ Its patron, St Pharaïlde, is represented in some books from the two abbeys. She appears in a thirteenth-century litany of a St Bavo book, but not in the thirteenth-century missal from St Peter (indeed in the breviary of 1393). St Pharaïlde is also represented in the gradual from St James, along with saints known especially in Tournai, but, curiously, all of the saints from the two Ghent abbeys were left out. Yet the post-Pentecostal alleluia verses of St James are very similar to and appear to be derived from those of the two abbeys (see Table Two above).

The remaining manuscripts of ecclesiastical ritual from Ghent were used by the multitude of religious orders and communities that chose to settle in and around the city. Among these books are two with hymns. The antiphoner of the Cistercian abbey of Oost-Eeklo contains a complete cycle of fully-notated (and well-known) hymns. A seventeenth-century fragment from an Augustinian house includes music incipits of hymns introduced and sung by that order in particular.⁷⁷

The manuscripts from Ghent described above and most others listed in Table One reflect the rituals of regular or secular communities, but one surviving manuscript was prepared for a specific chapel foundation. This is a missal copied in 1483 for the chapel of Sts Vinciana and Landrada in St Bavo's, which was founded by abbot Guillaume II of Bossuut (d. 1460). The missal includes only the readings for the mass and gives no music incipits, but covers all Sundays and main festivals of the church year and has a supplement with full masses for the Marian feasts and feast of the relics of St Bavo's and many votive masses. The

⁷⁶

Ghent, University Library, MS 567, pp.137-323.

⁷⁷

Ghent, Rijkarchief, Augustijnen, reeks 44, no.60. The hymns are *Nunc sancte nobis*, *Rector potens verax* (both ferial), *Largire clarum vespere* (St Augustine), *Dive celestis patrie* (St John of St Facondo = Juan de Sahagún), *Ite matris ossa* (Translation of St Monica), *Te ferant lingue* (St Monica), *Presulum sidus rutilansque* (St Simplicianus), *Te canunt omnes Nicolae* (St Nicolas of Tolentino), *In cola abrupte* (St Guillaume), *Christe sanctorum decus* (St Gabriel), *Dum predo hesperias* (St Augustine), *Urbs alma summo iudice* (St Nicolas of Tolentino), *Magister orbis maxime* (St Augustine). All of these hymns are listed in CHEVALIER, *Repertorium hymnologicum*.

BARBARA HAGGH

litany of the mass for the dead lists St Pharaïlde as well as the saints of St Bavo but no saints of St Peter's abbey.⁷⁸

* * *

Different in nature and number are the sources from London, of which only those at the British Library and some at the Bodleian Library have been studied in detail thus far. Whereas there is abundant evidence for local composition and for rituals changing from church to church in Ghent, London and indeed most of England sang more or less the same chant, certainly by the fifteenth century. This was the chant of the Cathedral Church of Salisbury which gradually replaced other local rites between the thirteenth century and the Reformation. Unique to the Sarum rite were its chant for the Ordinary of the mass and a number of festive processions held before Mass and at Evensong.

The ecclesiastical history of London also has little in common with that of Ghent. London's earliest foundation became a Cathedral, it had only one prominent abbey and its nearly 100 parish churches outnumbered those in Ghent by far. Also unlike Ghent, London was a diocesan see early on. When Pope Gregory I sent Augustine to England in 597, he sought to establish London to serve as a diocesan see, and as a result, in the seventh century, Ethelbert, King of Kent, founded what would later become St Paul's Cathedral. In the next centuries, London suffered more than did Ghent from Norman and Viking invasions. Its only important Benedictine abbey, the new abbey of Westminster, was founded in 1065 when Edward the Confessor appointed Eadwine as its first abbot, although an earlier abbey had existed since the eighth century; the present edifice was begun in the thirteenth century. London also had its hospitals and convents.⁷⁹

⁷⁸ London, British Library, MS Add. 17440, copied in 1483. See the note on f.2r: 'Desen mesboec behoert te sinte baefs ten nieuwen autare onder de orghelen die her willem van bossuut abdt dede maken ende fondeerde oft ordineerde ewelije en erfelije een daghelijcse messe ter eeren van den santen daer af vanden lichame hier int tclooster rustende sijn'. A similar manuscript is Tournai, Diocesan Seminary, MS 23, a missal prepared in the fourteenth century for a member of the Amman family, but the location where it was used has not yet been determined. On Guillaume de Bossuut, see A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean à Gand*, Gand, 1855, pp.142,150.

⁷⁹ See N. TEMPERLEY et al., London, in : *The New Grove Dictionary*, 11, pp.142-146. A fuller discussion of the history of the plainchant repertory of this city is in preparation. Historical studies of ecclesiastical life in London include T. BAKER, *Medieval London*, London, 1970; *The Church in London, 1375-1392*, A. McHARDY (ed.), London Record Society, 13, London, 1977; C.N.L.BROOKE and G. KEIR, *London, 800-1216, the shaping of a city*, London, 1975, ch. 6; C.M.BARRON, The parish fraternities of Medieval London, in : *The church in pre-Reformation Society*, C.M.BARRON and C. HARPER-BILL (eds.), Woodbridge, 1985; *Parish, Church, and People: local studies in lay religion, 1350-1750*, S.J. Wright (ed.), Hutchinson, 1988; W.K. Jordan, *The Charities of London, 1480-1660*, London, 1960.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Missals, a book with some offices and a coronation ordo survive from Westminster abbey, where, since William the Conqueror's coronation in 1066, English monarchs have been crowned, married and buried by tradition, as well as numerous book lists from earlier times.⁸⁰ Relics of St Botolph were housed at the abbey.⁸¹

From St Paul's Cathedral we have only psalters and a secular antiphoner fragment with parts of offices of St Vincent and the Conversion of Paul, but manuscript fragments now in Aberdeen, the only London sources to contain organum, give evidence that the church knew Notre Dame polyphony,⁸² which is corroborated by references in a book list of 1255 to a book of organum belonging to William de Fauconberg, treasurer of St Paul's, and, in a 1295 list, to three more books of organum belonging to three different individuals.⁸³ St Paul's used its own unique rite until 1414 when the Sarum rite was introduced, but later local material from the church is found in London, British Library, MS Add. 5810, a compilation with copies made in 1782 from a small book from the time of King Edward IV (d. 1483). That book included a 'Manual for Clergy of the diocese of London' with collects for local saints and a 'Short Manual for St Paul's Cathedral London', with offices for St Erkenwald and Sts Peter and Paul as well as collects for St Wenefrede and the Translation of St Erkenwald.⁸⁴

⁸⁰ See J. A. ROBINSON and M. R. JAMES, *The Manuscripts of Westminster Abbey*, Cambridge, 1909, especially chapter 1: On the Making and Keeping of Books in Westminster Abbey, A.D. 1160-1660. A list of sequences sung at Westminster Abbey c. 1375 is published in *Thesaurus hymnologicus*, *Analecta liturgica*, 2:2, E. MISSET and W. WEALE, eds., Lille and Bruges, 1892, pp.176-182. On music at Westminster Abbey, see, most recently, F. KISBY, *The Early Tudor Royal Household Chapel in London, 1485-1547*, diss., Royal Holloway, University of London, 1996, ch.6, and *id.*, *Music and Musicians of early Tudor Westminster*, in: *Early Music*, 23:2, 1995, pp.223-240.

⁸¹ See J. BERGSAGEL, *Liturgical Relations between England and Scandinavia*: as seen in Selected Musical Fragments from the 12th and 13th Centuries, in: *Föredrag och diskussionsinlägg från Nordiskt Kollokvium*, 3, Helsinki, 1976, pp.11-26, who discovered chant for St Botolph in the Riksarkiv Stockholm and in London, British Library, MS Add. 34388.

⁸² Discussed in G. CHEW, *Studies and Reports. A Magnus Liber Organi Fragment at Aberdeen*, in: *Journal of the American Musicological Society*, 31, 1978:2, pp.326-343, especially 340-342. Chew proposes that fragments containing the Magnus Liber and part of an antiphoner once belonged to St Paul's; a facsimile of the antiphoner fragment is in *ibid.*, pp.328-329.

⁸³ See R. BALTZER, *How Long was Notre-Dame Organum Performed?*, in: *Beyond the Moon: Festschrift Luther Dittmer*, ed. B. GILLINGHAM and P. MERKLEY, Ottawa, 1990, pp.118-143, especially p. 130, and *ead.*, *Notre Dame Manuscripts and Their Owners: Lost and Found*, in: *The Journal of Musicology*, 5, 1987, pp.380-399.

⁸⁴ See London, British Library, MS 5810, pp.198-199 (Manual) and pp.200-202 (Short Manual).

Books survive from more London parishes than Ghent parishes, but mostly kalendars and missals lacking notation. The only completely notated book is the noted breviary from the church of St Mary Axe or from St Andrew's, Undershaft, which follows the Sarum use; the breviary has detailed rubrics and deserves further study. Many of the parish missals include the names of owners, donors, or confraternity members and were most likely prepared for use in private chapels or by chantry priests.

The remaining London manuscripts represent Augustinian, Brigittine, Carmelite, Carthusian and Dominican communities. The strangest of these books in its present form is a Carmelite missal which was reconstructed and rebound in 1951 from thousands of tiny fragments consisting mostly of illuminated initials.⁸⁵ The layout of the original manuscript was already unusual, since chant incipits are included only for items of the mass ordinary: the *Ite missa est* and *Benedicamus domino* are especially well represented. It should be possible to reconstruct part of this Carmelite kyriale from these incipits.

Ghent and London: The Sixteenth Century

The sixteenth century brought turmoil to London and Ghent, but books of ecclesiastical ritual were printed in both cities during this time and do survive.⁸⁶ London is represented by portable breviaries known as *portiforia* and by missals following the Sarum use, which were reprinted every five years or so throughout the century. Only a few books were printed in Ghent, all after the iconoclasts passed through. They include a 1572 breviary and *officia propria* of St Bavo, which had become a secular chapter and then a Cathedral in the meanwhile.⁸⁷ Editions of a *Liber ecclesiarum Gandavensis* were printed in 1576, 1586 and 1595.

One other undated Ghent imprint merits attention, because it contains chant for two celebrations founded by private benefactors in the fifteenth and early sixteenth centuries, the Mandatum or footwashing ceremony of Maundy Thursday and the office of the dead, printed together with a special antiphon always requested for funeral processions in Ghent, *Clementissime*. Its title, *Manualis Monast[eri] Blandiniensis. Pars II.^A in qua continentur Mandatum Novum item Ordo ad sepeliendum defunctos. Item Clementissime, et antiphona ad*

⁸⁵ London, British Library, MSS Add. 29704, 29705, 44892. Cf. M. RICKERT, *The Reconstructed Carmelite Missal*, London, 1942, and *ead.*, *Textual synopsis and concordance of numbers of fragments of the reconstructed Carmelite Missal*, London, 1950.

⁸⁶ A complete list is available from RELICS (see note 4).

⁸⁷ Before 12 May 1559, when Ghent became the see of its own diocese, it belonged to the diocese of Tournai with Bruges and Lille.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

susceptionem Novit[iorum] reflects exactly the texts of the charters of foundation, which highlight the Mandatum ceremony, the *ordo* for burying the dead and *Clementissime*, two unrelated services that were never found successively in other books of the use of this church. The print also includes antiphons for the ceremony of receiving novices.⁸⁸ Apart from the antiphon *Clementissime*, which is infrequently documented in the Low Countries, the rites for the two foundations are not in themselves unusual. The Ghent Mandatum antiphons do not include the 'Caput' melisma, as the untexted notes concluding the antiphon *Venit ad Petrum* have become known in musicological scholarship (this melisma is the plainchant upon which the Ghent composer Jacob Obrecht based his *Missa Caput*.)⁸⁹ The presence of the Mandatum not only in records from the two abbeys but also from two parish churches subordinate to St Peter's abbey, St John's and St James, is interesting as is the lack of evidence for the celebration of the Mandatum at St Pharaïlde, a collegiate church largely independent from the abbeys.⁹⁰ Its celebration at the parish churches probably reflects the emphasis placed on this devotion by the Benedictine order.⁹¹

Conclusions

The 76 manuscripts from Ghent surveyed here constitute one of the most important collections of such sources in the Low Countries, not only because

⁸⁸ Compare the texts describing foundations excerpted in DE PAUW, *Nécrologe* with the print Ghent, University Library, 3096(1), which includes *Clementissime Domine qui pro nostra miseria* on pp.68-73. This chant had a different function as the final versicle after the responsory *Libera me... de morte* in a ritual of Sens printed in 1500 (OTTOSEN, *The Responsories*, p.305), and is found also in the Lucca antiphoner (*Antiphonaire monastique, XIIe siècle: Codex 601 de la Bibliothèque Capitulaire de Lucques*, PalJographie musicale, 9, Tournai, 1906, p.59). It was requested for many fifteenth- and sixteenth-century obits described in Dijon, Archives départementales de la Côte d'Or, G 1167, a sixteenth-century obituary of the Sainte-Chapelle of Dijon. Michel Huglo informs me that *Clementissime* is found in most Cistercian and Dominican rituals, but is indeed rare in the north.

⁸⁹ The most recent discussion of the mass is in R. C. WEGMAN, *Born for the Muses: The Life and Masses of Jacob Obrecht*, Oxford, 1994, pp.265-267 and *passim*; also see M. BUKOFZER, *Caput: A Liturgico-Musical Study*, *Studies in Medieval and Renaissance Music*, New York, 1950, pp.217-310. The most recent edition of the mass is in the *New Obrecht Edition*, 2, T. NOBLITT (ed.), Utrecht, 1984. Also see D. LIEVOIS and R. WEGMAN, *De componist Jacob Obrecht (c.1457-1505) was inderdaad een Gentenaar*, in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1993, pp.101-125.

⁹⁰ The Mandatum antiphons were added at the end of the gradual of St James, Ghent, St James', MS s.s. in the late fifteenth or early sixteenth century. Also see the ordinal of St Pharaïlde from c.1400, Ghent, Rijksarchief, St Veerle 3.

⁹¹ On the history of the Mandatum and the role of the Benedictines, see T. SCHÄFER, *Die Fusswaschung im monastischen Brauchtum und in der lateinischen Liturgie*, Texte und Arbeiten hg. durch die Erzabtei Beuron, 47, Beuron, 1956.

BARBARA HAGGH

some manuscripts are very early and many include musical notation, but also because the full range of religious establishments and book types are represented. Especially rare and important are the ordinal of St Pharaïlde, which joins a small number of similar books from collegiate churches in the Low Countries,⁹² and the gradual with kyriale from the church of St James, which permits an unusual look at a parish church's musical repertory. By contrast, only very few manuscripts of ritual survive from Antwerp and Liège, slightly fewer from Brussels than from Ghent, and only Bruges and Utrecht are well represented. The number of known surviving sources from London is small in comparison to Ghent but does not take into account the vast number of uncatalogued fragments in the Public Record Office and elsewhere in England. Moreover, the uniformity of English ritual brought about by the imposition of the Use of Sarum has surely discouraged the kind of research into local English practices that would lead to the discovery or identification of other London manuscripts.

The types and numbers of sources from Ghent and London reflect changing devotional and intellectual concerns. The earliest sources - the *Breve sancti Bavonis*, the flyleaves from a plenary missal, and the eleventh-century manuscripts with neumes, give evidence of Carolingian and post-Carolingian attempts to order their world and record it in writing. At this time standardized music for mass and office was introduced (cf the *antiphona* in the *Breve*, which reached Ghent before Einhard's lay abbacy) and musical notation developed, which does at first appear often only with selected texts or in margins, as in the Ghent manuscripts. The oldest known 'antiphoner', the gradual of Bland, was not copied in Ghent, however.

In Ghent, most changes and new additions to the basic plainchant repertory introduced by the Carolingians came in the years before 1300, when the abbeys reformed their repertories to suit monastic ideals, first under Gérard de Brogne and then with the imposition of the Cluniac customary. Traces of the Cluniac rite remain in the selection of texts and music for the feasts of the Temporale, the Office of the Dead, and perhaps the series of post-Pentecostal Alleluia verses (which may also date back to the stay of the canons of St Bavo in Laon). Traces of De Brogne's reforms have not been securely identified yet. At the same time, local coloring was given the Ghent repertory when several *historiae* were composed in or for the Ghent abbeys in honor of the saints whose relics were brought (or created) in Ghent. There is no similar evidence for the composition of chant from the other secular and regular communities in Ghent.

⁹² See, for example, *Les ordinaires des collégiales Saint-Pierre à Louvain et Saints-Pierre-et-Paul à Anderlecht d'après les manuscrits du XIVe siècle*, ed. P. LEFEVRE, Louvain, 1960, and *Liber ordinarius Sancte Marie Traiectensis*, ed. K. VELLEKOOP, Utrecht, 1996.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

In London as in Ghent, small private psalters, missals and breviaries were produced in increasing number after beginning in the late thirteenth century, a reflection of a new emphasis on private devotion. The Ghent manuscripts of this kind reflect the spread of the cults of the saints of the two abbeys to other ecclesiastical establishments.

The large choir antiphoners and graduals from Ghent date from the fifteenth-century and later, by which time *cotidianen* (choirs of professional singers) were founded in the Ghent parishes. A similar emphasis on the daily office and mass is documented in the abbeys. Most interesting is the 'simple' polyphony in the late fifteenth-century St Bavo gradual, which has no counterpart from St Peter's Abbey, but corresponds in its 'simplicity' to the two-part polyphony in the sixteenth-century *Vesperale* from the Rijke Gasthuis. That polyphony circulated in communities influenced by the Modern Devotion.

In Ghent, the fifteenth century represents a period of transition from the abbeys' feted medieval past, when they made the most substantial contributions to the plainchant repertory, to the turbulent present of the sixteenth century, when the new collegiate church of St Bavo and its competitor, the old collegiate of St Pharaïlde stood alongside the churches of neighboring cities in cultivating the composition and performance of the most advanced sacred polyphony. This is reflected not so much by the gradual and processional described above or by the scrap with music by De La Rue in Ghent, but especially in the archives.

The above is only a beginning and much more research remains to be accomplished. A first priority should be the analysis of the musical notation in manuscripts from Ghent. Captioned as Messine, Lorraine or Gothic, none of these adequately describes the nuances unique to each music scribe and perhaps distinctive for the city or region. Another urgent need is the edition of the saints' offices and analysis of the kyriales.

Efforts should also be directed to tracing Ghent practices in English, Dutch and French sources, and identifying outside practices in the ritual of Ghent. Similarly, a polyphonic repertory from Ghent may well survive in manuscripts copied and kept outside of the city.

In this respect, it is worth remembering that often unusual or significant features of individual sources, ranging from Bland to the Mandatum print, are only revealed by the study of contemporaneous archives, which reflect the reality corresponding to the ideal presented in the books. The archives record actual celebrations, detail the activities of performers and scribes, document foundations, list the contents of private and communal libraries and may contain handwriting by manuscript copyists, thereby revealing their identity. Where archives survive, they should be studied alongside the manuscripts; a more comprehensive understanding of music in late medieval cities is sure to result.

Samenvatting

De 76 handschriften hier opgenomen uit Gent vormen een van de voornaamste verzamelingen in de Lage Landen. Ze zijn belangrijk omdat ze bijzonder vroeg te dateren vallen en omdat vele ervan muzieknotatie bevatten. Bovendien bieden ze een volledig overzicht van alle types van geestelijke instellingen en van hun boeken. Bijzonder zeldzaam en merkwaardig zijn het ordinale van Sint-Veerle, dat een mooie aanvulling biedt van de beperkte reeks van dergelijke boeken uit de collegiale kerken in de Lage Landen, en het graduale annex kyriale van Sint-Jacobs, dat een uitzonderlijk inzicht biedt in het muziekrepertorium van een parochiekerk. In tegenstelling met Gent bleven er voor Antwerpen en Liège slechts een beperkt aantal liturgische handschriften bewaard en ook voor Brussel zijn er iets minder overgebleven. Enkel Brugge en Utrecht zijn uitstekend vertegenwoordigd. Voor London is het aantal bekende bronnen gering te noemen in vergelijking met Gent. Ze dienen evenwel aangevuld met een aanzienlijke groep niet gecatalogiseerde fragmenten in het Public Record Office en op andere plaatsen in Engeland. Het uniform maken van de Engelse ritus door het verplicht invoeren van deze van Sarum had bovendien tot gevolg dat studies aangaande lokale muzikale praktijken in Engeland ontmoedigd werden. Nochtans zou dit soort van onderzoek het ongetwijfeld mogelijk maken tal van Londense manuscripten aan het licht te brengen of nader te identificeren.

In het voorkomen van de types van bronnen uit Gent en London en in hun aantal worden zekere wijzigingen weerspiegeld in de devotie en in de intellectuele inzichten. De oudste bronnen, namelijk het Breve sancti Bavonis, de losse bladzijden uit een missale plenarium en de elfde-eeuwse handschriften met neumennotatie, illustreren Karolingische en post-Karolingische pogingen om de toenmalige wereld te organiseren en om dit op schrift te stellen. In die tijd werd er de muziek voor mis- en koordiensten gestandaardiseerd (zie bijvoorbeeld de *antiphona* in het Breve, die Gent bereikt hadden vooraleer Einhard er leke-abt werd). Tevens werd er een muzieknotatie ontwikkeld die voor het eerst te voorschijn treedt bij welbepaalde teksten of in het kantwit, een verschijnsel dat eveneens kan vastgesteld worden in de Gentse manuscripten. In dit verband valt evenwel op te merken dat het oudst bekende antifonarium, het zogenaamde graduale in het handschrift Bland, niet in Gent gekopieerd werd.

Wat Gent betreft kwamen de meeste wijzigingen en nieuwe toevoegingen aan het oorspronkelijk door de Karolingers ingevoerde repertorium van gregoriaans tot stand in de jaren vóór 1300. De abdijen pasten toen hun repertorium aan de monastieke idealen aan, voor het eerst onder Gérard de Brogne en daarna ingevolge het opleggen van de gewoonte van Cluny. De sporen van het ritus van Cluny kunnen gevonden worden in de keuze van teksten en muziek voor de feesten van het temporale, voor het dodenofficie en misschien ook in de rangorde van de alleluia-verzen voor de tijd na Pinksteren, zij het dat deze rangorde ook kan teruggaan tot het verblijf van de kanunniken van Sint-Bavo in Laon. Sporen

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

van de hervormingen van Gérard de Brogne werden echter nog niet teruggevonden. Tegelijkertijd werden er een lokale kleur verleend aan het Gentse repertorium door diverse historiae die tot stand kwamen in of voor de Gentse abdijen ter ere van de heiligen wier relieken naar Gent overgebracht (of aldaar gecreëerd) werden. Voor de andere seculiere en reguliere gemeenschappen in Gent bestaan er geen gelijkaardige aanwijzingen voor het tot stand brengen van gregoriaans.

Na de late 13de eeuw werden er zowel in London als in Gent in toenemende mate kleine psalters, missalen en breviaria voor persoonlijk gebruik geproduceerd. Dit weerspiegelt het sterker beklemtonen van de individuele devotie. De Gentse handschriften van dit type tonen duidelijk aan dat de heiligencultus van de beide abdijen zich uitbreidde tot de andere kerkelijke instellingen.

De grote Gentse antifonaria en graduales voor gebruik in het koor dagtekenen uit de 15de eeuw en later. In die tijd werden de cotidianen (koren van professionele zangers) in de Gentse parochiekerken gesticht. Ook in de abdijen zijn er aanwijzingen voor een toenemende aandacht voor het dagelijks officie en voor de misdiensten. Bijzonder interessant is de zogenaamde 'eenvoudige' polyfonie in het laat-15de-eeuwse graduale van Sint-Baafs, een verschijnsel dat niet bekend is voor Sint-Pieters, maar dat anderzijds volkomen in overstemming is met de 'eenvoud' van de tweestemmige polyfonie in het 16de-eeuwse Vesperale van het Rijke Gasthuis. Dit soort polyfonie kwam voor in gemeenschappen die beïnvloed werden door de beweging van de Moderne Devotie.

In Gent kan de 15de eeuw beschouwd worden als een overgangperiode tussen enerzijds de middeleeuwse bloeiperiode van de grote abdijen, die uiterst belangrijke bijdragen geleverd hadden tot het repertorium van het gregoriaans, en anderzijds de turbulente actualiteit van de 16de eeuw. De nieuw gestichte collegiale kerk van Sint-Baafs en zijn directe concurrent, de aloude collegiale van Sint-Veerle, volgden samen met de kerken van naburige steden de nieuwe trend bij het componeren en uitvoeren van de meest vooruitstrevende vormen van gewijde polyfonie. Dit blijkt evenwel eerder uit de archiefgegevens dan uit de hierboven beschreven graduales en processionales of uit het Gentse fragment met muziek van De la Rue.

Deze bedenkingen zijn slechts als een eerste benadering te beschouwen omdat er nog heel wat onderzoek dient te gebeuren. De prioriteit dient eerst en vooral gelegd te worden bij de analyse van de muzieknotatie in de Gentse manuscripten. Hoewel deze omschreven wordt als behorend tot het type van Metz, van Lorreinen of nog als gotisch, beantwoordt geen enkele van deze typering op adequate wijze aan de nuances die eigen zijn aan elke individuele scriptor van muziek en die wellicht specifiek zijn voor de stad of voor haar omgeving. Verder bestaat er een dringende behoefte aan de uitgave van de officies der heiligen en aan een analyse van de kyriales. Er zou bovendien moeten gepoogd worden de Gentse muziekpraktijk na te spuren in Engelse, Nederlandse en Franse bronnen

BARBARA HAGGH

en omgekeerd ook invloeden van buitenaf te ontdekken in het Gentse ritueel. Het valt zeker niet uit te sluiten dat een polyfonisch repertorium uit Gent te vinden is in handschriften die elders gekopieerd en bewaard bleven.

In dit verband dient er eveneens aan herinnerd te worden dat vaak het ongewone of het significante van individuele bronnen, gaande van Bland tot het gedrukte Mandatum, enkel te voorschijn treden dank zij de studie van archiefbronnen uit die tijd. Deze weerspiegelen immers de realiteit die beantwoordde aan het ideaal dat in de boeken gesuggereerd wordt. In de archieven vindt men meer. Ze bieden lijsten van privé- en gemeentelijke bibliotheken en kunnen aan de hand van het handschrift waarin ze gesteld werden de identiteit verraden van kopiisten van manuscripten. Waar men het geluk heeft dat er archief bewaard bleef, moet dit tegelijk met de muziekhandschriften bestudeerd worden. Dit zal zeker leiden tot meer diepgaande inzichten betreffende de muziek in de laatmiddeleeuwse steden.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Table One

SOURCES FROM GHENT AND LONDON
WITH MUSIC AND RITUAL¹

GHENT

Augustinians

St Agnes

Missal, 17th c., Ghent, Rijksarchief, St Agnes, 20

Groenenbriel

Late 14th-c. sacred and secular polyphony, fragment, in fol., Ghent, Rijksarchief, Groenenbriel, 133

Processional, 18th c., 16°, Brussels, Royal Library, MS II 2042

Unidentified community

Ceremonial, 16th c., 8°, Ghent, University Library, MS 191

Hymns, 17th c., 12°, Ghent, Rijksarchief, Augustijnen, 44 nr.60

Benedictines

St Peter's Abbey

Gradual, c.800 (at St Peter's by 1200-1300), 8°, first line neumed
Brussels, Royal Library, MS 10127-10144, ff.90v-115r

Poem *Ad Boree partes* with first verse neumed, 11th c., 8°, Oxford,
Bodleian Library, D'Orville, MS 145, f.56r

Scande celi neumed in Martianus Capella's *De nuptiis Philologiae et
Mercurii*, book II, 117, 11th c., 8°, Leiden, University Library, B.P.L.,
MS 88

Ad Boree partes and *Scande celi* neumed, 11th c., 4°, Vatican City,
Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. lat. 1987, f.1r-v

Antiphon *Magna vox laude sonora* in messine neumes, from the office of
St Lambert by Stephen of Liège, added in 11th c. to 9th-c. manuscript of
the *Confessions* of St Augustine, 4°, Paris, Bibliothèque Nationale, MS
lat. 1913A, f. 1v

Plenary missal (two flyleaves) copied by an Irish continental scribe (at St
Peter's in 11th c.), 10-11th c., now 26.5 x 6.5 mm., Vatican City,
Biblioteca Apostolica Vaticana, MS lat. 3325³

Lectionary, before 1200, Oxford, Bodleian Library, MS Rawl. G 44

Miscellanea with hymns and prayers, 12th c., small fol. Ghent, University
Library, MS 246, 92r ff.

Ritual with added sequence for St Vincent of Saragossa, *Precelsa seclis
excolitur* (edited in AH 7, 226; AH 53, 359) in heightened but adialematic
neumes on, 12-14th c., in 4°, Brussels, Royal Library, MSS 1505-1506,
f.1v (12-13th c.)

Psalter leaf with bottom trimmed, 12th c., in fol., Ghent, University

BARBARA HAGGH

- Library, MS 3799, no. 4 (perhaps from St Peter's)
Noted hymns and office of St Amalberga, early 13th c., 4°, Paris, Bibliothèque Nationale, MS lat. 5606, pp.155-172
Missal, c.1275-1285, 8°, Ghent, Bijloke Museum, MS 60-1
Missal, 1323-1325, 4°, Tournai, Diocesan Seminary Library, MS 23
Psalter, 13-14th c., 8°, London, British Library, MS Add. 30029
Psalter, 2 v., c.1320-1330, 16°, Oxford, Bodleian Library, MS Douce 5-6
Ceremonial, 1322, 12°, Ghent, University Library, MS 233
Breviary, 6 v., 1373, 4°, Ghent, University Library, MS 3381
Breviary, early 14th c., 4°, London, British Library, MS Add. 29253
Ceremonial with noted prefaces and Requiem mass, 14th c., 4°, Ghent, University Library, MS 296
Noted psalter (15th-c. leaf in-fol. used as binding), Brussels, Royal Library, MS II 1160
Diurnal, 16th c., 4°, Brussels, Royal Library, MS II 1689
Processional, 16th c., 12°, Ghent, University Library, MS 188

St Bavo's Abbey

- Missal fragment, 12th c., Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Reg. lat. 686, f.I
Noted offices of Sts Landoaldus and Livinus, late 12th c., 8°, Ghent, University Library, MS 488
Noted missal, late 12th-13th c., in fol., London, British Library, MS Add. 16949
Breviary, early 13th c., 8°, Ghent, University Library, MS 293
Unidentified office (of St Margarita?) with space left for notation, which was not filled in, 13th c., 8°, Ghent, University Library, MS 147, f.132
Breviary, 14th c., Cambridge, Mass., Harvard University, Houghton Library, MS lat. 267
Missal (fragments), 14-15th c., 4°, Ghent, University Library, MS 3088
Gradual with kyriale, 2 v., with polyphonic Gloria and Credo added to existing chant, 1452-1474, in fol., Ghent, University Library, MS 14 (*not* for both sides of choir: v.1 Temporale, v.2 Sanctorale)
Psalter, 1469, 12°, Ghent, University Library, MS 73
Antiphoner, 2 v., 1471-1481, in fol., Ghent, University Library, MS 15 (for both sides of choir)
Missal of Bossuut chapel, 1483, 8°, London, British Library, MS Add. 17440
Missal, 15th c., Toronto, Collection Bergendal, MS 65
Obituary, Benedictine Rule, and monophonic scribblings in white mensural notation becoming round, 15-16th c., Ghent, Rijksarchief, Bisdom Sint-Baafs, R 20bis, p.7
Music theory treatises, 1504, in fol., Ghent, University Library, MS 70
Processional, 1539-1559, 8°, Ghent, University Library, MS 184
Processional (18th c.), 2 antiphoners, 2 graduals, directorium chori, copied ad Andreas Guyard, 1658-1660, Bruges, Groot Seminarie, MS 394

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Processional, 1831 (after older model), 8°, Cambridge, Mass., Harvard College, Houghton Library, MS lat. 310⁴

Het Rijke Gasthuis (no known rule but under jurisdiction of St Bavo's)
Vesperale, c.1550, with Christmas polyphony, 8°, Brussels, Royal Library, MS 4826
Ceremonial, 1661, 8°, Ghent, University Library, MS 2428
Ceremonial, 17th c., 8°, Ghent, University Library, MS 1670

Cellites or Alexians

Missale parvum, 15th c., 8°, London, British Library, MS Egerton 2602

Cistercians

Abbey of Oost-Eeklo

Antiphoner with hymns, 1498, in fol., Ghent, Museum voor Schone Kunsten, MS s.s.

Abbey of Ter Haeghen

Fragment with secular polyphony, 14th c., in fol., Ghent, Rijksarchief, Varia D 3360 A

Kyrie (fragment) of La Rue, *Missa Ave Sanctissima*, in fol., Ghent, Rijksarchief, Varia D 3360 B

Gradual, 1741, 8°, Brussels, Royal Library, MS II 2465

Bijloke

Antiphoner, c.1600, in fol., Ghent, University Library, MS 791

Doornzele

Office of the Dead, 1767, 8°, Ghent, University Library, MS 927

Baudeloo

Missal, 15-16th c., in fol., Ghent, University Library, MS 74

Ceremonial, 1654, 8°, Ghent, University Library, MS 194

Gradual, 1687, in fol., Ghent, University Library, MS 133

Convent of St Barbara in Jerusalem, called Joris Vrancx

Ritual and prayers, 18th c., 8°, Ghent, University Library, MS 2429

Praemonstratensians

Drongen Abbey

Missal, 1524, 4°, Paris, Bibliothèque Nationale, MS n.a. lat. 1906

Secular Churches

Collegiate Church of St Pharaïlde

Psalter of Count of Flanders, Guy de Dampierre, 13th c., 16°, Brussels, Royal Library, MS 10607

Ordinal, c.1400, 8°, Ghent, Rijksarchief, St Pharaïlde, 3

Ordinal of St Pharaïlde by I.B. de Castillion, 1741, 4°, Brussels,

BARBARA HAGGH

Royal Library, MS 18127

Office of St Pharaïlde, 18th c., 8°, London, British Library, MS Add. 16954, pp.305-311

Parish Church of St James

Gradual with Kyriale and sequences, 1466-1468, in fol., Ghent, Parish Church of St James, MS s.s.

Parish Church of St Nicholas?

Flyleaf [=1r] with chant notation, 13th c., Ghent, Stadsarchief, St Nicholas, 54

Ghent or Region

Kalendar, 13th c., Cambridge, University Library, MS Add. 4082

Psalter, 13th c., 8°, Copenhagen, Det kongelige bibliotek, MS Ny. kgl. Saml. 41

Psalter, mid 13th c., 8°, Bruges, Openbare bibliotheek, MS 8

Psalter, c.1255-1265, 8°, Oxford, Bodleian Library, MS liturg 396

Psalter, third quarter 13th c., 12°, Bruges, Openbare bibliotheek, MS 335

Psalter, third quarter 13th c., 8°, Brussels, Royal Library, MSS 5163-5164

Psalter, third quarter 13th c., 12°, Oxford, Bodleian Library, MS Rawl. C 940

Psalter, last third 13th c., 12°, Brussels, Royal Library, MS IV 137

Missal, 1366, in fol., The Hague, Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, MS 10 A 14

Breviary of Louis de Mâle and Marguerite of Brabant with noted hymns, c.1360-1367, in fol., Brussels, Royal Library, MS 9427

Psalter, 15th c., 8°, Brussels, Royal Library, MS 5143

Antiphoner folio, c.1500, Ghent, Stadsarchief, Vrij schippers, 38

Ghent, University Library, 147, f.132r: space between lines left for chant ranges between 2.4 (bottom two lines) and 2.65 cm (most)

LONDON⁵

London Diocese

Manual with collects and offices, 1782, 8°, London, British Library, Add. MS 5810, ff.198r-202r

Augustinians

Priory of the Holy Trinity, Aldgate

Calendar, end 12th c., Cambridge, Emmanuel College, MS 252/2

Other Austin Friars

Psalter, mid 15th c., Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS lat. 11438

Benedictines

Westminster Abbey (formerly St Peter's)

Psalter with office of the dead, 12th c., London, British Library, MS

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Royal 2 A. xxii

'Litlington Missal', 1383-1384, London, Westminster Abbey, MS 37
Liber regalis with coronation ordo, end 14th c., London, Westminster
Abbey, MS 38

Kalendar, offices, memorials, 15th c., 16°, Oxford, Bodleian Library,
MS Rawl. liturg. G.10

Brigittines

Abbey of St Saviour, Syon

Breviary, 15th c., Syon Abbey (Devon), MS 3

Offices, 15th c., Syon Abbey, MS 6

Processional, end 15th c., Syon Abbey, MS 1

Carmelites in London?

Ordinal, 14th c., Dublin, Trinity College Library, MS 89 (*olim* B 3.8)

Carmelites

Missal (reconstructed from fragments), 3 v., noted mass ordinary incipits,
end 14th c., in fol., London, British Library, Add. MS 29704, 29705;
oblong 4°: 44892

Missal fragments, end 14th c., Glasgow, University Library, MS Euing 26

Missal fragments, end 14th c., London Private Collection 2

Charterhouse

Psalter, 13th c., Paris, Bibliothèque Nationale, MS lat. 10434

Missal, 14th c., New Haven, Yale University Library, MS 286

Gradual, 15th c., in fol., London, British Library, MS Egerton 3267

Breviary, 15th c., Blackburn, Museum and Art Gallery, 091.21195

Dominicans

Glossed Lectionary, 13th c., in fol., London, British Library, MS Royal 3
E.viii

Convent of Friars of the Holy Cross

Manuale sacerdotum, 16th c., Cambridge, University Library, MS Ee.1.7

St Paul's Cathedral

Fragment of January sanctorale from an antiphoner, perhaps from St Paul's,
among Aberdeen, University Library, MS 2379/1 fragment

Psalter, 12-13th c., London, St Paul's Cathedral, MS 1

Glossed Psalter, 13th c., London, St Paul's Cathedral, MS 2

Kalendar, 15th c., Cambridge, Downing College, Bowtell collection, MS s.s.

Sarum missal, 14th c., London, British Library, MS Harley 2787

Parish Church subordinate to St Paul's, later Writtle in Essex

Kalendar fragment, 13th c., Liverpool, Cathedral, MS 51

BARBARA HAGGH

- All Hallows the Great Parish Church
Martyrology, 13th c., Dublin, Trinity College Library, MS 194, pp.217-332
- St Botolph without Aldersgate Parish Church?
Missal, early 15th c., London, Guildhall, MS 515
Missal, 15th c., Oxford, Christ Church, MS lat. 87
- St Lawrence Jewry Parish Church
Missal, before 1435, in fol., London, British Library, MS Arundel 109
- St Margaret's Parish Church, Lothbury
Missal, 14th c., Cambridge, University Library, MS Dd 1.15
- St Mary Axe or St Andrew's, Undershaft
Noted breviary, end 14th-early 15th c., in fol., Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 948
- St Mary's Parish Church, Aldermanbury
Lectionary with noted lessons for Christmas, before 1508, 4°, London, British Library, MSS Royal 2 B.xii and xiii
- St Sepulchre, Holborn
Processional, 14th c., 12°, London, British Library, MS Harley 2942
- Donated to Hospital of the Blessed Virgin Mary, near Cripplegate
Lessons and responsories for St Mary Magdalene, early 12th c., in fol., Oxford, Bodleian Library, MS Mus. 113
- London
Psalter, 13th c., Cambridge, Trinity College Library, MS 1247 (olim O iv.16)
Psalter, first quarter 15th c., in fol., Oxford, Bodleian Library, MS Hatton 45
Missal, 14-15th c., Minehead, Parish Church of St Michael, MS s.s.
Kalendar, c.1410, in fol., Oxford, Bodleian Library, MS Douce 362
Kalendar, after 1444, 12°, Oxford, Bodleian Library, MS Selden supra 95
Kalendar, 1465, 12°, Oxford, Bodleian Library, MS Bodley 623
Kalendar, 15th c., Cambridge, Trinity College Library, MS 402 (olim B xvi.41)
Psalter with Kalendar, mid 15th c., 4°, London, British Library, MS Royal 2 B.x
- Also see:
London, British Library, Add. MS 44920, C.A. Gordon, 'Manuscript Missals: The English Uses', 1936, typescript
London, British Library, Add. MS 44921, C.A. Gordon, 'The English Uses: Alleluia Verses after Pentecost', 1936, notebook

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Table Two

POST-PENTECOSTAL ALLELUIA VERSES¹

	Laon, Cathedral	Ghent, St Bavo's	Ghent, St Peter's	Ghent, St James (under St Peter)
Psalm	Laon, Bib.Mun.,239	Ghent, Univ.Lib.,14,v.1	Ghent, Bijloke,60-1	Ghent, St James,s.s.
7.12	1. Deus iudex iustus	1. same	1. same	1. same
17	2. Diligam te domine	2. same	2. same	2. same
18	3. <i>Celi enarrant</i>			
20	4. Domine in virtute	3. same	3. same	3. same
30	5. In te domine	4. same	4. same	4. same
58	6. Omnes gentes (replaced by <i>Eripe me</i>)	5. same 6. <i>Eripe me</i>	5. same	5. same
64.2	7. Te decet hymnus	6. same	6. same	
77	8. Attendite	7. same	7. same	7. same
80	9. Exultate deo	8. same	8. same	
87	10. Domine deus	9. same	9. same	8. same
89	11. Domine refugium	10. same	10. same	9. same
94.1	12. Venite	11. same	11. same	
94.3	13. Quoniam deus	12. same	12. same	10. same
104	14. Confitemini	13. same	13. same	11. same
107	15. Paratum cor meum	14. same	14. same	12. same
110	16. Redemptionem	15. <i>Benedicam dominus</i>	15. <i>Benedicam dominus</i>	13. Redemptionem
113.11	17. Qui timent	16. same	16. same	14. same
116	18. Laudate dominum	17. same	17. same	15. <i>Dextera dei</i>
124	19. Qui confidunt			16. same
117	20. Dextera dei			
129	21. De profundis	18. same	18. same	17. same
137.1	22. Confitebor tibi	19. <i>Confitemini</i>	19. <i>Dextera dei</i>	18. Confitebor tibi
145	23. Lauda anima mea	20. same	20. same	19. same
		21. Qui sanat	21. same	20. same
		22. Eripe me	22. same	
		23. Qui posuit	23. same	21. same
				22. Verbo domini
				23. Qui posuit

Ghent, Univ. Lib. 14, v. 1, also has, as marginalia, a second, later series of post-Pentecostal alleluia verses. The script dates from after 1540, but how much after has not been determined. In 1536 the Benedictine community at St Bavo, for which the

¹ The temporale in Ghent, University Library, MS 14, v.1, assigns a second alleluia and verse *Replebimur in bonis* to Sunday 6 after Pentecost.

BARBARA HAGGH

manuscript was prepared originally, ceased to exist. It became a secular chapter and moved, in 1540, to what was formerly the parish church of St John. In 1559, the new St Bavo's became a cathedral. The new series is 1. *Verba mea auribus*, 2. *Domine deus*, 3. *Deus iudex*, 4. *Deus qui sedes*, 5. *Domine in virtute*, 6. *In te domine speravi*, 7. *Omnes gentes*, 8. *Magnus dominus*, 9. *Eripe me*, 10. *Te decet*, 11. *Exultate deo*, 12. *Domine deus salutis*, 13. *Domine refugium factus es*, 14. *Venite exultemus*, 15. *Quoniam deus*, 16. *Cantate dominum*, 17. *Domine exaudi orationem*, 18. *Timebunt gentes*, 19. *not indicated*, 20. *Paratum cor meum*, 21. *In exitu Israel*, 22. *Qui timeant dominum*, 23. *De profundis*.

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Table Three
CHRONOLOGY OF GHENT²

811	Charlemagne visits Ghent to inspect shipyards, later granting St Bavo immunity
c.813	St Bavo destroyed by fire
815	Documents from St Peter name Einhard as lay abbot
819	Einhard lay abbot of St Bavo; visits Ghent in 827, Spring 830, 7 September 839 and is otherwise replaced by the priest Liuthard and his <i>vicedomus</i> Erembert
c.825	<i>Vita Bavonis</i> by monk from St Bavo
828	Einhard has relics of Sts Peter and Marcellinus brought to St Bavo
840	Death of Einhard
851	St Bavo sacked by the Danes
864	Translation of St Amalberga to St Peter; at this time the lay abbot of St Bavo is Count Adalelm of Laon (half-brother or brother-in-law of Robert the Strong)
879	Danes winter in St Bavo
879-930s	St Bavo uninhabited; canons flee to Laon first, then to Nesle-la-Reposte (Champagne), bringing their relics, treasury and books
918	St Peter established as burial place for the counts of Flanders
before 937	Relics of St Bavo deposited in castle chapel by the community from St Bavo
941	Reforms of Gerard de Brogne at St Peter
944	Translation of relics of Sts Wandregisilius, Ansbertus and Vulframnus from St Wandrille, Boulogne, to St Peter
946	Translation of relics of St Bavo to St Bavo and de Brogne's reforms
956-957	St Dunstan sheltered at St Peter
mid 10th c.	Monks of St Bavo establish Egmond Abbey
964	St Peter receives property at Lewisham and Greenwich
975	Elevation of relics of St Florbert at St Peter (again in 1049, 1077)
980	Translation of relics of Sts Landoaldus, Amantius, Julianus, Vinciana, Adeltrud, Landrada to St Bavo
982	Elevation of relics of Sts Landoaldus and Landrada at St Bavo
983	<i>Adventus S. Landoaldi</i> by monk from St Bavo
985	Translation of relics of Sts Barbara and Pancrace from Rome to St Bavo
beg. 11th c.	Life of St Dunstan (not music) by monk Adelard of St Peter at request of archbishop of Canterbury
1007	Translation of relics of Sts Livinus and Brice from Villa Holthem to St Bavo
1010	Elevation of relics of St Bavo at St Bavo

² This chronology is based on publications cited in note 4 and corrections kindly communicated to me by Georges Declercq.

BARBARA HAGGH

- 1014 Short Life of St Macarius by monk from St Bavo
before 1050 Life of St Amalberga by monk from St Peter
c. 1050 Elevation and Life of St Livinus by monk at St Bavo
1067 Elevation of relics of St Macharius at St Bavo
1067 Longer Life of St Macharius by monk from St Bavo
1073-1088 Life of St Bertulphus by monk at St Peter
1073 Elevation of relics of St Pharaïlde at castle chapel
1086 Elevation of relics of St Amalberga at St Peter
c.1090 Life of St Bavo by Thierry of St Truiden
1132-1138 Life of St Gudwalus by monk from St Peter
1171 Elevation of St Livinus at St Bavo

POLYPHONY IN GHENT AND LONDON

Table Four

HYMNS AND SEQUENCES FOR GHENT SAINTS EDITED
IN *ANALECTA HYMNICA*

HYMNS

<i>Agnum sponsum virgineum</i>	St Amalberga, Vespers	AH 12, 82
<i>Audite, Christi milites</i>	St Bavo	AH 23, 131-132
<i>Christi virgo egregia</i>	St Pharaïlde	AH 12, 219
<i>Claris psallendo vocibus</i>	St Amalberga, Matins	AH 12, 83
<i>Gaude, martyr, flos Livine</i>	St Livinus	AH 29, 111
<i>Gaude, mundum quod sprevisisti</i>	St Bavo	AH 29, 98
<i>Gratulemur in honore</i>	St Landrada	AH 12, 152
<i>Hymnum canamus glorie</i>	St Livinus	AH 12, 156
<i>Hymnum fideles populi</i>	St Macharius	AH 12, 157
<i>O Livine, martyr Dei</i>	St Livinus	AH 29, 159
<i>Pange, lingua, gloriose</i>	St Landrada	AH 12, 152

SEQUENCES

<i>Bavonem patronem laudat</i>	St Bavo	AH 40, 149
<i>Gratulemur in honore</i>	St Landrada	AH 37, 206
<i>Felici conubio</i>	St Pharaïlde	AH 37, 246
<i>Landrade virginum chorus</i>	St Landrada	AH 37, 205
<i>Sollemni vos induite</i>	St Livinus	AH 44, 190-191
<i>Tuum mundo toti, Bavo</i>	St Bavo	AH 9, 120-121

Items Listed in Chevalier, *Repertorium*

<i>Amans Bavo concordiae</i>	St Bavo	no. 974
<i>Bavonem meritis tollat</i>	St Bavo	no. 2320
<i>Wandregisile regiis</i>	St Wandregisilius (relics at St Peter's)	no. 34807

Non-Indexed Compositions in Ghent Manuscripts:
Brussels, Royal Library, MS 1505-1506 (from St Peter's)

SEQUENCE

<i>Precelsa seclis excolitur</i>	St Vincent
----------------------------------	------------

BARBARA HAGGH

Ghent, University Library, MS 14, 2 vols. (St Bavo), and
Ghent, Parish Church of St James, MS s.s. (St James)

ALLELUIA VERSES

<i>Barbara virgo pia</i>	St Barbara	St Bavo
<i>Ecce vere Israhel</i>	St Eligius	St Bavo
<i>Nobilis atque pia</i>	Conception	St James
<i>Salve mater Anna</i>	St Anne	St James

SEQUENCES

<i>De parente pestas</i>	Transfiguration	St James
<i>Hanc tituli domine</i>	Sts Fabian and Sebastian	St James
<i>Martyres egregii</i>	St Vincent	St James

SOCIALE MOBILITEIT EN STATUS IN HET ZESTIENDE-EEUWSE GENTSE AMBACHTSWEZEN

Johan Dambruynne
Aspirant F.W.O. - Universiteit Gent

Tot voor kort werden de Europese ambachten van de vroegmoderne periode in de geschiedschrijving meestal afgeschilderd als beroepsorganisaties die niet alleen de economische groei van de steden belemmerden, maar ook de sociale vooruitgang van heel wat stedelingen in de weg stonden. De ambachten werden omgeven met een aureool van protectionisme, exclusivisme en conservatisme. Daarbij werd sterk de klemtoon gelegd op de grote generatiecontinuïteit in de ambachtswereid en de discriminatie tussen meesterskinderen en buitenstaanders. Recent onderzoek toont evenwel aan dat de ambachten die een *numerus clausus* en een overwicht van meesterskinderen kenden niet de regel maar de uitzondering in de preïndustriële samenleving vormden¹. Volgens de traditionele visie waren de ambachten geen echte kanalen van sociale mobiliteit². De negatieve voorstelling van de ambachten kan niet los worden gezien van het feit dat zowel sociologen als een deel van de historici de hele preïndustriële samenleving vaak als immobiel voorstellen, waarmee zij het scherpe contrast met de mobiele industriële samenleving willen benadrukken³. Andere historici, die vooral de textiel- en de bouwvakambachten hebben bestudeerd, hebben

¹ M. Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57 (Amsterdam, 1994), pp.29-30; M. Sonenscher, *Work and Wages. Natural law, politics and the eighteenth-century French trades* (Cambridge, 1989), pp.124-126. Een van de eerste historici in België die het exclusivisme van de ambachten in twijfel trok was J.-P. Sosson, 'La structure sociale de la corporation médiévale. L'exemple des tonneliers de Bruges de 1350 à 1500', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLIV (1966), pp.457-478.

² In de vroegmoderne samenleving boden verschillende kanalen de mogelijkheid tot sociale promotie: onderwijs, huwelijk, priesterschap... Toch de voornaamste weg was de beroepskeuze. Betreffende het huwelijk zie bijvoorbeeld W. Prevenier (ed.), *Marriage and Social Mobility in the late Middle Ages* (Gent, 1989).

³ D. Rose (ed.), *Social Stratification and Economic Change* (London, 1988), pp.11-38; P. Burke, *History and Social Theory* (Cambridge, 1992), p.64. Ook in het meest recente synthesewerk over de Gentse geschiedenis typeren de auteurs het laat-middeleeuwse Gent (1360-1540) als een verstarde en op beroepsmatig vlak immobiele maatschappij. W. Prevenier en M. Boone, 'De 'stadstaat'-droom', J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), p.88. De benadrukking van de sociale immobiliteit in de middeleeuwse en vroegmoderne maatschappij vindt men ook terug bij o.a. M. Mitterauer, *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen. Haus und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften* (Stuttgart, 1979), pp.33-34 en W. Schulze en M. Gabel (eds.), *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität* (München, 1988).

terecht de nadruk gelegd op de sociale neerwaartse mobiliteit in het ambachtswezen tijdens het Ancien Régime. Hoe belangrijk deze economische sectoren ook zijn, toch kunnen ze niet representatief genoemd worden voor het geheel van de stedelijke ambachten. Het is immers voldoende bekend dat net de textiel- en de bouwsector de twee nijverheidstakken waren waar het proletariseringsproces zich het hevigst heeft gemanifesteerd. Pas de afgelopen twintig jaar hebben verschillende historici de mogelijkheden tot sociale opwaartse mobiliteit binnen het stedelijke ambachtssysteem onderzocht⁴. In een baanbrekend artikel heeft Christopher Friedrichs erop gewezen dat de kansen op sociale stijging onder de ambachtsmeesters afhankelijk was van hun economische positie. Zolang de meesters de controle over hun productiemiddelen bezaten, was sociale promotie mogelijk⁵. Ondertussen hebben verschillende auteurs ook overtuigend aangetoond dat sociale mobiliteit een belangrijk instrument was om de sociale harmonie en stabiliteit van een stedelijke samenleving te bewaren⁶.

Met dit artikel stellen we ons tot doel enig licht te werpen op de mogelijkheden tot sociale opgang binnen het Gentse ambachtswezen, alsook op de sociale status van de meesters. Dat we ons concentreren op het zestiende-eeuwse Gent heeft met diverse redenen te maken. Vooreerst was Gent de tweede grootste stad van de Habsburgse Nederlanden⁷. Bovendien gold Gent in de zestiende eeuw ook als de voornaamste politieke tegenspeler van de vorst op stedelijk vlak, en werd de Arteveldestad gekenmerkt door politieke instabiliteit, opstandigheid en de doorbraak van het protestantisme. In het eerste deel van ons artikel wordt de focus op de opwaartse mobiliteit gelegd. Dit onderzoeksveld zal vanuit twee

⁴ Zie onder andere S. Rappaport, *Worlds within worlds: structures of life in sixteenth-century London* (Cambridge, 1989); S. Rappaport, 'Social Structure and Mobility in Sixteenth-Century London', *London Journal*, 9 (1983), pp.107-135; 10 (1984), pp.107-134; C.R. Friedrichs, *Urban Society in an Age of War: Nördlingen, 1580-1720* (Princeton, 1979); E.J. Shephard, 'Social and Geographic Mobility of the Eighteenth-Century Guild Artisan: An Analysis of Guild Receptions in Dijon, 1700-90', S.L. Kaplan en C.J. Koepf (eds.), *Work in France. Representations, Meaning, Organization, and Practice* (Ithaca-Londen, 1986), pp. 97-130; K. Van Quathem, 'Sociale mobiliteit en machtsverdeling in het Brugse schoenmakersambacht (1570-1790)', C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994), pp.107-134.

⁵ C.R. Friedrichs, 'Capitalism, Mobility and Class Formation in the Early Modern German City', *Past and Present*, 69 (1975), pp.24-49.

⁶ Rappaport, *Worlds within worlds*, p.387; Friedrichs, *Urban Society*, pp.291-292.

⁷ Ofschoon exacte bevolkingscijfers ontbreken, wordt algemeen aangenomen dat tijdens de eerste 85 jaar van de zestiende eeuw de Gentse bevolking tussen de 40 en 50.000 inwoners schommelde. Na 1584 bereikte de stad haar demografisch dieptepunt (30.000 inwoners). Jan de Vries, *European urbanization, 1500-1800* (London, 1984) p.272. Bij de aanvang van de zestiende eeuw behoorde Gent tot de 28 meest bevolkte steden van West- en Oost-Europa. R. Mols, 'Population in Europe 1500-1700', C.M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 2 (Glasgow, 1976), pp.42-43.

juridische invalshoeken worden benaderd: enerzijds wordt de toegang tot het meesterschap onderzocht, anderzijds de toegang tot het ambachtsbestuur. Centraal in ons betoog staat de vraag in welke mate de politieke en institutionele ontwikkelingen in het zestiende-eeuwse Gent de mogelijkheden tot opwaartse mobiliteit binnen de ambachten hebben bepaald. Vanuit politiek-institutioneel oogpunt kan men de zestiende-eeuwse Gentse samenleving opdelen in vier bestuursperiodes, met als breuklijnen de Carolijnse Concessie in 1540, de staatsgreep van de calvinistische revolutionairen in 1577 en de reconciliatie in 1584 (de teruggave van de stad aan de Spaanse koning Filips II)⁸. Terwijl de stad en de ambachten tijdens de jaren 1492-1540 en 1577-84 gekenmerkt werden door een grote mate van zelfbestuur en politieke macht, betekenden de periodes 1540-77 en 1584-1600 de totale onderwerping van de stad en de ambachten aan het vorstelijke gezag⁹. Na het uitvaardigen van de Carolijnse Concessie waren de ambachten niet langer officieel vertegenwoordigd in de stedelijke bestuursorganen, en bijgevolg uitgesloten van de politieke macht¹⁰. Hiermee samenhangend werd ook het ambachtsbestuur grondig hervormd: de functie van deken werd afgeschaft, en vervangen door die van overste, en verder werd het aantal gezworenen tot twee herleid. In tegenstelling tot de dekens werden de oversten nu rechtstreeks door de schepenen en de hoogbaljuw, de vertegenwoordiger van de vorst, gekozen. Bovendien werden de oversten niet onder de meesters gerecruteerd, maar onder de stadsnotabelen (edellieden, renteniers, vrije beroepen). Op die manier versterkten de vorst en het stadsbestuur aanzienlijk hun

⁸ Als gevolg van de Gentse opstand in 1539-40 tegen Keizer Karel, legde de keizer in 1540 de stad een nieuwe 'grondwet' op, de Carolijnse Concessie. Deze hervormde grondig de politieke en institutionele structuren van de stad. Zie J. Decavele en P. Van Peteghem, 'Gent 'absoluut' getemd', J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad* (Antwerpen, 1989), pp.107-113.

⁹ Wel kan niet worden ontkend dat de politieke macht en autonomie van de stad én van de ambachten vóór de vernederende Vrede van Cadzand (29 juli 1492) nog groter was.

¹⁰ Ook in zijn Duitse rijk slaagde keizer Karel V erin om de macht van de ambachten te breken. Friedrichs, *Capitalism*, p.35. Zie bijvoorbeeld de onderwerping van de ambachten te Augsburg in 1548. C.-P. Clasen, *Die Augsburger Weber: Leistungen und Krisen des Textilgewerbes um 1600* (Augsburg, 1981), pp.82-85, 237-260, 286-289. De Franse absolutistische vorsten versterkten in de zestiende eeuw eveneens hun greep op de ambachten. E. Coornaert, *Les corporations en France avant 1789* (Parijs, 1941), pp.124-126. Sinds de invoering van het 'drie leden-systeem' in de tweede helft van de veertiende eeuw bezaten de ambachten een numeriek overwicht in alle politieke organen van de stad. Volgens dit systeem werd de politieke macht verdeeld over drie sociale groepen: de poorterie (de edellieden en renteniers), de kleine neringen (een koepelorganisatie van de 53 ambachten die voornamelijk voor de lokale en regionale markt werkten) en de weverij (het orgaan waarin de zes ambachten van de lakenindustrie waren gegroepeerd). Het standaardwerk over het 'drie leden-stelsel' is M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca.1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel, 1990).

greep op de ambachten. Onder het calvinistische bewind (1577-84) zetelden de ambachten opnieuw in het stadsbestuur en werd het ambt van deken in ere hersteld, maar na de reconciliatie verdwenen de ambachten definitief van het politieke toneel.

Het uitgangspunt van ons mobiliteitsonderzoek vormt de Carolijnse Concessie. Met het uitvaardigen van deze nieuwe 'grondwet' stelde Keizer Karel paal en perk aan de zware toelatingsvoorwaarden tot het behalen van het meesterschap. De keizer bracht het intredegeld in alle Gentse ambachten terug tot de bescheiden som van 240 gr. In zijn magistrale studie over de sociale geschiedenis van Gent wees professor Hans Van Werveke er in 1946 reeds op dat het zinvol zou zijn om te onderzoeken wat de werkelijke impact van de Carolijnse Concessie was op de toegang tot de ambachten¹¹. Maar tot nog toe bleef deze interessante vraagstelling onbeantwoord. Daarom zullen we nagaan in hoeverre de bepaling van de Carolijnse Concessie daadwerkelijk een sterke stijging van het aantal meesters tot gevolg heeft gehad, en of de Gentse situatie met andere woorden afwijkt van de traditionele visie in de literatuur, die zegt dat de mogelijkheid tot sociale promotie binnen de ambachten in de loop van de zestiende eeuw afnam¹². Hierbij aansluitend zal worden bekeken hoe de verhouding tussen het aantal meesterskinderen en niet-meesterskinderen evolueerde, en tussen mannelijke en vrouwelijke leden. Met het bestuderen van de toegangsmogelijkheden tot het ambachtsbestuur willen we vooral achterhalen of de corporatieve besturen democratisch of oligarchisch waren samengesteld. De problematiek die hier aan de orde is, draait rond vragen als: hoeveel procent van de meesters zetelde in het bestuur? Wat was de gemiddelde wachttijd tussen meesterschap en een eerste mandaat? Hoe zat het met de frequentie van de mandaten? Zetelden vooral meesterskinderen of niet-meesterskinderen in het bestuur? Domineerden bepaalde families? Ook bij dit aspect van de sociale mobiliteit zal bekeken worden of de situatie na 1540 grondig verschilde van deze er vóór. In het tweede luik van onze studie willen we de schijnwerper richten op de sociale status van de ambachtsmeesters. Centraal in onze benaderingswijze van dit thema, staat het huis dat de meesters

¹¹ "Il serait intéressant de préciser dans quelle mesure les autres dispositions de la Concession caroline, de nature économique-sociale, ont porté des fruits pendant la période qui nous occupe, en particulier l'article élargissant l'accès à la maîtrise dans les métiers. La tâche est malaisée". H. Van Werveke, *Gand. Esquisse d'histoire sociale* (Brussel, 1946), p.75.

¹² Voor de Zuidelijke Nederlanden zie onder andere E. Scholliers en C. Vandenbroeke, 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden 1400-1800', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem, 1980), 5, pp.302-303; R. Van Uytven, 'Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende-zestiende eeuw)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 87 (1972), p.75; E. Scholliers, 'Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de XVIe eeuw', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI (1956), pp.285-322.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

bewoonden. Vooreerst is het de bedoeling om aan de hand van het gereconstrueerde Gentse kadaster van 1571-72 een doorsnede te presenteren van de posities die meesters in de stedelijke hiërarchie der woningen innamen. Dit onderzoek staat gedeeltelijk toe om te peilen naar de mate van sociale differentiatie binnen en tussen de ambachten. Ten slotte willen we komen tot een meer dynamische benadering. Via een prosopografische analyse van twee generaties van meesters zullen we nagaan in welke mate de beroepsanciënniteit van de meesters bepalend was voor de waarde van hun woning. Met andere woorden: bewoonden meesters met een langere staat van dienst duurdere woningen dan hun jongere collega's?

Tot nog toe zijn de Gentse ambachten van de zestiende eeuw nauwelijks onderwerp van studie geweest. Dit houdt ongetwijfeld verband met het beperkte bronnenmateriaal dat voorhanden is. Het zestiende-eeuwse ambachtsarchief is verre van volledig tot ons gekomen. Vooral de periode vóór 1540 biedt weinig materiaal voor sociaal mobiliteitsonderzoek¹³. In functie van de kwaliteit van de schaars bewaard gebleven ledenregisters - de hoofdbron van deze studie - weerhielden we voor ons onderzoek zes ambachten. Drie ervan behoren tot de productiesector (brouwers, kleermakers en kousenmakers) en drie tot de commerciële sector (meerseniërs, kruideniërs en kaaskopers)¹⁴. Alvorens onze onderzoeksresultaten voor te stellen, is het aangewezen om het economische belang van de onderzochte ambachten kort toe te lichten.

Het Gentse brouwersambacht bezat het monopolie over het brouwen van aanvankelijk twee en vanaf 1585 vier biersoorten. Bier was een belangrijk consumptieartikel, vooral voor de lagere sociale groepen die zich geen wijn konden veroorloven. Het grote economische en fiscale belang van bier blijkt duidelijk uit het aanzienlijke deel van de stadsinkomsten dat voortkwam uit diverse belastingen op de bierproductie en het verbruik¹⁵. In de loop van de zestiende eeuw daalde de Gentse bierproductie¹⁶. Ofschoon op de eerste plaats

¹³ De confiscatie van de ambachtsarchieven in 1540 door Keizer Karel is hier niet vreemd aan. In 1578 werd wel een deel van de archiefstukken teruggegeven.

¹⁴ Het ambachtsarchief wordt integraal bewaard in het Gentse Stadsarchief. Alle archivalische verwijzingen in dit artikel hebben betrekking op het Gentse Stadsarchief. Ledenregisters van de brouwers (reeks 160, nr.6), meerseniërs (reeks 178, nr.1), kleermakers (reeks 191, nr.1 en nr.2), kousenmakers (reeks 165, nr.2), kaaskopers (reeks 171/1, nr.1) en kruideniërs (reeks 172, nr.3 en nr.4). Een overzicht van de hiaten in de ledenregisters treft men aan in bijlage I. Lacunes in de ledenregisters konden gedeeltelijk worden aangevuld met de jaarlijkse lijsten van de ambachtsbesturen (1544-1600) die de stad opmaakte (reeks 279/2, nr.1) en met de akten van de ambachten in de schepenregisters (reeks 301).

¹⁵ Het aandeel van de bierbelastingen in de totale stadsontvangsten bedroeg in het zestiende-eeuwse Gent gemiddeld 43%. P. De Commer, 'De brouwindustrie te Gent, 1505-1622', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXXV (1981), p.110.

voor de Gentse markt werd geproduceerd, was ongeveer een kwart van de jaarlijkse produktie voor de export bestemd¹⁷. Het kleermakersambacht bezat het monopolie over het vervaardigen en verkopen van allerlei bovenkleding op maat. Het domein van het kousenmakersambacht beperkte zich tot het maken en verkopen van kousen en broeken¹⁸. Het kruideniersambacht monopoliseerde de handel in allerlei voedings- en geneeskundige kruiden¹⁹. Daarnaast mochten de meesters ook kruidenkoeken bakken²⁰. Het kaaskopersambacht controleerde de detailhandel in kaas en boter. Verder hadden ze ook de toelating om gedroogd fruit (vijgen en rozijnen) te verkopen²¹. De meerseniërs speelden een voorname rol in de bevoorrading van de stadsbewoners in zeer diverse producten, meestal van vreemd fabricaat. Het stadsbestuur noemde het meerseniërsambacht in 1599 niet zonder reden *eene van den principaelste van deser stede*²². De handelsbevoegdheden van deze kleinhandelaars waren zeer uitgebreid, en omvatten zowel alledaagse gebruiksvoorwerpen als luxeartikelen²³. Met uitzondering van

¹⁶ Tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw werd jaarlijks gemiddeld 95.000 ton bier geproduceerd, in de periode 1570-84 ca. 89.000 ton en na 1587 ca. 57.500 ton. P. De Commer, 'De brouwindustrie te Gent, 1505-1622', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXXVII (1983), p.123.

¹⁷ *Ibidem*, p.144.

¹⁸ L. Minard-Van Hoorebeke, *Description de méreaux et jetons de présence, etc. des gildes et corps de métiers, églises, etc., tome I, Monographie des gildes et corps de métiers de la ville de Gand* (Gent, 1877), p.132, 135. De professionele verschillen tussen de kleermakers en de kousenmakers zullen grondig worden behandeld in de doctoraatsverhandeling die Harald Deceulaer (VUB) voorbereidt over de Antwerpse, Brusselse en Gentse kledingsector tijdens het Ancien Régime.

¹⁹ Daartoe behoorden o.a. peper, suiker, mosterd, olijfolie, kaneel, gember, saffraan, komijn, siroop, anijs, kruidnagel, muskaatnoten, amandelen, pruimen, krenten, vijgen, rozijnen, nagelbollen, wijnsteen, orego, senebladen, zevenzaad, Spaanse zeep en zoethout. F. De Potter, *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad* (Gent, 1882-1901), 3, p.323.

²⁰ De kruidenkoeken moesten *redelic naer huerlieder cruïdt* smaken en één pond wegen. Universiteitsbibliotheek Gent, Handschrift 58, p.223.

²¹ *Ibidem*, p.110. Landbouwers en vreemde handelaars mochten alleen zuivelproducten verkopen die niet waren versneden of gewogen. Reeks 172/1, nr.1, f°75v°. Uit verschillende rekestten vernemen we dat de kaaskopers in de zestiende eeuw veel oneerlijke concurrentie ondervonden van Hollandse handelaars. Reeks 156bis, nr.30.

²² Reeks 156bis, nr.38/3.

²³ De meerseniërs dreven zowel handel in metaalwaren (messen, scharen, spelden, spijkers, sleutels, sloten, tin- en koperwerk,...), edelmetaalwaren (goud- en zilverwerk, juwelen), lederwaren (riemen, tassen, scheden, beurzen, handschoenen, veters,...), textielwaren (zijden, katoenen, wollen, linnen en gemengde stoffen, kleurstoffen, passamentwerk) als in kledingstukken (met goud bestikte of geborduurde klederen, uit zijde geweven gordels, riemen, haarsnoeren, hoeden, mutsen, kousen). Behalve de eigenlijke meerseniërs omvatte het meerseniërsambacht bij het begin van de zestiende eeuw nog vier kleinere afdelingen: de bonnetmakers (mutsenmakers), de schedemakers, de messenmakers (tot 1511) en de wassenkaarsmakers. Alleen deze laatsten bleven na 1540 deel uitmaken van het ambacht.

de brouwers mochten de meesters niet alleen hun waar verkopen in hun winkel maar ook elke vrijdag en zaterdag op de markt.

Over het juiste ledental van de ambachten is weinig geweten. Vast staat wel dat in de tweede helft van de zestiende eeuw ongeveer 60 brouwers actief waren, en dat in 1564 de Arteveldestad meer dan 80 kaaswinkels telde²⁴. Uit het jaarlijks aantal inschrijvingen van nieuwe leden kan worden afgeleid dat de ambachten van de meerseniërs, kleermakers en kousenmakers beduidend meer leden telden dan die van de brouwers, kruideniërs en kaaskopers. Dit stemt overeen met de situatie in andere Europese steden²⁵. In alle zes ambachten was het kleinbedrijf de regel. Volgens de nijverheidsenquête uit 1738 hadden de meerseniërs, kruideniërs, kaaskopers en kleermakers minder dan twee knechten en/of leerlingen in dienst²⁶. Een kousenmakersatelier verschaftte gemiddeld aan 3,3 arbeiders werk. Niets wijst erop dat dit in de zestiende eeuw anders was. Hoewel we over geen exacte cijfers beschikken, mag toch worden aangenomen dat de Gentse brouwers iets meer personeel in dienst hadden²⁷.

Het meesterschap: droom of werkelijkheid?

Het Europese ambachtssysteem werd door een uitgesproken hiërarchische structuur gekenmerkt. De meeste ambachten kenden vier sociaal-juridische niveaus met specifieke rechten en plichten: leerling, knecht, meester en bestuurslid. Het behalen van de meesterstitel vormde als het ware een mijlpaal in een corporatieve loopbaan. Pas als men het stadium van meester had bereikt, werd een ambachtsman binnen het ambacht als een volwaardig lid aanzien. De meesters onderscheidden zich op juridisch, sociaal-economisch en technisch vlak sterk van de knechten²⁸. Zij alleen mochten een eigen zaak runnen en

²⁴ De Commer, *De brouwindustrie*, XXXVII, p.127, 144; Reeks 156bis, nr.30.

²⁵ C.R. Friedrichs, *The Early Modern City, 1450-1750* (Londen-New York, 1995), pp.146-154; Idem, *Urban Society*, pp.73-94; Rappaport, *Worlds*, pp.397-398; D.M. Palliser, *Tudor York* (Oxford, 1979), pp.146-178; R.M. Berger, *The Most Necessary Luxuries. The Mercers' Company of Coventry, 1550-1680* (Pennsylvania, 1993), p.108; S. Cerutti, 'Group strategies and trade strategies: the Turin tailors' guild in the late seventeenth and early eighteenth centuries', S. Woolf (ed.), *Domestic strategies: work and family in France and Italy, 1600-1800* (Cambridge, 1991), p.107.

²⁶ Reeks 156, nr.3, 8.

²⁷ In de Antwerpse brouwerijen werkten in de zestiende eeuw gemiddeld zeven à acht knechten en twee à drie meiden. H. Soly, 'De economische betekenis van de Zuidnederlandse brouwindustrie in de 16de eeuw. Problematiek', *Economische geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 nov. 1971 (Ie-IVe secties)* (Brussel, 1972), p.115. Ook in Londen hadden de brouwers beduidend meer knechten in dienst dan collega-ambachtsmeesters. Rappaport, *Worlds*, p.335.

²⁸ In de Londense ambachten (livery companies) situeerde de sociaal-juridische scheidingslijn zich niet zozeer tussen meesters en knechten, maar wel tussen de gewone meesters (householders) en de elite-meesters (liverymen). Rappaport, *Worlds*, p.376.

bezaten inspraak in het ambacht. Aan het meesterstatuut waren echter niet alleen rechten, maar ook plichten verbonden. De meesters moesten de ambachtsregels strikt naleven, vergaderingen en plechtigheden bijwonen en op regelmatige tijdstippen de ambachtskas spijzen.

Aan welke criteria moest men nu voldoen om meester te worden in het zestiende-eeuwse Gent? Aangezien de voorwaarden in de loop van de eeuw verschillende malen gewijzigd werden, opteren we voor een chronologisch overzicht. Zoals in vele andere Nederlandse en Duitse steden was het meesterschap van een ambacht ook te Gent onafscheidelijk verbonden met het poorterschap van de stad²⁹. Iedereen die in de stad geboren werd, was van rechtswege poorter. Ook voor immigranten was Gent een zeer gastvrije stad, want het verwerven van het burgerschap was er gratis. Iedereen die één jaar en één dag in de stad woonde, bekwam automatisch het burgerrecht³⁰. Het poorterschap vormde in tegenstelling tot andere binnen- en buitenlandse steden dus geen hinderpaal om toe te treden tot een ambacht. Dit kan evenwel niet worden gezegd van het intredegeld dat nieuwe meesters aan hun ambacht moesten betalen. Vóór 1540 lag het intredegeld bij alle ambachten op een hoog tot zeer hoog peil (zie tabel 1). Bij de meerseniërs waren 100 zomerdaglonen van een metselaarsknecht nodig om het intredegeld te vereffenen. Tussen de ambachten bestonden aanzienlijke verschillen. Zo lag het intredegeld bij de kleermakers en de kruideniers 60% hoger dan bij de meerseniërs, en bij de brouwers zelfs 220%. Met het betalen van het toegangsgeld was de kous evenwel niet af. Traditioneel moest elke aspirantmeester ook een zilveren drinkschaal met vergulde rand en voorzien van het ambachtswapen aan het ambacht schenken. De schaal moest één Troyse mark (244,753 gram) wegen, en een waarde hebben van 480 gr.³¹. Sommige ambachten schreven ook een banket voor. Daarnaast waren er nog kleinere

²⁹ In de Engelse steden was het burgerschap gekoppeld aan het leerlingenschap. Palliser, *Tudor York*, p.147. In de Franse steden daarentegen was het burgerschap niet vereist om meester te worden. Friederichs, *The Early*, pp.143-144.

³⁰ Dit was geregeld door de Grote Keure van graaf Gwijde van Dampierre uit 1297. J. Decavele, 'De Gentse poortelij en buitenpoortelij', *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven, 1981), p.64, 69. Ondanks dat bepaalde juridische aspecten van het binnen- en buitenpoorterschap in de veertiende en vijftiende eeuw aanleiding gaven tot geschillen tussen de stad en de vorst, werd aan het basisprincipe van het gratis binnenpoorterschap niet geraakt. Zie het recente artikel van M. Boone, 'Droit de bourgeoisie et particularisme urbain dans la Flandre bourguignonne et habsbourgeoise (1384-1585)', in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 74, nr.4 (1996), pp.78-97. In vele Europese steden moesten de immigranten poortersgeld betalen. Bijvoorbeeld te Antwerpen kwam het poortersgeld in 1544 overeen met niet minder dan 68 daglonen van een ongeschoolde arbeider. A.K.L. Thijs, 'Minderheden te Antwerpen (16de/20ste eeuw)', H. Soly en A.K.L. Thijs (eds.), *Minorities in Western European Cities (sixteenth-twentieth centuries)* (Brussel, 1995), p.19.

³¹ Reeks 301, nr.78, f°103v°.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

Tabel 1 *Evolutie van het intredegeld, uitgedrukt in groten Vlaams en in zomerdaglonen van een metselaarsknecht*

Jaar	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniërs	
	gro	zom	gro	zom	gro	zom	gro	zom	gro	zom	gro	zom
1525	3840	320	1200	100	1920	160	-	-	-	-	1920	160
1540	240	20	240	20	240	20	240	20	240	20	240	20
1560	240	15	240	15	240	15	240	15	240	15	240	15
1570	240	12	240	12	240	12	240	12	240	12	240	12
1580	11520	320	-	-	-	-	1440	40	-	-	3840	106
1585	240	7	240	7	240	7	240	7	240	7	240	7
1600	240	6	240	6	240	6	240	6	240	6	240	6

financiële verplichtingen, zoals een vergoeding voor de deken en de gezworenen³². Voor zover wij hebben kunnen nagaan, waren de kandidaat-meesters in de onderzochte ambachten vóór 1540 aan geen meesterproef onderworpen. Wanneer we een eenvoudig optelsommetje maken, kostte in 1522 de vrijheid van het meerseniërsambacht in totaal 1920 gr. of het equivalent van 160 zomerdaglonen van een metselaarsknecht. Voor de titel van meester-kleermaker waren 2400 gr. of 200 zomerdaglonen vereist³³. Het is duidelijk dat velen, ook al mocht men het bedrag spreiden over meerdere jaren, niet in staat waren om zonder de financiële hulp van derden het meesterschap te behalen. Familiebanden en sociale relaties lijken hierbij van kapitaal belang te zijn. Uitstel van betaling kon men alleen krijgen wanneer twee personen zich borg stelden. Veelal was de vader van de kandidaat-meester één van de twee borgstellers³⁴. Maar ook andere familieleden engageerden zich³⁵. Het gebeurde zelfs dat een verwant het volledige bedrag vereffende: zo kocht Elizabeth Laureyns de vrijheid van het kruideniërsambacht voor haar schoonzoon Jan du Moly voor de som van 3840 gr.³⁶ Uit de contracten van meesterschap, die voor de schepenen werden afgesloten, vernemen we dat meerdere borgstellers tot het ambachtsmilieu behoorden³⁷. De aangehaalde voorbeelden illustreren voldoende dat zonder hulp en relaties het zo goed als onmogelijk was om tijdens de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw

³² In het meerseniërsambacht hadden deken en gezworenen samen recht op 240 gr. Reeks 301, nr.78, f°68r°.

³³ Reeks 301, nr.78, f°68r°, 103v°.

³⁴ Een paar voorbeelden: Michiel Viveraert stelde zich in 1522 borg voor zijn zoon Anthonis, die toen de vrijheid van het meerseniërsambacht kocht. Reeks 301, 78, 68r°. Lieven Van Canengys deed hetzelfde in 1523 voor zijn zoon Jan, een meester-kruidenier. Reeks 301, nr.78, f°256r°.

³⁵ Jan Van den Hecke stelde zich in 1519 borg voor zijn schoonzoon Jooris Fiers, een kruidenier. Reeks 301, nr.76, f°12v°. Cornelis Blommaert deed hetzelfde in 1522 voor zijn broer Arendt, een meersenië. Reeks 301, nr.78, f°68r°.

³⁶ Reeks 301, nr.125, f°40v°.

³⁷ Zo stelde meester-tinnegieter Ancelmus De Cop zich in 1520 garant voor Jan Blomme, een meersenië, en meester-timmerman Anthonis Van Conynconc in 1523 voor Lievin Walravins, een kleermaker. Reeks 301, nr.76, f°28v°; nr.78, f°221r°.

het tot meester te brengen. Er mag worden aangenomen dat de kennissenkring van een kandidaat vooral bepaald werd door zijn sociale achtergrond. Dit brengt er ons toe te stellen, dat de personen die tijdens de periode 1500-40 het meesterschap hebben verworven vooral afkomstig waren uit het milieu van de ambachtsmeesters of uit groepen die sociaal evenwaardig waren.

Het jaar 1540 betekende een ommekeer. Met het uitvaardigen van het 73ste artikel van de Carolijnse Concessie stelde Keizer Karel zich tot doel om de toegang tot het meesterschap voor buitenstaanders aanzienlijk te vereenvoudigen en de tendens naar de corporatieve erfelijkheid een halt toe te roepen³⁸. Hij hoopte met deze regeling te kunnen bijdragen tot de economische heropleving van zijn geboortestad. De keizer ging uit van het principe dat een aspirant-meester veeleer een bewijs van zijn vakkennis moest leveren dan over een goedgevulde geldbeurs te beschikken. Daarom verbond hij aan het verwerven van de meesterstitel een bekwaamheidsproef en een eenmalig en uniform intredegeld van slechts 240 gr.³⁹. Twintig zomerdaglonen van een metselaars-knecht volstonden nu om het intredegeld te betalen⁴⁰. In het licht van de sterke prijs- en loonstijgingen in de zestiende eeuw is het markant dat het intredegeld tot aan het calvinistische bestuur geen stijging heeft gekend. Integendeel, in reële termen daalde het bedrag: in 1570 had het de tegenwaarde van slechts 12 zomerdaglonen. Het moge duidelijk zijn dat de centrale en stedelijke overheid het intredegeld doelbewust laag heeft gehouden. Gezien de aard van hun activiteit waren de meerseniërs, kruideniërs en kaaskopers ook na 1540 aan geen meesterproef onderworpen⁴¹. De drie andere ambachten voerden wel een meesterproef in, maar geen enkel zestiende-eeuws document licht ons in over de precieze inhoud van de proeven. Pas in 1599 verplichtte het stadsbestuur de ambachten om hun proef duidelijk te omschrijven⁴².

³⁸ J. Lameere en H. Simont, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2e reeks, IV (Brussel, 1907) p.188.

³⁹ In tegenstelling tot bijvoorbeeld de steden van het Boven- en Midden-Rijngebied, waar het proefstuk ook pas in de zestiende eeuw algemeen werd, had de invoering van de meesterproef te Gent niet de bedoeling om de toegang tot de ambachten te beperken. K. Schulz, *Handwerkgesellen und Lohnarbeiter. Untersuchungen zur oberrheinischen und oberdeutschen Stadtgeschichte des 14. bis 17. Jahrhunderts* (Sigmaringen, 1985), p.311.

⁴⁰ Ter vergelijking: bij de Brugse schoenmakers, nochtans geen sociaal hoog aangeschreven ambacht, betaalde een kandidaat-meester in de zestiende eeuw 720 gr. en een kandidaat die het ambacht buiten de stad had aangeleerd 1200 gr. Van Quathem, *Sociale mobiliteit*, p.115. In het Antwerpse timmerliedenambacht was het intredegeld in 1515 vastgesteld op 600 gr. Scholliers en Vandenbroeke, *Structuren en conjuncturen*, p.303.

⁴¹ Reeks 156, nr.7.

⁴² Reeks 177, nr.1, f°56r°. In de zeventiende eeuw behelsde de kleermakersproef het vervaardigen van een priester toga en een samaar (een lang vrouwenkleed) en de kousenmakersproef hield het vervaardigen van drie paar kousen in. Minard-Van Hoorebeke, *Description*, p.133, 135.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

De toepassing van de Carolijnse Concessie had tot gevolg dat de ambachten van dan af bevolkt werden met twee juridische categorieën van meesters, namelijk de meesters met een erfelijke titel en de meesters met een persoonlijke titel. De Carolijnse Concessie schreef immers voor dat voortaan alle nieuwe meesters slechts voor zichzelf de meesterstitel konden kopen; de titel doorgeven aan hun nakomelingen kon niet meer. De families die vóór 1540 de vrijheid hadden gekocht, behielden dit voorrecht wel.

De calvinistische bestuursperiode (1577-84) betekende een terugkeer naar de politiek-institutionele en sociale orde van vóór de Carolijnse Concessie. Het herstel van het drie leden-systeem hield meteen ook een teruggrijpen naar de hoge tarieven van vóór 1540 in. Het intredegeld steeg bij de kousenmakers tot 1440 gr., bij de kruideniers tot 3840 gr. en bij de brouwers tot het astronomische bedrag van 11520 gr.⁴³ De toegangsdrempel werd met andere woorden gevoelig verhoogd. Toch mag uit deze hoge entregelden niet zonder meer worden geconcludeerd dat de ambachten hun deuren voor buitenstaanders hermetisch sloten. Immers, de hogere bedragen waren gerechtvaardigd door het feit dat ze betrekking hadden op het erfelijk meesterschap. In reële termen betaalden een kandidaat-meester bij de brouwers evenveel als vóór 1540, bij de kruideniers evenwel 34% minder. Met het afschaffen van het persoonlijk meesterschap maakte uniformiteit opnieuw plaats voor diversiteit: het intredegeld lag bij de kruideniers 2,7 maal hoger dan bij de kousenmakers, bij de brouwers liefst acht maal. Ook het gebruik van de zilveren drinkschaal werd in ere hersteld⁴⁴. Tevens deed het banket bij verschillende ambachten opnieuw zijn intrede⁴⁵. In het brouwers-, kleermakers- en kousenmakersambacht kwamen daar bovenop nog de onkosten van de meesterproef. Dat het meesterschap een flinke duit kostte, wordt nog duidelijker wanneer men alle financiële verplichtingen samentelt. Kruidenier Adriaen Van der Stichele betaalde in 1584 in totaal 5040 gr. of het equivalent van 140 zomerdaglonen. Brouwer Rachen De Meyere spande in 1582 ongetwijfeld de kroon: hij betaalde maar liefst 13.440 gr. of 373 zomerdaglonen⁴⁶! Zelfs de sterke man van de calvinistische republiek, voorschepen Jan Van Hembyze, vond dat de intregelden de pan uit rezen en vroeg daarom met

⁴³ Reeks 301, nr.127, f°42r°; reeks 301, nr.126, f°104r°. Iemand die het ambacht had geleerd bij een meester-kousenmaker van buiten de stad moest 1920 gr. neertellen. Reeks 165, nr.9, f°2v°.

⁴⁴ Een zilveren schaal kostte 720 gr. Reeks 301, nr.127, f°42r°.

⁴⁵ Franchois Hoobrouc bood in 1581 aan de deken en de gezworenen van het brouwersambacht een maaltijd aan ter waarde van 1200 gr. Een jaar later betaalde brouwer Rachen De Meyere 1440 gr. Reeks 301, nr.126, f°67r°, 104r°. De banketten bij de kruideniers waren van bescheidener aard: de maaltijd die kandidaat Adriaen Van der Stichele in 1584 aan het bestuur aanbood, kostte 480 gr. Reeks 301, nr.127, f°42r°. Ook het reglement van de kousenmakers van 1579 maakt gewag van een verplichte maaltijd. Reeks 165, nr.9, f°2v°.

⁴⁶ Reeks 301, nr.127, f°42r°; nr.126, f°67r°.

aandrang in mei 1579 aan de dekens of zij niet bereid waren hun ambacht gedurende drie à vier jaar open te stellen voor protestantse immigranten. Hij stelde een bescheiden inkomgeld van 240 à 360 gr. voor. Maar de dekens gaven aan zijn oproep geen gevolg⁴⁷. Dat de financiële drempel hoog lag en vele kandidaat-meesters het intredegeld niet konden opbrengen, mag ook blijken uit het feit dat slechts tien van de 23 geregistreerde kousenmakers in 1582-83 de meesterstitel behaalden. Het jaar daarop verwierf zelfs geen enkele van de negen geregistreerden de vrijheid⁴⁸.

Na de teruggave van de stad aan de Spaanse koning Filips II (17 september 1584) werden de bepalingen van de Carolijnse Concessie opnieuw van kracht. Als overgangsmaatregel besliste het stadsbestuur in januari 1585 dat, degenen die tijdens de calvinistische bestuursperiode het erfelijk meesterschap hadden gekocht, dit recht behielden, en dat degenen die begonnen waren met het afbetalen van het erfelijk meesterschap, maar het moeilijk hadden om de volledige som te vereffenen het persoonlijk meesterschap zouden verwerven, terwijl zij die het erfelijk meesterschap toch wouden bekomen, het contract, dat zij met het desbetreffende ambacht tijdens de calvinistische periode hadden afgesloten, verder moesten nakomen⁴⁹.

Tot hier toe hebben we het uitsluitend gehad over de niet-meesterskinderen. Over de toetredingsvoorwaarden van de meesterskinderen blijven de zestiende-eeuwse bronnen - opzettelijk? - heel vaag. In feite verwierven de meesterskinderen het meesterschap op het moment van hun geboorte. Maar om rechtsgeldig te zijn, moesten ze zich wel laten registreren. De meesterskinderen werden daarom op jonge leeftijd in het ledenregister ingeschreven. Volgens de veertiende-eeuwse statuten van de meerseniers kon elk meesterskind tegen de betaling van 5 gr., en een kan wijn aan het bestuur in het ambacht worden opgenomen. In het brouwersambacht legden de statuten van 1453 het intrede-recht van de meesterskinderen op 10 gr. vast. Volgens het reglement van 1579 was elke kousenmaker die zijn kinderen liet registreren aan de klerk 8 gr. verschuldigd⁵⁰. Vergeleken met de niet-meesterskinderen was het inkomgeld bij de erfgenamen dus een peulschil. Bovendien waren meesterskinderen niet onderworpen aan een proef. Om als kind het meesterschap te kunnen erven,

⁴⁷ B. De Jonghe, *Ghendtsche geschiedenissen of chronyke van de beroerten en ketterye binnen, en ontrent de stad van Ghendt seder 't jaer 1566 tot het jaer 1585* (Gent, 1752) 2, p.138.

⁴⁸ *Item alle dees naervolghende persoonen en sijn niet vrij als niet betalt hebbende*. Reeks 165, nr.2, f°16r°,18r°

⁴⁹ Reeks 107, nr.4, f°3v°.

⁵⁰ E. Van der Hallen, 'Het Gentse meerseniersambacht (1305-1540)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXXI (1977), p.106; reeks 160, nr.6, f°9r°-v°. Indien de kinderen van een kousenmaker stierven vóór hun registratie moest de vader 4 gr. aan de klerk betalen. Reeks 165, nr.9, f°2r°.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

moest men wel geboren zijn nadat de vader de meesterstitel had gekocht⁵¹. De meesterstitel ging bij de brouwers, meerseniers en kleermakers ook automatisch over op bastaardkinderen⁵². Dat vóór 1540 er een ongelijke behandeling bestond tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen kan niet worden ontkend. De Carolijnse Concessie raakte niet rechtstreeks aan het bevoorrechte statuut van de meesterskinderen. Wel werd de financiële kloof, door het verlagen van het intredegeld voor buitenstaanders, tussen meesterskinderen en niet-meesterskinderen merkkelijk kleiner. Pas in de zeventiende eeuw werd de ongelijkheid tussen beide groepen weggewerkt⁵³.

In welke mate hebben de hiervoor besproken toetredingsmodaliteiten de toegang tot de verschillende ambachten nu bepaald?

Tabel 2 *Jaarlijks gemiddeld aantal inschrijvingen van meesterskinderen en niet-meesterskinderen voor de vier politiek-institutionele periodes*

	Brouwers		Meerseniers		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniers	
	Mee	Nie	Mee	Nie	Mee	Nie	Mee	Nie	Mee	Nie	Mee	Nie
1500-1540	7,3	0,1	19,7	4,5	10,5	3,1	-	-	-	-	-	-
1540-1577	4,9	4,3	-	14,4	12,6	8,4	-	7,7	-	6,4	6,3	6,1
1578-1584	10,5	1,2	14,5	6,3	10,5	3,4	-	7,6	-	-	-	-
1584-1600	5,7	3,4	-	15,3	6,2	16,8	-	17,3	-	11,5	-	7,1

Het jaarlijks gemiddelde is voor de niet-meesterskinderen in het kleermakersambacht gedurende de periode 1540-77 een minimumcijfer, omdat voor heel wat jaren geen of slechts onvolledige cijfers voorhanden zijn.

Uit bovenstaande tabel blijkt dat alleen het brouwersambacht in de loop van de late Middeleeuwen geëvolueerd was tot een gesloten, erfelijke beroepsvereniging: gedurende de periode 1500-40 kochten slechts twee brouwers de vrijheid⁵⁴. Het gesloten karakter van het brouwersambacht kan evenwel verklaard worden door de specificiteit van deze sector. De brouwnijverheid kenmerkte zich door een grote kapitaalsintensiviteit, een geringe arbeidsintensiviteit en een hoge productiviteit⁵⁵. Ook de permanente vertegenwoordiging van de brouwers in het

⁵¹ Reeks 160, nr.6, f°9v°. Ook in Frankrijk was dit de regel. Coornaert, *Les corporations*, p.197.

⁵² In het brouwersregister staan 16 bastaardzonen opgetekend, in het meerseniersregister zeven en bij de kleermakers telden we er één.

⁵³ Op 7 april 1636 vaardigde het stadsbestuur een ordonnantie uit waardoor voortaan ook meesterszonen verplicht waren tot het betalen van 240 gr. intredegeld om het meesterschap te verwerven. Reeks 93, register VV, f°78v°.

⁵⁴ Op 24 augustus 1503 werd Jan De Keysere in het register genoteerd en op 2 december 1504 Joes Van Reynscoet. Reeks 160, nr.6, f°78,79r°.

⁵⁵ H. Soly, 'Nijverheid en kapitalisme te Antwerpen in de 16e eeuw', *Album Charles Verlinden* (Gent, 1975), p.345. Ook Rappaport wijst op de beperkte mogelijkheden tot sociale mobiliteit binnen het Londense brouwersambacht. Rappaport, *Worlds*, p.335.

stadsbestuur verklaart waarom vóór 1540 niet aan hun positie werd geraakt. Bij de meerseniers kochten tijdens de eerste vier decennia van de zestiende eeuw jaarlijks gemiddeld 4,5 buitenstaanders de vrijheid, bij de kleermakers 3,1. Het lagere intredegeld en de grotere kans op werkgelegenheid, in vergelijking met de brouwers, verklaren het relatief hoog aantal inschrijvingen van niet-meesterskinderen bij beide ambachten. Het ziet er dus naar uit dat de Gentse ambachten minder gesloten waren dan tot nu toe algemeen werd aangenomen. Bovendien tonen de meesterschapscontracten in de schepenregisters aan dat de financiële drempel minder hoog was dan hij op het eerste gezicht leek, omdat men het intredegeld niet contant hoefde te vereffenen maar mocht spreiden over meerdere jaren.

Dat het drastisch ingrijpen van Keizer Karel in het Gentse ambachtswezen vruchten heeft afgeworpen, wordt door tabel 2 ontegensprekelijk aangetoond. In alle ambachten steeg het aantal nieuwkomers spectaculair: tijdens de jaren 1540-77 ontvingen de kleermakers 2,7 maal zoveel kopers als in de voorgaande veertig jaar; bij de meerseniers was dit 3,2 maal zoveel. Het brouwersambacht beleefde een ware revolutie: het jaarlijks gemiddeld aantal niet-meesterskinderen steeg van 0,1 naar 4,3! Op korte termijn waren de effecten van de Carolijnse Concessie het duidelijkst merkbaar bij de ambachten die voordien het hoogste intredegeld eisten: bij de brouwers klom het jaarlijks gemiddeld aantal meester-kopers van nul tijdens het decennium 1530-39 tot 3,5 tijdens de daaropvolgende tien jaar, bij de kleermakers van 3,2 tot 10,6, terwijl bij de meerseniers het aantal slechts steeg van 6,7 tot 7,8. Bij alle ambachten valt tussen 1540 en 1577 globaal een stijgende trend te bespeuren. Bij de brouwers bedroeg het jaarlijkse gemiddelde van de jaren zeventig het dubbele van dat in de jaren veertig, bij de kaaskopers bijna het drievoudige, bij de meerseniers en kousenmakers bijna het viervoudige, en bij de kruideniers het vijfvoudige. Het hoge aantal inschrijvingen in de jaren zeventig heeft niet alleen te maken met de daling van het intredegeld (in reële termen) en de verbeterde Gentse economische situatie, maar moet ook worden toegeschreven aan de massale koop van de vrijheid in het jaar 1577. Verantwoordelijk voor de enorme piek in alle ambachten was de stedelijke ordonnantie van 4 november 1577⁵⁶. Vooraleer terug te keren naar het erfelijk meesterschap gaf het Gentse stadsbestuur aan de bevolking nog de kans om gedurende veertien dagen de persoonlijke vrijheid van om het even welk ambacht, met uitzondering van de drie erfelijke ambachten (vleeshouwers, viskopers en schippers), tegen het oude, goedkope tarief van 240 gr. te kopen. Als voorwaarden stelde de stadsmagistraat dat de kopers poorter en minstens zestien jaar oud moesten zijn en dat ze de meesterproef moesten afleggen. Bevreesd voor wat de toekomst brengen zou, kocht de bevolking massaal het meesterschap van een van de ambachten. In het meerseniersambacht verzesvoudigde het aantal kopers ten opzichte van 1576, bij de kruideniers stellen we een meer dan vervijfvoudiging vast, bij de kaaskopers zelfs een verelfvoudiging. De meeste nieuwe kopers

⁵⁶ Reeks 93, nr.29 (register EE), f°166r°. Zie ook reeks 107, nr.3, f°155v°.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

hadden geen familieleden in het ambacht⁵⁷.

Als gevolg van de hoge toegangsgelden liep het aantal meester-kopers bij de meeste ambachten tijdens de calvinistische periode drastisch terug. Enkel de kousenmakers konden verrassend hun peil handhaven. Na de reconciliatie bereikte het aantal inschrijvingen een hoogtepunt. In verhouding tot de totale beroepsbevolking had het aantal nieuwe meesters in de zestiende eeuw nog nooit zo hoog gelegen. Het hoge aantal moet ongetwijfeld in verband worden gebracht met de demografische aderlating waarmee Gent na de overgave aan Filips II te maken kreeg. Immers, na 1584 emigreerde ongeveer 20 à 25% van de bevolking om religieuze, politieke en economische redenen naar het buitenland⁵⁸. Onder de emigranten bevonden zich bijzonder veel ambachtsmeesters. Deze exodus veroorzaakte op zijn beurt een nijpend tekort aan geschoolde ambachtlieden op de arbeidsmarkt. Voor vele jongeren was deze situatie een unieke kans om op te klimmen op de sociale ladder. Het meesterschap werd bovendien gestimuleerd door het zeer lage intredegeld: zes zomerdaglonen volstonden!

De verhouding tussen het aantal meesterskinderen en niet-meesterskinderen heeft zich in de loop van de zestiende eeuw grondig gewijzigd. Uit het aantal inschrijvingen in de registers blijkt dat tot 1540 in alle onderzochte ambachten de meesterskinderen een verpletterend overwicht bezaten op de niet-meesterskinderen. Toch moeten deze inschrijvingscijfers van de meesterskinderen sterk gerelativeerd worden, omdat naar analogie met andere steden er mag worden aangenomen dat slechts een minderheid van de kinderen het beroep effectief heeft uitgeoefend⁵⁹. Vast staat dat na 1540 het aandeel van de meesterskinderen in alle ambachten flink terugliep. Aan deze trend kwam een einde met de installatie van de calvinistische republiek. In alle ambachten werden opnieuw veel meer meesterskinderen ingeschreven dan buitenstaanders. Maar hun overwicht was van korte duur, want na 1584 maakten de niet-meesterskinderen definitief de meerderheid van de nieuwe leden uit.

⁵⁷ Bij de brouwers en meerseniers had 62% van de kopers in 1577 een familienaam die tot dan toe niet voorkwam in het ambacht, bij de kousenmakers bedroeg dit 63%, bij de kruideniers 64% en bij de kaaskopers zelfs 82%.

⁵⁸ J. Dambruyn, 'De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989) p.162.

⁵⁹ Verschillende studies hebben uitgewezen dat hoogstens een kwart van de meesterskinderen in de voetsporen van hun vader trad. S. Cerutti, 'Du corps au métiers: la corporation des tailleurs à Turin entre le XVIIe et le XVIIIe siècle', *Annales ESC*, 43 (1988), p.326; P. Guignet, 'Structures corporatives et mécanismes de reproduction sociale: l'exemple des mulquiniers Valenciennes au XVIIIe siècle', *Actes du colloque 'La sociabilité urbaine en Europe de Nord-Ouest du XIVe au XVIIIe siècle'* (Douai, 1983), pp.112-114; Van Quathem, *Sociale mobiliteit*, p.110.

Tabel 3 *Procentuele verhouding tussen het aantal niet-meesterskinderen en meesterskinderen voor de vier politiek-institutionele periodes*

Periode	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kruideniërs	
	niet	mee	niet	mee	niet	mee	niet	mee
1500-1540	0,7%	99,3%	18,5%	81,5%	23,0%	77,0%	-	-
1540-1577	46,4%	53,6%	-	-	40,1%	59,9%	49,0%	51,0%
1578-1584	10,3%	89,7%	30,1%	69,9%	24,5%	75,5%	-	-
1584-1600	37,2%	62,8%	-	-	73,1%	26,9%	-	-

Om het probleem van de hiaatjaren op te lossen, werden bovenstaande percentages berekend op basis van het jaarlijks gemiddeld aantal inschrijvingen per politiek-institutionele periode.

Het stond de Gentse burgers vrij om van meer dan één ambacht lid te zijn. Ofschoon we geen precieze cijfers hebben, lijkt het erop dat het fenomeen van dubbel lidmaatschap in de zestiende eeuw onder bepaalde Gentse ambachten vrij sterk verspreid was. Het ligt voor de hand dat het vooral voorkwam bij ambachten die in dezelfde economische sector actief waren. We treffen het voornamelijk aan bij de kleermakers, kousenmakers, kruideniërs en kaaskopers⁶⁰. Voor de jaren 1584-1600 staat het bronnenmateriaal het wel toe om de verspreiding van het dubbel meesterschap te becijferen (zie tabel 4). De hoge percentages wijzen op een sterke professionele versmelting tussen kleermakers en kousenmakers enerzijds en kruideniërs en kaaskopers anderzijds. Het hoge aantal dubbel lidmaatschappen tijdens deze periode moet ons inziens vooral worden verklaard door het lage intredegeld. Opvallend is ook de korte duur tussen het verwerven van het meesterschap in het ene en het andere ambacht: 73% van de kleermakers en kousenmakers kocht binnen de twee jaar de vrijheid van het andere ambacht, bij de kruideniërs en kaaskopers was dit zelfs bij 86%

Tabel 4 *Dubbel lidmaatschap bij kleermakers en kousenmakers en bij kruideniërs en kaaskopers, 1584-1600*

	Kleermakers	Kousenmaker	Kruideniërs	Kaaskopers
Totaal aantal nieuwe meesters	286	260	121	196
Aantal meesters lid van beide ambachten	108	108	52	52
Percentage	37,8	41,5	43,0	26,5

Voor de kousenmakers zijn voor 1587 en 1599 geen cijfers voorhanden. De cijfers slaan alleen op meesters die de vrijheid van beide ambachten na augustus 1584 hebben gekocht.

⁶⁰ Ondanks de talrijke hiaten in het bronnenmateriaal hebben we voor de periode 1500-84 toch een 70-tal meesters kunnen identificeren die zowel lid waren van het kleermakers- als van het kousenmakersambacht. Voor de periode 1540-84 kwamen we bij de kruideniërs en kaaskopers 24 gevallen van dubbel lidmaatschap tegen. Ook in Frankrijk kwam het meervoudig lidmaatschap voor. Coornaert, *Les corporations*, p.114,207; Shephard, *Social and Geographic*, pp.114-115.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

van de tweevoudige meesters het geval. Het dubbel lidmaatschap kan niet worden opgevat als een vorm van intragenerationele beroepsmobiliteit, omdat de ambachtsmeesters hun eerste beroep niet opgaven, maar het cumuleerde met een tweede beroep dat meestal in het verlengde lag van het eerste.

Uit zowat alle studies over het Europese ambachtswezen blijkt dat de corporaties in hoofdzaak mannelijke verenigingen waren. In het zestiende-eeuwse Gent was de situatie niet anders. Vrouwen werden er stevast als tweederangsliden beschouwd⁶¹. Zo werden ze niet toegelaten tot de plenaire vergaderingen van de meesters en konden ze geen aanspraak maken op een zetel in het ambachtsbestuur. Hun plaats in de ambachtswereld kan niet los worden gezien van het heersende rollenpatroon in de preïndustriële samenleving. Vrouwen moesten zich voornamelijk met de opvoeding van de kinderen en de huiselijke taken inlaten. Hoog gekwalificeerd en zwaar werk waren het exclusieve domein van de mannen. Vrouwen speelden nochtans een niet onbelangrijke rol achter de schermen. Talrijke vrouwen hielpen hun man mee in de winkel.

Tabel 5 Verhouding tussen het aantal mannelijke en vrouwelijke meesters die de vrijheid kochten

	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniërs	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Mannen	194	100,0	790	86,8	608	98,5	547	99,1	337	84,3	299	89,3
Vrouwen	0	0,0	120	13,2	9	1,5	5	0,9	63	15,8	36	10,7
Totaal	194	100,0	910	100,0	617	100,0	552	100,0	400	100,0	335	100,0

Zoals tabel 5 aantoont, namen de ambachten met betrekking tot vrouwen een verschillende houding aan. Bij de brouwers mochten gehuwde of ongehuwde vrouwen het ambacht niet uitoefenen. Voor weduwen van erfelijke meesters werd een uitzondering gemaakt. Zolang ze niet hertrouwden, mochten ze de zaak van hun overleden man verder zetten⁶². Met deze restrictie wou men de eigen sociale groep beschermen. Men vreesde dat, door een huwelijk met een meestersweduwe af te sluiten, buitenstaanders zichzelf zouden kunnen verzekeren van een snelle sociale promotie en een zekere toekomst, wat een bedreiging zou kunnen vormen voor de andere, gevestigde meesters. Hoewel de kleermakers en kousenmakers vrouwen tot het meesterschap toelieten, vormden ze een te verwaarlozen groep. Het kaaskopers-, kruideniërs-, en meerseniërsambacht

⁶¹ Zie o.a. M.E. Wiesner, 'Guilds, Male Bonding and Women's Work in Early Modern Germany', *Gender and History*, 1 (1989), pp.125-137; Friedrichs, *The Early*, p.155,161,163.

⁶² Reeks 160, nr.6, f°95v°.

stonden daarentegen wel open voor vrouwelijke leden (zowel voor meestersdochters als voor buitenstaanders). Hun aanwezigheid kan grotendeels verklaard worden vanuit de beroepsactiviteit die geen specifieke eisen stelde. In deze handeldrijvende ambachten was het ook de gewoonte dat wie huwde met een meestersdochter of meestersweduwe slechts de helft van het normale toegangsgeld moest betalen om opgenomen te worden in het ambacht⁶³. Maar ook in deze meer vrouwvriendelijke ambachten maakten vrouwen in de zestiende eeuw slechts 11 tot 16% van de niet-meesterskinderen uit⁶⁴.

De weg naar de top: de ambachtselite

Sociale mobiliteit binnen de ambachtswereld stopte niet bij het bereiken van het meesterschap. Ambitieuze meesters namen met hun titel geen genoegen, en streefden een bestuursfunctie na. De voornaamste aantrekkingskracht van een bestuursmandaat was niet zozeer van financiële of materiële aard, maar had veel meer te maken met de eer en het sociaal aanzien dat een dergelijk ambt binnen de stedelijke gemeenschap genoot. Om op de sociale ladder te stijgen, was het zetelen in het ambachtsbestuur voor een meester het aangewezen kanaal. Door het dragen van hun ambtskledij tijdens plechtigheden en optochten onderscheid-

Tabel 6 Absoluut en procentueel aantal meesters en families dat een bestuursmandaat (deken of gezworene) heeft uitgeoefend

	Brouwers	Meerseniërs	Kleermakers	Kousenmakers	Kaaskopers	Kruideniërs
Aantal mandaathouders	205	194	202	68	57	64
Totaal aantal meesters	861	1950	1473	648	436	397
Percentage	23,8%	9,9%	13,7%	10,5%	13,1%	16,1%
Aantal bestuursfamilies	74	126	121	49	45	44
Totaal aantal families	199	671	524	429	303	255
Percentage	37,2%	18,8%	23,1%	11,4%	14,9%	17,3%

Bij de brouwers, meerseniërs en kleermakers hebben de cijfers betrekking op de periode 1500-1600, bij de kousenmakers op de periode 1543-1600, bij de kaaskopers op 1540-1600 en bij de kruideniërs op 1541-1600.

⁶³ M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven-Apeldoorn, 1995), p.355. Zie bijvoorbeeld reeks 301, nr.76, f°12v°.

⁶⁴ Ook onder de meesterskinderen waren de vrouwelijke erfgenamen in de minderheid. Het meerseniërsambacht telde 26,7% meestersdochters.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

den de bestuursleden zich nadrukkelijk van de gewone ambachtsmeesters⁶⁵. Het kernbestuur in de ambachten werd gevormd door de deken en de gezworenen⁶⁶. De deken was de eerste onder de gezworenen en bezat tevens politieke macht. Sedert de Vrede van Cadzand (1492) koos het stadsbestuur de deken uit drie door het ambacht voorgedragen kandidaten. De ambachten kozen wel autonoom hun gezworenen. Om politieke redenen schafte Keizer Karel in 1540 de functie van deken af, en verving ze door die van overste⁶⁷. Van toen af werden de gezworenen door de overste en de gezworenen van de afgelopen twee jaar aangeduid. Tijdens de calvinistische periode werd het ambt van deken in ere hersteld.

Voor ons prosopografisch onderzoek naar de bestuurselite analyseerden we in totaal 1633 mandaten van dekens en gezworenen. Welke resultaten heeft ons onderzoek opgeleverd?

Zoals uit tabel 6 blijkt, wist in alle ambachten minder dan een kwart van de ambachtsmeesters tot het bestuur door te dringen. Het gering aantal werd ook voor andere steden en periodes vastgesteld⁶⁸. Toch verschilde de participatiegraad sterk van ambacht tot ambacht. De deelname van de meesters was het grootst bij de brouwers (23,8%) en het kleinst bij de meerseniërs (9,9%) en kousenmakers (10,5%). Dit is logisch omdat een meester van een ambacht met weinig leden, mathematisch gesproken, veel meer kans maakt op een bestuursmandaat dan een meester van een groot ambacht. Theoretisch zijn de grootste ambachten dus het meest oligarchisch. Ook met betrekking tot het aantal bestuursfamilies kan worden vastgesteld dat in alle ambachten, op één na, minder dan een kwart ooit deel uitmaakte van het bestuur. We moeten er wel op wijzen dat de percentages van de brouwers, meerseniërs en kleermakers betrekking hebben op de hele zestiende eeuw, terwijl deze van de drie andere ambachten alleen op de periode 1540-1600 slaan. Hierdoor liggen de cijfers van de eerste drie ambachten hoger. Neemt men ook bij deze ambachten alleen de

⁶⁵ Het sociale onderscheid tussen meesters die in het bestuur zetelden en deze die er nooit inkwamen is in Gent nooit geïnstitutionaliseerd geworden, in tegenstelling tot het zestiende-eeuwse Londen. Binnen de Londense ambachten bestond een formele juridische scheiding tussen de householders en de liverymen. Alleen deze laatste meesters hadden toegang tot het ambachtsbestuur. Rappaport, *Worlds*, pp.244-260. Betreffende het collectieve eergevoel van de ambachtslieden zie J.R. Farr, *Hands of Honor. Artisans and Their World in Dijon, 1550-1650* (Ithaca-Londen, 1988).

(66) Minder belangrijke functies, zoals dat van proefmeester, huismeester en keurder worden in deze bijdrage niet behandeld.

⁶⁷ Omdat de oversten weinig affiniteit hadden met de ambachten - ze werden gerecrueteerd uit de stadsadel of beoefenaars van vrije beroepen - worden ze in dit artikel niet behandeld.

⁶⁸ Ook in het Brugse schoenmakersambacht oefende gedurende de periode 1570-1794 slechts 23% van de meesters een bestuursfunctie uit. Van Quathem, *Sociale mobiliteit*, p.127.

periode na 1540 in beschouwing, dan bedraagt het percentage bij de brouwers 26,1% i.p.v. 37,2% en bij de kleermakers 9,3% i.p.v. 23,1%. Deze geringere percentages houden verband met het feit dat na 1540 elke ambacht, ongeacht zijn ledental, nog slechts twee gezworenen en geen deken meer telde. Ook hier mag geconcludeerd worden dat hoe minder families het ambacht telde, hoe groter de deelname aan het bestuur was⁶⁹.

De eenvoudigste manier om een idee te krijgen van de monopoliseringsgraad binnen het ambachtsbestuur is het aantal beschikbare zetels delen door het aantal bestuursleden, met andere woorden het gemiddeld aantal zetels per bestuurslid berekenen. Om enerzijds een vergelijking tussen de zes ambachten mogelijk te maken en anderzijds een evolutie in de tijd te kunnen waarnemen, hebben we een onderscheid doorgevoerd tussen de periode vóór en na de Carolijnse Concessie.

Tabel 7 Gemiddeld aantal mandaten per meester en familie + participatie-index van de meesters aan het ambachtsbestuur, 1500-40

	Brouwers	Meerseniërs	Kleermakers
Aantal mandaten*	288	240	329
Aantal mandatarissen	133	123	148
Gemiddeld aantal mandaten per meester	2,2	2,0	2,2
Aantal families	51	91	97
Gemiddeld aantal mandaten per familie	5,6	2,6	3,4
Participatieindex	46	51	45

* Aantal mandaten waarvan we de naam van de mandatarissen kennen.

Participatieindex = $\frac{\text{aantal mandatarissen} \times 100}{\text{aantal mandaten}}$

De participatieindex varieert tussen 1 en 100. Indien de participatieindex 100 bedraagt, betekent dit dat, rekening houdend met het aantal beschikbare mandaten, er een beroep wordt gedaan op een maximaal aantal mandatarissen.

Tijdens de periode 1500-40 lag het gemiddeld aantal mandaten per bestuurslid in de drie ambachten laag. Het lage cijfer wijst op een bijzonder hoog mutatie-ritme binnen de ambachtsbesturen. Dit rotatiesysteem was een doeltreffend middel tegen effectieve machtsvorming. Het gemiddeld aantal mandaten per familie toont wel grotere verschillen tussen de drie ambachten: bij de brouwers oefende een bestuursfamilie meer dan dubbel zoveel mandaten uit als bij de meerseniërs. Dit houdt uiteraard verband met het geringer aantal families en de

⁶⁹ De relatie ledental-participatiegraad blijkt ook duidelijk uit het voorbeeld van het Gentse metselaars- en steenhoudersambacht. In de zeventiende eeuw zetelde 52% van de in totaal 101 metselaars- en steenhoudersfamilies in het bestuur, in de achttiende eeuw zetelde 55% van de in totaal 62 families in het bestuur. J. Dambruyne, 'De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)', C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800* (Brussel, 1994), pp.77-78.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

grotere beroepscontinuïteit binnen het brouwersambacht.

Deze gemiddelden volstaan echter niet om ons een exact beeld te vormen over het democratische of oligarchische karakter van de ambachtsbesturen. Er moet immers rekening worden gehouden met zowel het totaal ledental, alsook en vooral met het aantal en de duur van de beschikbare mandaten. Vóór 1540 en tijdens het calvinistische bewind verschilde het aantal bestuursleden per ambacht aanzienlijk⁷⁰. Om te vermijden dat de bestuurlijke functies een erfelijk karakter zouden krijgen, beperkten de ambachtsstatuten de duur van de mandaten⁷¹. Omdat het aantal leden in de verschillende ambachtsbesturen niet hetzelfde was, hebben we een participatieindex berekend. Deze geeft aan hoeveel meesters deelnamen aan het bestuur rekening houdend met het aantal beschikbare plaatsen. Zoals tabel 7 laat zien, schommelde de index bij de drie ambachten rond de 50%. Dit percentage toont aan dat geen van de drie ambachten zich tot doel stelde om een zo groot mogelijk aantal meesters in het bestuur aan bod te laten komen, want dan zo de index een stuk hoger moeten liggen. Maar ook van een uitgesproken monopolisering is geen sprake, want daarvoor ligt de index dan weer te hoog. Van de drie treedt het meerseniërsambacht als het minst oligarchische naar voor.

Hoe was de situatie na de Carolijnse Concessie? Tijdens de periode 1540-1600 schommelde het gemiddeld aantal mandaten per meester tussen 2,3 bij de

Tabel 8 *Gemiddeld aantal mandaten per meester en familie + participatie-index van de meesters aan het ambachtsbestuur, 1540-1600*

	Brou	Meer	Klee	Kous	Kaas	Krui
Aantal mandaten	157	132	135	122	105	125
Aantal mandatarissen	89	75	60	68	57	64
Gemiddeld aantal mandaten per meester	1,8	1,8	2,3	1,8	1,8	2,0
Aantal families	47	54	40	49	45	44
Gemiddeld aantal mandaten per familie	3,3	2,4	3,4	2,5	2,3	2,8
Participatieindex	57	57	44	56	54	51

⁷⁰ Vóór 1540 en tijdens de calvinistische periode telde het kleermakersambacht zeven gezworenen, het brouwersambacht zes, het meerseniërsambacht vijf, het kaaskopers- en kruideniërsambacht vier en het kousenmakersambacht drie. Het aantal bestuursleden werd zowel door het ledental als door de arbeidsintensieve graad van de controlerende taak der gezworenen bepaald.

⁷¹ Bij de meerseniërs werden de deken en gezworenen na een ambtstermijn van één jaar uitgesloten van deelname aan het bestuur voor een periode van twee jaar. Van der Hallen, *Het Gentse meerseniërsambacht*, p. 108. Volgens het reglement van 1579 kon een deken bij de kousenmakers maximaal twee jaar na elkaar aanblijven. Bovendien konden vader en zoon, alsook broers, niet deel uitmaken van hetzelfde ambachtsbestuur. Reeks 165, nr.9, f°3v°.

JOHAN DAMBRUYNE

kleermakers en 1,8 bij de meeste andere ambachten. Dit zijn opnieuw erg lage gemiddelden.

De participatieindex varieerde tussen 44 en 57%. Dit betekent dat de brouwers en de meerseniërs meer meesters in het bestuur opnamen dan de kleermakers. Een vergelijking in de tijd leert dat de meerseniërs (+6%) en vooral de brouwers (+11%) na 1540 meer meesters toelieten tot het bestuur dan voordien. Bij de kleermakers daarentegen veranderde er niets. Dezelfde evolutie valt te constateren voor het aantal bestuursfamilies: enerzijds een status-quo bij de kleermakers, anderzijds een duidelijke vermindering van het aantal mandaten per familie bij de brouwers (van 5,6 naar 3,3). Ondanks de verruimingsoperatie bij de brouwers en de meerseniërs hielden de ambachtsbesturen ook na 1540 zowat het midden tussen een oligarchische en een democratische instelling.

Vervolgens kunnen we ons de vraag stellen naar de frequentie van de functies binnen het ambachtsbestuur. Uit tabel 9 kan worden opgemaakt dat ongeveer driekwart van alle mandatarissen slechts één of maximum twee ambtstermijnen vervulde gedurende hun hele carrière. Deze percentages bewijzen opnieuw de zeer hoge mobiliteit onder de bestuursleden. Het lagere percentage van de kleermakers (66,8%) wordt bevestigd door andere cijfers: zo kenden de kleermakers ook het hoogste gemiddeld aantal mandaten per meester (2,3), de laagste participatieindex (43), het hoogste aantal mandaten per meester, en het hoogste aantal bestuursleden met meer dan vijf mandaten in de zestiende eeuw⁷². Uit het

Tabel 9 Verdeling van het aantal mandaten (ma) over de meesters (me)

Aantal mandaten	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniers	
	% me	% ma	% me	% ma	% me	% ma	% me	% ma	% me	% ma	% me	% ma
1	41,0	18,9	56,2	29,3	46,5	20,3	58,8	32,8	56,1	30,5	45,3	23,2
2	33,6	31,0	18,6	19,3	20,3	17,7	20,6	23,0	22,8	24,7	32,8	33,6
3	9,7	13,5	13,4	21,0	13,9	18,1	11,7	19,7	12,2	20,0	12,5	19,2
4	7,8	14,4	6,7	14,0	9,4	16,4	4,4	9,8	3,5	7,6	4,6	9,6
5	3,9	9,0	2,1	5,4	4,9	10,8	1,5	4,1	1,8	4,8	1,6	4,0
6	1,5	4,0	1,5	4,8	3,0	7,7	1,5	4,9	1,8	5,7	1,6	4,8
7	1,0	3,1	1,0	3,8	0,0	0,0	1,5	5,7	1,8	6,7	1,6	5,6
8	0,5	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
9	0,5	2,0	0,5	2,4	0,5	1,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
10	0,5	2,3	0,0	0,0	0,5	2,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
11	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	2,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
12	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aantal	205	445	194	372	202	464	68	122	57	105	64	125

⁷² Het maximaal aantal mandaten dat een meester heeft uitgeoefend, bedroeg bij de kousenmakers, kaaskopers en kruideniers zeven, bij de meerseniërs negen, bij de brouwers tien (Jan Van den Hane) en bij de kleermakers twaalf (Lieven De Durpere).

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

feit dat bij de kleermakers 9,9% van de bestuursleden meer dan vijf mandaten bezat, bij de brouwers 7,9%, bij de kaaskopers 5,4%, bij de meerseniers 5,1%, bij de kruideniers 4,8% en bij de kousenmakers slechts 4,5% kan worden besloten dat tussen de ambachten opmerkelijke verschillen inzake polarisatiegraad bestonden. De polarisatie was het grootst bij het kleermakersambacht en het kleinst bij het kousenmakersambacht.

Om nog een scherper inzicht te krijgen in de machtsverdeling binnen het ambachtsbestuur moet ook de verhouding tussen het aantal bestuursleden en het aantal mandaten dat zij uitoefenden, worden bekeken. Een beperkte toplaag van ongeveer 25% van de mandatarissen eiste in de verschillende ambachten de helft van alle functies op⁷³. De andere helft van de mandaten werd over de overige 75% bestuursleden verdeeld. De percentages tonen aan dat ondanks de hoge mobiliteit onder de bestuursleden er toch steeds een groep van meesters was die langer in het bestuur verbleef, en dus sterker zijn stempel op het beleid kon drukken, dan de ééndagsvlieden⁷⁴.

Een zekere machtsconcentratie en -polarisatie kan ook op familiaal vlak worden waargenomen. In alle ambachten waren de families die slechts vijf mandaten bekleedden beduidend in de meerderheid (zie tabel 10). Maar anderzijds treffen we bij de brouwers en de kleermakers ook families aan met meer dan twintig mandaten. De monopolisering van het bestuur was het meest uitgesproken bij de brouwers. Vijf families legden er beslag op 32% van alle mandaten⁷⁵.

⁷³ 24,3% bij de kleermakers, 24,7% bij de meerseniers, 25,4% bij de brouwers, 26,3% bij de kaaskopers, 26,5% bij de kousenmakers en 28,1% bij de kruideniers. Marc Boone kwam voor het laatmiddeleeuwse Gent tot dezelfde resultaten: ongeveer 20% van de mandatarissen bezette ongeveer de helft van de functies. M. Boone, 'Les métiers dans les villes flamandes au bas moyen âge (XIVe-XVIe siècles): images normatives, réalités socio-politiques et économiques', P. Lambrechts en J.-P., Sosson (eds.), *Les métiers au moyen âge. Aspects économiques et sociaux* (Louvain-la-Neuve, 1994) p. 11. Zie ook M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen, ca.1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel, 1990), pp.83-92. Dezelfde auteur heeft ook vastgesteld dat bij de ambachten die permanent in het stadsbestuur waren vertegenwoordigd, zoals de brouwers, de concentratie van het aantal bestuursfuncties over het aantal gegadigden zwakker was dan bij de andere. Ons onderzoek toont evenwel aan dat deze relatie niet geldt voor het brouwersambacht in de zestiende eeuw.

⁷⁴ Tot gelijkaardige conclusies kwamen J.-P. Sosson, *La structure sociale*, p.474 en J. Mertens, 'De Brugse ambachtsbesturen (1363-1374, n.s.): een oligarchie?', *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven, 1981), pp. 191-192.

⁷⁵ De brouwersfamilie Van Hulse oefende in totaal 22 mandaten uit, de families Goethals en Van den Hane 23, de familie Van der Beke 34 en de familie Van Hoorebeke 40 mandaten.

JOHAN DAMBRUYNE

Tabel 10 Verdeling van het aantal mandaten (ma) over de families (fa)

Aantal mandaten	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniërs	
	% fa	% ma	% fa	% ma	% fa	% ma	% fa	% ma	% fa	% ma	% fa	% ma
1 - 5	64,9	24,5	88,9	63,3	79,4	44,8	93,9	77,0	91,1	62,9	91,0	68,8
6 - 10	20,3	24,9	7,9	20,2	12,4	23,9	4,1	12,3	6,7	21,9	4,5	11,2
11 - 20	8,1	18,7	3,2	16,5	7,4	26,1	2,0	10,7	2,2	15,2	4,5	20,0
21 - 40	6,7	31,9	0,0	0,0	0,8	5,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aantal	74	445	126	371	121	460	49	122	45	105	44	125

Ter vergelijking: de vijf topfamilies onder de kleermakers en meerseniërs moesten zich tevredenstellen met respectievelijk 18% en 19% van alle mandaten⁷⁶.

Uit tabel 11 blijkt dat de machtsconcentratie binnen het ambachtsbestuur groter was vóór de Carolijnse Concessie dan erna. Door het beperken van het aantal gezworenen tot twee en het afschaffen van het dekenambt daalden na 1540 de mogelijkheden van de meesters om gedurende een lange tijd in het bestuur te zetelen. Bovendien moet gewezen worden op het feit dat het voor meesters minder interessant werd om gezworene te worden, omdat de mogelijkheid van een promotie tot schepen na 1540 weg viel.

Tabel 11 Aantal meesters met vijf en meer bestuursmandaten

Bestuursperiode	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Vóór 1540	9	56	8	80	13	65
Vóór en na 1540	3	19	1	10	3	15
Na 1540	4	25	1	10	4	20
Totaal	16	100	10	100	20	100

De verhouding tussen het aantal erfelijke meesters en niet-erfelijke meesters in het ambachtsbestuur heeft in de zestiende eeuw een geweldige transformatie ondergaan. De percentages van tabel 12 zijn in dit verband sprekend.

⁷⁶ De kleermakersfamilies Christiaens en Hiele oefenden 14 mandaten uit, de familie De Brune 15, de familie Heyndricx 16 en de familie De Waele spande de kroon met 24 mandaten. Bij het meerseniërsambacht bezat de familie Van der Piet negen mandaten, de familie De Gheendt 11, de families De Backere en Van Deynse 15 en de familie Van Overwaele 20 mandaten.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

Tabel 12 *Percentage van de dekens en gezworenen die behoorden tot de groep van de niet-erfelijke meesters*

Periode	Brouwers	Meerseniërs	Kleermakers	Kousenmakers	Kaaskopers	Kruideniërs
1500-1540	1,5%	22,8%	24,5%	-	-	-
1540-1577	2,3%	12,2%	32,3%	21,1%	25,0%	28,2%
1578-1584	25,0%	23,8%	22,7%	40,0%	-	46,7%
1585-1600	50,0%	50,0%	41,2%	71,4%	59,1%	58,8%

Gedurende de periode 1500-40 domineerden in alle ambachten de erfelijke meesters. Toch waren de niet-erfelijke meesters niet uitgesloten van deelname aan het bestuur: bij de kleermakers en de meerseniërs legden zij beslag op een kwart van de zetels. De tabel toont eveneens aan dat de sterke stijging van het aantal buitenstaanders na 1540 niet onmiddellijk heeft geresulteerd in een evenredige toename van de niet-erfelijke meesters in het bestuur. Tijdens de calvinistische periode kwam hierin verandering, maar de echte doorbraak kwam er pas na de reconciliatie. Van toen af telden de besturen evenveel (brouwers, meerseniërs) of zelfs meer niet-erfelijke meesters (kousenmakers, kaaskopers, kruideniërs) dan erfelijke meesters. Het grootste contrast openbaart zich bij de twee ambachten uit de kledingsector: kousenmakers (71,4%) en kleermakers (41,2%). De samenstelling van de ambachtsbesturen zag er op het einde van de zestiende eeuw dus heel anders uit dan bij het begin ervan. Het feit dat het uiteindelijk het stadsbestuur was dat besliste wie in het ambachtsbestuur kwam en wie niet, verklaart waarom het aantal niet-erfelijke meesters na 1540 sterk toenam.

Tabel 13 *Aantal jaren tussen het kopen van de meesterstitel en een eerste mandaat*

Aantal jaren	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniërs	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
1-5	2	12,5	17	33,3	14	25,9	7	28,0	6	27,3	7	29,2
6-10	5	31,3	10	19,6	11	20,4	6	24,0	8	36,4	5	20,8
11-20	6	37,5	19	37,3	17	31,5	9	36,0	8	36,4	9	37,5
21-42	3	18,8	5	9,8	12	22,2	3	12,0	0	0,0	3	12,5
Totaal	16	100,0	51	100,0	54	100,0	25	100,0	22	100,0	24	100,0
Mediaan	11 jaar		9 jaar		12 jaar		8 jaar		9 jaar		10,5 jaar	

Hoe lang deed een meester erover om een zetel in het ambachtsbestuur te verwerven? De periode tussen het kopen van het meesterschap en het uitoefenen van een mandaat kon bij alle ambachten sterk variëren. Sommige meesters deden er één of twee jaar over, andere twintig, dertig of meer jaar. De kousenmakers (acht jaar) traden gemiddeld het snelst toe tot het bestuur, bij de kleermakers duurde de wachttijd gemiddeld het langst (twaalf jaar).

JOHAN DAMBRUYNE

Zoals tabel 14 aantoont was de gemiddelde wachttijd bij de meesterskinderen een stuk langer dan bij de niet-meesterskinderen. Dit is volkomen normaal omdat zij immers op jonge leeftijd in het ledenregister werden opgetekend.

Tabel 14 Aantal jaren tussen de optekening als meesterskind en een eerste mandaat

Aantal jaren	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
1- 5	9	14,3	0	0,0	2	6,1
6-10	10	15,9	2	6,9	3	9,1
11-20	19	30,2	7	24,1	8	24,2
21-40	22	34,9	14	48,3	14	42,4
> 40	3	4,8	6	20,7	6	18,2
Totaal	63	100,0	29	100,0	33	100,0
Mediaan	17 jaar		27 jaar		22 jaar	

Welke algemene conclusies mogen uit onze mobiliteitsanalyse worden getrokken? Zowel ons onderzoek naar de toegang tot het meesterschap als naar de toegang tot het ambachtsbestuur wijzen uit:

1. dat de mogelijkheden tot sociale promotie binnen het Gentse ambachtswezen sterk gedetermineerd werden door de opeenvolgende politieke regimes, wat impliceert dat we geenszins met een rechtlijnige, éénrichtingsontwikkeling inzake sociale mobiliteit te maken hadden;
2. dat Gent zich duidelijk onderscheidt van andere Zuid-Nederlandse steden, waar de toegangsdrempel tot het meesterschap in de zestiende eeuw stelselmatig werd verhoogd;
3. dat de meeste ambachten vóór 1540 minder gesloten waren dan tot nu toe werd aangenomen;
4. dat de Carolijnse Concessie de poorten tot sociale promotie daadwerkelijk heeft geopend;
5. dat de sterke verspreiding van het dubbel lidmaatschap bewijst dat de professionele scheiding tussen bepaalde ambachten in werkelijkheid veel minder strikt was dan wat de ambachtsstatuten ons doen geloven;
6. dat slechts een kleine minderheid van meesters een bestuursmandaat in de wacht sleepte;
7. dat de ambachtsbesturen noch als uitgesproken democratisch, noch als uitgesproken oligarchisch mogen getypeerd worden;
8. dat de numerieke verhouding tussen de meesterskinderen en de niet-meesterskinderen, zowel op het niveau van meesters als op het niveau van bestuursleden, in de loop van de zestiende eeuw grondig werd gewijzigd in het voordeel van de laatste groep.

De sociale status van de ambachtsmeesters

Iedereen zal het met ons eens zijn dat de sociale status van een persoon niet door één element wordt bepaald, maar veeleer de som is van de posities die een individu inneemt in de verschillende domeinen van het maatschappelijk leven (sociaal, economisch, juridisch, politiek, religieus en cultureel domein). Om iemands plaats in de samenleving nauwkeurig te bepalen, moet men dus een hele reeks van uiteenlopende criteria hanteren. Bij gebrek aan voldoende bronnenmateriaal is dit voor de vroegmoderne periode, zeker voor de zestiende eeuw, een quasi onmogelijke taak. In functie van het beschikbare archiefmateriaal hebben we gekozen om de sociale status van de meesters via de wooncultuur te benaderen. Er mag worden aangenomen dat zowat elkeen woonde in een huis waarvan de waarde recht evenredig was aan zijn financiële middelen. Niet alleen de financiële capaciteiten van de eigenaar of de huurder speelden een rol bij de keuze van een woning, maar ook het statusbesef. De kwaliteit en kwantiteit van de woning weerspiegelt dus de maatschappelijke positie van de bewoner. Het voordeel van de bestudering van de sociale status via de wooncultuur is dat enerzijds een veel groter deel van de bevolking op basis van hetzelfde uniform criterium kan worden gequoteerd dan wat de meeste persoons- en vermogensbelastingen toestaan, en anderzijds dat de woning de andere elementen die de sociale rang of het aanzien van een individu bepalen (beroep, inkomen, vermogen, te betalen belastingen,...) overkoepelt⁷⁷.

Dank zij de grotendeels intact gebleven kohieren van de twintigste penning van 1571-72 was het mogelijk om het kadastraal inkomen (de jaarlijkse reële of fictieve huurwaarde) van de meeste Gentse woningen te achterhalen⁷⁸. Het grote nadeel van de penningkohieren is evenwel dat er nauwelijks vermeldingen van beroepen in voorkomen, zodat de bron *an sich* niet bruikbaar bleek om de sociale positie van de ambachtsmeesters te bepalen. Deze lacune hebben we opgelost door het ledenbestand van de zes onderzochte ambachten te koppelen aan het Gentse eigenaars- en huurdersbestand. Dit was evenwel een zeer arbeidsintensief en tijdrovend werk, omdat vooraleer de computer relaties kon leggen alle familie- en voornamen in beide bestanden uniform moesten worden gemaakt. Niet elke meester kon in het kadaster worden teruggevonden. Dit heeft verschillende oorzaken. Meesters die emigreerden, overleden, inwoonden of een huis

⁷⁷ Zie J. Hannes, 'L'habitation, phénomène économique et social', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, II (1970), pp.123-144.

⁷⁸ Van 12,5 van de in totaal 15 kwartieren van de stad Gent bleven de kohieren van 1571-72 bewaard. Voor de ontbrekende 2,5 kwartieren deden we een beroep op twee kohieren van de honderdste penning van 1569 en op één kohier van de vijfde penning van 1577. Op die manier kon het volledige kadaster van de stad Gent worden gereconstrueerd. Reeks 153/2, nrs.2-39. De twintigste, honderdste en vijfde penning waren belastingen van respectievelijk 5%, 1% en 20% op het kadastraal inkomen (de effectieve en fictieve jaarlijkse huurwaarde) van de onroerende goederen in het graafschap Vlaanderen.

hurden van een onderverhuurder laten in de penningkohieren geen sporen na. Bovendien stelde zich het probleem van de talrijke homoniemen. Alleen die meesters waar we zeker van waren dat in beide bronnen het om dezelfde persoon ging, werden uiteindelijk voor ons prosopografisch onderzoek weerhouden.

Welke resultaten heeft het onderzoek opgeleverd? Een eerste vaststelling is dat de gemiddelde waarde van de meesterswoning naargelang het ambacht waartoe de meester behoorde sterk kon verschillen. De brouwers treden zonder meer als de meest welstellende groep naar voor. De aankoopprijs van een brouwerij lag merkkelijk hoger dan die van een doorsnee woning⁷⁹. Daarna volgen de meerseniers, met in hun kielzog de twee andere commerciële ambachten⁸⁰. De meesters van de kledingsector bewoonden de minst dure woningen. Het feit dat de gemiddelde waarde van de woningen van de kaaskopers weinig verschilt van die van de kruideniers, bevestigt de sterke verwevenheid van beide ambachten via het dubbel lidmaatschap. Hetzelfde kan trouwens gezegd worden van de

Tabel 15 Mediaan, rekenkundig gemiddelde, minimum en maximum van de jaarlijkse reële en fictieve huurwaarde van de meesterswoningen in 1572, uitgedrukt in groten Vlaams

	Brouwers	Meerseniers	Kleermakers	Kousenmakers	Kaaskopers	Kruideniers
Mediaan	1680	1020	600	840	984	960
Gemiddelde	1660	1216	763	972	1148	1091
Minimum	240	240	120	240	240	240
Maximum	4080	3720	3360	2880	2880	2880

kleermakers en kousenmakers. Het lijkt ons zinvol om onze resultaten te toetsen aan een bewaard gebleven fiscale lijst, waarin de 497 meest gegoede burgers - ongeveer 5% van de totale Gentse bevolking - staan genoteerd die in maart 1578 onderworpen waren aan een verplichte lening ten voordele van de Staten-Generaal⁸¹. Voor de zes ambachten tellen we in totaal 76 getaxeerden, dit is

⁷⁹ Zie J. Dambruyne, 'Conjunctuur, stratificatie en koopkracht te Gent tijdens de eerste helft van de 17de eeuw. De economische en sociale betekenis van de rente- en woningmarkt', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIII (1989), p.156; Soly, *De economische betekenis*, p.110.

⁸⁰ Tal van meerseniers woonden in de Langemunt, één van de belangrijkste en duurste winkelstraten van het zestiende-eeuwse Gent.

⁸¹ De naamlijst van de leners treft men aan bij A. Despretz, 'De instauratie der Calvinistische republiek (1577-1579)', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XVII (1963), pp.119-229. De leningen schommelden tussen 2.000 en 160.000 gr. Er mag worden aangenomen dat het aandeel van de leners in de gedwongen lening in verhouding stond tot hun rijkdom en bezit.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

15,3% van het totaal aantal getaxeerde burgers⁸². 92% van de getaxeerde meesters betaalde 2.000 of 4.000 gr., respectievelijk 83 en 166 zomerdaglonen van een metselaarsknecht.

Tabel 16 Aantal bestuursleden (bes) en gewone meesters (gew) dat moest bijdragen in de verplichte lening van 1578

Bedrag	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniers	
	Bes	Gew	Bes	Gew	Bes	Gew	Bes	Gew	Bes	Gew	Bes	Gew
16000	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0
12000	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6000	0	0	1	0	0	1	0	0	2	0	0	0
4000	3	1	11	0	1	0	0	0	3	2	4	1
2000	9	1	7	10	3	0	2	3	4	0	4	1
Totaal	12	2	20	10	4	1	2	3	9	2	9	2

De welstandsverhouding tussen de ambachten zoals we die reeds vaststelden op basis van de huishuurwaarde wordt door tabel 16 bevestigd. Rekening houdend met het totale ledental van de ambachten was de bijdrage van de brouwers het aanzienlijkst, gevolgd door de drie ambachten van de detailhandel. De kleermakers en de kousenmakers waren daarentegen zwak onder de leners vertegenwoordigd⁸³. Deze rangorde stemt goed overeen met de maatschappelijke status die de verschillende ambachten bezaten. Over het algemeen genoten commerciële ambachten meer prestige dan producerende. In heel Europa gingen de meerseniërs er prat op dat ze geen handenarbeid verrichtten⁸⁴. Maar ook binnen de producerende ambachten bestond er een duidelijke hiërarchie, waarbij ambachten die fijn en hooggekwalificeerd maatwerk leverden hoger stonden

⁸² Ook te Nördlingen maakte in 1579 een behoorlijk aantal meesters deel uit van de fiscale toelitte van de stad. Friedrichs, *Urban Society*, p.109. De hoogst getaxeerde Gentse meester in 1578 was kruidenier Jan Bollaert. Bollaert die in 1566 en 1571 gezworene, en in 1583-84 deken van het ambacht en overdeken van de kleine neringen was, leende 16.000 gr., het equivalent van 667 zomerdaglonen van een metselaarsknecht.

⁸³ Ook in de Antwerpse fiscale registers van 1584-85 vallen in de twee hoogste fiscale groepen meerdere brouwers, kruideniers en meerseniërs te bespeuren, maar geen kleermakers of kousenmakers. J. Van Roey, 'De correlatie tussen het sociale-beroeps-milieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde der XVIe eeuw', *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België, Middeleeuwen en Moderne Tijden. Verslag Colloquium over Religieuze Geschiedenis, Brussel, 1967* (Leuven, 1968) p.248. Zie ook Friedrichs, *The Early*, p.151; R. Van Uytven, 'Bronnen en methoden voor de studie van de vermogensgroepen in de steden (14e-16e eeuw)', *Handelingen van het XXVIe Vlaams filologencongres* (Gent, 1967), pp.389-391.

⁸⁴ R. Mackenney, *Tradesmen and Traders. The World of the Guilds in Venice and Europe, c.1250-c.1650* (London-Sydney, 1987), p.90; S.L. Kaplan, 'The luxury guilds in Paris in the eighteenth century', *Francia*, IX (1981), pp.272-273; Coornaert, *Les corporations*, p.282.

JOHAN DAMBRUYNE

aangeschreven dan ambachten die massagoederen produceerden. Het moge duidelijk zijn dat het ambacht in belangrijke mate de sociale status en de welstand van de meester bepaalde.

Om een nauwkeuriger beeld te krijgen van de welstandsverhoudingen tussen en binnen de ambachten hebben we de meesters over vijf prijscategorieën van woningen verdeeld⁸⁵. Het scherpe contrast tussen het rijkste en het armste ambacht, wordt ontegensprekelijk in tabel 17 aangetoond: terwijl slechts 3,4% van de brouwers een goedkoop of bescheiden huis bewoonde, was dit voor 25,3% van de kleermakers het geval; anderzijds betrok 85,1% van de brouwers een duur tot zeer duur pand en slechts 33% van de kleermakers. Ofschoon alle ambachten in bijna alle prijscategorieën vertegenwoordigd zijn, kunnen toch duidelijke concentraties worden vastgesteld. Uit het feit dat de meerseniers, kruideniers, kaaskopers, kousenmakers en kleermakers een numeriek overwicht bezaten in de derde en vierde prijsklasse mag worden besloten dat de meerderheid van de meesters behoorden tot de sociale middengroepen. Bovendien blijkt dat veel meer kruideniers, kaaskopers en meerseniers dan kleermakers tot de hogere middenklasse kunnen gerekend worden. Het verpletterend overwicht van de brouwers in de twee hoogste prijscategorieën (85,1%) bewijst dat de meerderheid ervan tot de hogere middenklasse behoorde⁸⁶. Daardoor vertoont het

Tabel 17 Aantal meesters verdeeld over vijf prijscategorieën van huizen in 1572

Jaarlijks huishuurwaarde	Brouwers		Meerseniers		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniers	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Goedkoop 5-239 gr.	0	0,0	0	0,0	2	2,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Bescheiden 240-479 gr.	3	3,4	18	14,0	21	23,1	12	14,0	6	12,0	9	12,2
Gemiddeld 480-959 gr.	10	11,5	40	31,0	38	41,7	35	40,7	16	32,0	22	29,7
Duur 960-1919 gr.	38	43,7	43	33,3	28	30,8	29	33,7	20	40,0	34	45,9
Zeer duur 1920-14400 gr.	36	41,4	28	21,7	2	2,2	10	11,6	8	16,0	9	12,2
Totaal	87	100,0	129	100,0	91	100,0	86	100,0	50	100,0	74	100,0

⁸⁵ Voor de indeling van de woningen in vijf prijsklassen hebben we ons gebaseerd op de berekende mediaanwaarde van alle Gentse woningen.

⁸⁶ Onze resultaten bevestigen in grote mate de bevindingen van reeds eerder verricht onderzoek naar de professionele groepen die actief waren op de Gentse immobiliën- en rentemarkt op het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw. Uit dit onderzoek blijkt dat ambachtsmeesters uit de voedingsector (o.a. de brouwers) veel meer betrokken waren bij rente- en immobiliëntransacties dan ambachtsmeesters uit de kledingsector. M. Boone, M. Dumon, B. Reusens, *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk-Heule, 1981, pp.208-211.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

brouwersambacht ook de sterkste sociale homogeniteit van alle onderzochte ambachten. De regelmatige twisten tussen de brouwers van het goedkopere en het duurere bier en de prijsverschillen van de brouwerijen - sommige brouwerijen waren driemaal duurder dan andere - duiden er evenwel op dat ook het brouwersambacht niet als een volkomen sociaal monolithisch blok mag worden voorgesteld⁸⁷.

Tot nu toe hebben we bij onze bespreking geen onderscheid gemaakt tussen erfelijke meesters en niet-erfelijke meesters. We kunnen ons de vragen stellen of dit juridisch onderscheid zich ook uitte in de woning die de meesters betrokken?

Tabel 18 Mediaan en rekenkundig gemiddelde van de huishuurwaarden van de woningen van erfelijke en niet-erfelijke meesters in 1572, uitgedrukt in groten Vlaams

	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers	
	erf	niet	erf	niet	erf	niet
Mediaan	1680	1440	1920	840	720	600
Gemiddelde	1671	1525	2093	1079	786	749

Uit tabel 18 blijkt dat erfelijke meesters gemiddeld een duurder huis bewoonden dan hun collega's. Vooral bij de meerseniërs was het prijsverschil indrukwekkend: de handelspanden van de meesterskinderen waren dubbel zo duur als die van de niet-meesterskinderen, wat erop wijst dat er een aanzienlijke sociale kloof bestond tussen de erfelijke en de niet-erfelijke meesters van het ambacht. In dit verband is het ook interessant om na te gaan hoe de verhouding tussen het aantal eigenaars en huurders lag. Ofschoon in alle ambachten de eigenaars in de meerderheid waren⁸⁸, kan wederom een opmerkelijk verschil worden waargenomen tussen de erfelijke en de niet-erfelijke meesters. Bij de brouwers bevonden zich onder de erfelijke meesters 18,4% meer eigenaars dan onder de niet-erfelijke, bij de meerseniërs was het verschil 13,8% en bij de kleermakers zelfs 34,1%.

Het huizenonderzoek biedt ook een antwoord op de vraag of er een correlatie bestond tussen de bestuurlijke en de financieel-economische elite van de ambachten.

⁸⁷ Betreffende de geschillen zie reeks 160, nr.6, f° 107r. Betreffende de sociale heterogeniteit van de ambachten zie Friedrichs, *Capitalism*, p.29,39; Cerutti, *Group strategies*, p.103.

⁸⁸ Het grootste aantal eigenaars telden de brouwers met 78,2%, gevolgd door de kaaskopers met 72%, kruideniërs met 63,5%, kleermakers met 61,5%, meerseniërs met 58,9% en ten slotte de kouseniërs met 57%.

JOHAN DAMBRUYNE

Tabel 19 Procentuele verhouding tussen het aantal eigenaars en huurders bij erfelijke en niet-erfelijke meesters in 1572

Soort woning	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers	
	% erf	% nie	% erf	% nie	% erf	% nie
Eigenaars	88,2	69,8	70,8	57,0	87,5	53,4
Huurders	11,8	30,2	29,2	43,0	12,5	46,6
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabel 20 toont aan dat in alle ambachten de dekens en gezworenen een duurder pand bewoonden dan de gewone meesters. Vooral bij de meerseniërs en de kruideniërs was het verschil in welstand aanzienlijk (minstens 30%). Daarentegen was het onderscheid het kleinst bij de brouwers, wat opnieuw het meer sociaal homogene karakter van dit ambacht demonstreert. Het verband tussen welstand, status en het bezetten van de meest invloedrijke en prestigieuze mandaten in het ambacht komt ook duidelijk tot uiting in de gedwongen lening van 1578 (zie tabel 16). In het brouwersambacht waren liefst 85,7% van de getaxeerde meesters bestuursleden, in het meerseniërsambacht 66,6%, in het kleermakersambacht 80% en in het kaaskopers- en kruideniërsambacht 81,8%⁸⁹.

Tabel 20 Mediaan en rekenkundig gemiddelde van de huishuurwaarden van de woningen bewoond door huidige of vroegere bestuursleden in 1572, uitgedrukt in groten Vlaams

	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniërs	
	bes	all	bes	all	bes	all	bes	all	bes	all	bes	all
Mediaan	1920	1680	1620	1020	780	600	960	840	1140	984	1320	960
Gemiddelde	1827	1660	1666	1216	913	763	1197	972	1289	1148	1426	1091

All: huishuurwaarde van de woningen van alle meesters (inclusief de bestuursleden)

Tot hier toe hebben we een statische doorsnede gepresenteerd van de sociale posities die ambachtsmeesters in de Gentse samenleving omstreeks 1572 innamen. Aangezien een stedelijke gemeenschap in voortdurende beweging is,

⁸⁹ Een mooi voorbeeld van de sterke verwevenheid tussen de bestuurlijke en de financieel-economische elite is meester-brouwer Jacob Van Hoorebeke. Deze telg uit het belangrijkste Gentse brouwersgeslacht had in 1583 niet alleen de grootste bieromzet, maar bekleedde ook belangrijke functies in het ambacht: gezworene in 1578-79, huismeester in 1579-80 en last but not least deken in 1581-82. Behalve zijn brouwerij (met een jaarlijkse huurwaarde van 1920 gr) bezat hij nog drie woningen die hij verhuurde voor respectievelijk 600, 240 en 336 gr. per jaar. In de gedwongen lening van 1578 werd hij getaxeerd op 2.000 gr., en in de reconciliatiebelastingen van 1584 en 1585 op respectievelijk 12.000 en 4.800 gr. Reeks 160, nr.6; reeks 94bis, nr.46; reeks 153/2, nr.; Despretz, *De instauratie*, p.218; De Commer, *De brouwnindustrie*, XXXVII, p.128.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

impliceert dit dat de sociale positie van een individu binnen die gemeenschap aan wijzigingen onderhevig is. Daarom willen we nu komen tot een meer dynamische benadering van de sociale status van de meesters. Concreet onderzoek naar de sociale mobiliteit bij ambachtsmeesters in functie van hun leeftijd is tot nog toe weinig of niet verricht⁹⁰. Vernieuwend in dit opzicht is het artikel van Giovanni Levi die de relatie leeftijd-beroep-vermogen voor verschillende socio-professionele groepen in het achttiende-eeuwse Turijn onderzocht⁹¹. Levi kwam tot de verrassende conclusie dat de beroepsanciënniteit veel minder bepalend was voor het fortuin van de meesters dan wat tot nu toe algemeen werd aangenomen. Wij hebben een ongeveer gelijkaardig onderzoek doorgevoerd voor twee opeenvolgende generaties van ambachtsmeesters, die tussen 1543 en 1572 de vrijheid van een van de zes bestudeerde ambachten kochten⁹².

Tabel 21 Mediaan en rekenkundig gemiddelde van de jaarlijkse huishuurwaarden van de woningen van twee generaties van niet-erfelijke meesters, uitgedrukt in groten Vlaams, 1543-72

	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniërs	
	Med	Gem	Med	Gem	Med	Gem	Med	Gem	Med	Gem	Med	Gem
1543-57	1200	1197	720	875	600	767	780	830	1008	1076	960	973
1558-72	1590	1749	1020	1230	660	794	720	896	960	1188	900	1009

Voor de generatie 1543-57 is de mediaan en het gemiddelde berekend op basis van 20 brouwers, 50 meerseniërs, 47 kleermakers, 22 kousenmakers, 21 kaaskopers en 25 kruideniërs, en voor de generatie 1558-72 op basis van 22 brouwers, 47 meerseniërs, 19 kleermakers, 52 kousenmakers, 26 kaaskopers en 32 kruideniërs.

We stellen vast dat bij de brouwers en de meerseniërs de jongste generatie (1558-72) in duurder panden is gehuisvest dan de oudere generatie (1543-57). Bij de brouwers verschilt de mediaanwaarde 33%, bij de meerseniërs zelfs 42%. Bij de andere ambachten wijken de huishuurwaarden tussen beide generaties weinig van elkaar af. Het meest opvallende is dat bij geen enkel ambacht de generatie

⁹⁰ Wel onderzocht Friedrichs de welvaarts mobiliteit binnen de stad Nördlingen voor een periode van bijna 150 jaar. *Urban Society*, pp.111-143, 326-329.

⁹¹ G. Levi, 'Carrières d'artisans et marché du travail à Turin (XVIIIe-XIXe siècles)', *Annales ESC*, 45 (1990), pp.1351-1364.

⁹² Het was niet mogelijk om een gelijkaardig onderzoek voor de meesterskinderen te verrichten, omdat enerzijds te weinig bronnenmateriaal voorhanden is, en anderzijds we niet weten wanneer de carrière van een meesterskind precies startte. Daarenboven weten we van de meesten niet of ze het beroep wel ooit hebben uitgeoefend. Zoals reeds eerder vermeld, hebben we een groot deel van de meesterkopers niet in de penningkohieren teruggevonden. Oorspronkelijk was het onze bedoeling om met drie generaties van tien jaar te werken, maar gezien dit voor bepaalde generatiegroepen te weinig meesters opleverde, hebben we uiteindelijk voor twee generaties van vijftien jaar gekozen. Uiteindelijk konden we 51% van de brouwers identificeren, 48% van de meerseniërs, 51% van de kaaskopers, 47% van de kruideniërs, 45% van de kleermakers en 44% van de kousenmakers.

die reeds het langst werkt, en waarvan men logischerwijs zou verwachten dat zij doorgaans ook het meest kapitaal en aanzien bezit, nadrukkelijk de duurstepanden betreft. Een positieve relatie tussen carrièreduur en fortuin valt dus bij de zes ambachten niet te bespeuren. Onze resultaten bevestigen daarmee de opmerkelijke bevindingen van Levi.

Hoe valt het te verklaren dat de jongere brouwers en meerseniers kapitaalkrachtiger overkomen dan hun oudere collega's? Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de jongere generatie vooral bestond uit huurders en de oudere uit eigenaars. Aangezien men als eigenaar een deel van zijn kapitaal moet immobiliseren, zouden de oudere meesters daarom overschakelen van een duurdere huurwoning op een goedkopere eigenaarswoning. Om te kijken of deze denkpiste beantwoordt aan de werkelijkheid, onderzochten we de verhouding eigenaars-huurders bij beide generaties.

Tabel 22 Procentuele verhouding tussen het aantal eigenaars en huurders bij twee generaties van niet-erfelijke meesters, 1543-72

	Brouwers		Meerseniers		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniers	
	% Eig	% Huu	% Eig	% Huu	% Eig	% Huu	% Eig	% Huu	% Eig	% Huu	% Eig	% Huu
1543-57	70,0	30,0	70,2	29,8	59,1	40,9	52,0	48,0	70,6	29,4	73,9	26,1
1558-72	68,4	31,6	43,2	56,8	18,2	81,8	50,0	50,0	66,7	33,3	53,3	46,7

Zoals uit bovenstaande tabel blijkt, telde men in alle ambachten onder de oudere generatie meer eigenaars dan onder de jonge. Vooral bij de kleermakers (+ 40,9%), meerseniers (+27%) en kruideniers (+ 20,6%) was het verschil aanzienlijk. Een andere reden waarom de jongste generatie meesters goed scoort, moet waarschijnlijk gezocht worden in de gunstige economische conjunctuur⁹³. De Vrede van Cateau-Cambrésis (1559) betekende de start van een nieuwe expansieve fase in de economie van de Lage Landen⁹⁴. De Gentse nominale huishuurindex geeft ons een impressie van de economische ontwikkeling: terwijl de index tussen 1543 en 1557 met slechts 12% steeg, nam die tussen 1558 en 1572 met 22% toe⁹⁵. Het ligt voor de hand dat tijdens een periode van hoogconjunctuur zelfstandigen grotere bedrijfsrisico's (ondere andere het betrekken van grotere en duurder woningen) durven nemen dan tijdens een fase van laagconjunctuur.

⁹³ Voor de correlatie tussen economische conjunctuur en mobiliteit van welstand zie Friedrichs, *Capitalism*, p.38.

⁹⁴ Voor een overzicht van de economische conjunctuur in de Lage Landen tijdens de periode 1543-72 zie H. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, II (The Hague, 1963), pp.177-243.

⁹⁵ D. Van Ryssel, *De Gentse huishuren tussen 1500 en 1795. Bijdrage tot de kennis van de conjunctuur van de stad* (Brussel, 1967) pp.102-103.

Slotbeschouwingen

Vooraleer we een duidelijk beeld zullen krijgen van de juiste rol die ambachten inzake sociale opwaartse mobiliteit gedurende de vroegmoderne periode hebben gespeeld, moeten nog heel wat studies worden aangevat. In deze bijdrage werden slechts zes van de meer dan vijftig Gentse ambachten onder de loupe genomen. De focus werd hierbij gelegd op ambachten die in hoofdzaak voor de lokale en regionale markt werkten. Ofschoon ons onderzoek niet toestaat om een algemeen overzicht te geven, legt het toch een aantal patronen van sociale mobiliteit binnen het Gentse ambachtswezen bloot.

Op basis van de onderzochte ambachten kan zonder meer gesteld worden dat het Gentse ambachtssysteem in de zestiende eeuw inzake sociale mobiliteit geen statisch beeld vertoonde. Tevens is het duidelijk dat we geenszins met een rechtlijnig, éénrichtingsproces te maken hadden. Er kunnen duidelijke tendensen worden onderscheiden, die nauw verband houden met de opeenvolgende politieke regimes die de stad heeft gekend. De jaren 1500-40 treden naar voor als een periode waarin de mogelijkheden tot sociale opwaartse mobiliteit beperkt waren. De hoge financiële toetredingsvoorwaarden verhinderden de sociale promotie van vele ambachtsslieden. Enkel kandidaat-meesters van bemiddelde families en die over de nodige sociale relaties beschikten, waren in staat om zich de meesterstitel eigen te maken. Maar gezien hun familiale achtergrond zijn deze meesters geen bewijs van sociale opgang, eerder van sociale stagnatie. Toch mag zeker niet van exclusivisme en hereditaireit worden gewaagd. Het behoorlijk aantal inschrijvingen van niet-meesterskinderen in het meerseniers- en kleermakersambacht toont ontegensprekelijk aan dat wel degelijk nieuw bloed werd toegelaten. De traditionele voorstelling van een gesloten ambachtssysteem moet daarom sterk worden afgezwakt. In dit verband hebben historici in het verleden het voorbeeld van het Gentse brouwersambacht te veel generaliseerd.

De periode na 1540 toont een totaal ander beeld: een stedelijke samenleving die bijzonder open staat voor jonge geschoolde handwerkslieden en kleinhandelaars. Het poorterschap is gratis en de toegangsdrempel tot het meesterschap ligt bijzonder laag. Het gevolg blijft niet uit. Het aantal nieuwe meesters stijgt in alle ambachten spectaculair. Het toenemend aantal inschrijvingen én het lage intredesgeld tonen het bestaan van sociale opwaartse mobiliteit tijdens de periode 1540-77 onmiskenbaar aan. Tijdens de calvinistische republiek, die zich kenmerkte door de restauratie van de politieke en sociale orde van vóór 1540, sloten de poorten zich opnieuw voor werkelijke sociale promotie. Dat ondanks de hoge toetredingsmodaliteiten toch nog een relatief groot aantal burgers het meesterschap kocht, bewijst dat zij behoorden tot de betere sociale milieus. Na het korte calvinistische intermezzo bereikte de sociale mobiliteit haar zestiende-eeuws hoogtepunt. Het percentage nieuwe meesters lag in verhouding tot de totale beroepsbevolking toen het hoogst. Het moge duidelijk zijn dat de interventie van Keizer Karel in 1540 met betrekking tot het meesterschap het ambachtswezen

ingrijpend heeft veranderd. De Carolijnse Concessie heeft dus niet alleen de politieke en institutionele structuren van de stad grondig gewijzigd maar ook de sociale structuren.

Verschillende auteurs hebben er terecht op gewezen dat het participeren van ambachten aan de politieke macht in Vlaamse en Duitse steden de tendens tot sluiting en monopolisering van het ambachtswezen heeft versterkt, aangezien in die omstandigheden lid zijn van een ambacht niet alleen de weg opende naar de arbeidsmarkt, maar eveneens naar een politieke carrière⁹⁶. Wij menen dat dit vastgestelde verband ook van toepassing is op het zestiende-eeuwse Gent. Het valt inderdaad op dat vóór 1540 en tijdens de calvinistische bestuursperiode, toen de ambachten in de verschillende bestuursraden van de stad zetelden, het veel moeilijker was voor buitenstaanders om toe te treden tot een ambacht. Ofschoon de mogelijkheid tot sociale promotie in het Gentse ambachtssysteem in sterke mate door het politiek-institutionele kader bepaald is geworden, kan niet worden ontkend dat ook demografische en economische ontwikkelingen een rol hebben gespeeld. De jaren 1585-1600 zijn daarvan het beste bewijs. De massale emigratie van ambachtsmeesters naar het buitenland, wat resulteerde in een grote vraag naar geschoolde werkkrachten en detailhandelaars op de arbeidsmarkt, en de doelbewuste politiek van de overheid om het intredegeld bijzonder laag te houden, hadden tot gevolg dat de ambachten door nieuwkomers werden overspoeld.

Op het eerste zicht lijkt de generatiecontinuïteit binnen de Gentse ambachtswereld groot te zijn. Maar de inschrijvingsregisters misleiden ons, omdat slechts een (onbekend) deel van de ingeschreven meesterskinderen, in de voetsporen van hun vader traden. Wel kan niet worden ontkend dat de meesterskinderen, zeker tot het einde van de calvinistische republiek, een vooraanstaande positie in de Gentse ambachten innamen. Zowel inzake machtsuitoefening (deelname aan het ambachtsbestuur) als inzake materiële welstand (het bezitten van duurdere huizen, meer eigenaars in hun rangen) waren zij doorgaans de meerdere van de niet-meesterskinderen. Dit neemt niet weg dat noch de erfelijke noch de niet-erfelijke meesters als een monolithisch blok mogen worden voorgesteld. Binnen beide juridische groepen bestonden aanzienlijke sociale verschillen. Evenmin kan worden voorbijgegaan aan het feit dat de positie van de erfelijke meesters op lange termijn tanende was. Zij zijn er niet in geslaagd hun status te consolideren. Het toenemend aantal buitenstaanders alsook hun groeiende invloed in het ambachtsbestuur duiden op een grotere graad van intergenerationale beroepsmobiliteit na 1540.

⁹⁶ Zie M. Boone, *Métiers dans les villes flamandes*, p.16; A. Black, *Guilds and Civil Society in European Political Thought from the Twelfth Century to the Present* (London, 1984), p.67.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

Aan het stijgen op de sociale ladder binnen het ambachtswezen stonden evenwel grenzen. Slechts een klein deel van de meesters wist door te dringen tot de elite, het ambachtsbestuur. Het geringer ledental speelde ongetwijfeld in het voordeel van de meesters van kleine ambachten. Toch stellen we vast dat ook in deze ambachten minder dan één vijfde van de meesters een mandaat uitoefende. Dat de ambachten bewust kozen om de corporatieve elite beperkt te houden, blijkt uit het feit dat in alle ambachten het aantal meesters dat in het bestuur heeft gezeteld slechts ongeveer de helft bedroeg van wat theoretisch mogelijk was. Anderzijds constateren we binnen de groep van mandaathouders een grote mobiliteitsgraad: gemiddeld bekleedde een meester niet meer dan twee mandaten. Ondanks het doeltreffende rotatiesysteem wist toch een kleine groep van meesters opvallend langer in het bestuur te vertoeven dan een doorsnee-bestuurslid. Doordat de overheid het aantal bestuursmandaten drastisch beperkte en de volledige controle over de benoemingen verwierf, nam hun aantal na 1540 sterk af. Samenvattend kan men stellen dat de ambachtsbesturen in de zestiende eeuw noch een uitgesproken oligarchisch, noch een uitgesproken democratisch karakter vertoonden. Wel werden de dekens en de gezworenen voornamelijk uit de meer welstellende meesters gerecrueteerd, zonder dat de minder gegoede meesters daarom volledig uitgesloten waren. Sociale mobiliteit beperkte zich voor buitenstaanders niet tot het behalen van de meesterstitel. Ook de hoogste bestuursfuncties lagen in het bereik van de niet-meesterskinderen. Hierbij kan een duidelijke ontwikkeling in de tijd worden waargenomen: bezetten de niet-meesterskinderen tijdens de eerste decennia van de zestiende eeuw hoogstens een kwart van de posten dan steeg hun aandeel tijdens de laatste vijftien jaar van de eeuw tot 50, 60 en zelfs 70%.

In zowat alle opzichten mogen de ambachten van de meerseniërs, kruideniers, kaaskopers en kousenmakers als de meest 'democratische' verenigingen worden bestempeld: zij stonden het meest open voor de opname van buitenstaanders in het ambacht én in het bestuur, en de monopoliseringsgraad onder de bestuursleden was er het geringst. Het meest oligarchisch komen de kleermakers en brouwers over. Bij de brouwers kan dit verklaard worden door de grote kapitaalcracht en de beperkte werkgelegenheid die deze nijverheid kenmerkten. Het meer oligarchische karakter van de kleermakers zou kunnen verband houden met de grote interesse van de meesters om een bestuursfunctie uit te oefenen. Gezien het marktsegment waarvoor de kleermakers werkten (de lokale markt, een welstellend cliënteel en op bestelling), kon een bestuursmandaat hun economisch voordeel opleveren. De grootste transformatie heeft ongetwijfeld het ambacht van de brouwers ondergaan. Bij het begin van de eeuw was het een gesloten, erfelijke vereniging waar de macht berustte bij een beperkte groep van families en waar buitenstaanders nauwelijks binnen geraakten; op het einde van de eeuw was het een open ambacht waar niet-meesterskinderen evenveel kansen hadden om in het bestuur te zetelen als meesterskinderen.

Aan de hand van de woning die de meesters betrokken, hebben we kunnen vaststellen dat er onder de ambachten wel degelijk grote verschillen inzake welstand en sociale status bestonden. Zo waren de woningen van de brouwers bijna driemaal zo duur als deze van de kleermakers. De beroepskeuze was dus van kapitaal belang. Sociale differentiatie en heterogeniteit typeerden ook de ambachten intern. In alle ambachten waren meerdere sociale geledingen van de maatschappij vertegenwoordigd. Toch telden de kruideniers, kaaskopers en meerseniers opvallend meer meesters die tot de hogere middenklasse mogen gerekend worden, terwijl het gros van de kleermakers en kousenmakers zich situeerde in de lagere middenklasse. De grootste homogeniteit vertoonde het brouwersambacht. Het merendeel van de meesters behoorde er tot de hogere middenklasse. Ons onderzoek naar de mobiliteit van de welstand en het sociale prestige bij twee generaties ambachtsmeesters leverde verrassende resultaten op. Het toont met name aan dat er geen lineair positief verband bestond tussen de carrièreduur, de welstand en de sociale positie van een meester. Afgezien van de beroepskeuze en de persoonlijke talenten hadden sociale (het bezitten van relaties, het zetelen in het bestuur, de familiale achtergrond) en economische factoren (de conjunctuur) veel meer invloed op de welstand en de sociale status van een meester dan het aantal jaren dat hij zijn beroep reeds uitoefende.

Uiteraard zullen onze bevindingen pas ten volle hun waarde krijgen wanneer het comparatief onderzoek naar de sociale mobiliteit en status binnen de Europese ambachten van de vroegmoderne periode verder gevorderd is. In dit opzicht is het opvallend hoe weinig vergelijkingsmateriaal momenteel voorhanden is. We zouden daarom willen pleiten dat de komende jaren werk zou worden gemaakt van het aanleggen van internationale databanken in functie van het sociale mobiliteitsonderzoek. Net zoals het verzamelen van prijs- en loonreeksen ondertussen zijn nut voor de conjunctuurstudie heeft bewezen, zijn we ervan overtuigd dat het bijeenbrengen van kwantitatief en kwalitatief materiaal met betrekking tot de toetredingsmodaliteiten en het aantal inschrijvingen van meesters, knechten en leerlingen nieuwe perspectieven kan openen voor het vergelijkend onderzoek naar de sociale mobiliteit binnen het Europese ambachtswezen.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

Bijlage 1 Aantal inschrijvingen van nieuwe meesters in de diverse ambachten, 1500-1600

Jaar	Brouwers		Meerseniërs		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniers	
	nie	mee	nie	mee	nie	mee	nie	mee	nie	mee	nie	mee
1499-1500	0	4	1	11	2	11	-	-	-	-	-	-
1500-1501	0	12	3	8	6	11	-	-	-	-	-	-
1501-1502	0	7	2	14	0	3	-	-	-	-	-	-
1502-1503	1	6	4	17	0	10	-	-	-	-	-	-
1503-1504	0	2	3	8	1	3	-	-	-	-	-	-
1504-1505	1	2	1	18	4	10	-	-	-	-	-	-
1505-1506	0	-	1	13	1	7	-	-	-	-	-	-
1506-1507	0	7	1	14	2	7	-	-	-	-	-	-
1507-1508	0	3	3	32	7	13	-	-	-	-	-	-
1508-1509	0	8	1	29	2	11	-	-	-	-	-	-
1509-1510	0	7	5	24	3	6	-	-	-	-	-	-
1510-1511	0	18	5	20	2	7	-	-	-	-	-	-
1511-1512	0	11	2	13	3	9	-	-	-	-	-	-
1512-1513	0	4	8	36	3	11	-	-	-	-	-	-
1513-1514	0	10	5	12	5	5	-	-	-	-	-	-
1514-1515	0	14	3	21	0	20	-	-	-	-	-	-
1515-1516	0	9	4	33	4	9	-	-	-	-	-	-
1516-1517	0	10	5	29	2	8	-	-	-	-	-	-
1517-1518	0	4	4	39	4	15	-	-	-	-	-	-
1518-1519	0	13	8	9	1	12	-	-	-	-	-	-
1519-1520	0	4	6	24	2	13	-	-	-	-	-	-
1520-1521	0	9	4	23	2	12	-	-	-	-	-	-
1521-1522	0	6	3	12	1	15	-	-	-	-	-	-
1522-1523	0	5	10	17	8	11	-	-	-	-	-	-
1523-1524	0	3	5	8	5	15	-	-	-	-	-	-
1524-1525	0	20	3	12	3	13	-	-	-	-	-	-
1525-1526	0	1	4	17	1	8	-	-	-	-	-	-
1526-1527	0	2	3	17	6	11	-	-	-	-	-	-
1527-1528	0	3	2	18	7	13	-	-	-	-	-	-
1528-1529	0	7	3	9	10	4	-	-	-	-	-	-
1529-1530	0	17	11	18	3	11	-	-	-	-	-	-
1530-1531	0	3	5	31	3	7	-	-	-	-	-	-
1531-1532	0	4	1	11	0	2	-	-	-	-	-	-
1532-1533	0	5	7	17	4	14	-	-	-	-	-	-
1533-1534	0	-	7	33	2	9	-	-	-	-	-	-
1534-1535	0	3	11	33	6	19	-	-	-	-	-	-
1535-1536	0	11	5	15	4	6	-	-	-	-	-	-
1536-1537	0	5	5	31	3	11	-	-	-	-	-	-
1537-1538	0	11	7	23	4	18	-	-	-	-	-	-
1538-1539	0	7	8	19	3	28	-	-	-	-	-	-
1539-1540	-	-	-	-	0	4	-	-	-	-	-	-
1540-1543	6	6	21	-	29	-	8	-	15	-	5	-
1544	4	8	12	-	18	14	-	-	8	-	3	-
1545	-	-	7	-	11	-	2	-	2	-	4	-
1546	6	-	5	-	6	-	-	-	3	-	3	-
1547	6	-	11	-	19	-	3	-	-	-	3	-
1548	4	7	6	-	-	-	2	-	-	-	1	-
1549	2	7	8	-	12	-	6	-	-	-	4	-
1550	2	2	7	-	12	-	2	-	-	-	4	-
1551	2	1	9	-	8	11	7	-	5	-	2	-
1552	3	6	5	-	12	9	3	-	3	-	4	-
1553	3	2	3	-	10	20	3	-	0	-	1	-
1554	3	14	8	-	11	7	5	-	2	-	6	-
1555	2	7	9	-	7	20	2	-	1	-	2	-

JOHAN DAMBRUYNE

Jaar	Brouwers		Meerseniers		Kleermakers		Kousenmakers		Kaaskopers		Kruideniers	
	nie	mee	nie	mee	nie	mee	nie	mee	nie	mee	nie	mee
1556	1	-	11	-	-	-	2	-	12	-	6	-
1557	4	4	5	-	1	-	5	-	4	-	7	6
1558	5	-	4	-	1	14	7	-	3	-	4	-
1559	4	7	8	-	-	-	11	-	4	-	4	-
1560	5	-	14	-	1	-	11	-	3	-	7	-
1561	0	11	11	-	5	2	12	-	5	-	5	3
1562	-	-	-	-	-	-	13	-	3	-	5	-
1563	2	3	-	-	-	-	10	-	5	-	3	-
1564	4	-	-	-	1	7	3	-	1	-	8	-
1565	2	4	-	-	-	23	5	-	4	-	4	-
1566	3	5	6	-	-	-	8	-	9	-	3	-
1567	3	7	11	-	1	4	18	-	6	-	-	-
1568	1	3	6	-	-	11	6	-	-	-	7	-
1569	6	-	10	-	-	23	6	-	6	-	3	-
1570	5	2	7	-	11	-	6	-	4	-	5	10
1571	-	-	12	-	-	5	5	-	0	-	9	-
1572	0	3	9	-	-	5	4	-	0	-	4	-
1573	-	-	16	-	-	26	17	-	8	-	8	-
1574	5	6	22	-	-	-	2	-	6	-	5	-
1575	5	3	20	-	-	-	8	-	8	-	8	-
1576	-	-	27	-	-	-	14	-	6	-	10	-
1577 jan-okt	-	-	73	-	9	-	38	-	32	-	31	-
1577-1578	34	-	78	-	-	-	-	-	36	-	25	-
1578-1579	0	10	-	-	4	1	7	-	-	-	-	-
1579-1580	1	12	4	-	7	29	14	-	-	-	-	-
1580-1581	1	15	6	-	1	9	-	-	-	-	-	-
1581-1582	2	-	11	16	2	-	7	-	-	-	-	-
1582-1583	2	5	4	13	3	3	23	1	-	-	-	-
1583-1584	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-
1584 aug-dec	-	-	-	-	7	-	9	-	15	-	1	-
1585	3	0	24	-	16	4	3	-	25	-	12	-
1586	2	2	8	-	13	-	4	-	27	-	15	-
1587	4	0	17	-	24	15	-	-	16	-	9	-
1588	7	5	15	-	28	-	31	-	11	-	9	-
1589	2	4	21	-	25	-	36	-	9	-	6	-
1590	1	12	25	-	10	-	30	-	8	-	9	-
1591	6	7	14	-	16	-	21	-	9	-	8	-
1592	6	5	15	-	20	2	16	-	7	-	8	-
1593	2	12	27	-	24	4	5	-	5	-	2	-
1594	2	6	*	-	21	8	20	-	5	-	4	-
1595	2	4	15	-	17	10	26	-	10	-	6	-
1596	0	12	22	-	6	1	19	-	2	-	3	-
1597	6	4	3	-	29	7	28	-	17	-	9	-
1598	3	6	15	-	6	-	3	-	17	-	9	-
1599	7	7	17	-	11	4	-	-	11	-	8	-
1600	1	5	7	3	13	7	9	-	2	-	3	-

Bron: de ledenregisters van de ambachten. Stadsarchief Gent, reeks 160, nr.6; reeks 165, nr.2; reeks 172, nr.3 en 4; reeks 172/1, nr.1; reeks 178, nr.1; reeks 191, nr.1 en 2.

De cijfers hebben betrekking op het aantal geregistreerde niet-meesterskinderen (nie) en meesterskinderen (mee).

Jaren zonder nieuwe meesters duiden we met een 0 aan.

Jaren waarvoor de registers geen informatie verstrekken, duiden we aan met -

* In het meerseniersregister staan de nieuwe meesters in 1593 en 1594 samen vermeld.

Tijdens de periode 1500-40 en de calvinistische bestuursperiode begon en eindigde het ambachtsjaar bij de meeste ambachten in augustus, bij de kleermakers in september. Tijdens de periode 1545-77 en 1584-1600 startte het nieuwe ambachtsjaar op kerstavond.

HET GENTSE AMBACHTSWEZEN IN DE 16DE EEUW

Bijlage 2 Absoluut aantal en jaarlijks gemiddeld aantal inschrijvingen per ambacht, 1500-1600

	Brouwers	Meerseniers	Kleermakers	Kousenmakers	Kaaskopers	Kruideniers
Niet-meesterskinderen						
Aantal jaren*	93	92	85	52	49	52
Aantal inschrijvingen	194	910	617	574	400	334
Jaarlijks gemiddelde	2,08	9,89	7,25	11,03	8,16	6,42
Meesterskinderen						
Aantal jaren*	82	43	71	-	-	-
Aantal inschrijvingen	528	820	737	-	-	-
Jaarlijks gemiddelde	6,43	19,06	10,38	-	-	-
Niet-meesterskinderen + meesterskinderen**						
Aantal jaren*	75	40	65	-	-	-
Aantal inschrijvingen	610	967	1042	-	-	-
Jaarlijks gemiddelde	8,13	24,17	16,03	-	-	-

* Het betreft het aantal jaren waarvoor informatie beschikbaar is.

** De cijfers hebben betrekking op de jaren waarvan we zowel het aantal niet-meesterskinderen als het aantal meesterskinderen kennen.

Bijlage 3 Jaarlijks gemiddeld aantal inschrijvingen per politiek-institutionele periode

	Brouwers	Meerseniers	Kleermakers
1500-1540	7,3	24,2	13,7
1540-1577	8,0	-	18,2
1578-1584	12,0	22,0	14,3
1584-1600	9,7	-	24,3

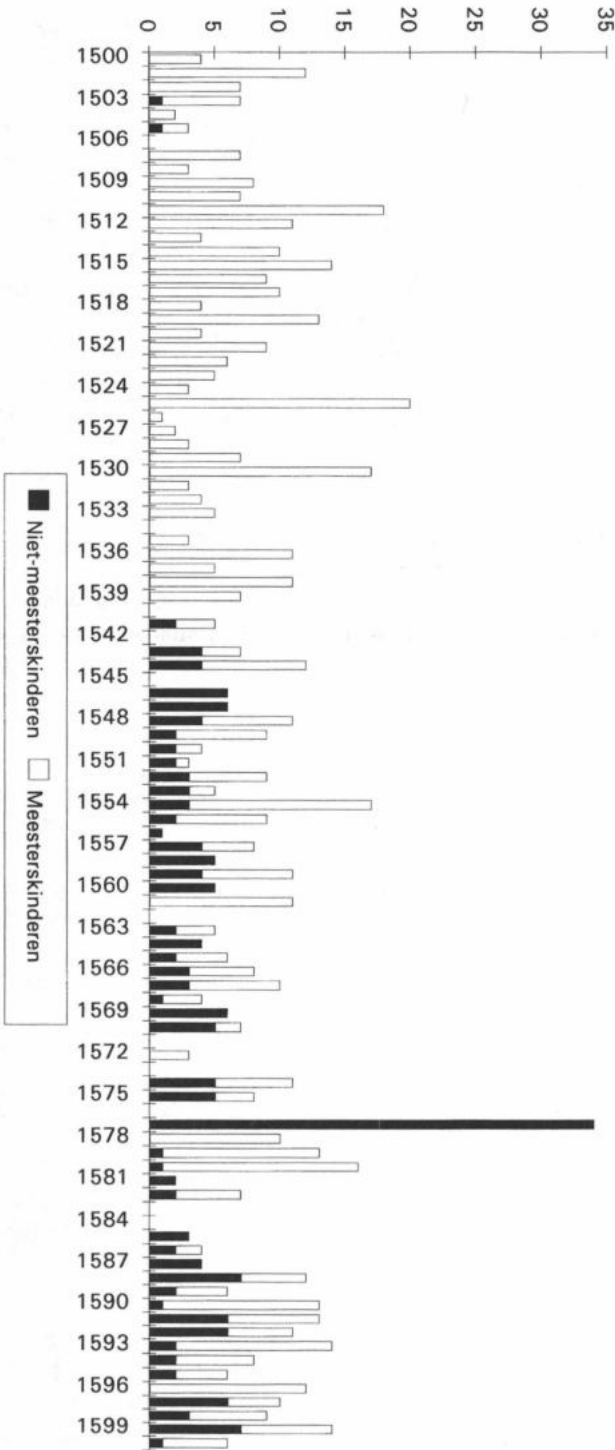
De cijfers zijn berekend op basis van de jaren waarvan we zowel het aantal meesterskinderen als niet-meesterskinderen kennen.

Met dank aan M. Boone (Universiteit Gent), H. De Ridder-Symoens (Universiteit Gent-Vrije Universiteit Amsterdam), C. Lis (Vrije Universiteit Brussel) en H. Soly (Vrije Universiteit Brussel-Universiteit Gent) voor hun commentaar op een eerdere versie. Alle bedragen in dit artikel staan uitgedrukt in groten Vlaams (gr.).

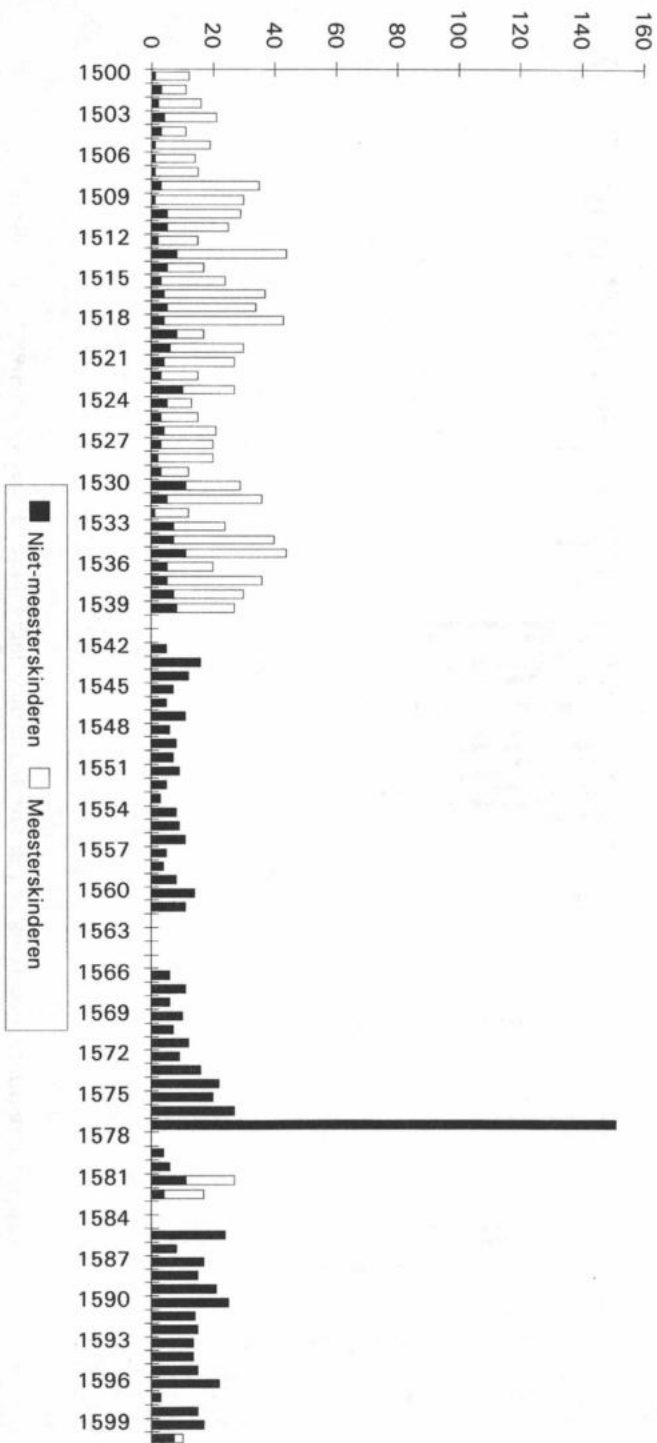
1 pond groten Vlaams = 20 schellingen groten Vlaams = 240 groten Vlaams = 1,5 pond groten Brabants = 6 carolusgulden.

1 carolusgulden = 20 stuiver = 40 groten Vlaams.

Grafiek 1 Jaarlijks aantal inschrijvingen van meesters in het brouwersambacht, 1500-1600

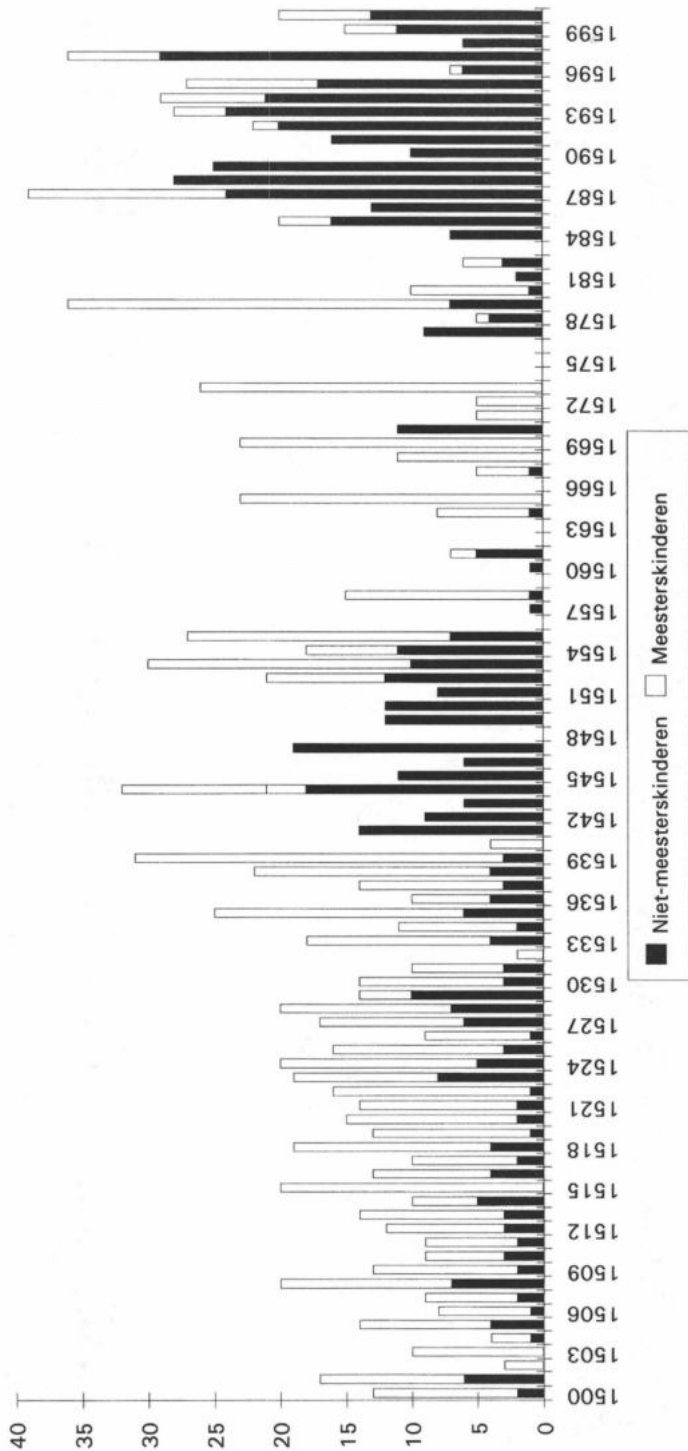

Grafiek 2 Jaarlijks aantal inschrijvingen van meesters in het meerseniersambacht, 1500-1600

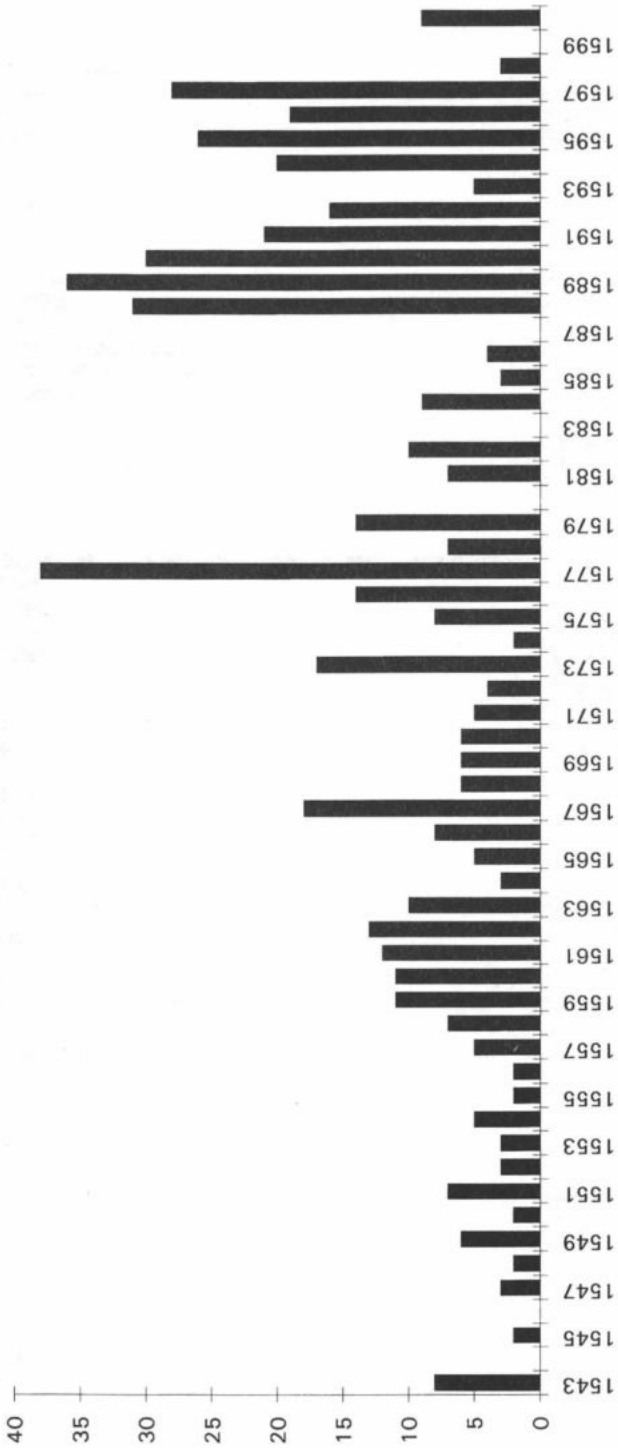

JOHAN DAMBRUYNE

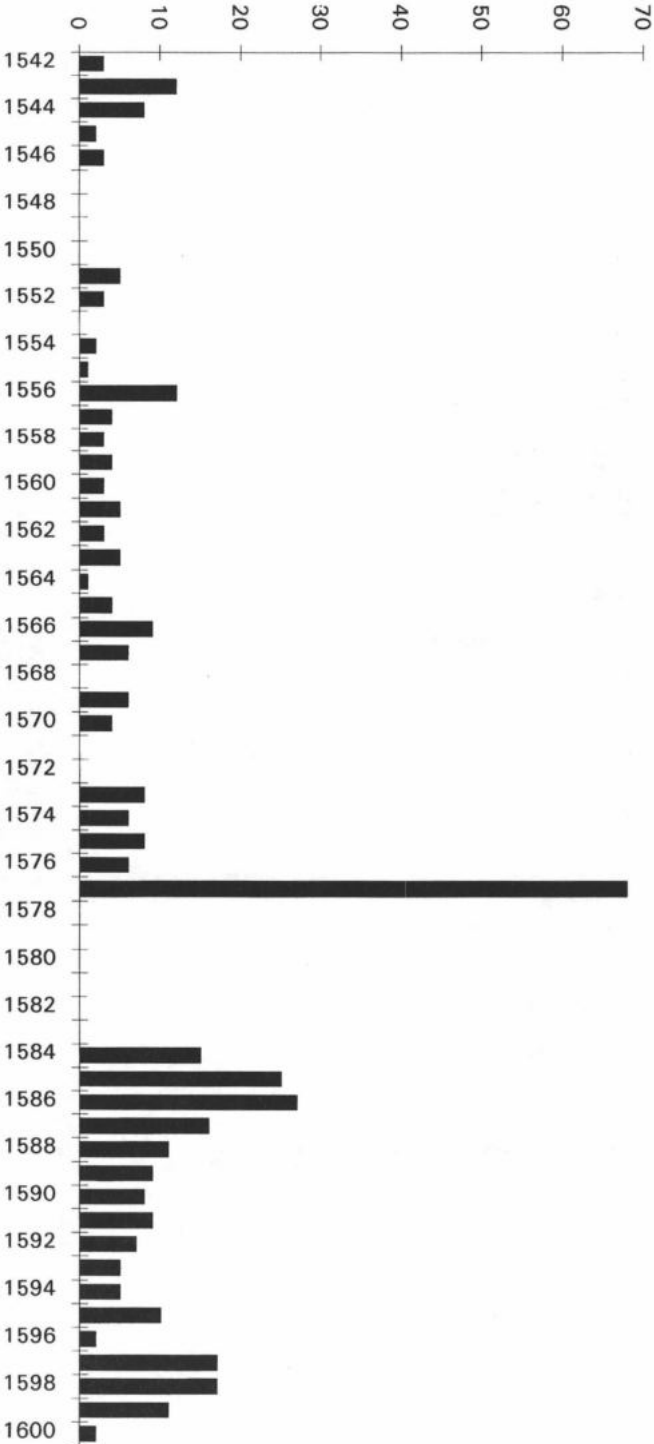
Grafiek 3 Jaarlijks aantal inschrijvingen van meesters in het kleermakersambacht, 1500-1600

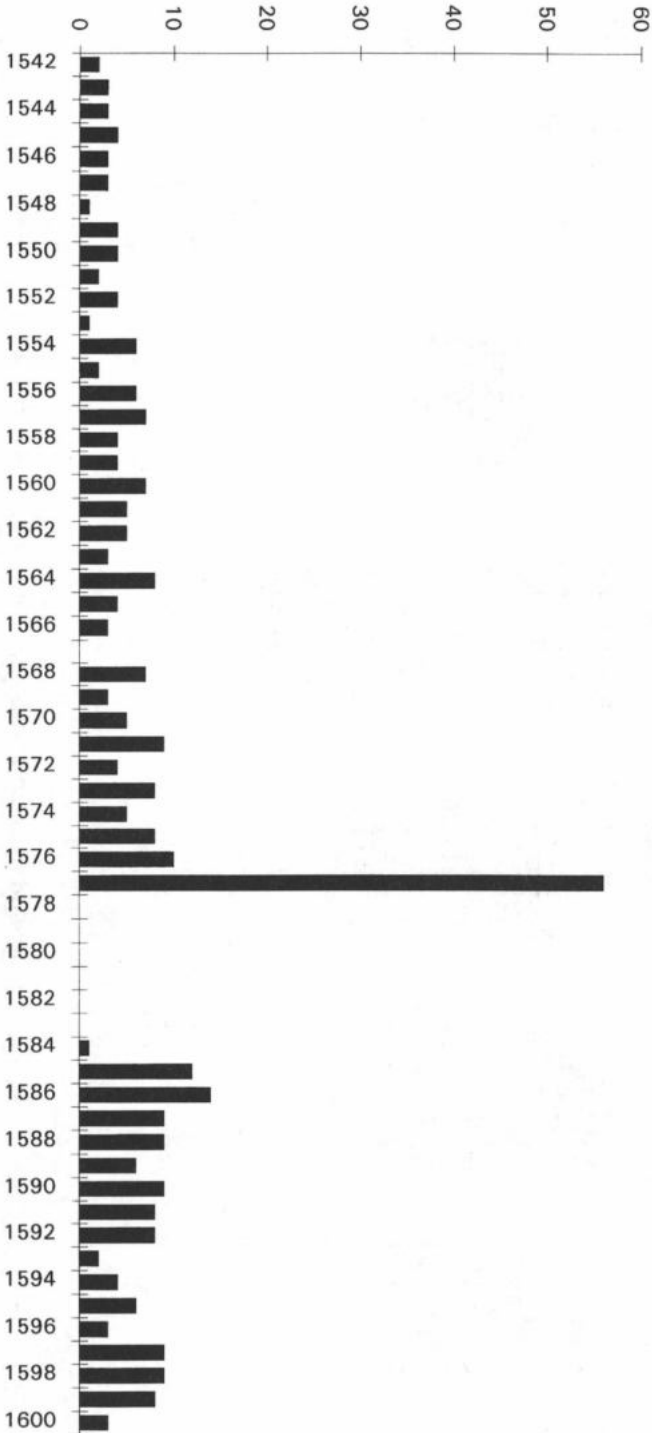
Grafiek 4 Jaarlijks aantal inschrijvingen van niet-meesterskinderen in het kousenmakersambacht, 1543-1600

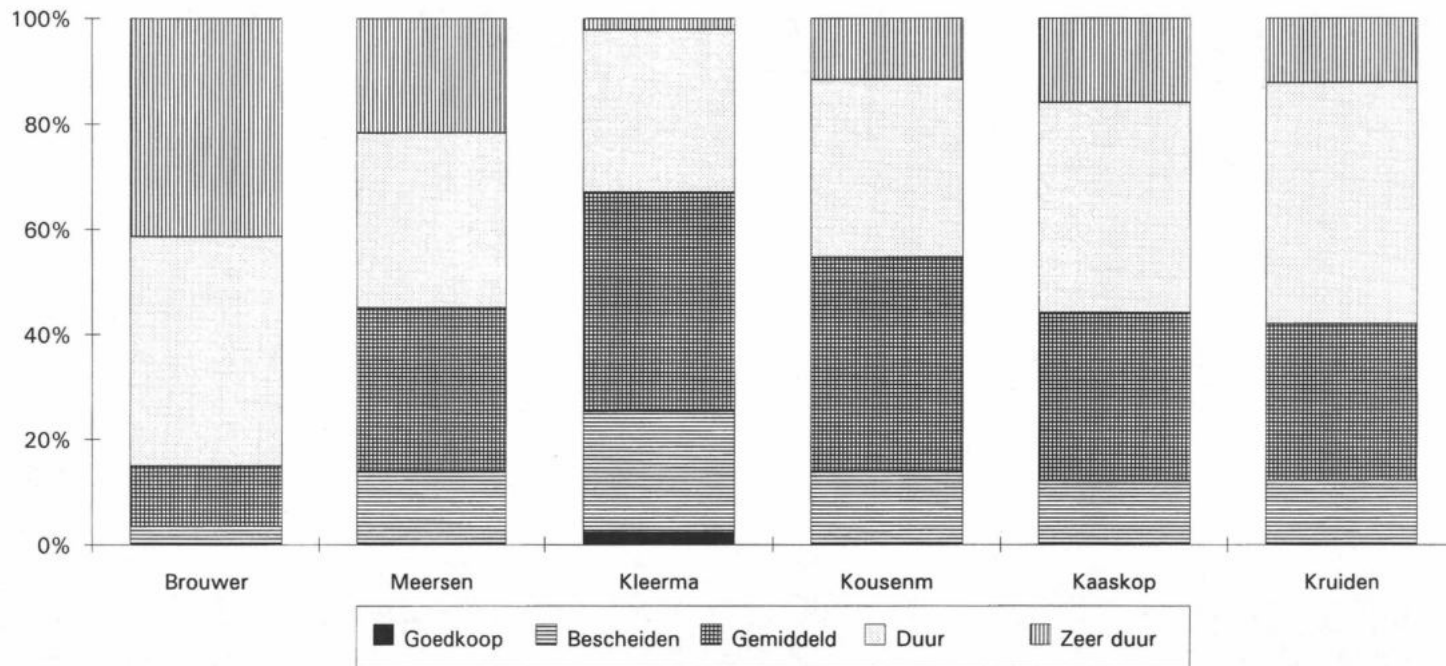
Grafiek 5 Jaarlijks aantal inschrijvingen van niet-meesterskinderen in het kaaskopersambacht, 1542-1600

Grafiek 6 Jaarlijks aantal inschrijvingen van niet-meesterskinderen in het kruideniersambacht, 1542-1600

Grafiek 7 Verdeling van de ambachtsmeesters over vijf prijscategorieën van huizen in 1572

IMPLICATIES VAN DE STRAAT: RECHTEN, PLICHTEN EN CONFLICTEN IN GENTSE GEBUURTEN (17DE EN 18DE EEUW)¹

Harald Deceulaer, aspirant FWO

Inleiding

In recente studies over steden in de Nieuwe Tijd is gewezen op het belang van lokale sociale netwerken, die verankerd zijn in lokale instellingen². De stedelijke samenleving in het Ancien Regime werd gekenmerkt door de aanwezigheid van meerdere rivaliserende, al dan niet geprivilegieerde groepen of instellingen die diverse regelgevende, scheidsrechterlijke, controlerende en sanctionerende bevoegdheden deelden. Tegelijk boden deze corpora kansen aan de stedelingen om hun eigen web van relaties te weven op basis van vereniging, woonplaats, beroep en familie³. Deze complexe, sociaal gedifferentieerde verhouding tussen individu(en) en collectiviteit(en) binnen de stedelijke gemeenschap, en de processen die de vorming of ontbinding van groepen en solidariteitsbanden in de hand werken verdienen meer aandacht. Binnen de waaier aan stedelijke corpora waren buurten één niveau en een tussenschakel, die een invalshoek bieden voor deze problematiek. De gelegenheid die lokale contacten boden voor het beïnvloeden van de directe leefomgeving, de mogelijkheid om banden te smeden binnen sociale en politieke netwerken, alsook de evolutie van de sociaal-culturele afstand tussen diverse groepen, zijn probleemvelden die benaderd

¹ Dit artikel is, samen met een tekst die M. Jacobs publiceerde in het Volkskundig Bulletin (1996), de neerslag en een uitloper van een lezing die door M. Jacobs en mezelf werd verzorgd op het colloquium "De Straat" (Amsterdam, 12 november 1993). Aangezien het achteraf splitsen van een samen geschreven lange tekst een hachelijke onderneming is, wil ik hier de inbreng van mijn collega M. Jacobs dan ook uitdrukkelijk signaleren. Gebruikte afkortingen: ARA : Algemeen Rijksarchief Brussel, BUG Hs.: Universiteitsbibliotheek Gent, Handschriftenverzameling, BUG VI. B.: Universiteitsbibliotheek Gent, Vliegende Bladen, GRO: Geheime Raad, Oostenrijkse periode, GRS: Geheime Raad, Spaanse periode, Off. Fisc.: Officie Fiscaal (kleine nummers), RAG: Rijksarchief Gent, RV1.: Raad van Vlaanderen, SAG : Stadsarchief Gent.

² W. Prevenier en M. Boone, "De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten", *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47, 1993, 31-41 ; M. Prak, "De nieuwe sociale geschiedschrijving in Nederland", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 20, 1994, 129-133.

³ Ph. Benedict, "French Cities from the Sixteenth Century to the Revolution: an Overview", in: Ph. Benedict (ed.), *Cities and Social Change in Early Modern France*, Londen, 1989, 16-23, 35 ; J. Barry, "Bourgeois Collectivism? Urban association and the middling sort", in: J. Barry en C. Brooks (eds.), *The Middling sort of people. Culture, Society and Politics in England, 1550-1800*, Londen, 1994, 84-112.

kunnen worden via de studie van de buurten⁴. Hier zal de nadruk gelegd worden op de effecten van de wisselende politieke relaties tussen buurten, stadsbestuur en andere korpsen⁵. De mate waarin de magistraat taken als het onderhoud van de straten, het lopen van wacht, de controle over de armen of vormen van rechtspraak zelf organiseerde, dan wel uitbesteedde aan semi-autonome corpora, had immers belangrijke sociale, financiële en politieke implicaties, en dit zowel binnen als buiten deze instellingen.

Deze problematiek zal in dit essay behandeld worden aan de hand van een analyse van de gebuurten in Gent. Naast de hoofdstad van het graafschap Vlaanderen was Gent een van de belangrijkste industriële centra van de Zuidelijke Nederlanden. Zijn bevolking schommelde in de hier behandelde periode tussen de 31.000 en 50.000 inwoners⁶. Hoewel het aantal varieerde doorheen de tijd, kan globaal gesteld worden dat er in de stad een tweehonderdtal gebuurten waren, die onder leiding stonden van een om de drie jaar door en onder burens verkozen deken. Dergelijke organisaties vertegenwoordigden in de regel een kleine groep bewoners van een (deel van een) straat, eventueel aangevuld met enkele steegjes of doodlopende straatjes. In een eerste deel onderzoeken we hoe het straat- en buurtleven in Gent verbonden was met het functioneren van de stedelijke politiek en samenleving. Deze wordt niet benaderd aan de hand van een klassieke institutionele of prosopografische studie, wel staan die aspecten uit de lokale politiek centraal die direct ingrepen in de levensomgeving en ervaren-

⁴ D. Garrloch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790*, Cambridge, 1986; J. Boulton, *Neighbourhood and Society. A London Suburb in the Seventeenth Century*, Cambridge, 1987; H. Roodenburg, "Naar een etnografie van de vroegmoderne stad. De 'gebuurten' in Leiden en Den Haag", in: P. Te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel-Amsterdam, 1992, 219-243; C. Lis en H. Soly, "Neighbourhood Social Change in West European Cities. Sixteenth to Nineteenth Centuries", *International Review of Social History*, 38, 1993, 1-30; A. Cabantous, "Le quartier, espace vécu à l'époque moderne: ambiguïté et perspectives d'une histoire", *Histoire, Economie et Société*, 13, 1994, 427-439.

⁵ Op het belang van de politieke dimensie is recent gewezen door L. Hollen Lees, "The challenge of political change: urban history in the 1990's", *Journal of Urban History*, 21, 1994, 8, 14-16. Een overzicht van het politieke landschap in de Zuidnederlandse steden: A. Lottin en H. Soly, "Aspects de l'histoire des villes des Pays-Bas méridionaux et de la principauté de Liège", in: A. Lottin, J.P. Poussou, H. Soly, B. Vogler, A. Van der Woude (eds.), *Etudes sur les villes en Europe occidentale. Milieu du XVIIe siècle à la veille de la Révolution Française. Vol. II: Angleterre, Pays-Bas et Provinces-Unies, Allemagne rhénane*, Parijs, 1983, 213-306 (vooral 267-281) en R. Van Uytven, "Burgerrecht en stedelijke instellingen", in: J. Van der Stock (ed.), *Stad in Vlaanderen. Cultuur en maatschappij, 1477-1787*, Brussel, 1991, 19-29.

⁶ De recentste synthese is J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989. Een overzicht van de historiografie geeft M. Boone, "Omzien met bewondering, vooruitblikken met verwachting. De Gentse geschiedenis van middeleeuwen en Ancien Régime", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 47, 1993, 29-48.

gen van bredere lagen van de stedelijke bevolking: de ruimtelijke ordening, de ordehandhaving, het sociaal beleid en de regulering van conflicten. Bijzondere aandacht zal gaan naar de institutionalisering van de gebuurten als strategie van stedelijke politieke elites in de tweede helft van de 17de eeuw, waarna de implicaties van de nieuwe - of herschikte - rechten, plichten en conflicten besproken worden. De politieke interventies van het stadsbestuur beïnvloedden immers in sterke mate de aard van de interacties tussen buurtbewoners. Het proces waarbij taken aan (ge)buurten werden opgelegd bracht een dynamiek van onderhandeling tot stand, waarbij de buurtbewoners van het stadsbestuur ook een zekere tegenprestatie verwachtten. We zullen in het tweede deel onderzoeken hoe dergelijke onderhandelingsprocessen in gebuurten ingrepen in de sociale constructie van de stedelijke ruimte, in de manier waarop misdaad gedefinieerd en bestreden werd, in de keuzes die gemaakt werden in de armenzorg, en in de wijze waarop conflicten werden geregeld.

2. Kasseien leggen en wacht lopen. Nieuwe taken voor de gebuurten (± 1665-1671).

Binnen de Gentse buurten bestonden een reeks gebruiken en symbolische transacties die de onderlinge relaties van de bewoners bevestigden en versterkten. Wie in de buurt kwam wonen betaalde bijvoorbeeld een "willecom" aan de buurtkas. Bij de begrafenis van een van de buren werd van alle buurtbewoners verwacht dat ze aanwezig waren. Wie niet kwam opdagen kreeg een "kerf" op zijn kerfstok, en betaalde hiervoor een klein bedrag. Als "tegenprestatie" voor de aanwezigheid van de buren betaalde de familie van de overledene een "doodschuld". Bij een ander overgangsritueel werd eveneens een tegemoetkoming voor de buurt verwacht: wie trouwde of iemand van zijn kinderen uithuwelijkte betaalde ook een klein bedrag. Verder moest iedereen die een medebuurt tijdens een ruzie beledigde of sloeg een boete betalen. Al deze inkomsten werden besteed aan een jaarlijkse maaltijd, die de onderlinge verbondenheid moest beklemtonen⁸. Deze transacties waren tot op zekere hoogte verwant aan gebruiken in andere corporatieve organisaties als ambachten, broederschappen en schuttersgilden⁹. Ook in de Gentse vroeg-19de-eeuwse

⁷ Zie onder andere K. Vervaeke, "De gebuurten te Gent", onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1982, J. Decavele, "De gebuurten tot omstreeks 1800", in: J. Decavele (ed.), *Gebuurtelevens en dekenijen in Gent, 14de-20ste eeuw*, Gent, 1992 en H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 110, 1995, 3-26.

⁸ M. Jacobs, "Sociaal kapitaal van buren. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (zeventiende-achttiende eeuw)", *Volkskundig Bulletin*, 22, 1996, 149-179.

⁹ Vergelijk B. Baillieuil, *De vier Gentse hoofdgilden Sint Joris, Sint Antonius en Sint Michiel. Zeven eeuwen traditie van waken, feesten en teren*, Gent, 1994, 32, 36, 45; A.K.L. Thijs, "Religieuze rituelen in het emancipatieproces van Vlaamse en Brabantse handwerksgezellen (zestiende-negentiende eeuw)" in Lis en H. Soly (eds), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, Brussel, 1994, passim; P. Trio, "Middeleeuwse broederschappen in de Nederlanden. Een balans en perspectieven voor verder onderzoek", *Trajecta*, 3, 1994, 108.

verenigingen van onderlinge bijstand van arbeiders en ambachtslieden bestonden entreegelden en boetes, en werd er nog gehamerd op de verplichte aanwezigheid bij begrafenissen van de leden¹⁰.

Wat de Gentse buurten betreft is het interessant om vast te stellen dat deze gebruiken in de loop van de 17de eeuw een politiek-juridische vorm kregen, door de uitvaardiging van buurtreglementen door de magistraat. We kunnen veronderstellen dat de uitvaardiging van deze reglementen in de lokale politiek geladen momenten waren: de onderlinge, informele afspraken van buurtbewoners i.v.m. doodschuld, "willekom".. werden formeel bekrachtigd door de magistraat. Als we de data waarop deze reglementen werden geproclameerd nader bekijken, blijken deze politieke "ontmoetingen" tussen buurten en stadsbestuur niet gelijk over de tijd verspreid te zijn: de tweede helft van de 17de eeuw springt er duidelijk uit. Van de 115 op het stadsarchief bewaarde reglementen werd bijna de helft uitgevaardigd tussen 1660 en 1680. Van 63 gebuurten kon echter geen reglement teruggevonden worden. Om ook met deze "reglementloze" buurten rekening te houden is nagegaan van wanneer het oudste archiefstuk van de betrokken buurtschap dateert, dat in de reeks "archieven van de gebuurten" op het stadsarchief bewaard wordt¹¹.

Tabel: Datering van de oudste archiefstukken van de gebuurten zonder reglement

Stuk uit:	Aantal:
1600-1649	11
1650-1699	25
1700-1749	19
1750-1799	8
	63

Opnieuw vinden we een duidelijk overwicht van de tweede helft van de 17de eeuw, met nog een belangrijk deel in de vroege 18de eeuw.

De concentratie in deze periode is niet verwonderlijk. Het is vooral in de tweede helft van de 17de eeuw dat de gebuurten taken toebedeeld kregen door het stadsbestuur. In de stedelijke ordonnanties van de late middeleeuwen zijn er wel vermeldingen van lokale entiteiten als "koningstavelrijen", maar de gebuurten zelf komen nauwelijks in deze bronnen voor¹². In het grootste deel van de 16de

¹⁰ K. Pittomvils, "De Gentse maatschappijen van onderlinge bijstand in de vroege 19de eeuw: solidariteit, staking en/of segmentering", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 25, 1994-95, 442-443.

¹¹ De cijfers werden berekend op basis van S.A.G., Reeks 128.

¹² Bijvoorbeeld SAG, Reeks 93, register BB, 24 mei 1537. Zie ook: M. Boone, "Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late Middeleeuwen", in: *Het Openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische Grondslagen (Ancien Régime)*, 11de Internationaal Colloquium Spa, 1-4 sept. 1982, Brussel, 1984, 94-95.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

eeuw werd van de buurtschappen niet verwacht dat ze enige administratieve, controlerende of organisatorische bevoegdheden uitoefenden. De eerste algemene ordonnanties dateren van na 1584¹³. Vanaf 1663 werd aan de buurtdeken opgedragen om lijsten door te geven van de arme vreemdelingen die zich in hun buurt gevestigd hadden¹⁴. Vanaf 1666 werden buurtbewoners in diverse ordonnanties regelmatig aangemaand om wacht te lopen, om informatie door te spelen, en indien nodig zelfs om arrestaties te verrichten¹⁵. In 1671 werden de buurtschappen met een belangrijke taak belast: het financieren van het plaveien en onderhouden van de straten. De buurten werden tevens verantwoordelijk gesteld voor het inkwartieren van soldaten, een taak die in de door oorlogen geteisterde Zuidelijke Nederlanden van de late 17de eeuw en vroege 18de eeuw niet onbelangrijk genoemd kan worden. Al deze taken zouden ze blijven uitoefenen tot aan het einde van het Ancien Régime.

Kortom, de jaren zestig en zeventig van de 17de eeuw vormden duidelijk een sleutelperiode, waarin zich twee belangrijke, onderling verbonden fenomenen voordeden. Enerzijds werden de relaties tussen buurten en stadsbestuur in grote mate herschikt, en anderzijds had deze herschikking belangrijke implicaties voor de onderlinge verhoudingen in de buurt. De buurtrelaties in Gent kunnen dus niet zomaar voorgesteld worden als de uitdrukking van een tijdloze, organische sociabiliteit met diepe wortels in de Middeleeuwen. De aard van deze relaties werd beïnvloed door de sociale en politieke evolutie van de stad in de 17de en 18de eeuw.

De verklaring voor het formaliseren van de gebuurtstructuur in heel de stad in de jaren zestig en zeventig moet in essentie gezocht worden in de financiële problemen van de stadskas, en in een hiermee verbonden proces van het afstoten van bepaalde taken. Rond 1665 keek de Tresorij (Gentse thesaurie) tegen een schuldenberg aan van 31.000 pond. Volgens de goed geïnformeerde Gentse politiemeester Justus Billet waren twee factoren verantwoordelijk voor de precaire financiële toestand van de stad: ten eerste de hoge uitgaven voor diverse openbare werken en ten tweede de daling van de stedelijke inkomsten door de verslechtering van de economische conjunctuur. Omdat de Gentse magistraat, net als vele andere stadsbesturen uit de periode, sterk bekommerd was om "het

¹³ K. Vervaeke, "Gebuurten", 11, J. Decavele, "Gebuurten", 25.

¹⁴ SAG, 1GD1, 13 juli 1663; SAG, Reeks 108 bis, 52, 3 januari 1722; SAG, Reeks 108, 5, 25 november 1744; BUG Hs., G 19649, 7 november 1750.

¹⁵ SAG, 1GD1, 11, f. 5vE-6vE; SAG, Reeks 110, 1, 8 maart 1681, 25 november 1683; BUG VI.B., III, V6, 16 november 1700.

¹⁶ J. Dambruyne, "Het stedelijk beleid inzake woning- en stedenbouw", in: G. Bral, J. Dambruyne, A. Rambaut en D. Laporte (eds.), *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tiel, 1992, 74-78, en van dezelfde auteur "Het versteningsproces en de bouwactiviteit te Gent in de zeventiende eeuw", *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102, 1989, 30-51 (in het bijzonder 33-38); M.C. Laleman, "Gotiek, renaissance of barok? Een spiegel van de Gentse architectuur in de 17de eeuw", in: G. Deseyn, M. Dubois e.a. (red.), *Gent en architectuur. Trots, schande en herwaardering in een overzicht*, Brugge, 1985, 58.

cieraet van de stad"¹⁶, had zij in de loop van de 17de eeuw een reeks indrukwekkende bouwwerken gefinancierd. Voor het Belfort waren 40 nieuwe klokken gegoten, de stadsmuren waren versterkt, aan de kaaien was gewerkt, het koor in de Sint-Niklaaskerk en de Onze-Lieve-Vrouwekerk waren "gemelieoerd", een nieuw standbeeld van Karel V was opgetrokken op de Vrijdagmarkt, en op verschillende plaatsen in de stad waren bomen geplant¹⁷. Hier kan aan toegevoegd worden dat de stad tussen 1612 en 1672 in totaal 1260 bouwpremies toekeende, ten waarde van 9640 pond, voor het optrekken van stenen huizen of gevels¹⁸. Ook waren een groot aantal straten geplaveid. Financieel werd dit alles onhoudbaar, en in 1665 besliste de magistraat noodgedwongen om "de calsjidewercken ofte andere die niet heel noodich en sijn (te) laeten berusten ofte staecken voor een jaer of twee (...) want haere middelen ofte incompste met den slechten tijd van de negotie ofte coophandel en vermeerderen oock niet"¹⁹. Steekproeven in de stadsrekeningen tonen inderdaad aan dat de totale inkomsten van de stad in de jaren dertig nog om en bij de 50.000 pond per jaar bedroegen, tegen het einde van de jaren vijftig gedaald waren tot 42.000 pond, en in de jaren zestig nog schommelden rond de 30.000 pond²⁰. Ook wat "den slechten tijd" betreft zat Billet er niet ver naast. Rond het midden van de jaren zestig begon de lange conjunctuurbeweging die voor Gent vanaf 1590 gekenmerkt was geweest door economisch herstel, en later was overgegaan in een krachtige groei, duidelijk tekenen van vertraging te vertonen. Aan de korte economische boom die de Arteveldestad doormaakte na de Vrede van de Pyreneeën (1659) was na 1663 eveneens een einde gekomen²¹. Tussen 1650 en 1750 kende vele steden van de Zuidelijke Nederlanden een economische en demografische dalperiode. De sociaal-economische en politieke herstructureringen in Europa in deze periode (toenemende internationale concurrentie, groei van de natiestaten, mercantilisme), herleidden de Zuidelijke Nederlanden tot een semi-perifere status²².

¹⁷ SAG, IGD1, 9, f. 57-59, geen datum (eind 1665).

¹⁸ J. Dambruyne, "Het versteningsproces", 39-41. In 1672 werd een sanering van de Gentse stadsfinanciën doorgevoerd, waarbij het systeem van de bouwpremies op aanmaning van de Geheime Raad werd afgeschaft, J. Dambruyne, *Ibidem*, 35; P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering*, Kortrijk-Heule, 1990, 181.

¹⁹ SAG, IGD1, 9, f. 57 v-59, geen datum (eind 1665).

²⁰ SAG, Reeks 400, 138-153 (1629-1640), 172-175 (1655-1659), 183-186 (1665-1669). In deze periode kenden vele Zuid-Nederlandse stadsbesturen financiële problemen, A. Lottin en H. Soly, "Aspects", 240. M. Carlier, "De saneringspogingen van de Mechelse stadsfinanciën in de eerste helft van de 18de eeuw", *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 44, 1990, 43-44.

²¹ J. Dambruyne, "De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 104, 1989, 157-183 en van dezelfde auteur "De private bouwconjunctuur", in: G. Bral e.a. (eds.), *Een stad in opbouw*, 24.

²² H. Van der Wee, "Industrial Dynamics and the Process of Urbanisation and De-Urbanisation in the Low Countries from the Late Middle Ages to the Eighteenth Century. A Synthesis", in: H. Van der Wee (ed.), *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages-Early Modern Times)*, Leuven, 1988, 356-364; I. Wallerstein, *The Modern World System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World Economy*, New York, 1980, 196-202, 255.

De politiemeesters: onderhandelaars en wegbereiders

Vanaf de jaren zestig was het duidelijk dat naar een andere financiering gezocht moest worden: aan de ene kant behield de magistraat haar dispositie tot prestigieuze bouwwerken, aan de andere kant aarzelden buurtbewoners niet om het stadsbestuur te wijzen op diverse onvolkomenheden in het materiële uitzicht van hun straat, waarin ze een tussenkomst van het stadsbestuur verwachtten. De magistraat nam in deze periode een reeks van initiatieven om de bouwpolitiek van de stad en de wensen van buurtbewoners met elkaar in overeenstemming te brengen. In een eerste fase werden tussen 1658 en 1668 twee schepenen aangesteld als "politiemeesters". Hun taak kan omschreven worden als de regulering van de stedelijke ruimte: zowel het toezicht op de openbare werken, het inspecteren van de private woningbouw als het controleren van de toestand van straten, pleinen, markten en waterlopen behoorden tot hun opdracht. Ook bemiddelden ze in kleine burenruzies over aanbouwsels, tussenmuren en dakgoten. De betrokkenheid van schepenen bij dergelijke taken is overigens geen typisch Gents fenomeen. Ook in Antwerpen was het voorzien dat kleine conflicten rond woningbouw mondeling beslecht konden worden door twee schepenen op de "plaetsen contentieusen"²³. Uitzonderlijk is wel dat we voor Gent kunnen beschikken over een unieke bron, waarin deze mondelinge onderhandelingen een schriftelijke neerslag hebben gevonden. Een van de politiemeesters, de genoemde Justus Billet, deed namelijk in ettelijke honderden bladzijden verslag over zijn interacties met buurtbewoners, en over kleine conflicten rond het materiële uitzicht van de straat²⁴. Billet was uitermate bekwaam om compromissen tot stand te brengen tussen stadsbestuur en buurten. Met het reilen en zeilen van de Gentse stedelijke politiek was hij bekend. Tussen 1643 en 1667 maakte hij immers bijna onafgebroken deel uit van het Gentse schepencollege. Als ex-handelaar, gouverneur van de armenkamer en wethouder had hij een uitgebreid netwerk van contacten opgebouwd met diverse groepen in de stedelijke samenleving. Daarenboven was het Gentse buurtleven hem niet onbekend. Zo was hij zelf eerder door zijn burens verkozen tot deken van de gemeente van de Hoogpoort, de straat waar hij woonde²⁵, en was hij betrokken geweest bij de totstandkoming van diverse buurtreglementen. Zijn collega-politiemeester en schepen, Olivier Weesaert, was goed beslagen in de problema-

²³ G. De Longé (ed.), *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier d'Anvers, T.2. Coutumes de la ville d'Anvers*, Brussel, 1871, 638. Zie ook H. De Schepper, "Steden en hun bestuur", in: M. Van Rooyen (ed.), *De ontwikkeling van de stedelijke samenleving in de Nederlanden tot de 19de eeuw*, Den Haag, 1988, 60, 65; H.J. Zantkuil, "Steden en hun huizen", in: *Ibidem*, 177-200.

²⁴ Deze bron beslaat 12 delen en wordt nader bewerkt in H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners te Gent".

²⁵ E. De Buschere, *Juste Billet, Chroniqueur Gantois au XVII siècle. Aperçu biographique et historique*, Gent, 1873, 9-21.

tiek van de openbare werken, want in de jaren vijftig was hij hiervoor als "ontvanger van de steenwercke" financieel verantwoordelijk geweest²⁶. De rol van de politiemeesters werd op een verschillende manier gedefinieerd door de verschillende betrokken groepen. Het stadsbestuur had vooral de bedoeling om zijn architectonische en esthetische normen op het terrein te bevorderen. Hierbij beperkte men zich niet tot het streven naar een uitbreiding van de nieuwbouw in steen. De magistraat streefde naar een stadsbeeld waar orde, evenwicht, symmetrie en rechte lijnen domineerden. Daarom werden bouwheren aangemaand om hun huizen op rechte rooilijnen te metselen, om goten en uithangborden plat tegen de gevel te plaatsen en aanbouwsels als banken of hoge bordessen te weren²⁷. Dit alles zou "een seer schoon prospectyf" in de straten creëren, zodat deze "opender, breeder ende plaisanter sijn voor alle passanten"²⁸. Vanuit een gelijkaardige esthetische en morele bekommernis ordonneerden de schepenen ook dat het toilet dat aan de voorkant van de Bachtenleie uitgaf moest worden afgebroken, "alsoo dat te seer misstaedt"²⁹. Dit stedelijk ideaalbeeld van de politieke elite botste soms met de praxis van de buurtbewoners, voor wie het overgangsgedebied tussen de straat en het huis, tussen binnen en buiten, een sociaal brandpunt en een rituele ruimte vormde³⁰. Op een bank voor het huis brachten velen de (zomer)avonden door in het gezelschap van hun bureu. De bordessen vervulden een andere functie: hun hoogte reflecteerde de status van de bewoner van het huis. Verwonderlijk is het dan ook niet dat de buurtbewoners de functie van de politiemeesters helemaal anders invulden. Zij beschouwden ze in de eerste plaats als mogelijke bemiddelaars in onderlinge kleine conflicten. Daarenboven maakten ze van de aanwezigheid van de politiemeesters gebruik om eigen eisen naar voor te schuiven over mogelijke verbeteringen aan de straat. Toen Justus Billet in 1662 in het kader van de bouwpolitiek van het stadsbestuur een gevel inspecteerde in de Muidestraat, werd hij aangeklampt door de buurtbewoners. Dringend verzochten ze om de reparatie van een kapotte steiger in de buurt, want bij het halen van water waren ze "dagelijks in het perijkel van den hals ende beenen te breken"³¹. Dergelijke veelvuldige

²⁶ SAG, Reeks 400, 172 en 173, 1655-57.

²⁷ SAG, IGD1, 1, 24 augustus 1658, 20 mei 1660, 2, 19 maart 1661, 4, 23 augustus 1663, 5, 27 augustus, 3 oktober en 26 november 1663, 6, 15 september 1664. Zie J. Dambruyne, "Stedelijk beleid" en P.M. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The Making of Urban Europe*, Cambridge, 1985, 151-159.

²⁸ SAG, IGD1, 2, 2 april 1661, 5, 5 december 1663.

²⁹ SAG, IGD1, 1, 13 oktober 1660. Vergelijk H.J. Zantkuil, "Steden en hun huizen", 185-188.

³⁰ H. de Mare, "The domestic Boundary as Ritual Area in Seventeenth-Century Holland", in: H. de Mare en A. de Vos, (eds.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands. Historical Contrasts in the Use of Public Space, Architecture and the Urban Environment*, Assen, 1993, 109-131. De architecturale beklemtoning van deuren wordt besproken door M.C. Laleman, "Gothiek, renaissance of barok", 62-63.

³¹ SAG, IGD1, 2, 20 juli 1662. Gelijkaardige verzoeken in SAG, IGD1, 2, 7 mei 1661 (geburen Galgenbergstraat); 4, 28 april 1663 (geburen Ketelstraatje), 5, 14 november 1663 (geburen Zandberg), SAG, Reeks 128, 1-6, ongedateerd rekest van de geburen van de Watergraafstraat.

contacten brachten een proces van onderhandeling, beïnvloeding en wederzijdse toeëigening tot stand. Adriaen Van Gheesdaele kreeg zo de toestemming om zes voeten grond te incorporeren voor de bouw van zijn nieuwe gevel, op voorwaarde dat hij ook een nieuwe gevel zou optrekken voor zijn buurvrouw, zodat de twee huizen op een rechte lijn zouden staan³². Het is wellicht ook geen toeval dat drie dagen nadat Billet de opdracht had gegeven aan de bewoners van het Schepenhuisstraatje om de straat te plaveien en hun banken en bordessen in te korten, hij dezelfde buurt kwam visiteren "om te sien hoe men best soude connen maecken (...) een gerieflijke pompe"³³.

Het bouwreglement van 1671

De politiemeesters traden op als wegbereiders, want in een tweede fase, na hun aftreden, werden de gebuurten zelf ingeschakeld voor een aantal taken in verband met de regulering van de openbare ruimte. Cruciaal hierbij was het "Reglement ende ordonnantie nopende de tusschewege, repareren ende maeken van calsjiden ende andere saeken" uit 1671³⁴. In een belangrijke reeks artikels werd gestipuleerd dat de gebuurten binnen de drie maanden alle straten van de stad moesten herstellen, en dat de reparaties voortaan moesten gebeuren op kosten van alle huiseigenaars in de buurt. Deze taken brachten omvangrijke financiële uitgaven met zich mee. Uit enkele bewaard gebleven rekeningen voor het herstellen van straten blijkt dat de kosten konden oplopen tot 25 à 30 pond, of bijna het jaarloon van een metsersdiender. Omdat het om dergelijke hoge bedragen ging, kon een betalingssysteem waarbij iedereen ongeveer hetzelfde bedrag betaalde, de kosten niet meer dekken. Daarom werd een progressieve verdeelsleutel ingevoerd op basis van het "huisgeld", een belasting van 5 % op onroerend goed, berekend op basis van de huurprijs en de geschatte waarde³⁵. De huiseigenaar en de huurder betaalden elk de helft van het huisgeld. Deze progressieve betalingsschaal zou voortaan gehanteerd worden voor vele nieuwe taken van de gebuurten, zoals het wacht lopen, het inkwartieren van soldaten, en later ook voor de invoering van de straatverlichting³⁶. Hierdoor moesten rijkere

³² SAG, IGD1, 1, 15 juli 1660. Toen een metselaar Billet vertelde dat hij een huis met één verdieping aan het bouwen was, stelde de politiemeester dat zijn opdrachtgever een stadspremie zou krijgen als hij er een tweede verdieping aan wou toevoegen, SAG, IGD1, 1 oktober 1663.

³³ SAG, IGD1, 24 en 27 augustus 1658.

³⁴ Uitgevaardigd omdat "de tressorie door...de tegenwoordige gesteltenisse des tijds geredigeert is tot eene impossibiltyt om deselve onkosten te supporteren", 10 juli 1671, *Costumen ende wetten der stad Gent*, Gent, 1779, 382-390.

³⁵ L. Charles, "De Gentse registers van het huisgeld als kadastrale bron: mogelijkheden en beperkingen (17de-18de eeuw), *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 46, 1992, 151-193, vooral 154-158. In 1672 werd een nieuwe, systematische schatting van alle huizen uitgevoerd, P. Lenders, *Stad*, 129.

³⁶ Enkele voorbeelden : SAG, Reeks 110, 30 september 1691; BUG Hs., nr. G. 19.649, 26 september 1695, 2 en 14 september 1697, 20 oktober 1711. In reeks 128, 1-6 worden lijsten bewaard van straten met de tarieven per huis voor het wachtlopen.

buurtbewoners beduidend méér betalen. Nieuw was ook dat deze betalingen juridisch afdwingbaar werden. Na raadpleging van de centrale overheid werd tevens bepaald dat niemand vrijgesteld zou zijn, ook van de clerus en diverse personen verbonden met de Raad van Vlaanderen werd verwacht dat ze hun bijdrage betaalden. Dit was geen kleine wijziging in de marge. Gent was de hoofdstad van het graafschap Vlaanderen en de zetel van een bisdom, zodat een vrij groot aantal ambtenaren en religieuzen de stad bevolkten. In de loop van de 17de eeuw werden trouwens niet minder dan 35 nieuwe kloosters en abdijen opgetrokken, en werd een bisschoppelijk seminarie opgericht zodat het aandeel van de clerus nog toenam³⁷. Ook de advocaten, deurwaarders, procureurs en griffiers van de Raad van Vlaanderen kunnen niet onbemiddeld genoemd worden. Het belasten van deze geprivilegieerde groepen hield dus een belangrijke kapitaaltransactie van de privé naar de publieke sector in, onder het mom van een "privatisering" naar de gebuurten. Met steun van de centrale overheid slaagde het stadsbestuur er in om de sociale én economische kapitaalstromen tussen de diverse instellingen binnen de stad te herschikken. De toenemende interactie tussen magistratuur en gebuurten had vier belangrijke effecten : op de formele status van de buurt, op de rol van de deken, op de manier waarop rechten en plichten binnen de buurt gedefinieerd werden en op de verhouding tussen buurt en stadsbestuur. Allereerst is het duidelijk dat indien de wethouders taken wilden uitbesteden aan de gebuurten, deze voorzien moesten zijn van een institutioneel apparaat - of een bundeling van symbolisch kapitaal - onder leiding van een deken. Daarom werd de gebuurtenstructuur opgelegd aan heel de stad. Overall werden de buurtbewoners verplicht om binnen de 14 dagen een deken te verkiezen. Ten tweede evolueerde de buurtdeken langzaam van een interne leidersfiguur tot een bemiddelaar met de magistratuur, die onder grotere druk werd geplaatst. Het stadsbestuur verplichtte de dekens persoonlijk om geld op te halen en om een reeks taken te organiseren. In 1672, één jaar na de uitvaardiging van het genoemde Reglement, werd de kamerbode Frans Van de Velde aangesteld "om goeden toesicht te nemen ende daghelijcks te vermanen de dekens van alle gebuurten ten eynde sy promptelijck doen repareren ende calsyden de straeten"³⁸. Om dezelfde reden werden er later zelfs formulieren gedrukt die als "insinuatie" konden fungeren, waarbij enkel de naam van de deken en de buurt moest worden ingevuld³⁹. Werd er geen wacht gelopen in de buurt, of werden de straten er niet hersteld, dan konden de werken op kosten van de buurt, of zelfs "ten particulieren

³⁷ P. Lenders, *Stad*, 57, 61, 63; R. Weemaes, "Kloosters en kloosterleven", in: M. Cloet (ed.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, 169; J. Dambruyne, "Versteningsproces", 43. Uit de rekeningen van de St.-Jacobskerk blijkt bijvoorbeeld dat aan diverse gebuurten waarin de kerk huizen bezat een bijdrage betaald werd voor het onderhoud van de straten. Archief Sint Jacobs, Kerkrekeningen 113 (1745-1746), 115 (1749-1750) en 137 (1790). Met dank aan de heer Koninckx voor deze referenties.

³⁸ SAG, Reeks 128, 1-6, 20 juni 1672.

³⁹ Voorbeeld bewaard in SAG, Reeks 128, 43, 1, 23 april 1767.

coste" van de deken uitgevoerd worden. Het dekenschap impliceerde een zekere investering in tijd en geld: het vroeg een nauwkeurige en volgehouden inspanning om een netwerk van sociale contacten en sociaal kapitaal te beheren. Anderzijds verleende dit ambt een bepaalde machtspositie - zelfs ten aanzien van de meest welvarenden in de buurt - en creëerde het bovendien de mogelijkheid tot rechtstreekse controle en patronage over de armere buurtbewoners. Wellicht konden handige dekens van hun banden met het stadsbestuur gebruik maken om op te treden als "makelaar", wat enkel hun aanzien kan vergroot hebben in de door scherpe statusconflicten getekende buurten van het Ancien Régime⁴⁰. Vooral uitoefenaars van vrije beroepen (juristen,...), winkeliers, rijkere ambachtslieden of herbergiers hadden hiervoor een geschikte functie, ze voorzagen vaak in een vast verzamelpunt voor de buurt en beschikten over de nodige middelen⁴¹. Deze politieke connecties konden dus kansen bieden om onderlinge verhoudingen in de directe leefomgeving om te buigen.

Hiermee is het derde gevolg van de institutionalisering van de gebuurten aangeraakt, namelijk de toenemende druk op de interne relaties. Vooral met de meer welvarende buurtbewoners en geprivilegieerde groepen die vrijgesteld waren van stadsbelasting, zoals bijvoorbeeld geestelijken en personen verbonden met de Raad van Vlaanderen ontstonden spanningen. We illustreren dit met twee sprekende voorbeelden uit velen.

Het eerste geval doorprikt eventuele ideaalbeelden over perfect coherente buurtgemeenschappen zonder factievorming die steeds als één man achter de verkozen brave dekens-buurtvaders zouden staan. Jan Martens, Pieter Beernaert en een dozijn andere burens uit de middel-Oudburg te Gent startten op 10 oktober 1712 een procedure tegen meester apotheker Jacques de Suttere en Carel Bauwens, respectievelijk de net afgezwaaide deken en ontvanger van hun gebuurte. In hun rekest tot de schepenen van de keure maakten ze duidelijk dat ze het niet eens waren met de rekening die een dag daarvoor *en petit comité* (in hun afwezigheid) in een herberg was voorgelegd. Daaruit bleek dat de opbrengsten van de "burenrechten" (doodschulden, trouwgelden, willecommen, kerven) onder meer gebruikt waren om de kosten te dekken voor het opgelegde logement van vier soldaten. Volgens de aanklagers moesten dergelijke collectieve bestedingen naar draagkracht gefinancierd worden, namelijk door een speciale omhaling via de verdeelsleutel van het huisgeld. Zo was er een hoogoplopend conflict ("grootte wo[o]rden") ontstaan tussen hen en de deken "benevens eenighe van sijne liege, ofte bende". Andere leden van de factie van het

⁴⁰ Zie over deze tussenpersonen o.a. G. Rooijackers, "Opereren op het snijpunt van culturen: Middelaars en media in Zuid-Nederland", in: P. Te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (eds.), *Cultuur en maatschappij*, 248-50, 268, 281. Over statusconflicten in de buurt: D. Garrioch, "House Names, Shop Signs and Social Organisation in Western European cities, 1500-1900", *Journal of Urban History*, 21, 1994, 35-36.

⁴¹ Zie S. D'Cruze, "The Middling Sort in Eighteenth-Century Colchester: Independence, Social Relations and the Community Broker", in: J. Barry en C. Brooks, (eds.), *The Middling Sort*, 194-196.

afgetreden bestuur hadden achteraf de rekening getekend (op 8 én 9 oktober). Wat was de kern van het probleem? De groep van het oude bestuur bestond vooral uit rijkere burenen: “sij sijn besittende, ende bewoonende huysen van groote huere, als onder andere van veertich, vijftich, jae selfs van over de hondert ponden grooten, ende diversche van d’appellanten alleenelyck huysen ende comoditeyten van dieren van ses, acht, thien, a twaelf ponden grooten”⁴². Het oneigenlijk gebruik van de boni van de gebuurte om kosten voor militairen te dekken zou betekenen dat met het “ghelt vanden aermen ambaghtsman” de logementen betaald werden terwijl dit eigenlijk moest dienen voor “eene heerlijcke recreatie. Daer van den ambaghtsman die heele daeghen ende nachten tot maintien van sijne familie moeten wercken ende slaven ende nauwelyckx binnen een rondt jaer sich selven eens en vermaectt ofte recreert, altijd sekerl[ijck] gepriveert saude sijn”⁴³.

Het tweede geval betreft het straten. De deken van de gebuurte van de Poel en de St.-Michielsstraat richtte in augustus 1684 een verzoek tot de Raad van Vlaanderen om de “autorisatie” te krijgen om een weduwe die onder de directe bescherming van het hof viel, negen gulden te doen betalen. Het ging om Anne Le Poire, de douairière van wijlen raadshere Remacle van Schoone. Ze weigerde haar (naar verhouding van het huisgeld bepaalde) aandeel in de kosten van in de buurt uitgevoerde werken te betalen. Haar juridisch adviseur beriep zich op akkoorden uit 1497 en 1585, waarbij beloofd was door de schepenen van de keure dat de president, de raadsheren én hun douairières, van alle denkbare lasten vrijgesteld waren en altijd zouden blijven. Bijgevolg kon de regeling uit 1671 niet op haar van toepassing zijn. Verder werd in het dossier een schijnbaar futiel maar bij nader toezien fundamenteel probleem aangesneden. In de teksten voor Le Poire werd betoogd dat de weduwe op 8 juli 1684 “voluntairelick ende buyten obligatie” aan de deken een *gift* van “een pont thien schellingen” (omgerekend : 9 gulden) had geschonken, voor werken aan de straat naast haar huis, voor een deelproject van het grote project van de reparatie van de kasseien. Bovendien werd geargumenteed dat de gebuurte bepaald niet om negen gulden verlegen zat, aangezien de deken “eene notable somme in bursen heeft, de selve gemeene gebueren competeren[de], de welcke eenighe vande selve gebueren willen dispensereren niet jegenstaen[de] dese arme conjuncture des tijts”. De som geld op zich was dus voor geen van beide partijen de essentie. De deken was bereid in naam van de gebuurte een schenking van de douairière te aanvaarden, maar vermeldde daar wel op dat dit geen effect mocht hebben op “het gonne sij *schuldich* is over de cotte van haer huysse volgens den taucx a drij stuyvers ter ponde” voor het hele reparatieproject in de gebuurte. Al ging het om een

⁴² RAG, RVI., nr. 25680, Repliek (op het Antwoord), nr. 29. Het vorige citaat komt uit artikel 17 en het volgende uit artikel 31.

⁴³ Dit conflict wordt uitgebreider behandeld in Jacobs, “Sociaal kapitaal”.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

soortgelijke som in geld, er lag een wereld van verschil tussen beide⁴⁴.

Informeel gunsten waren juridisch afdwingbaar plichten geworden. Dit gaf aanleiding tot vele conflicten, waarbij dekens vaak gelijk kregen van het stadsbestuur⁴⁵. Door de "alliantie" met de gebuurten slaagde het Gentse stadsbestuur er in om vele geprivilegieerde en andere groepen mensen te doen betalen voor collectieve lasten als het onderhoud van de straten, het lopen van wacht en het inkwartieren van troepen. Vanzelfsprekend was dit niet. In vele andere steden waren zij hiervan vrijgesteld. De stadsbesturen van Lier en Nijvel probeerden in dezelfde periode tevergeefs om de deurwaarders van de Raad van Brabant dezelfde kosten op te leggen⁴⁶. Gelijkaardige spanningen deden zich op vele plaatsen voor. In Brussel waren personen verbonden met de Collaterale Raden vrij van diverse belastingen, overigens tot ergernis van de publieke opinie⁴⁷. De ontvangers en controleurs van de Staten van Henegouwen verzochten om vrijstelling van de financiering van het wacht lopen in de kleine steden en dorpen van hun graafschap, en ook de officieren van de munt in Antwerpen trachtten deze bijdragen te ontlopen⁴⁸. De spanning tussen magistraten die collectieve taken wilden opleggen, en diverse groepen en corpora die hieraan probeerden te ontsnappen op basis van hun privileges vormde een structureel spanningsveld in de maatschappij van het Ancien Régime. De organisatie van taken op geografische basis (buurten, wijken) sneed immers dwars doorheen de corporatieve scheidingslijnen.

Tenslotte komen we tot een vierde effect van de groeiende "inschakeling" van de gebuurten door het stadsbestuur. Het feit dat ze een reeks taken organiseerden, en dat ze een soms belangrijke financiële bijdrage leverden, plaatste hen in een onderhandelingspositie die niet altijd even ongunstig genoemd kan worden. De machtsverhoudingen waren uiteraard ongelijk, maar toch kon het stadsbestuur de verzuchtingen van buurtbewoners niet gemakkelijk zomaar naast zich neerleggen. Dit proces van dynamische interactie tussen stadsbestuur en buurtbewoners in de 17de en 18de eeuw zullen we onderzoeken voor vier terreinen: het ruimtelijke kader van de buurt, de ordehandhaving in de stad, de armenzorg en de regulering van kleine conflicten.

⁴⁴ RAG, RV1., nr. 17902. Zie ook RAG, RV1., nr. 21343 en nr. 24803. In de late Middeleeuwen werden kleine openbare werken ook al gefinancierd door buurtschappen, M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, Gent, (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde XV), Gent, 1990, 107. Mogelijk gebeurde dit op de beschreven informele manier.

⁴⁵ Diverse voorbeelden in SAG, Reeks 348 (stadsprocessen), bijvoorbeeld 340, 1749 ; 268, 1750 ; 301, 1750 ; 316, 1763 ; 79 (geen datum).

⁴⁶ ARA, Off. fisc., nr. 8431, Lier, 1691 en *Ibidem*, nr. 8380, Nijvel, 1703.

⁴⁷ ARA, GRS, 681 bis, 23 december 1659 ; 682, 2 februari 1681. In 1658 en 1682 zagen de Geheime Raad en de Raad van State voor een jaar af van deze privileges, 681 bis, 22 mei 1658 ; 682, 2 en 3 juli 1682.

⁴⁸ ARA, GRO, 128, 7 januari 1768 (Henegouwen) ; Off. fisc. 7414, 28 mei 1674 (Antwerpen). Beide pogingen kenden geen succes.

2. "Voor wat hoort wat". Vier terreinen van interactie

Ruimtelijke ordening

Bij plannen tot verandering van het materiële uitzicht en de bestemming van de straat was het gebruikelijk om de buurtbewoners te raadplegen. Als twee schepenen, de stadssecretaris, de politiemeesters en de erfscheiders in 1662 voorstelden om een smal, kronkelend straatje af te sluiten werd dit plan niet uitgevoerd omdat de omwonenden hun veto stelden⁴⁹. In 1633 waren de geburen van de Hoogstraat, de Poel en de Drabstraat bijzonder verontwaardigd omdat een ondernemer een zoutraffinaderij had opgericht zonder hen te raadplegen. De magistraat gaf hen volmondig gelijk, en legde de raffinaderij onmiddellijk stil⁵⁰. Dit was de gangbare procedure: niet alleen was het verboden om aan gemeenschappelijke muren te werken zonder toestemming van de bureu, tevens gaf men bij conflicten in eerste instantie steeds diegene gelijk "die daerof verbod doet, tot dat anders geordonneert zij"⁵¹. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een fabrikant die dertig jaar later een zoutraffinaderij wou gaan uitbaten in de Sint-Lievensstraat eerst aan zijn bureu vroeg of ze schriftelijk wilden bevestigen dat ze hier geen bezwaar tegen hadden⁵². Op 12 september 1650 ondertekenden een elftal mensen, inclusief minstens vier vrouwen, die op of rond de Grote Huidevettershoek woonden, in eigen naam een gespierde verklaring dat "Wij (...) ons (...) opposeren" tegen de kalkschuur die buurman Pauwels Hauwaert van plan was te laten maken. Omdat ze vreesden dat dit schadelijk zou kunnen zijn voor henzelf en voor hun huizen, spraken ze af zich op een of andere manier te verzetten en daarvan samen de onkosten te dragen. Een maand later richtte de deken een rekest tot de schepenen van de keure. Hij meldde in naam van de gebuurte van de Grote Huidevettershoek dat door het geplande project van Hauwaert, met alle overlast van stof, naast henzelf, hun huizen en de rivier ook het gemeenschappelijk bleekplein dat er al meer dan honderd jaar lag, bedorven zou worden. Het plan van Hauwaert werd verhinderd⁵³. Diverse andere voorbeelden suggereren dat er in de 17de eeuw een relatief grote collectieve controle bestond op de private ruimte⁵⁴. In hoeverre deze behouden bleef in de loop van

⁴⁹ SAG, IGD1, 2, 7 en 17 maart 1662.

⁵⁰ SAG, Reeks 93, 44, f. 45 en 30 oktober 1633.

⁵¹ *Costumen*, 167-168.

⁵² SAG, IGD1, 2, 6 juli 1662.

⁵³ RAG, RV1., nr. 24229. Er waren immers archiefstukken voorhanden waarin de gebuurte als partij in milieukwesties rond dat bleekplein vroeger succesvol had kunnen optreden: een beslissing van de schepenen op 17 september 1539 en vooral op 26 april 1575.

⁵⁴ H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners", passim, en voor Antwerpen: M. Jacobs, "De Tiberiades van de Lange Gang (Antwerpen, tweede helft 17de eeuw). Een bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis", in: C. De Backer (ed.), *Cultuurhistorische Caleidoscoop, aangeboden aan Prof. Dr. Willy Braekman*, Gent, 1992, 257-290.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

de 18de eeuw is moeilijk precies na te gaan aangezien burenruzies meestal mondeling beslecht werden, en omdat uitgebreid bronnenmateriaal dat vergelijkbaar is met de verslagen van Justus Billet ontbreekt voor latere perioden. De formele rechten van buurtbewoners werden in elk geval aangetast vanaf 1715. In dat jaar werd een nieuw bouwreglement uitgevaardigd met enkele bepalingen die flagrant in tegenspraak waren met de costumen. Zo werd onder meer beslist dat tussenmuren in de toekomst zo hoog gebouwd mochten worden als de bouwheer maar wou, zelfs als dit de vensters van zijn burens zou afsluiten van directe lichtinval. Burens konden hier niet langer juridisch tegen reageren. Volgens de magistraat zouden op deze manier talloze processen kunnen vermeden worden, en zou het uitzicht van de stad verfraaid worden met vele "schone wercken en hoge gebouwen"⁵⁵. Het heeft er alle schijn van dat de greep van buurten op hun leefomgeving vooral in de tweede helft van de 18de eeuw verzwakte. Onder invloed van de demografische en economische expansie nam de vraag naar grond en woningen hand over hand toe, stegen de vastgoedprijzen en investeerden zoveel eigenaars dat de tijdgenoten van een ware "bâtisomanie" spraken⁵⁶. Gent maakte op het einde van de 18de eeuw een transformatie door van een middelgrote provinciestad naar het eerste industriële centrum van de Nederlanden. Uit diverse verzoekschriften van buurtschappen blijkt dat deze transformatieprocessen niet zonder conflicten over de ruimtelijke ordening en het milieu is verlopen. Kaaien en steigers waar buurtbewoners al eeuwen water haalden, werden steeds vaker gebruikt als los- en laadplaatsen voor kalk en steenkool, wat grote overlast en vervuiling veroorzaakte⁵⁷. Een hele reeks terreinen en straatjes aan het water werden geprivatiseerd en kregen andere bestemmingen⁵⁸. Buurtbewoners werden hierbij in het algemeen niet meer geraadpleegd en als ze protesteerden zette dit weinig zoden aan de dijk. Na een klacht van de bewoners van de Vlasmarkt over het lossen van steenkool stelde de onderbaljuw eenvoudig "als dat het alsoo wesen ofte blijven moeste"⁵⁹. Verschillende industriële ondernemers onttrokken zich niet alleen aan de ruimtelijke normen van hun burens. Ze kregen van het stadsbestuur vaak een vrijstelling van de klassieke collectieve lasten als het lopen van wacht en het

⁵⁵ Decreet van 28 september 1715, gedrukt in *Costumen*, 390-396. De oudere regels waarmee dit decreet in tegenspraak was staan in *Ibidem*, 167-168 en 174. Zie ook J. Dambruyne, "Stedelijk beleid", 78.

⁵⁶ M.F. Lilar en J. Van Cleven, "Gentse bâtisomanie à la Française", in: G. Deseyn en M. Dubois (eds.) *Gent & architectuur*, 77 en J. Dambruyne, "De private bouwconjunctuur", 23, 30.

⁵⁷ SAG, Reeks 128, 1-6, 21 juni 1772 (Houtmarkt); SAG, Reeks 114, 8, 22 november 1770 (heerlijkheid van Sint Pieters), 17 september 1773 (Vlasmarkt), 18 juli 1780 (Brabantdam), 9, 18 mei 1790 (Sluizeken). Een bespreking van de stedelijke industriële milieuhinder geeft P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu, 1500-1800*, Kapellen, 1987, 69-112.

⁵⁸ SAG, Reeks 93, 51, 10 juni 1776; 93, 52, 6 november 1776, 8 oktober 1781; 93, 53, f. 34v, 1792, f. 39v, 1795.

⁵⁹ SAG, Reeks 114, 8, 17 september 1773.

inkwartieren van soldaten⁶⁰. Het lijkt er op dat de tegenstellingen tussen arme en rijkere buurtbewoners verscherpt werden. In enkele straten namen sommige bemiddelde huiseigenaars hetzij individueel, hetzij samen, bepaalde taken van de buurt over. In de Veldstraat en de Drabstraat werden bijvoorbeeld riolen aangelegd op kosten van een groep huiseigenaars. Zij bekostigden deze, en onderhandelden rechtstreeks met het stadsbestuur zonder dat hun gebuurte of deken hier bij betrokken was⁶¹. Ook de spanning tussen de magistraat en de buurtdeken nam toe: in de tweede helft van de 18de eeuw werden 58 dekens veroordeeld omdat ze de kasseien niet hadden laten repareren⁶². Het is niet helemaal duidelijk of deze vonnissen wijzen op een toenemende verwaarlozing van de buurttaken, dan wel op de sterkere bekommernis bij de overheid om de toestand van de straten. Verder onderzoek naar de transformaties in de sociale en culturele constructie van de stedelijke ruimte in de late 18de en vroege 19de eeuw is aangewezen. Het ruimtelijk kader waarbinnen relaties tussen individuen en groepen zich afspelen blijft in vele sociaal-historische studies jammer genoeg onderbelicht. Nochtans hadden en hebben veranderingen in de stedelijke omgeving (stadsplanning en "esthetische verbeteringen", rechten in verband met doorgang of het halen van water,...) belangrijke implicaties voor de relaties, de conflicten en de levens van vele stedelingen. Het lijkt er op dat we van een veelbelovend, en nog grotendeels braakliggend terrein kunnen gewagen⁶³.

Ordehandhaving

Waar we een zekere collectieve controle vaststelden op de ruimtelijke ordening kan hetzelfde gezegd worden over een ander terrein waarover de gebuurten taken krijgen, met name de ordehandhaving. Er werd reeds gewezen op de pacificerende en sanctionerende rol van de gebuurte(deken). In vele gebuurtereglementen werd een boete op ruziemaken tussen burens voorzien⁶⁴. Als het stadsbestuur vanaf de tweede helft van de 17de eeuw een nachtwacht liet organiseren (en financieren) door de gebuurten, borduurde men in feite voort op een oud patroon van semi-formele zelfregulering. Traditioneel werd voorgeschreven dat poorters elkaar te hulp moesten snellen bij gevaar, en dat ze de overheid moesten bijstaan in haar optreden tegen misdadigers⁶⁵. Verschillende indicaties wijzen inderdaad op de actieve tussenkomst van buurtbewoners en omstaanders bij incidenten.

⁶⁰ P. Van Heesvelde, *Arbeid in verandering te Gent in de 18de eeuw: de textielnijverheid, de glasblazerij en de suikerraffinaderij*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1990, 58-59.

⁶¹ SAG, Reeks 93, 51, f. 255, 6 december 1776; 93, 52, f. 204-208, 1784.

⁶² A.M. Roets, "Rudessen, dieften en andere crimen". *Misdadigheid te Gent in de zeventiende en achttiende eeuw: een kwantitatieve en kwalitatieve studie*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1986-87, 289.

⁶³ Opgemerkt door L. Hollen Lees, "The challenge", 11-12. Een case study is: M. Jacobs, "De Tiberiades van de Lange Gang". Zie ook de interessante reflecties van P.J. Taylor, "Ingebed etatisme en de sociale wetenschappen: een opening naar nieuwe ruimten", *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 28, 1994, 13-33.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

Slachtoffers van diefstal gingen vaak zelf op onderzoek uit, soms samen met hun burens. Als de dader door geruchten en het mobiliseren van collectieve informatiekanalen gevat kon worden, werd vaak een informele regeling gesloten. Nadat de dief de goederen had teruggegeven of vergoed, en in ruil soms op een fiks pak slaag was getraakteerd, zag de bestolene in vele gevallen af van verdere rechtsvervolging⁶⁶. Zelfs bij zwaardere criminaliteit lieten burens zich niet onbetuigd. Zo hielden gewone omstaanders collectief een dronken man in bedwang die eerder een stadshellebaardier had doodgestoken in een herberg⁶⁷. Arrestaties gebeurden vaker met fysieke steun van de omstaanders of het slachtoffer. Het feit dat de buurtbewoners actief optraden in de ordehandhaving impliceerde wellicht dat deze in staat waren om eigen accenten te leggen. Verschillende buurtschappen reageerden zo in 1680 bevestigend op de vraag van het stadsbestuur of men 's nachts opnieuw wacht wou lopen, maar stelden tegelijk hun voorwaarden. Allereerst verklaarde men niet ter verantwoording geroepen te willen worden als rustversturende soldaten of burgers iets zou overkomen in hun buurt. Verder vroegen meerdere gebuurten om wapens, aangezien het Franse leger deze bij de bezetting van Gent in 1678 in beslag had genomen. Uit diverse latere archiefstukken blijkt trouwens dat verschillende gebuurten over wapens beschikten⁶⁸. Een en ander lijkt dus te wijzen op een eerder collectieve regulering, waarbij het stadsbestuur, de hoog- en onderbaljuw en de stadshellebaardiers niet het geweldmonopolie uitoefenden. Door de zwakheid van het stedelijk repressieapparaat kregen de buurten niet alleen een grotere verantwoordelijkheid, maar ook een zekere invloed op de uitkomst van de vervolgingen. Sommige misdaden werden bijvoorbeeld pas opgelost omdat de autoriteiten met aandacht naar de geruchten in de stad luisterden. Op het einde van de 17de eeuw gebeurde het soms dat verdachten op een schavot werden geplaatst om meer over hen en hun eventuele

⁶⁴ Expliciete sporen in de rekeningboeken zijn vrij zeldzaam. Zie bijvoorbeeld in het gebuurteboek van de Voormuide, BUG Hs., nr. 14398, f 18 v : "Ontfaen een boete van Jan de Moerloose over querelle j[e]ghens Arnout de Meyer : sol. Moerloos 2 schellingen"(omstreeks 1709).

⁶⁵ R.C. Van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de Xde tot de XIVde eeuw*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, nr. 16, Brussel, 1954, 48, 134, 241.

⁶⁶ A.M. Roets, "Rudessen", 19, 200-202, 210-214, 242. Dit werd ook vastgesteld voor kledingdiefstal: M. Vanbellinghen, "De illegale verspreiding van textiel. Antwerpen 1775-1785. Een studie over stedelijk sociaal leven en veranderend consumptiegedrag", ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1993-1994, 161-170. Zie ook: S.G. Reinhardt, "The Selective Prosecution of Crime in Ancien Régime France: Theft in the Sénéchaussée of Sarlat", *European History Quarterly*, 16, 1986, 13-19.

⁶⁷ H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners", p. 19.

⁶⁸ SAG, Reeks 128, 1-6, 1680 ; Reeks 128, 11.

vroegere misdaden te weten te komen⁶⁹. In de costumen was trouwens gestipuleerd dat bepaalde maatregelen niet genomen mochten worden zonder de impliciete goedkeuring of tolerantie van de buurtbewoners. Zo mochten verdachte poorters pas gearresteerd worden zonder voorafgaande informatie te nemen als er over de betrokken persoon "gemene faeme en renomé" bestond. Ook kon niemand gedwongen worden zijn huis te verlaten tijdens het lopen van een huurcontract, behalve wegens oneerbaarheid of "onpaysibelickheit in de gebuerte", wat in het laatste geval impliceert dat bureu hierbij een rol speelden⁷⁰. Wetsovertredingen die de buurt niet als een misdaad beschouwde, bleven vaker onopgehelderd. Men kon "vergeten" verdachten aan te geven, gestolen goederen niet herkennen, niet helpen bij arrestaties of vragen om informatie negeren. In 1668 werden er bijvoorbeeld plakbrieven verspreid als protest tegen een nieuwe belasting op de gebuurten. Het stadsbestuur tilde zeer zwaar aan deze zaak, loofde een beloning uit van 2000 gulden, maar slaagde er nooit in de daders te vatten, omdat blijkbaar niemand iets gezien had⁷¹. Na een relletje in 1683 verklaarde een kleermaker dat hij de roerige menigte wel had gezien vanuit zijn deurgat, maar "mits de duysternisse" jammer genoeg geen namen kon noemen⁷². In de late 18de eeuw bestond er in verschillende volkswijken weinig animo om de autoriteiten te helpen bij het opsporen van jongerenbendes gespecialiseerd in diefstal van kleding en kleine luxeproducten. Zo konden deze veel goedkoper verspreid worden⁷³. Soms ging men verder dan dergelijke vormen van lijdzaam verzet. In de vroege 18de eeuw werden brandewijnsmokkelaars meer dan eens in bescherming genomen door grote groepen omstaanders, die de ordehandhavers beletten de smokkelaars te arresteren en hun waar in beslag te nemen. Twee keer bevrijdde een mensenmassa zelfs enkele deserteurs die voor executie werden opgeleid⁷⁴. Een dergelijke invloed van de buurten binnen spanningsvelden met de lokale elites, is wellicht groter als de magistratuur over weinig andere controle-middelen beschikte, zoals een lokaal repressieapparaat. In de 17de eeuw stond dit vrij zwak; de soldaten van het garnizoen konden weliswaar worden ingeschakeld bij zware onlusten, maar van een brede, dagdagelijkse politionele regulering was geen sprake vóór de tweede helft van de 18de eeuw. In 1752 werd een betaalde politiemacht ingesteld van 47 personen, en op het einde van het Ancien Régime was dit aantal "wakende mannen" al opgelopen tot 200⁷⁵.

⁶⁹ A.M. Roets, "Rudessen", 110. Zie ook in verband met geruchten L.Th. Maes, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen, 1947, 126.

⁷⁰ *Costumen*, 100, 124; L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 107.

⁷¹ SAG, IGD1, 12, 5 mei 1668.

⁷² A.M. Roets, "Rudessen", 196.

⁷³ C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw*, Turnhout, 1990, 78, M. Vanbellinghen, "De illegale verpreiding", 168-169.

⁷⁴ A.M. Roets, "Rudessen", 196, 222, 236. Vergelijk met A. Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Parijs, 1979, 188.

⁷⁵ P. Lenders, *Stad*, 384, 414.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

Naast een officieuze impact probeerden de gebuurten de juridische besluitvorming ook op een meer officiële manier te beïnvloeden. Toen het stadsbestuur op het einde van de 17de eeuw het stoken van Sint-Jansvuren verbood en de bureu van de Burgstraat zich hier niet aan stoorden, werd de deken gesanctioneerd door de magistraat. Op de buurtvergadering van 4 juli 1694 werd door de verzamelde bureu bij meerderheid van stemmen echter beslist alles te "pardonneren", de zaak te laten rusten en financieel te regelen met de deken⁷⁶. Een ander voorbeeld van de autonome standpunten die buurtbewoners konden innemen kan worden geïllustreerd aan de hand van een arrestatie in 1706. Op een zomeravond waren twee personen op wandel met een ladder onder hun arm, en enkele zakken goederen, waarvan ze de herkomst niet onmiddellijk konden verduidelijken. Ze werden gearresteerd door de onderbaljuw (de assistent van de hoogbaljuw), die als vertegenwoordiger van de vorst bevoegd was verdachten op te sporen, getuigenissen af te nemen en de beschuldiging te formuleren. Het behoorde tot zijn taak om de schepenen te verzoeken om een vonnis te vellen, en soms diende hij een advies in met betrekking tot de uitspraak. In het geval van de wandelaars met de ladder stelde hij voor hen de stad uit te zetten. Volgens hem ging het om vreemdelingen, die al een hele tijd allerlei "onbehoorlijke personen" over de vloer kregen. De pastoor van de parochie sloot zich daarbij aan, en merkte op dat de verdachten inderdaad van bedenkelijk allure waren. De deken en de gebuurte dienden echter een schriftelijke verklaring in waarin ze argumenteerden dat één van de verdachten steeds "eerlijk huys heeft gehouden", zonder dat er iets op hem aan te merken viel⁷⁷. Een groot aantal van zulke verklaringen zijn bewaard. Meestal stelde men een buurtbewoner die in opspraak gekomen is zeer goed te kennen, "en dat niemant occasie en heeft gehad om van hem te claeghen"⁷⁸. Telkens stond de eer en de reputatie, kortom het sociaal kapitaal, van medebewoners centraal. De gebuurte nam hierover eigen standpunten in, en ging soms in tegen andere machtspersonen of -centra. Dit is niet onbelangrijk, aangezien de reputatie en het verleden van de verdachte de opstelling van de baljuw en de schepenen in de Vierschaar zowel in positieve als negatieve zin konden beïnvloeden⁷⁹.

⁷⁶ BUG, Hs. nr. G 14933, 4 juli 1694.

⁷⁷ SAG, Reeks 113, 2, 13 en 19 juli 1706.

⁷⁸ Bijvoorbeeld SAG, Reeks 318 bis, 23 oktober 1637, 10 februari 1649; SAG, Reeks 128, 5, 11 november 1679; 128, 1, 25 februari 1696; 128, 4, 29 april 1710; SAG, Reeks 113, 3/4, 1751. Zie over dit fenomeen onder andere: S.G. Reinhardt, "Selective prosecution", 19; P. Piasenza, "Juges, Lieutenants de police et bourgeois à Paris au XVIIe et XVIIIe siècle", *Annales Économies Sociétés Civilisations*, 45, 1990, 1206-1207; B. Garnot, "Pour une histoire nouvelle de la criminalité au XVIIIe siècle", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, nr. 584, 1993, 297.

⁷⁹ L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 124-125, R.C. Van Caenegem, *Strafrecht*, 33, 73, 313 en van dezelfde auteur, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVde eeuw*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren, nr. 19, Brussel, 1956, 186, 245.

Uit een analyse van meer dan 5000 rechtszaken kwam Anne Marie Roets tot de conclusie dat personen zonder vaste woonplaats strenger bestraft werden, terwijl diegenen die in Gent woonden een toegeeflijkere behandeling genoten⁸⁰. Tekend is eveneens dat er twee gevangnissen in de stad waren: voor de poorters de "relatief open" stadsgevangenis op de Korenmarkt en het imposante, zwaar bewaakte Gravensteen, waar personen van buiten de stad en verdachten van zeer zware misdaden werden opgesloten⁸¹. In de internationale literatuur hebben meerdere auteurs gesuggereerd dat dergelijke tussenkomsten van burens en/of verwanten een grote invloed hadden op de houding van elites in vervolgingen en rechtspraak⁸². Stedelingen met een stevige lokale verankering in het buurtleven, de ambachtswereld of de broederschappen genoten een zekere rechtsbescherming. Als deze geschonden werd aarzelden hun burens, collega's of vrienden niet om te protesteren via verzoekschriften. Vaak wordt gesteld dat zij er dan ook van af kwamen door de betaling van een boete of een andere, informele regeling. Vreemdelingen werden daarentegen sneller gearresteerd of gemarteld, kregen vaker fysieke straffen en werden frequenter opgehangen dan poorters⁸³. Dit alles suggereert dat de rol van de juridische willekeur in het strafrecht van het Ancien Régime - belichaamd door de extraordinaire procedure, de "arbitraire correctie" en de pijnbank - enigszins genuanceerd dient te worden. Deze fenomenen die in de literatuur verbonden worden met processen van staatsvorming en een groeiend absolutisme, konden op het lokale terrein in zekere mate beïnvloed worden door de publiek opinie⁸⁴.

De hardere behandeling van vreemdelingen benadrukt opnieuw het belang van enkele klassieke thema's uit de rechtsgeschiedenis, bijvoorbeeld de bepaling in vele stadscostumen die voorschreef dat poorters die elders een misdaad begaan hadden het recht hadden om voor de eigen schepenbank gevonnist te worden.

⁸⁰ A.M. Roets, "Rudessen", 93.

⁸¹ R. Poelman, "Misdaad en straf in het oude Gent", *Jaarboek Heemkundige Kring de Oost-Oudburg*, 26, 1989, 22. In Mechelen werden krijgsgevangenen en landlopers ook in aparte gebouwen opgesloten, L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 458-459.

⁸² Naast reeds vermelde studies, bijvoorbeeld B. Lenman en G. Parker, "The State, the Community and the Criminal Law in Early Modern Europe", in: V.A.C. Gatrell, B. Lenman en G. Parker (eds.), *The Social History of Crime in Western Europe since 1500*, Londen, 1980, 22, 34; C.B. Herrup, *The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth Century England*, Cambridge, 1987, 87, 92, 122; G. Swerhoff, "Devianz in der alteuropäischen Gesellschaft. Umriss einer historischen Kriminalitätsforschung", *Zeitschrift für Historische Forschung*, 19, 1992, 391.

⁸³ L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*, 419, 490; R.C. Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 72, 226. Vergelijk F. Egmond, *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden, 1650-1800*, Amsterdam, 1994, 39-40; C.B. Herrup, *Common Peace*, 198-199, S. Reinhardt, "Selective prosecution", 19.

⁸⁴ Dit werd al gesuggereerd door R.C. Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 187, en D. Berents, "Galg en rad: "wrede straffen" in laat-middeleeuws Utrecht", in: H. Diederiks en H. Roodenburg (eds.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, 98.

Deze regel is vooral beschouwd geworden als een middel om invloed te verwerven over het hinterland van de stad, en als een symbool van stedelijke autonomie⁸⁵. Daarnaast vergrootte deze regel echter ook de rechtszekerheid van de Gentse poorters, aangezien deze niet als vreemdelingen berecht werden voor een andere rechtbank⁸⁶. Het verklaart eveneens waarom de intrekking van deze bepaling voor Gent door Karel V in 1540 een straf voor de opstandige stad was: hierdoor werd niet alleen een politiek-juridisch machtsmiddel uitgeschakeld, maar werd ook de collectieve rechtszekerheid van Gentse poorters buiten hun eigen stad aangetast. In dezelfde zin kan de verbanning uit de stad beschouwd worden, de straf die zowel in de Middeleeuwen als in de Nieuwe Tijd (tot 1750) het meest werd uitgesproken in de stedelijke criminele rechtspraak⁸⁷. Naast het doorbreken van - vooral voor de armen - levensnoodzakelijke banden met burens en verwanten werden de bannelingen vreemdelingen in hun volgende verblijfplaats, met alle gevolgen van dien voor hun juridische positie.

Armenzorg

Een differentiatie tussen poorters en vreemdelingen kan ook worden aangetroffen in het derde probleemveld waarbinnen we de interacties tussen stadsbestuur en buurten onderzoeken, namelijk het sociaal beleid. De armenzorg was sterk lokaal gebonden, aan arme vreemdelingen werd regelmatig bevolen de stad te verlaten⁸⁸. De magistraat probeerde de buurten in te schakelen in deze uitsluitingspolitiek en verplichtte de dekens vanaf 1663 regelmatig lijsten van vreemdelingen door te geven die in hun buurt waren komen wonen. Vaak werd ook voorgeschreven dat de buurt geen "willecom" van vreemdelingen mocht ontvangen zonder toestemming van het schepencollege⁸⁹. Dit alles werd niet altijd op evenveel enthousiasme onthaald. Diverse malen kloeg het stadsbestuur dat deze bepalingen niet werden nageleefd, en in latere ordonnanties werden dikwijls boetes voorzien voor het niet doorgeven van de lijsten, of voor het verzwijgen

⁸⁵ J. Decavele, "De Gentse poortertij en buitenpoortertij", in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd, Liber Amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 1981, 65-66; R. Poelman, "Misdaad", 21-23; R. Van Uytven, "Burgerrecht", 21.

⁸⁶ M. Boone, "Droits de bourgeoisie et particularisme urbain dans la Flandre bourguignonne et habsbourgeoise (1384-1585)", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, (ter perse).

⁸⁷ R.C. Van Caenegem, *Strafrecht*, 24, 103, 137-155. Tot het midden van de 18de eeuw bekleedden banstraffen 50 tot 70 % van het totaal aantal straffen. Vanaf dan werd opsluiting belangrijker, A. M. Roets, "Rudessen", 99.

⁸⁸ R. Felix, "Bedelarij in Gent in de 18de eeuw", ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit Gent, 1985-1986, 19-25.

⁸⁹ SAG, Reeks 108, 5, 13 september 1713. Hernieuwd op 28 januari 1728, 28 januari 1730, 10 november 1750 en 14 augustus 1776.

van de aanwezigheid van vreemdelingen⁹⁰. Om de dekenen te vermanen onmiddellijk hun lijsten door te geven, waren in de tweede helft van de 18de eeuw de reeds eerder vermelde voorgedrukte formulieren beschikbaar, waar enkel de naam van de deken op moest ingevuld worden⁹¹. Of deze maatregelen veel effect sorteerden is nog maar de vraag. De term "vreemdeling" is immers een ambivalente categorie, die louter een gevolg is van een classificatieproces waarvan de criteria sterk kunnen verschillen naargelang de periode en de classificator⁹². Het feit dat de controles in de eerste plaats door de buurtdeken zelf moesten gebeuren, maakte dat dit proces waarbij iemand als vreemdeling of als Gentenaar werd gecatalogeerd zich vooral in de buurt zelf afspeelde. Uit een notitieboek van de armenkamer waarin alle namen van vreemdelingen werden genoteerd die door de dekenen werden medegedeeld, blijkt dat op 212 gebuurten er in 1771 slechts 10, en in 1785 maar 30 effectief zulke namen doorgaven⁹³. De politiek van het stadsbestuur om allochtone armen de stad uit te drijven lijkt dus pas succesvol te kunnen zijn als deze ook door de buurtbewoners als storend werden ervaren⁹⁴.

Enkele aanwijzingen suggereren opnieuw dat de (ge)buurten hun rol ruimer interpreteerden, en deze een semi-autonome invulling gaven. Dekens en burenen bemiddelden meer dan eens voor steun bij officiële instanties voor armen uit hun buurt, hoewel dit eigenlijk de taak van de parochiepriester was⁹⁵. Zo vroegen de deken en de burenen van de Brabantdam in 1631 om hulp voor de weduwe Tanneke Claeyen, "dewelke gecommen is tot sulcke armoede ende miserabelen gestaethede dat sy naect ende bloot is van cleederen ende daeghelicks met haer jongste dochterken (...) honger zijn lijdende". Eerder was ze door "eenige goede lieden geassisteerd" geweest. In diverse studies wordt gewezen op het belang van reciprociteitsrelaties in buurten voor tijdelijke hulp, krediet, steun aan zieken, maar door het informeel karakter van deze transacties is het moeilijk deze

⁹⁰ SAG, Reeks 108, 5, 31 augustus 1754; SAG, Reeks 110, 7, 22 mei 1790.

⁹¹ Enkele zijn bewaard in BUG VI. Bl., III, V 6, 24 februari 1757, 18 maart 1771, 29 augustus 1785.

⁹² Vandaag worden personen met een andere nationaliteit en vooral niet-Europeanen als vreemdeling beschouwd, in de hier bestudeerde periode werden alle niet-Gentenaars die nog geen jaar en één dag in de stad woonden in principe vreemdeling genoemd. Zie over de constructie van vreemdelingen: F. Egmond, *Verkeerde Pad*, 248-256; E. Deslé, "Historici ontdekken migranten. Kritische opmerkingen bij een nieuw onderzoeksterrein", in: E. Witte (ed.), *Denken over migranten in Europa*, Brussel, 1992, passim.

⁹³ SAG, Reeks 81 (armenkamer), 578.

⁹⁴ Dergelijke remmen worden besproken door M. Dinges, "Frühneuzeitliche Armenfürsorge als Sozialdisziplinierung? Probleme mit einem Konzept", *Geschichte und Gesellschaft*, 17, 1991, 12-15.

⁹⁵ SAG, Reeks 128, 128/11, 20 augustus 1631; R. Felix, "Bedelarij", 25.

⁹⁶ C. Lis en H. Soly, *Te gek*, 127, 217 en van dezelfde auteurs "Neighbourhood social change", 11-17; J. Boulton, *Neighbourhood*, 87-98, 138, 273; M. Dinges, "Frühneuzeitliche Armenfürsorge", 20-25; G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedelden, 1750-1854*, Hilversum, 1994, 223-226.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

precies in kaart te brengen⁹⁶. Het uitoefenen van surveillerende taken gaf gebuurten en hun dekens de mogelijkheid tot het beïnvloeden van processen van sociale uitsluiting en bescherming. Bij bepaalde bedelingen konden dekens beslissen wie een toelage kreeg, en wie niet. In het kader van een liefdadigheidsactie in de winter van 1776 moesten vertegenwoordigers van het stadsbestuur "ontbieden de respectieve dekens der gebuurten, ten ynde van hun aen te weysen de huysen der arme ende noothebbende menschen"⁹⁷. Wellicht zullen diegenen die aan de normen van de buurt en de deken beantwoordden hoger op de lijst hebben gestaan dan de anderen.

Kleine conflicten

Gelijkaardige mechanismen kunnen we tenslotte ook aantreffen bij de civiele zaken en de regulering van kleine conflicten. In 1684 getuigden de deken en de bureu van de Baillestraat in het voordeel van het winkelmeisje Petronelle De Clerck in haar conflict tegen het ambacht van de kruideniers. Het ambacht weigerde om haar officieel als lid te erkennen omdat de notitie van haar tweejarige leertijd niet in de boeken van de nering terug te vinden was. De bureu verklaarden daarop dat Petronelle wel degelijk twee jaar en half bij de winkelier Simoen De Smedt "ghedient heeft voor dienstmaerte en winkeldochtere, jae heeft alles moeten gaede slaen ende derigeren tgonne in het huys ende winkel was passerende"⁹⁸. Soms deinsde men er niet voor terug in te gaan tegen de stedelijke autoriteiten zelf: in het kader van een proces van de stad tegen de ticheldekker Jan Coppejans, over door hem uitgevoerde werken, beklemtoonden zijn bureu in 1676 dat "hij is een eerlick man, hem stillekens draghen, daeghelicx werckende omme de cost te winnen, noynt gehoort hebbende eenige clachte"⁹⁹. Gezien het groot belang dat in de toenmalige rechtspraak aan getuigenissen werd gehecht¹⁰⁰, moet het belang van de beslissingen die de deken en de gebuurte namen om voor of tegen een buurtbewoner te getuigen niet onderschat worden. Niet voor alle personen nam men het op, en sommigen werden zelfs gestigmatiseerd door het afleggen van negatieve getuigenissen of het verspreiden van geruchten. Van de kleermaker Jan Crommelynck verklaarde de deken aan de armenkamer dat deze al zijn steungeld opdronk, en dat zijn vrouw en kinderen honger leden¹⁰¹. Om diverse redenen hadden Gentenaars er dus belang bij om hun reputatie en hun relaties met de bureu te onderhouden.

⁹⁷ SAG, Reeks 110, 5, 29 januari 1776.

⁹⁸ A.R.A., GRS, 178, 22 april 1684.

⁹⁹ SAG, Reeks 347 (Stadsprocessen) C, 3, 9 november 1674.

¹⁰⁰ L. Th. Maes, *Vijf eeuwen*; R.C. Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 169, 181-193.

¹⁰¹ R. Felix, "Bedelarij", 108.

Conclusie

Het leven in een Gentse straat had belangrijke implicaties, en dit zowel in financiële als symbolische termen. Van leden van een buurte werd in de 17de en 18de eeuw verwacht dat ze regelmatig geld gaven bij overtredingen of overgangsrituelen van personen, aan vast tarief, én, occasioneel en naar draagkracht, voor het financieren van de van hogerhand opgelegde taken als de nachtwacht, het inkwartieren van soldaten en het repareren van de straten. Algemeen was elke buurtbewoner verplicht om enkele collectieve normen te respecteren. Verplichtingen als persoonlijke aanwezigheid bij het bewijzen van de "laatste eer" bijvoorbeeld kostten tijd. Wie deze overtrad kon beboet worden door de deken. Meer welvarenden konden tot dit dekenschap verkozen worden, een taak die heel wat tijd opeiste. Omgekeerd waren er ook voordelen verbonden aan de buurtverhoudingen. Het wonen in een straat en een buurt creëerde de mogelijkheid tot het opbouwen van diverse vormen van sociaal kapitaal die konden gemobiliseerd worden in minder gunstige sociale en/of juridische omstandigheden. Naast solidariteitsbanden op basis van beroep, familie of vereniging konden buurtrelaties door "gewone Gentenaars" aangewend worden om de touwtjes aan elkaar te knopen op moeilijke momenten, of om onderlinge conflicten te regelen zonder inmenging van de stedelijke rechtspraak. Daarbij kon het institutionele kader van de buurt functioneren als een mogelijk hulpmiddel om andere machtscentra te benaderen of te beïnvloeden, een medaille met twee kanten. Een vraag tot steun aan de armenkamer kon gestoffeerd worden met een verklaring van de deken. In een conflict met een ambacht, met de pastoor, de baljuw of het stadsbestuur kon de buurt een van haar belaagde bewoners beschermen.

Wanneer "kosten" en "baten" tegen elkaar worden afgewogen, wordt het duidelijk dat het resultaat van deze "berekening" sterk kon verschillen naargelang de sociale positie van diegene die de som maakte¹⁰². Zo droegen meer welvarende buurtbewoners zeker na 1671 de grootste financiële last voor de collectieve taken. Rijkere Gentenaars hadden het sociaal kapitaal dat in buurten kon gegenereerd worden doorgaans niet onmiddellijk nodig, zij beschikten vaak over andere middelen of contacten. Dit lag anders voor hun minder welvarende stadsgenoten. Bewoners van bescheiden huisjes betaalden minder huisgeld, maar hadden meer behoefte aan onderlinge steun binnen reciprociteitsrelaties, aan krediet in de buurtwinkels¹⁰³ en aan een zekere rechtsbescherming bij eventuele misstappen. Daarenboven bood de politieke steun van het stadsbestuur de mogelijkheid tot het onttrekken van middelen aan rijkere bureaus voor gemeenschappelijke doeleinden. Zo beschouwd bieden de relaties in de Gentse

¹⁰² Ook geargumenteed door C. Lis en H. Soly, "Neighbourhood social change", 18 en volgende.

¹⁰³ Zie de stimulerende opmerkingen van C. Muldrew, "Interpreting the Market: the Ethics of Credit and Community Relations in Early Modern England", *Social History*, 18, 1993, 163-183, vooral 177-179.

GEBUURTEN IN GENT (17DE-18DE EEUW)

buurten mogelijk nieuwe perspectieven op de veelbesproken (vooral 18de-eeuwse) terugtrekking van hogere sociale groepen uit het stedelijk gemeenschapsleven en in de privé-sfeer¹⁰⁴.

Naast de sociale aspecten van het buurtleven moet ook aandacht besteed worden aan de interacties van de buurtschappen met de lokale politiek. De buurtschappen vormden een onderdeel van de "civiele maatschappij" die enerzijds als verdedigingsbuffer konden optreden tegen diverse machtscentra, en anderzijds door deze politieke knooppunten strategisch gebruikt konden worden voor allianties, coalities en conflicten. Noch de relaties binnen buurten, noch de verhoudingen die de buurtschappen aangingen met het stadsbestuur kunnen voor heel het Ancien Régime op een tijdloze manier worden geschetst. Vooral in de loop van de 17de eeuw zal de politieke druk op de gebuurten toenemen. Om een reeks maatschappelijke taken te verdelen die de stadskas niet meer kon financieren werd de asymmetrische relatie tussen gebuurte, deken en stadsbestuur door de laatstgenoemde partij aangehaald vanaf het midden van de 17de eeuw. Deze toenemende interactie sorteerde een hele reeks effecten op het buurt- en straatleven. Ten eerste werd de gebuurtestructuur opgelegd en geïnstitutionaliseerd over het hele grondgebied van de stad. Ten tweede kreeg de rol van de deken een nieuwe betekenis. Vooral na 1671 werden de dekens in toenemende mate intermediaire figuren tussen stadsbestuur en buurt. Ten derde genereerde de druk van boven af een groot aantal nieuwe conflicten over de verdeling van de lasten die werden opgelegd, vooral met geprivilegieerde en meer welvarende buurtbewoners. Ten vierde bevorderde het feit dat de magistraat bepaalde taken aan de buurten toebedeelde processen van interactie, onderhandeling en wederzijdse toeëigening, waarbij een zekere manoeuvreerruimte werd gecreëerd. Op een aantal terreinen van het maatschappelijk leven slaagden buurten er op deze manier in een zekere invloed te verwerven. Deze invloed verliep uiteraard binnen ongelijke machtsverhoudingen en was niet voor elk besproken terrein even sterk. Toch kan er voor Gent niet absoluut gesteld worden dat de activiteiten of de samenhang van de buurten noodzakelijk verzwakten als de stedelijke overheid zich sterker met de buurten bezig hield¹⁰⁵. Evenmin kan het aanhalen van de relatie tussen stadsbestuur en buurtbewoners eenvoudig gezien worden in termen van meer of minder "autonomie". Eerder moet dit gezien worden als een proces van dynamische vervlechting binnen ongelijke machtsverhoudingen, als een lokale vorm van "bargaining", waarbij zowel lasten en taken werden opgelegd als nieuwe kansen voor toeëigening gecreëerd.

Deze bevindingen suggereren dat enkele traditionele voorstellingen uit de

¹⁰⁴ D. Garrioch, *Neighbourhood*, 169-182, 190, 202, 257.

¹⁰⁵ Vergelijk met Leiden en den Haag, volgens H. Roodenburg, "'Freundschaft', 'Brüderlichkeit' und 'Einigkeit': Städtische Nachbarschaften im Westen der Republik", in: T. Dekker, P. Höher, P. Post en H. Siuts (eds.), *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland*, Münster, 1991, 19. Mogelijk verklaart een sterkere fiscale positie waarom lokale autoriteiten in de Noordelijke Nederlanden nauwer betrokken lijken te zijn bij de keuze van de buurtbestuurders en bij het reinigen van de straten.

politieke en juridische geschiedenis van het vroegmoderne Gent aan nuancering toe zijn. In de late Middeleeuwen werd de Arteveldestad politiek gekenmerkt door een institutioneel verankerd systeem van formele vertegenwoordiging van brede lagen van de bevolking via "associatieve participatie"¹⁰⁶. Tegelijk was de rechtszekerheid van de poorters gewaarborgd door een hele reeks formeel vastgelegde rechten. Het opleggen van de *Concessio Carolina* in 1540 door Karel V is echter steeds voorgesteld als een radicale en volledige breuk. De politieke macht van de ambachten in de vertegenwoordigende "Collatie" werd gebroken, en in het strafrecht werd tegelijk een evolutie naar een grotere willekeur vastgesteld. Na de kortstondige opflakking tijdens de Calvinistische republiek zou de Arteveldestad in de door absolutisme en centralisering gekenmerkte 17de en 18de eeuw definitief onderworpen zijn. In deze visie wordt terecht gewezen op het belang van institutionele configuraties, maar gaat men enigszins voorbij aan de complexiteit van concrete problemen in de dagelijkse lokale politiek. Straten moesten nu eenmaal onderhouden worden, misdadigers moesten worden opgespoord, armen geholpen of gecontroleerd en conflicten over tussenmuren geregeld. Gedurende het grootste deel van de hier behandelde periode beschikte het stadsbestuur niet over de financiële, administratieve of politieke middelen om deze taken volledig op zich te nemen. De participatie van het bredere pubiek was daarom noodzakelijk. Dit noopte de magistraat tot het voeren van een omzichtige onderhandelingspolitiek, waarbij compromissen gesmeed moesten worden en allianties aangegaan¹⁰⁷. Zo ontstonden informele politieke mogelijkheden tot beïnvloeding, participatie en toeëigening. In de tweede helft van de 17de eeuw was dit de kracht van de gebuurten. In de late 18de eeuw stegen de accijnsinkomsten, werd het lokaal bestuur hervormd en een politieapparaat opgericht. De magistraat kreeg naast de gebuurten de beschikking over een reeks andere politieke kanalen, en "bureaucratiseerde" haar contacten met de deken via voorgedrukte formulieren. Dit verkleinde wellicht zowel de persoonlijke manoeuvreerruimte van de deken als de invloed van de buurten. Ondertussen onderging het Gentse stadsbestuur zelf sterke druk van de centrale overheid. Als we de lokale Gentse verhoudingen vergelijken met die in andere steden in de Zuidelijke Nederlanden, kunnen zowel verschillen als overeenkomsten aangeduid worden. Indicaties voor het bestaan van formele buurtorganisaties in de Nieuwe Tijd zijn er vooralsnog alleen voor Oudenaarde, Dendermonde en Kortrijk¹⁰⁸. Toch zijn er in de relaties tussen stedelingen en stadsbestuurders ook

¹⁰⁶ W. Prevenier en M. Boone, "De steden van de Zuidelijke Nederlanden", 34-40; M. Boone "Omzien", 32-37.

¹⁰⁷ H. Deceulaer, "Stadsbestuur en buurtbewoners". Zie ook L. Bogaers, "Een kwestie van macht? De relatie tussen de wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw", *Volkskundig Bulletin*, 11, 1985, 113, 123; C. Friedrichs, "Urban Politics and Urban Social Structure in Seventeenth-Century Germany", *European History Quarterly*, 22, 1992, 198.

elders mogelijkheden tot toeëigening en beïnvloeding. Het onderhoud van de straten werd meestal afgewenteld op de huiseigenaars, en het wacht lopen werd georganiseerd in stedelijke milities met een brede recrutering. Onder andere door de structurele tekorten in de stedelijke financiën kwamen spanningsvelden rond het verdelen van financiële lasten in quasi alle steden voor en gaven ook daar aanleiding tot het aangaan van conflicten, allianties en compromissen¹⁰⁹. Daarenboven bleven in de meeste Zuid-Nederlandse steden in tegenstelling tot Gent wel representatieve organen bestaan, net als het recht van de poorters om door hun eigen schepensbank gevonnist te worden¹¹⁰. De interacties met formele en informele sociaal-politieke netwerken van andere semi-autonome instellingen als ambachten, stedelijke milities en wijkorganen lijkt dan ook een veelbelovend onderzoeksterrein te vormen¹¹¹. Het micro- en macroniveau dient hierbij in de mate van het mogelijke verbonden te worden¹¹². De evolutie van de relaties binnen een buurt kunnen niet begrepen worden zonder de politieke interventies van de magistraat, die op haar beurt door de sociaal-economische en politieke macro-ontwikkelingen van de Zuidelijke Nederlanden werden beïnvloed. Omgekeerd kunnen de verhoudingen in een stad of de praxis van een stadsbestuur niet eenvoudig beschouwd worden als een afgeleide van deze macroprocessen: interacties op microniveau kunnen immers vorm geven aan specifieke lokale vormen.

¹⁰⁸ Misschien werden de buurten in Oudenaarde en Dendermonde gemodelleerd naar die in Gent, J. Broeckaert, "De gebuurten van Dendermonde", *Gedenkschriften van de oudheidkundige kring van de stad en het land van Dendermonde*, 2de reeks, XII, 1906, 311-324; H. Soly, "Openbare feesten in Brabantse en Vlaamse steden", in: *Het openbaar initiatief*, 616, 621, 624; D. Dendooven, "Opstootjes in Kortrijk, 1ste helft 18de eeuw" (onuitgegeven paper, VUB 1993), p. 8 en passim.

¹⁰⁹ Zie B. Blondé, "De saneringspogingen van de Bosche stadsfinanciën in de eerste helft van de 16de eeuw: spiegel van een politieke, sociale en economische realiteit", *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 44, 1990, 65-75 en K. van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven*, Kortrijk-Heule, 1994, passim.

¹¹⁰ R. Van Uytven, "Burgerrecht", 20-24.

¹¹¹ Zie voor ambachten: C. Lis en H. Soly (eds.), *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen 1500-1800* Brussel, 1994, passim.

¹¹² Besproken door M. Prak, "Nieuwe sociale geschiedschrijving", 147-148 en L. Hollen Lees, "The challenge", 12-14.

ARBITRAGE BIJ GESCHILLEN TUSSEN LEDEN VAN DE GENTSE KAMER VAN KOOPHANDEL IN DE ACHTTTIENDE EEUW

P. Lenders

In 1729 hebben Gentse kooplieden de erkenning van overheidswege bekomen van hun "Generaliteyt van Kooplieden" als Caemere van Commerce, d.i. Kamer van Koophandel. Reeds in de zeventiende eeuw hadden zij daartoe heel wat stappen ondernomen, ook bij de toenmalige Franse bezetter. Die waren echter allemaal zonder resultaat gebleven. Na het Barrièretraktaat was de drukte rond de koloniale onderneming van de Oostendse Compagnie voor hen gunstig uitgevallen: zij hadden te Gent en te Brussel gehoor gevonden¹.

De Kamer werd voortaan door de Brusselse regering en door de Gentse magistraat aanvaard als beroepsvereniging van zakenlieden, die representatief was voor de groothandel van de stad, voor de niet-corporatieve nijverheid en voor het vervoer en als orgaan dat aan de overheid nuttige economische informatie kon bezorgen. In deze functie heeft de Kamer heel wat invloed uitgeoefend op de ontwikkeling van het zakenleven en van de verkeersinfrastructuur. Men denke daarbij aan haar rol bij de aanleg van de Coupure, aan de zorg voor de Sassevaart, de nieuwe oriëntaties van de fiscaliteit, regelingen betreffende de makelij en het wisselverkeer, het reizigersvervoer naar allerlei steden met een vast uurrooster enz. Een van hen, koopman Joseph de la Ville de Roux, bood de regering zelfs fl.2000, indien zij in de Middellandse Zee twee fregatten ter bescherming van de eigen handelsvloot wilde onderhouden². De Kamer van Koophandel richtte daarbij een commercie-academie op voor hoger handelsonderwijs, opende een handelsbeurs, liet een douanevrije opslagplaats bouwen en kwam vanaf 1768 regulerend tussen in de arbeidsvoorwaarden van

¹ Zie *Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, (verder OPBA) dl. IV, Brussel, 1877, p. 278-280 en 529-530 en H. VAN HOUTTE, *Chambres de commerce et tribunaux de commerce en Belgique au XVIIIe siècle. Contribution à l'histoire économique et juridique, Handelingen van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde van Gent*, X (1910), p. 1-71. P. LENDERS, *De eerste Kamer van Koophandel te Gent (1729-1795)* en de opkomst van de ondernemende burgerij, in P. LENDERS ed., *Het einde van het Ancien Régime in België (Standen en Landen*, 93) Kortrijk, 1991, p. 183-229. P. LENDERS, *De Kamers van Koophandel in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime*, in *Tussen beleid en belang. Geschiedenis van de Kamers van Koophandel in België (17e-20e eeuw)*, Brussel, 1995, p. 9-31.

² Secretariaat voor Staat en Oorlog (Algemeen Rijksarchief te Brussel) 1960, verzoekschrift van 9 oktober 1785 en 2150, protocol van 21 december 1782.

dokwerkers, bouwvakkers en andere corporatieve en niet-corporatieve arbeiders.

Een van haar belangrijkste desiderata was de oprichting van een rechtbank van koophandel, zoals men die in Frankrijk bezat. Zij moest uit zakenlieden samengesteld zijn die op de hoogte waren van handsgewoonten, van vervoers- en verzekeringscontracten, van krediet en giraalverkeer en tevens warenkennis bezaten. Hun verzoeken botsten echter op het onverbiddelijk verzet van de Gentse magistraat en van de Brusselse Raad van Financiën en Geheime Raad. Allen vonden dat zakenlieden totaal onbevoegd waren inzake rechtspraak, ook in handelszaken. Zij kenden immers niets van wetgeving en proceduregels en werden daarbij onbekwaam geacht onpartijdig te oordelen over standsgenoten, die hun gelijken, klanten of vrienden waren³.

De Kamer van Koophandel stelde daartegen: "*Nous croyons que chacun est le meilleur juge dans sa propre vocation. Ainsi les échevins de la Keure, étant d'une toute autre profession, ne pourront être fâchés d'être déchargés d'une branche de leur surcharge par ceux qui en ont une connaissance d'autant plus vive qu'elle est domestique*"⁴.

De Kamer zette dan ook heel aggressief een plan op om een eigen rechtbank te bekomen. Zo werd in 1769 in hun vergaderingen een ontwerp tekst voor een handelsrechtbank klaar gemaakt. Het voorstel werd echter door de Raad van Financiën even kordaat afgewezen. In 1781 en 1782 gebeurde hetzelfde. Dan kwam de afwijzing van de Geheime Raad. De verschillende dicasteria van de Brusselse regering waren dus duidelijk gelijkgezind in hun houding en verzet. De enige uitweg die men te Brussel zag om uit de impasse te geraken was de benoeming van meer zakenmensen in de magistraat. Die konden desnoods hulp bieden om met meer competentie over handelszaken te oordelen.

Men weet dat Jozef II de oprichting van rechtbanken van koophandel, ook consulaire rechtbanken geheten⁵, genegen was. Op 4 juli, nog tijdens zijn

³ Voor het voorstel van 1769 zie Algemeen Rijksarchief te Brussel: Raad van Financiën, 4328 en voor dat van 1781 en vlg. jaren: Geheime Raad, Oostenrijkse periode, (verder GR) 1152/B en H. VAN HOUTTE, o.c., p. 26-29. DERIVAL, *Le voyageur dans les Pays-Bas autrichiens ou lettres sur l'état actuel de ces pays*, IV, Amsterdam, 1782, p. 141 getuigt van de nood aan een expeditieve handelsrechtbank te Gent.

⁴ GR 1152/A en B: Verzoekschrift van de Gentse Kamer van Koophandel s.d. en *Mémoire touchant l'établissement des chambres consulaires aux Pays-Bas*. Zie ook Stadsarchief Gent, 113, portefeuille 3.

⁵ De term consulaire rechtbank is niet alleen in het Frans, maar ook in het Nederlands gebruikelijk. Hij klimt op tot een instelling van de middeleeuwse steden. Consuls van vreemde naties mochten er in handelsgeschillen van hun landgenoten tussenkomen en in kortgeding een vonnis vellen. Men zal zich ook nog herinneren dat in ons land de rechtbanken van koophandel tot voor een kwart eeuw nog uitsluitend

DE GENTSE KAMER VAN KOOPHANDEL

bezoek aan de Nederlanden, verklaarde de Geheime Raad zich echter resoluut gekant tegen een dergelijke, vlotte procedure. Een rechtbank van koophandel betekende immers een inbreuk op de jurisdictie van de stedelijke magistraten. Het was een nieuw argument, maar maakte Jozef II razend! Hij had al geen hoge dunk van de inzet en de werklust van zijn Brusselse administratie. Nu kwam er nog bij dat zij onwillig was.

Toch hield de Geheime Raad vol in stil verzet. Dit zou drie jaar lang duren totdat de keizer haar uitdrukkelijk aanzegde wat zij als advies moest geven dat nl. voor handelszaken tribunalen met kooplieden in de rechterlijke functie wel zinvol waren. Jozef II legde haar dan tevens tegen haar zin meteen op, een wet over organisatie, werkwijze en bevoegdheid van dergelijke rechtbank op te stellen. Ze moest eveneens het Comité voor de Zeehandel⁶ op de hoogte stellen, het ministerieel orgaan dat vanaf 1781 de regering moest adviseren inzake zeevaart, handels- en douaneaangelegenheden, consulaire vertegenwoordiging, betrekkingen met de jonge Verenigde Staten van Amerika e.d. Het handelsvolume was tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog (1776-1783) immers erg toegenomen en ook de betekenis van de Gentse Kamer van Koophandel was sterk gegroeid, zo zelfs dat in 1783, bij de vernieuwing van de stadsmagistraat, heel wat meer zakenlieden in het college van de Keure opgenomen werden, o.m. de voorzitter van de Kamer, Macqué. De Geheime Raad had aanvankelijk gedacht op die manier haar standpunt en verzet definitief te kunnen realiseren, maar de keizer vond het onvoldoende en eiste toch van de Raad de instelling van een echte rechtbank van koophandel voor te bereiden, nu niet alleen meer voor Gent maar ook voor andere grotere steden.

De Raad moest nu wel de Gentse Kamer consulteren en er een navraag doen naar de desiderata en inzichten, die bij vroegere besprekingen in haar schoot naar voor gebracht waren. Zij werkte er onder leiding van raadsheer Bruno Sanchez d' Aguilar drie jaar aan. Het werd een mooie tekst, die in het archief van de Geheime Raad berust en weleer door Hubert Van Houtte gepubliceerd werd⁷. Wegens het verzet tegen de reorganisatie van de rechtsple-

samengesteld waren uit zakenlieden. Alleen was er steeds vanwege de magistratuur een juridische raadsman aanwezig, referendaris geheten. Cfr. H. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 20-23 en ook GR. 1152.

⁶ J. DEVOS, Comité voor de Zeehandel (1781-1786), in E. AERTS e.a., *De centrale Overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden*, Brussel, 1994, p. 799-802.

⁷ H. VAN HOUTTE, *o.c.*, p. 39-71. De tekst zelf vindt men in GR 1152. In het memorandum, dat deze tekst voorafgaat, werd ter verantwoording van de nieuwe rechtbank een beroep gedaan op een oude rechtsregeling in handelszaken in 1458 voor Vlaanderen voorzien. Zij maakte om reden van vlugge verwerking der geschillen een hoger beroep in handelszaken zo goed als onmogelijk en luidde: "*Scavoir faisons que Nous, les choses dessusdictes considérées & mesmement comme dict est cy dessus, nostredict pays de Flandres de toute anchienneté est pays coustumier, fondé totalement*

ging in 1787 werd zij tijdens het Ancien Régime nooit uitgevaardigd. Zij was immers als uitzonderingsinstelling gedacht naast de nieuw-voorziene gewone gerechtelijke organisatie, die in 1787 ingevoerd werd maar daarna moest opgeheven worden.

Alhoewel de oprichting van een consulaire rechtbank vroeger nooit uit de startblokken geraakt was, hadden de zakenlieden wel via hun Kamer een arbeidstribunaal mogen oprichten. Dat leek voor de overheid van toen minder belangrijk te zijn. Het sociale moest immers geregeld worden “à l'avantage du commerce”. Men mocht daar “*sommairement et sans figure de procès*” - en dus ook zonder mogelijkheid van enig hoger beroep - beslissen over geschillen betreffende lonen, diensturen en arbeidsprestaties. Was het een compensatie of werd het als invulling van een nieuwe nood gezien⁸? Vreemd genoeg is er voorsnog geen spoor van protest gevonden vanwege de corporaties.

Meer leek aanvankelijk niet te kunnen. Toch blijft er verder nog enige onzekerheid bestaan: heeft de Kamer voor 1781 niets mogen doen in de richting van een meer zakelijke beslechting van handelsgeschillen? In een brief die de eerste raadspensionaris van de stad, Lieven Corthals (+1785), op 24 september 1783 aan geheim raadsheer Bruno Sanchez d' Aguilar richtte, raakte hij dit thema aan. De brief behandelde in eerste instantie de ontwikkeling van de dysenterie-epidemie in het Gentse correctiehuis en in een instelling voor armen. De raadsheer was immers in de Geheime Raad belast met de zorg voor de volksgesondheid. In dezelfde brief behandelde de pensionaris echter nog twee andere problemen, die de Brusselse hoge ambtenaar ter harte gingen: de vrijheid van het vervoer over de binnenwateren door de algemene afschaffing van het lastbreken en het project over de rechtbanken van koophandel. In verband met dit laatste schreef hij het volgende:

“Comme vous avez bien voulu me dire qu'il est question d'établir des chambres consulaires dans les endroits commerçants, je crois devoir vous informer que le premier échevin de Gand est autorisé par une disposition de feu Son Altesse Royale à former un tribunal en étant requis pour juger les affaires de commerce. D'après cette disposition il lui est ordonné de choisir deux jurisconsultes et trois négociants, qui jugent les procès et leurs sentences s'exécutent au nom du magistrat de la Keure de

sur l'arivage des marchans estraingiers, maïstres des nefz, & maronniers quy de tous royaumes christiens y appliquent & arrivent par mer & sur le faits & exercice de la marchandise, qui y est exercée plus abondamment qu'ailleurs quelque part que ce soit, comme chascun sait.....ordonnons par ces présentes que d'oresnavant il ne soit licite à aulcun d'appeler des sentences, jugemens & appointemens interlocutoires... sy la partie appellante n'est telement grevée que le grief ne puyst estre réparée en difinitieve & que ceulx quy feront telles appellations frivolles ne facent à recevoir comme appellans” in Placcaeten van Vlaenderen, I, Gent, 1559, p. 74.

⁸ OPBA XII, p. 108, noot 1 en p. 247. Stadsarchief Gent: 533/44.

cette ville. Je sais cela pour y avoir assisté différentes fois"⁹.

Het lijkt een betrouwbare informatie, afkomstig van een zeer actieve en competente pensionaris. Men kan eruit opmaken dat de stad Gent reeds voor de dood van landvoogd Karel van Lotharingen (4 juli 1780) en met zijn instemming een soort besognekamer bezat, *tribunal* geheten, met als opdracht te beslechten in handelsbetwistingen. Het aanzeggen van een zitting hoorde allicht tot de attributies van de handelskamer na ruggespraak met de voorschepen, die daartoe moest aangezocht worden. De organisatie en het voorzitterschap ervan hoorden tot de taak van de voorschepen, die ook de magistraat voorzat. Hij moest daarvoor een beroep doen op vijf interveniënten: drie zakenlieden en twee juristen. Een pensionaris van de stad trad klaarblijkelijk op als griffier. Tot nog toe vonden wij in het Gentse stadsarchief geen spoor van deze rechtspraak. Ook de *Recueil des ordonnances des Pays-Bas* vermeldt de oprichting niet zoals daarin ook geen spoor te vinden is van het hierboven aangemerkte arbeidsgerecht. Zo blijft de vraag: wat is dit voor een tribunaal geweest, dat noch een gewone schepenbank noch een rechtbank van koophandel was en toch mocht "*juger les affaires de commerce*"?

In zijn *Mémoire touchant l'établissement des chambres consulaires* brengt raadsheer d'Aguilar een antwoord. De Kamer van Koophandel van Gent, zo leest men daar, bezat een arbitrage-instelling voor het beslechten van de onderlinge geschillen van haar leden. Zij was dus ook op dit gebied erg creatief geweest. Klaarblijkelijk bevatte de akte van toetreding tot de Gentse Handelskamer een z.g. arbitraal beding of compromissoire clause betreffende het aanvaarden van scheidsrechters bij geschillen die tussen de leden onderling gerezen waren. Er zal ook wel bij gestaan hebben hoe deze scheidsrechters - zakenlieden en juristen - moesten aangeduid worden. In elk geval liet zo'n formule toe vlug te werken, er de nodige deskundigheid bij te betrekken en de kosten te beperken. Het was daarbij heel verstandig geweest een beroep te doen op juristen, die leden van de magistraat konden zijn, en het exequatur of ten uitvoerlegging van de beslissing der arbiters aan de voorzitter van de stadsmagistraat toe te vertrouwen. Zo was ook de stedelijke overheid die zo jaloers aan haar rechtsmacht hield, bij de zaak betrokken. Het was tevens een efficiënte oplossing bij gebrek aan een consulaire rechtspraak, waarvan de vonnissen ten aanzien van de uitvoering steeds een afdwingbaar karakter hadden. Zij ging niet uit van de overheid, maar die werd er wel maximaal bij betrokken. De formule is wellicht blijven voortbestaan tot in 1795.

Zo heeft de opkomende burgerij van Gent zich via haar Kamer van Koophandel langs twee zijden sterk gemaakt of ingedekt: een eerste instelling, een echte rechtbank, moest haar met gezag wapenen tegenover haar werknemers en een andere via afspraken en vrij aanvaarde onderlinge verplichtingen de groep wapenen tegenover onderlinge twisten.

⁹ GR 1229 A.

DE RESURRECTIE VAN JACOB VAN ARTEVELDE IN DE 19DE-EEUWSE GENTSE ARBEIDERSBEWEGING. OVER HET VERLANGEN NAAR 'DE GROTE MAN'¹

Opgedragen aan Guy Vanschoenbeek (10-III-1953 - 10-XII-1996),
"een inspirerende vakgenoot, met het accent op het genieten van het vak"

Gita Deneckere, Postdoctoraal onderzoeker FWO (RUG)

In dit artikel staat een imaginaire Arteveldefiguur centraal, niet de échte Jacob Van Artevelde. Uitgangspunt is het frappante feit dat de naam Jacob Van Artevelde herhaaldelijk opduikt in de context van het Gentse arbeidersprotest in de 19de eeuw, dat het voorwerp vormde van mijn doctoraatsonderzoek.

Vooreerst dient beklemtoond dat dit geen studie is van de Arteveldefiguur in de Vlaamse beweging. Het ligt voor de hand dat Jacob Van Artevelde een geknipt personage is om als voorloper te fungeren in de Vlaamse strijd tegen de Franse onderdrukking: het is een bekend gegeven dat hij door een reeks flaminganten - van Hyppolite Van Peene en Hendrik Conscience over Paul de Mont tot Cyriel Verschaeve - gerecupereerd is als de belichaming van de Vlaamse vrijheidsstrijder. Het onderwerp van dit artikel - de prominente plaats van de Arteveldefiguur in de Gentse arbeidersbeweging - is minder bekend en ook moeilijker vast te pakken, misschien omdat de socialistische intellectuelen minder met het verleden bezig waren en zijn dan de flaminganten en er hoe dan ook minder over geschreven hebben.

¹ Dit is de tekst van een lezing, gehouden op 30 november 1996 voor de ledenvergadering van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent. Met dank aan em. prof. dr. R.C. Van Caenegem die het onderwerp suggereerde en mij op die manier in de gelegenheid stelde een problematiek die zich in de marge van mijn doctoraatsonderzoek bevond beter uit te werken. Tevens dank ik Jan Art, Jeroen Deploige, Filip Geerardyn en Cateau Robberechts, leden van een cartel rond 'Geschiedenis en psychoanalyse' voor de vruchtbare gedachtenwisselingen tijdens de afgelopen maanden.

1. *The hero exists in the mind, outside history* of de ontzieling van de geschiedenis

1.1. Bedenkingen bij een demythologiseringsproject

Het eerste aanknopingspunt voor mijn uiteenzetting is het redelijk ophefmakend en zeer succesrijk boek onder leiding van ULB-historica Anne Morelli over de grote mythen van de geschiedenis van België. Het is een schoolvoorbeeld van de tendens tot demythologisering die we in de actuele geschiedschrijving aantreffen. Anne Morelli positioneert zich radicaal, zelfs een beetje meedogenloos in een debat dat volgens sommigen veel gecompliceerder is dan zij wil doen geloven. Morelli gaat uit van de verwevenheid tussen geschiedschrijving en politiek, tussen geschiedschrijving en macht. Sinds jaar en dag hebben historici hand- en spandiensten verleend aan machthebbers en politici, tot meerdere eer en glorie van diezelfde machthebbers en politici. Dat was met name het geval in de context van het 19de-eeuwse nationalisme en daarover handelen de meeste bijdragen in het boek. De geschiedenis werd geïnstrumentaliseerd in functie van de nationale droom. Het nationaal verleden werd niet zozeer ontdekt, maar 'uitgevonden' (en verzonnen) door de 19de-eeuwse geschiedschrijvers. De middeleeuwse helden waren in dat project natuurlijk dankbare slachtoffers. Men kon lustig de gaten in de bronnen opvullen met de eigen fantasie. Schimmige figuren uit de 14de eeuw, zoals Van Artevelde, werden als illustere voorvadersen de identificatiefiguren van een nieuwe tijd en werden gekneed in functie van de actuele politieke noden².

Sindsdien is heel wat veranderd, zowel op het gebied van het instrumentarium en de finaliteit van de historiografie, als op politiek gebied. Het effect van die veranderingen is dat van de vaderlandse geschiedenis van weleer niet veel meer heel blijft. Anne Morelli's boek pretendeert dan ook niet een nieuwe visie te brengen, maar is een soort synthese van wat in de loop der jaren zoal gedeconstrueerd is aan nationale mythen. Voor haar is de opdracht van historici klaar en duidelijk: zij moeten geen mythen creëren of voeden, maar die mythen aan de werkelijkheid toetsen en (dus) doorprikken. Geen enkele rechtgeaarde historicus zal dat betwisten. Maar ... er is een grote maar ... die ik zal proberen te illustreren aan de hand van de Artevelde mythe in de 19de eeuw.

We weten dat de romantische 19de eeuw teruggreep naar de 14de eeuw, een roemrijke periode voor onze contreien, waar grote mannen als Jan Breydel en Pieter De Coninck, Zannekin en Jacob Van Artevelde een hoofdrol speelden. Van Artevelde was een ietwat raadselachtig figuur waarover niet zodanig veel bronnen opheldering verschaffen, wat dus veel projecties toelaat. Het feit dat zijn triomf van korte duur was en hij later vermoord werd, droeg ongetwijfeld bij tot

² MORELLI A., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië*. Berchem, 1996, pp. 7-20.

zijn heldenstatus en martelaarschap³. Voor de 19de-eeuwse historicus was hij ongetwijfeld een figuur die tot de verbeelding sprak; zijn heldendaden werden verheerlijkt en geroemd. Voor sommigen incarneerde Van Artevelde de opstand van de gewone man en was hij een democraat-avant-la-lettre die op het volk steunde en de economische crisis omhoog.

Men zou de 19de-eeuwse Artevelde historiografie in hoge mate als anachronistische omgang met een episode uit het middeleeuwse verleden kunnen bestempelen. Recent historisch onderzoek plaatst Jacob Van Artevelde niet langer centraal, maar de context waarbinnen hij kon doen wat hij gedaan heeft: een context van sociaal-economische crisis, internationale spanningen en een machtsvacuüm op lokaal vlak. Het belang van het historisch personage wordt gerelativeerd door de nadruk te leggen op de sociaal-economische structuren en politieke omstandigheden⁴.

In 'De grote mythen van de geschiedenis van België' gaat één van de hoofdstukken uiteraard over Jacob Van Artevelde⁵. Wat we hier leren is niet nieuw, er zijn reeds grondiger studies aan dit onderwerp gewijd, zoals we verder zullen zien. De auteur, Sophie Rottiers, heeft zich in de behandeling van de Artevelde mythe laten inspireren door David Nicholas, een Amerikaans historicus die in 1988 *The van Artevelde's of Ghent. The varieties of vendetta and the hero in history* publiceerde. Nicholas is in het genoemde boek op zijn zachtst gezegd zeer kritisch voor Van Artevelde. Hij is een geavoueed revisionist, die niet onder stoelen of banken steekt dat hij korte metten wil maken met de Artevelde mythologie, meer bepaald daar waar Artevelde als een democraat-avant-la-lettre wordt voorgesteld. Nicholas hangt een heel ander beeld op van Van Artevelde, dat er grosso modo op neerkomt dat de 19de-eeuwse volksheld een uitermate cynisch demagoog was, een berekende en bloeddorstige machtswellusteling, een wrede opportunist, die schanddaden en moorden op zijn geweten had waar hij niet de minste wroeging over toonde. Hij was geen volksvertegenwoordiger in de letterlijke betekenis van het woord, maar hij gebruikte de massahysterie in zijn eigen persoonlijk voordeel, onder meer om enkele patriciërs, waarmee hij nog een eitje te pellen had, een kopje kleiner te maken. Volgens Nicholas is een bepaalde historiografie stekeblind voor de 'gebreken' van Van Artevelde. Men wil hem niet kennen zoals hij echt was. Hij besluit zijn studie met het intrigerende zinnetje: *The hero exists in the mind, outside history*⁶.

Nicholas koestert dus een opvatting van de geschiedenis, waarin objectiviteit en

³ Ook het feit dat geen authentieke afbeeldingen van Van Artevelde bewaard zijn, was wellicht bevorderlijk voor de vergoddelijking die zijn deel was tijdens de 19de eeuw.

⁴ Zie b.v. de synthese van PREVENIER W., BOONEM., De 'stadstaat'-droom. In: DECAVELE J. (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*. Antwerpen, 1989, pp. 85-87.

⁵ ROTTIERS S., Jacob van Artevelde, de Belgische Willem Tell? In MORELLI A., *op. cit.*, pp. 77-93.

⁶ NICHOLAS D., *The van Artevelde's of Ghent. The varieties of vendetta and the hero in history*. Ithaca, 1988, p. 198.

subjectiviteit zeer duidelijk van elkaar te scheiden zijn. Het is de taak van de historicus om de echte objectieve geschiedenis, die hij gelijkschakelt met dé geschiedenis tout court, bloot te leggen door de subjectieve dimensie eraf te pellen. Zo begrijp ik althans de uitspraak *The hero exists in the mind, outside history*. De held is als het ware het afvalproduct van de historiografische arbeid; hij moet uit de geschiedenis verwijderd worden, vermits hij alleen in het imaginaire bestaan heeft, niet in de werkelijkheid - kijk maar naar dat kleine, laag-bij-de-grondse en door en door slechte, boosaardige mannetje dat Van Artevelde in feite was.

Mijns inziens worden bij zo'n redenering, die ik hier wat karikaturaal voorstel, twee fouten gemaakt: ten eerste weet men wat er gebeurt als men een ui blijft pellen - uiteindelijk blijft er niets meer over, alleen tranen. Dat geldt eveneens voor het afpellen van de subjectieve, psychische dimensies van de geschiedenis: wat men overhoudt is misschien wel 'objectieve' geschiedenis, maar ook geschiedenis die ontdaan is van elke bezieling door de mens. Ten tweede en daarbij aansluitend ben ik van oordeel dat men de geschiedenis sterk vereenvoudigt door helden van hun voetstuk te stoten zoals een David Nicholas dat doet: in zijn gevecht met de hagiografen, die tussen haakjes net als Van Artevelde spookachtige gedaanten beginnen te worden, vervalt hij even blindelings in een ander uiterste: dat van de ontluistering, de verguizing en à la limite letterlijk het verwerpen van de grote man uit de geschiedenis - *the hero exists in the mind, outside history*. Er is echter een groot verschil tussen het *relativeren* van de rol van de grote man in de geschiedenis, door bijvoorbeeld op contextuele factoren te wijzen enerzijds en het *verwijderen* van de grote man uit de geschiedenis anderzijds, door te ontkennen dat hij effectief een belangrijke rol gespeeld heeft.

1.2. 'De grote man' in de freudiaanse theorie

Wat is nu mijn eigen positie in deze discussie? Ik denk dat we de betekenis van Jacob Van Artevelde in de Gentse geschiedenis (en bij uitbreiding de Vlaamse, Belgische en internationale geschiedenis) niet zomaar onder tafel kunnen schuiven door op zijn abjecte drijfveren te wijzen. Het bekende epitheton 'Arteveldestad' dat de nauwe band tussen Van Artevelde en Gent symboliseert, is eigenlijk al voldoende om Jacob Van Artevelde iets eerbiediger te bekijken. In het voorwoord van Van Caenegem in de *Apologie van een rebelse stad* wordt hij als eerste genoemd in een 'optocht van de Gentse helden', die elk op de één of andere manier de 'ongrijpbare *genius loci*', de ziel van de stad, ofwel de 'tegendraadse, eigenzinnige trots', de 'superbeté des Gantois' belichaamden⁷. Opgeleid in de goede Gentse positivistische traditie, ben ik zelf ook geneigd tot demystificatie. Toch meen ik dat we demystificatie niet moeten verwarren met de vraag of Van Artevelde nu al dan niet een groot man geweest is. Uiteindelijk gaat het hier minder om de erkenning van hoe groot, groter of groots een

⁷ VAN CAENEGEM R.C., Voorwoord. In: DECAVELE J. (ed.), *op. cit.*, p. 10.

historisch personage geweest is, dan om de erkenning van het subjectieve als integrerende en invloedrijke component van de geschiedenis of, anders uitgedrukt, om het feit dat de mens ook een ziel heeft. Wie zich beperkt tot het ontmaskeren van de held door hem tot zijn 'ware', menselijke proporties te herleiden, hoe voorzichtig en genuanceerd dat ook kan gebeuren, gaat hoe dan ook voorbij aan de verlangens van de mensen die hem tot hun held maakten - in dit geval de Gentse arbeiders in de 19de eeuw, die ondanks hun materiële misère wel degelijk over een voorstellingswereld beschikten, waar onze held van dienst, Jacob Van Artevelde, zeer goed bleek in te passen.

Op die manier kom ik tot mijn tweede aanknopingspunt en dat is de theorie van één van mijn persoonlijke helden, Sigmund Freud, wiens inzichten voor de historiografie beslist een verrijking kunnen betekenen. Freud wijdt een interessante paragraaf aan 'de grote man' in het tweede deel van één zijn laatste werken *De man Mozes en de monotheïstische religie*, dat hij na veel aarzelingen aan de openbaarheid prijs gaf nadat hij voor de Duitse invasie uit Wenen naar Engeland was gevlucht. Toen al, in 1939 - toen 'de grote man' wel zeer bedenkelijke gedaanten begon aan te nemen - wees Freud op de verschuiving in de geschiedschrijving van *het berichten over de daden en wederwaardigheden van individuele personen, heersers of veroveraars* naar het herleiden van de geschiedenis der mensheid tot *de meer verborgen, algemene en onpersoonlijke factoren, de dwingende invloed van economische verhoudingen, de verandering in voedingswijze en de vooruitgang in het gebruik van materialen en werktuigen, tot migraties die hun oorzaak hebben in bevolkingstoename en klimatologische veranderingen*. Individuen zijn volgens Freud in laatstgenoemde geschiedopvatting louter *exponenten van massastrevingen, die hun uitdrukking min of meer toevallig in die personen vonden*. Met andere woorden, als Jacob Van Artevelde nooit het levenslicht had gezien, dan was er - gegeven de omstandigheden - wel iemand anders opgestaan om zijn historische rol te vervullen. Freud pleit echter voor de herwaardering van de rol van de grote man in de geschiedenis, niet als dé ene grote beweging - voor Freud is elke gebeurtenis overgedetermineerd of resultante van verschillende convergerende oorzaken. Hij wil de geschiedenis dus niet opnieuw herleiden tot een stoet van helden, maar de grote man wel zijn plaats in het netwerk van oorzakelijke factoren teruggeven. Hij gaat vervolgens eerst op zoek naar de condities waaraan mannen moeten beantwoorden om de 'ere naam' van groot man te verdienen. Een vruchteloze zoektocht, die hij dan ook vrij snel weer staakt, om de vraag om te draaien. Het *wezen* van de grote man interesseert hem eigenlijk niet, wel de vraag waardoor deze invloed op zijn medemensen uitoefent. Nu blijkt die invloed volgens Freud minder met de persoonlijkheid van de grote man in kwestie samen te hangen, dan met het verlangen naar een autoriteit, dat bij de brede massa aanwezig en aanwijsbaar is en nog volgens Freud terug te voeren is op het verlangen naar de vader dat elk mens vanaf de kinderjaren in zijn greep heeft. De grote man heeft dan ook bijna altijd vaderlijke trekken voor degenen die hem bewonderen en vrezen⁸. Anders

⁸ FREUD S., *De man Mozes en de monotheïstische religie. Drie verhandelingen*. Meppel, 1992, pp. 123-128.

uitgedrukt, de charismatische invloed van de grote man heeft minder te maken met bepaalde mysterieuze persoonlijke kwaliteiten, dan met de kwaliteiten die de mensen hem toedichten. Van daaruit kunnen we beter begrijpen dat de imaginaire Van Artevelde en de echte Van Artevelde niet noodzakelijkerwijze samenvallen, zelfs onmogelijk *kunnen* samenvallen, hoe onverdraaglijk deze gedachte voor sommigen ook mag wezen - en dan denk ik uiteraard aan de hagiografen, maar ook aan de mythenbestormers.

Het eigenaardige is nu dat de imaginaire Van Artevelde méér op Van Artevelde lijkt dan de bloeddorstige mannetjesputter die eventueel ontmaskerd kan worden door historisch onderzoek. Men is op dit punt natuurlijk niet verplicht mee te gaan in de operatie-‘ontluistering’ van David Nicholas. Hans Van Werveke en Patricia Carson zijn ook niet geneigd Van Artevelde de hemel in te prijzen, maar borstelden een zeer genuanceerd portret van *de man Artevelde*⁹. Toch kan de man zelden op tegen de mythe, hoeveel interessanter en gecompliceerder deze man voor de historicus ook mag zijn. Een beetje gechargeerd uitgedrukt, de voorstellingen die we ons waarschijnlijk allemaal wel heimelijk maken bij het standbeeld van Van Artevelde zoals dat in de 19de eeuw werd opgetrokken, zijn krachtiger en sterker dan het meer waarheidsgetrouwe beeld dat we ons van Jacob Van Artevelde kunnen vormen dankzij Van Werveke en Patricia Carson. Freud noemt dit - een beetje ongelukkig voor historici - het verschil tussen materiële en historische waarheid. Toegepast op het geval Van Artevelde is de *materiële waarheid* de waarheid over de man Van Artevelde zoals die door consciëntieuze historici met veel bloed, zweet en tranen kan worden gereconstrueerd en de *historische waarheid* de waarheid over Van Artevelde als mythe, een waarheid die aan bepaalde wensdromen beantwoordt, maar toch het statuut van waarheid verdient. Freud legt het verschil tussen materiële en historische waarheid uit aan de hand van het Mozesverhaal¹⁰. Zonder daar al te diep op in te gaan, kunnen we een interessante parallel trekken met de Artevelde mythe, in die zin dat Van Artevelde precies zoals Mozes een hele tijd vergeten en verdrongen is geweest en dan in de 19de eeuw als uit het niets weer terugkeerde in het collectieve geheugen. Patricia Carson schrijft dat Van Artevelde de Gentse noodlijdende bevolking tijdens de eerste helft van de 19de eeuw weer ‘te binnen schoot’¹¹: de terugkeer van een verdrongen herinnering als het ware, een fenomeen dat in de freudiaanse theorie een centrale plaats bekleedt.

⁹ VAN WERVEKE H., *Jacques van Artevelde*. Brussel, 1952; CARSON P., *James Van Artevelde, the man from Ghent*. Gent, 1980. Een herziene, Nederlandse vertaling van dit werk werd onlangs uitgegeven onder de titel *Jacob Van Artevelde*. Leuven, 1996.

¹⁰ FREUD S., *op. cit.*, pp. 145-150.

¹¹ CARSON P., *op. cit.*, p. 128.

2. De terugkeer van Jacob Van Artevelde

Het blijft een intrigerende vraag of Van Artevelde gedurende de vijf eeuwen dat hij verguisd en vergeten werd ondergronds is blijven voortleven in het collectieve geheugen. Er kan immers bij de hele Gentse bevolking, niet het minst bij de volksklasse, een grote susceptibiliteit of ontvankelijkheid vastgesteld worden toen er vanaf het begin van de 19de eeuw meer en meer reclame werd gemaakt voor Van Artevelde. De Gentenaars waren daar zeer enthousiast over. Is de kritiekloze susceptibiliteit die we kunnen vaststellen een voldoende reden om aan te nemen dat Van Artevelde als het ware al die eeuwen min of meer als een latente, onderdrukte herinnering aanwezig is gebleven, die zich dan onder invloed van de romantiek weer kon en mocht manifesteren? Het is natuurlijk moeilijk om een dergelijke hypothese te bewijzen. Volgens Jos Vermeulen, die in 1938 een volkskundige studie naar de Artevelde figuur ondernam, was het volk hem simpelweg vergeten. Hij vormde niet het onderwerp van vertelsels of legenden, er zijn geen mondelinge overleveringen, er is ook geen spoor van Van Artevelde in de blauwboeken. Het is dus waarschijnlijker dat de Arteveldefiguur een creatie is van de 19de eeuw. Vermeulen heeft er zich op toegelegd alle gelegenheidsgedichten, liedjes en cantaten, stoeten, monumenten en afbeeldingen op te sporen *om zodoende in de volkspsyche den groei te volgen van deze zeer typische heldenfiguur*¹². Ik zal dat verhaal niet overdoen: ik verwijs naar de studie van Vermeulen en naar deze van Patricia Carson, die zich evenzeer verwondert over de succesvolle revival van de 'Wijze Man' in de 19de eeuw:

*Een van de meest intrigerende vragen in onze zoektocht naar die duistere Jacob Van Artevelde is waarom en hoe hij in het midden van de 19de eeuw opnieuw opdook en dan het ene succes na het andere behaalde; en waarom de figuur die men deed herleven zo weinig gemeenschappelijks had met wat we konden ontrafelen over de echte 14de-eeuwse Van Artevelde*¹³.

Ik zal bepaalde elementen uit hun verhaal gebruiken om de prominente plaats van de Arteveldefiguur in de Gentse arbeidersbeweging te belichten, vanaf het prille begin tot de aflossing van de wacht op het einde van de 19de eeuw, toen Edward Anseele zich expliciet als 'nieuwe Artevelde' aandiende. Ik heb de problematiek niet systematisch bestudeerd, maar zal proberen de hoofdlijnen aan te geven, vanuit twee invalshoeken: de studie van protest en sociale bewegingen enerzijds en de studie van de populaire cultuur en de sociabiliteit in Gentse arbeidersbuurten anderzijds¹⁴. Deze twee projecten, waarvan de Artevelde-

¹² VERMEULEN J., *De groei en bloei van de Arteveldefiguur in de Vlaamse volksziel*. Gent, 1939, p. 6 (overdruk uit Oostvlaamse Zanten).

¹³ CARSON P., *op. cit.*, p. 114.

¹⁴ Tijdens het academiejaar 1995-1996 bestudeerden de studenten van de tweede kandidatuur Geschiedenis dit onderwerp onder mijn leiding in het kader van de Oefeningen Nieuwste Tijden.

figuur niet het eigenlijke onderzoeksobject vormde, maar er toch herhaaldelijk bleek op te duiken, hadden beide 1831 als aanvangsdatum. Het zou mijns inziens de moeite lonen eveneens onderzoek te doen naar de receptie van Jacob Van Artevelde vóór die datum.

Maar hoe partieel en fragmentarisch het opgedolven materiaal ook is, de hunkering naar een nieuwe Artevelde is doorheen de bestudeerde geschiedenis zo frappant dat ik in de verleiding kom om een soort continuïteit te postuleren tussen het anonieme pamflet uit 1451, geschreven meer dan 100 jaar na Van Artevelde's dood en roep om een nieuwe Van Artevelde in de arbeidersbeweging te Gent in de loop van de 19de eeuw. Maar zoals gezegd bestaat er voor deze hypothese geen bewijs. De tekst van het pamflet, dat aan de toenmalige Gentse politieke elite was geadresseerd, luidt:

*Ghy, slapscheten van Ghent
die nu hebt 't regiment
wy en zullen 't hu nyet meer ghewaghen
maer zullen 't eenen nyeuwen Artevelde claghen*¹⁵.

Hoe heeft de Gentse arbeidersklasse de Arteveldefiguur leren kennen? Vanzelfsprekend was er gezien de geringe alfabetiserings- en scholingsgraad een culturele kloof tussen de intellectuelen, die zich vanaf de Franse tijd bezighielden met de rehabilitatie van Jacob Van Artevelde enerzijds en de volksklasse anderzijds. Het lag trouwens niet bepaald in de bedoelingen van de intellectuelen en literatoren dat Artevelde tot een boegbeeld voor de 19de-eeuwse arbeidersstrijd zou uitgroeien. Misschien kunnen we de polemieken rond zijn afkomst - was Van Artevelde een brouwer of was hij van adel? - zelfs voor een stuk in dit perspectief zien.

Het eerste 19de-eeuwse gedicht over Van Artevelde dateert van 1810 en is van de hand van Philippe Lesbroussart, de zoon van een ingeweken Fransman. Lesbroussart noemt Van Artevelde in de lijn van de middeleeuwse chroniqueur Froissart *un idôle du vulgaire*¹⁶. Twee jaar later, in 1812, zou Norbert Cornelissen de visie dat Van Artevelde een brouwer was in vraag stellen. Cornelissen meende te kunnen bewijzen dat hij integendeel een edelman was, die zich bij een ambacht had laten inschrijven om ook van het poorterschap te genieten¹⁷. De stelling van Cornelissen werd in 1900 definitief ontkracht door Henri Pirenne in zijn *Histoire de Belgique*¹⁸.

Hoe dan ook, het lijkt me aannemelijk dat de onderliggende gedachte bij de

¹⁵ Geciteerd in PREVENIER W., BOONE M., *op. cit.*, p. 105.

¹⁶ Geciteerd in VERMEULEN J., *op. cit.*, p. 8.

¹⁷ CORNELISSEN N., *De l'origine des progrès et de la décadence des Chambres de Rhétorique, établies en Flandre. Avec une notice historique sur Jacques Van Artevelde*. Gand, 1812 (UB Gent, G. 19695).

¹⁸ Zie CARSON P., *op. cit.*, pp. 115-119 voor meer toelichting bij de onderneming van Cornelissen.

brouwers polemieek verband hield met de koppeling die men kon maken tussen Van Artevelde's afkomst en zijn rol: een dermate bescheiden afkomst kon voedsel geven aan de stelling dat Van Artevelde een volkstribuun was geweest, een demagoog, een Masaniello¹⁹. Die visie wilde Cornelissen bestrijden: Van Artevelde was volgens hem geen volksmenner, maar 'ruwaert' wat gouverneur betekent of behoeder van de publieke rust. Als we Cornelissen's biografie bekijken, vinden we nog argumenten om te stellen dat zijn versie niet geheel belangeloos was. Sinds september 1810 was hij secretaris van de Gentse 'Raad van Prud'hommes', die geschillen tussen werkgevers en werknemers beslechtte en zoals bekend in die periode allerminst democratisch was samengesteld. In zijn opeenvolgende functies bij het Gentse stadsbestuur hield Cornelissen zich bovendien vooral met censuur bezig. Hij waakte erover dat de Gentse straatzangers de regeringspolitiek niet aanvielen in hun liedjes over oorlog, conscriptie en sociale wantoestanden. Meer nog, Cornelissen en zijn medewerkers schreven zélf teksten waarin de weldaden van het Franse Keizerrijk werden bezongen en verplichtten de straatzangers deze liedjes in hun repertoire op te nemen. In de Artevelde polemieek ging het er Cornelissen vooral om Van Artevelde's adeldom als garantie voor zijn deugdelijk staatsmanschap te gebruiken. Hij ontkende ook helemaal niet dat zijn onderneming niet zozeer door waarheidsdrang geïnspireerd was: ... *Vous le comprenez, Messieurs, le but que je me proposais m'était inspiré par une pensée noble et patriotique ...*²⁰. Bij Ecrevisse vinden we een expliciete verwijzing naar het pamflet van 1451:

Het scheen dat de naem van Van Artevelde het tooverbeeld van Vlaenderens redding was geworden. Wanneer er later moejelyke tyden en hachelyke gebeurtenissen opdaegden, dan plagt het volk al zuchtende te zeggen: O dat Jacob Van Artevelde nog leefde!

Toch wilde ook Ecrevisse, ondanks zijn verzuchting *dat ons dan de Hemel beschenke met eenen tweeden Jakob van Artevelde!* elke mogelijke associatie met opstandigheid vermijden.

Zy [de kroniekschrijvers] hadden er belang by hem lage driften aen te wryven en zyne groote daden te loochenen; hunnen handelwyze stemt met den loop der wereldsche zaken overeen! Zoo immers bestaet de kleinhartige mensch: wat hy in grootte niet kan evenaren, dat vernedert hy tot zyne

¹⁹ Masaniello (°1620-1647) was een visverkoper die een leidende rol speelde in de Napolitaanse opstand tegen Spanje in 1647. Hij werd vermoord door zijn volgelingen; zijn doofstomme dochter is de 'Muette de Portici' in de opera van Auber, die zo'n belangrijke rol gespeeld heeft in de ontkenning van de Belgische revolutie.

²⁰ Zie de biografische nota over Cornelissen in: FRANCOIS L., *Elite en gezag. Analyse van de Belgische elite in haar relatie tot de politieke regimewisselingen 1785-1835*. Gent, 1987, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, II, pp. 553-582.

²¹ Een Romeins veldheer van onaanzienlijke afkomst.

dwergachtige kleinheid! Vyanden van al wat tot grootheid en roem van Vlaenderen strekt hebben Jakob van Artevelde vergeleken met eenen Marius²¹, met eenen Masaniello, met eenen Rienzo²²!

Ondanks de vrees voor een associatie van Van Artevelde met rebelseid en revolte was in eerste aanleg geen sprake van een manifest cultureel doorsijpingsproces van de bovenlaag van gecultiveerde historici en literatoren naar de benedenlaag van arbeiders en paupers. Het kanaal van het lager onderwijs bijvoorbeeld was in de eerste helft van de 19de eeuw nog niet ontsloten²³, de arbeiderspers of de volksbibliotheek evenmin. Toch kan ik hier bij wijze van voorbeeld de *Geschiedenis van België - Leer- en leesboek voor school- en huisgebruik* door Somerhausen signaleren, uit 1846-1847, dat door de Gentse stadsscholen als prijsboek werd uitgereikt. Het boek is zo opgevat dat een vader, Leopold, lesgeeft aan zijn drie kinderen, die toevallig de namen van de drie koningskinderen dragen. Er ontspint zich een discussie waarin de toenmalige polemiek rond de Arteveldefiguur op een bevattelijke manier uitgewerkt werd²⁴. Een ander kanaal waarlangs de Arteveldefiguur tot het volk kon doordringen was de mondelinge overlevering. We beschikken sinds een tiental jaar over een geannoteerde uitgave van de prachtige en zeer levendige memoires van Pol De Witte, een eenvoudige kleermaker, die een rol speelde in de socialistische beweging. Pol De Witte vertelt ons over zijn grootvader, die een heel belangrijk figuur was in zijn leven. Als negenjarig jongetje was hij erbij toen in 1857 de eerste vereniging van katoenspinners gevormd werd, wat voor nogal wat beroering zorgde in het Gentse arbeidersmilieu. Bijna terloops vermeldt Pol De Witte hoe de arbeiders de zondag in groten getale bij zijn grootvader op bezoek kwamen om diens oordeel te kennen over de beweging die op til was. Grootvader Willem ging door voor een zeer verstandig man, die veel gelezen had en daardoor over veel zaken, *waarover de grootste hoop niets afwist*, kon praten en vertellen. Hij hield frequent een soort van conférences over van alles en nog wat, onder andere over Napoleon en de boeken die hij gelezen had. De kleine Pol was één van zijn trouwe luisteraars. Grootvader verwees ter gelegenheid van de oprichting van de eerste vakverenigingen naar Pieter De Coninck, die ook analfabeet was, om de katoenspinnersvereniging, waar hij zo zijn twijfels over had, toch enig krediet te geven²⁵. Het is dus mogelijk dat de Arteveldefiguur door bemiddeling van dit soort 'opiniemakers' doorgegeven werd. Grootvader Willem was één van die interessante figuren die zich op een tussenpositie tussen de

²² Een 14de-eeuws Romeins volksleider, die door het grauw vermoord werd. ECREVISSE, *Jacob van Artevelde*. Gent, 1845 (UBGent, G. 19695).

²³ Het volstaat hier te verwijzen naar de massale inschakeling van kinderen in de Gentse industrie en naar het feit dat de schoolplicht pas in 1914 werd ingevoerd in België.

²⁴ VERMEULEN J., *op. cit.*, pp. 15-16.

²⁵ DE WITTE P., *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden 1848-1918*. Leuven, 1986, pp. 42-43.

wereld van de geletterden en de wereld van de ongeletterden bevond²⁶. Voorts mogen we niet vergeten dat Van Artevelde minstens vanaf 1840 een vanzelfsprekendheid was voor de Gentse bevolking, in die zin dat het plein voor de Sint-Annakerk toen naar hem (of naar zijn zoon Filips) genoemd werd: eerst heette het plein de Arteveldeplaats, later het Van Arteveldeplein. Het was een belangrijk plein voor het gewone volk, onder meer omdat stoeten en optochten vaak van daaruit vertrokken. Het was wat men nu een *lieu de mémoire* zou noemen en in die hoedanigheid bijna ongemerkt aanwezig in het dagelijks leven van zeer veel mensen. In 1834 werd voorts de herdenkingsplaat aangebracht op de gevel van het huis waar vroeger Van Artevelde's huis stond en waar hij vermoord werd (aan de Kalandenberg, het huis waar nu een reisbureau gevestigd is). In 1837 gaf Jean-Baptiste Nothomb, minister van Binnenlandse Zaken de naam Artevelde aan één van de locomotieven die aan de openingsplechtigheid van het Gentse station deelnamen²⁷. In 1845, naar aanleiding van de 500ste verjaardag van Artevelde's dood werd zijn buste, van de hand van Pierre De Vigne-Quyo, aan de stad geschonken. Bij die gelegenheid hield Cornelissen een toespraak, waarin hij de geschiedenis een wraakengel van de leugen en de laster noemt: de Grote Man keerde na 500 jaar terug in de herinnering²⁸. Van Artevelde's borstbeeld was bestemd om aan de voet van het Belfort geplaatst te worden. Het stadsbestuur vond er niets beters op dan hem op een monumentale publieke pomp ergens op de Botermarkt neer te zetten. Maar dat beviel de Gentenaars - die *reeds eerbied hadden voor de nieuw-ontdekte 'gruuten man'*²⁹ - allerminst. Er werden dan ook enkele hekeldichten gemaakt, onder meer de *Samenspraek tusschen Pierlala en een Burger van Gent over het buestje van Jacob van Artevelde*. In volgend fragment is eerst de Gentenaar aan het woord:

[...] *Mijnheer, dit was een held*
Een groote held 'k verzeker 't U
Men heeft het ons verteld
Maer omdat hij ons volk vrij kocht
Ook hebben wij zijn naem verkocht
Vraiment?, vroeg Pierlala sasa
Is 't waer? vroeg Pierlala.

²⁶ Cfr. VOVELLE M. (ed.), *Les intermédiaires culturels*. Aix-en-Provence, 1981; de inleiding van deze congresbundel werd vertaald als Culturele tussenpersonen, in: IDEM, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*. Nijmegen, 1982, pp. 126-141; zie ook ROOIJAKKERS G., *Opereren op het snijpunt van culturen: middelaars en media in Zuid-Nederland*. In: BOEKHORST P., te, BURKE P., FRIJHOFF W. (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland, 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief*. Meppel/Amsterdam/Heerlen, 1992.

²⁷ VERMEULEN J., *op. cit.*, p. 23.

²⁸ CORNELISSEN N., *Discours prononcé à la salle du trône de l'Hôtel-de-Ville de Gand, le 2 juillet 1845. Jour de l'inauguration solennelle du buste colossal en bronze de Jacques van Artevelde*. Gand, 1845 (UBGent, G. 19695).

²⁹ VERMEULEN J., *op. cit.*, p. 33.

GITA DENECKERE

*Geloof mij, zeide deze man,
Van Artevelde is groot
't Is hij die ons het juk afnam
Hij gaf ons eer en brood ...
Maar 't volk heeft hem zoolang miskend
En nergens staet hij ingeprent! ...
- Honteux, zei Pierlala sasa
't Is schand! zei Pierlala [...]*³⁰

De Vigne-Quyo boetseerde ook een ontwerp voor een reuzenstandbeeld, dat tijdens de gemeentefeesten van 1845 op de Kouter werd gezet³¹.

3. De ontvankelijkheid voor Jacob van Artevelde in de Gentse arbeidersbeweging

De naamgeving van het plein, de gedenkplaat aan zijn huis, de locomotief, de buste, de heisa daaromtrent en het reuzenstandbeeld waren allemaal gelegenheden waarbij Van Artevelde langs min of meer officiële kanalen zijn stempeltje zette op de voorstellingswereld van de Gentse bevolking. Zijn er nu sporen te vinden van enige receptiviteit voor Van Artevelde binnen de volkscultuur, en bij uitbreiding de arbeiderscultuur? Je kan immers een boodschap de wereld insturen zonder dat die aanslaat, zonder dat die gehoor vindt. Welnu, de Arteveldefiguur sloeg aan en wel op een manier die men van overheidswege of vanuit de elite, hogere kringen niet altijd zo graag zag. Op 23 september 1835 werd bijvoorbeeld een anoniem briefje op de scène van het theater gegooid met de vraag om *Jacques d'Artevelde* van Victor Joly op te voeren³² - dat was een gebaar dat aan de septemberdagen van 1830 deed herinneren, bovendien werd Van Artevelde in het stuk van Joly als een republikein ten tonele gevoerd. In 1839 vinden we de eerste duidelijke referentie naar Van Artevelde in de context van arbeidersprotest. Wat was er aan de hand? Eind september brak een ernstig oproer uit na een grote demonstratie van katoenarbeiders. Een belangrijke protagonist in dat verhaal was ene Constant Dossche. We kunnen hem vandaag nog bewonderen in één van de Neptunus-achtige sculpturen op de gevel van de Vismarkt aan het Veerlepleintje die onmiskenbaar de trekken heeft van Constant Dossche. Dossche was met zijn wit hoofddekseel en weelderige zwarte haardos - in de volksmond heette hij Pruke Dossche - geen man van het volk. Hij was makelaar van beroep. In het proces van het katoenoproer was Dossche de enige beklaagde die Frans kende. In 1839 was de commissionair failliet gegaan. Hij noemde zich nu particulier. Om financiële redenen was hij ongeveer een jaar eerder met zijn vrouw bij zijn zwager ingetrokken. Later stichtte hij aan de

³⁰ VERMEULEN J., *op. cit.*, p. 34-35.

³¹ *Ibidem*, p. 41.

³² Krantenknipsel, 23 september 1835 (UBGent, G.19695)

Leiearm van Ekkergerm een zwembad. Daar is vandaag nog steeds een straat naar hem genoemd. Wie was Constant Olivier Dossche in 1839 en hoe moeten we zijn rol als 'volksman' inschatten? Maakte hij deel uit van een grootscheeps orangistisch complot zoals de openbare aanklager probeerde te bewijzen? Of was hij inderdaad als bij toeval door het Gentse 'grauw' als woordvoerder aangesteld zoals hij zelf volhield? Het was een feit dat Dossche zich op 2 oktober 1839 aan het hoofd had gesteld van een menigte, die bij de gouverneur om een audiëntie verzocht. Waarom deed hij dat? Dat is inderdaad de cruciale vraag. Dossche was op geen enkele manier bij de katoenindustrie of bij de toenmalige arbeidersbeweging betrokken. In de Gentse pers werd Dossche met Van Artevelde vergeleken. Dossche formuleerde het voor de rechtbank als volgt. In plaats van het volk voor zijn kar te spannen zoals de openbare aanklager beweerde, had het volk hém voor de kar gespannen om in hun naam een woordje te doen bij de gouverneur. Tegen wil en dank eigenlijk, zoals blijkt uit het feit dat hij zich op verschillende momenten aan het volk wilde onttrekken. De getuigenissen van burgemeester Minne-Barth en gouverneur De Schiervel bevestigden dat Dossche vanuit een zeker verantwoordelijkheidsgevoel de rol van woordvoerder op zich nam. Hij had bovendien van de burgemeester zelf mandaat gekregen om bij te dragen tot het herstel van de orde. Zolang hij zich over het volk had ontfemd, was geen druppel bloed gevloeid. In de loop van het proces werd nog een ander element toegevoegd aan de verklaring van Dossche's optreden. Dossche was een jonge speelvogel. Hij had niet het formaat van een Masaniello. Hij stond bekend om zijn grollen en plagerijen. Eén van de getuigen was erbij toen een groep arbeiders en straatjongens op de Vrijdagmarkt kwam vragen of iemand in hun naam naar de gouverneur wilde gaan. Anders zou de gouverneur toch niet willen luisteren. Een van zijn kameraden schilderde Dossche toen af als een welstellend man die niet op het volk neerkeek: een geknipt leider, 'een nieuwe Artevelde'. Niets anders dan een misplaatste grap had er voor gezorgd dat Dossche tegen zijn zin volksheld had moeten spelen en ook de zondebok werd van het oproer³³. We zullen die nieuwe Van Artevelde in het vervolg van het verhaal nog zien opduiken, want net als zijn illustere voorganger zou Dossche met rebelseid geassocieerd blijven.

De vergelijking van Dossche met Van Artevelde is natuurlijk overtrokken, maar er is toch een parallel, zeker als we ons proberen inleven in de voorstellingen die de 19de-eeuwse mens zich van de middeleeuwse held kon vormen. In 1841, twee jaar na het oproer is daar bijvoorbeeld het toneelstuk *Jacob Van Artevelde of zeven jaren uit de geschiedenis van Vlaenderen*, door Hyppolite Van Peene, die zoals bekend verantwoordelijk is voor de tekst van de 'Vlaamse Leeuw'. Hij

³³ Voor meer details, zie DENECKERE G., *Sire, het volk mort. Collectieve actie in de sociale geschiedenis van de Belgische staat, 1831-1940*. RUG, 1993, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, pp. 481-551. Het stuk over het katoenoproer van 1839 wordt in 1997 uitgegeven in de reeks *Memoria* bij uitgeverij SUN, Nijmegen.

droeg zijn toneelstuk op *Aen de stad Gent, de voedster van den Man die haar in de geschiedrol der volkeren eene der roemrijkste plaetsen verworven heeft*. Eén van de taferelen toonde het appèl op Artevelde door de wevers, dat enigszins vergelijkbaar is met het appèl op Dossche tijdens het katoenoproer. Omwille van zijn verstand, voorzichtigheid en aanzien werd Van Artevelde in de stad als potentiële redder in nood gezien. Volgens de tekst van het toneelstuk zou de held de roep van het volk als volgt beantwoord hebben:

*Ja, mackers! Ik vermeen dat Vlaenderen uit zyn verderf zich kan opregen, dat koophandel en nyverheid kunnen herbloeyen, dat er mogelykheid is met de koningen van Engeland en Frankryk wel te staen, indien men maer iemand vinden kon, die zich aen 't hoofd wilde stellen, om de zaken eene goede rigting te geven*³⁴.

Het is natuurlijk de vraag in hoeverre het arbeiderspubliek naar het theater ging en via die weg in contact kon komen met de Artevelde figuur. Er zijn aanwijzingen dat met name de Minardschouwburg door gewone mensen bezocht werd, die vanuit *het kiekenskot* de voorstellingen volgden. In de Universiteitsbibliotheek zijn programma's van de Minard in gebundelde vorm bewaard, op basis waarvan we bijvoorbeeld te weten komen dat de *Jacob Van Artevelde* van Hyppolite Van Peene er op 28 januari 1849 opgevoerd werd, ten voordele van de armen. De loges op de eerste rang en de 'baignoren' kostten 10 fr., de loges op de tweede rang 6 fr. Plaatsen op de eerste rang en persoonlijke 'baignoren' kostten 2,5 fr., persoonlijke stallen 2 fr., plaatsen op de tweede rang en het parket kostten 1,5 fr., het parterre 1 fr. en plaatsen in de galerij 50 centiem: nog vrij hoog als men bedenkt hoe weinig een modaal arbeider toentertijd verdiende. Toch verwachtte men veel volk, want de wachtzaal werd al om 15 uur geopend, terwijl de voorstelling pas om 17 uur begon. Om u een idee te geven van de programmatiek van de Minard in die periode: magische voorstellingen of wat als *soirée diabolique ou magie égyptienne* werd aangekondigd waren bijzonder in trek. Men kon zich zeer regelmatig vergapen aan dames die onder hypnose horizontaal op een stok konden rusten, aan *suspensions éthéréennes*, aan kabalisme, psychagogie en zwarte magie³⁵. Op 1 juli 1850 kon men gaan kijken naar een kosteloze voorstelling van *Jacob Van Artevelde* in de versie van Victor Joly. Deze republikeins-getinte en in vergelijking met Van Peene's versie veel proletarischer *Artevelde* was voor het Vlaamse toneel bewerkt door Napoleon Destanberg³⁶. Destanberg was een liberaal journalist en werd zowat als dé dichter van Gent beschouwd. Deze productieve publicist speelde en regisseerde

³⁴ VAN PEENE H., *Jacob van Artevelde of zeven jaren uit de geschiedenis van Vlaenderen*. Gent, 1841, pp. 34-35 (UBGent, G. 19695).

³⁵ Bundel met affiches en programma's van de Minardschouwburg (UBGent, G. 11015).

³⁶ *Ibidem*.

ook toneel. In zijn bibliografie komen we veel werken, liedjes en gedichten over Van Artevelde tegen.

In de loop van de jaren veertig verslechterde de economische toestand in Vlaanderen; de kortstondige opflakking van arbeidersoproerigheid in 1839 had nog lang geen permanente structuur gekregen; Constant Dossche, die enkele maanden in voorhechtenis had gezeten en in april 1840 door het Assisenhof van Brussel werd vrijgesproken, was een eendagsvlieg gebleken en bovendien persoonlijk niet bepaald geneigd zijn nek nog eens uit te steken. In de eerste helft van de jaren veertig zien we in verschillende Belgische steden een nieuw type van intermediaire arbeidersorganisaties ontstaan, de zogenaamde volksmaatschappijen, die uitgedacht en bestuurd werden door radicale intellectuelen en advocaten, maar - het weze gezegd - nauwelijks aansluiting vonden bij de arbeiders. In Vlaanderen kregen de volksmaatschappijen namen die verwezen naar middeleeuwse helden: *Jan Breydel en Pieter de Coninck* in Brugge (1844), *Zannekin* in Ronse (1844), *Ackerman* in Oudenaarde en - u raadt het al - *Jacob Van Artevelde* in Gent. De Gentse volksmaatschappij dateert van 1845. We zien hier het ontstaan van een type organisatie dat zich niet langer beperkte tot één stad, maar een netwerk van verschillende steden omvatte met een knooppunt in het centrum van de nationale staat. Doelstellingen, programma en actiemiddelen waren afgestemd op het wettelijke kader van de Belgische staat. In het reglement van *Jacob Van Artevelde*, een handgeschreven blad papier dat we kunnen vinden in het archief van het Assisenhof van Brussel, vinden we de volgende referentie naar de 14de-eeuwse volksheld:

Wij denken eene welverdiende hulde te bewijzen aen den heldhaftigsten en verdienstelijksten volksvriend, welke ooit Vlaend'rens bodem den dag gaf, met onze maetschappij onder zijne aenroeping te stellen. Is het Jacob van Artevelde niet, die, door zijne onverschrokken moed, door zijn beredeneerd beleg, door zijn vurige volksliefde, door zijne grondige staatkunde, door zijne zelfopoffering zijn vaderland vrijmaekte, en gevolgentlijk deszelfs zedigen en stoffelijken voorspoed daerstelde niettegenstaende de veelvuldige hinderpalen, welke hij ontmoette? Ook zullen wij alles aenwenden wat in onze mogelijkheid zal zijn om het door hem begonnen werk te helpen voleinden.

*Mogen wij in onze pogingen gelukken!*³⁷

Het bestaan van *Jacob Van Artevelde* was tot 1846 echter nauwelijks bekend. De wekelijkse inleg van 10 centiem was trouwens een hoge sociale drempel voor arbeiders, zeker in crisistijd. De maatschappij had dan ook hooguit een tiental

³⁷ Reglement van Artevelde, 28/2/1846. ARA, Assisenhof Brabant, 838 (WOUTERS H., *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging (1831-1853)*. Leuven-Parijs, 1963, I, p. 346).

leden. Het op touw zetten van een hongermars in april 1846, die zou mislukken, was in feite de enige keer dat de volksmaatschappij uit haar besloten en weinig talrijke vergaderingen naar buiten trad. Er was echter een grote discrepantie tussen het fundamenteel vreedzame programma van een nieuwe generatie arbeidersleiders - die slechts van de burgerlijke grondrechten gebruik wilden maken - en de overdreven reactie van de autoriteiten, die achter alles een verborgen subversieve bedoeling zochten³⁸.

De overdreven reactie in overweging nemend is het wellicht niet toevallig dat juist in die periode bezwaren rezen tegen het feit dat de regering locomotieven naar Van Artevelde noemde. Om precies te zijn was het de voorzitter van de Koninklijke Belgische Academie, baron de Stassart, die vond dat men locomotieven niet naar Breydel of Van Artevelde mocht noemen. Jacob Van Artevelde was wat hem betrof een behendige en heerszuchtige volksmennis die men niet als toonbeeld van de vrienden der vrijheid kon beschouwen. In *De Eendracht* van 6 juni 1847 verscheen prompt een puntedichtje:

*Jan Breydel was een moordenaar
En Jacob Artevelde een vorstenregt-verzaker
- Wie zegt dit? De Baron Stassart
Des Akademie hoofd - Ja, die fabelmaker!
Een aardig fabeltje voorwaer!*

In dezelfde periode weigerde de regering-Rogier een financiële tussenkomst voor een monument ter ere van Van Artevelde. Rogier had naar eigen zeggen geen geld over voor een revolutionair, eventueel wèl voor een verdienstelijke Gentenaar zoals keizer Karel³⁹.

De vrees van de regering was niet ongegrond. Het feit dat de volksmaatschappij *Jacob Van Artevelde* misschien even ver af stond van de gewone arbeider als de intellectuele kringen van historici als Cornelissen, belette niet dat de volksklasse Van Artevelde ook uit zichzelf met opstand en revolte associeerde. Eén van de mooiste anekdotes die ik in het kader van mijn doctoraatsonderzoek heb kunnen vinden, levert daar een bewijs van. Het weze hier onderstreept dat een dergelijk incident zelden een weg vindt naar de bronnen of überhaupt door iemand opgemerkt en neergeschreven wordt. Ik heb het kunnen vinden in de *Gazette van Gent* van 21 mei 1847. Gent had op dat ogenblik net een episode van zware voedselrellen achter de rug waarbij een hele reeks bakkerijen geplunderd waren. Als een *luimig naspel* op het voedseloproer vinden we een voorbeeld van transvestisme, een vrouw die zich in een man verkleedde, om in die vermomming sociale kritiek te spuien. De vrouw werd *in eens zoodanig door krygszucht bezeten, dat zy zich den degen omgordde en den drykanten hoed opzette, de*

³⁸ Cfr. DENECKERE G., *op. cit.*, pp. 561-565; zie ook het boek *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*. Antwerpen, 1997.

³⁹ VERMEULEN J., *op. cit.*, p. 43.

VAN ARTEVELDE EN DE GENTSE ARBEIDERSBEWEGING

punten naar de schouders gewend, na het voorbeeld van Napoleon. Op die manier uitgedost, zette zij de commeren uit de buurt aan tot muiterij. Ze hield een opmerkelijke toespraak die ik u niet wil onthouden:

Dappere medeburgeressen!

Onze mans noemen zich afstammelingen van Van Artevelde; het feit is, dat zy anders niet zyn dan groote nietdeugen; verbasterde Gentenaren; mannen zonder hert, slegte venten; kiekenshoofden.

Toonen wy ons kloekmoediger dan zy. Zetten wy het werk voort door onze broekloozen begonnen en brengen wy het ten goeden einde.

Een politieagent probeerde de *heldin* het zwijgen op te leggen, maar *de hekse, getrouw aen de grondregelen van vryheid die ze kwam uittekraeijen*, trok het zwaard en begon er vervaarlijk mee in het rond te slaan. Al de *Van Arteveldes in rok* stonden haar bij. De politieagent kon niet tegen 30 vrouwen op: *het slagveld bleef aen de spinrokken*, tot er versterking kwam en de *Amazone van den boomwijk* achter slot en grendel werd gezet⁴⁰.

In het kielzog van de Februari-omwenteling in Parijs, deden zich in maart 1848 ook woelingen voor in enkele Belgische steden, waaronder uiteraard Gent. De woelingen bleven zeer oppervlakkig - het is zeker niet overdreven van een storm in een glas water te spreken. Toch was de regering-Rogier sterk gealarmeerd. Er werden prompt verschillende hervormingen doorgevoerd om potentiële revolutionairen de wind uit de zeilen te nemen. Eén van die maatregelen was de afschaffing van de zegelbelasting op kranten. Daardoor werd het uitgeven van kranten goedkoper, zodat het mogelijk werd de lagere klassen als doelgroep aan te spreken. Voor de radicale democraten, die reeds actief waren in het organiseren van de volksmaatschappijen, betekende de afschaffing van de zegelbelasting een drempelverlaging in hun pogingen de arbeidersbevolking via de pers te bereiken. Onder impuls van het republikeins-democratische milieu zagen in Gent drie nieuwe kranten in de volkstaal het licht, de *Broedermin*, *Vlaenderen's Welvaren* en *Artevelde. Den Burger-Demokraet. Volks-blad*. Het eerste nummer van *Artevelde* dateert van 4 juni 1848. Vanaf 20 augustus werd een figuurtje van Van Artevelde op de voorpagina afgebeeld onder het motto: *Den duersten pand is 't vaderland. Goed en bloed met helden moet*⁴¹. De krant hield op te verschijnen in augustus 1852. 'Founding father' was de tijdens het proces van Risquons-Tout ter dood veroordeelde advocaat Charles-Louis Spilthoorn. Lucien Jottrand steunde de krant financieel. De krant werd uitgegeven bij Adriaan Verbaere, die ook betrokken was geweest bij de hongermars van 1846. Hoofddirecteurs waren de rijke liberale burgerzoon Constant Leirens en de radicale

⁴⁰ *Gazette van Gend*, 21 mei 1847. Over de voedselrellen in 1847, zie DENECKERE G., *op. cit.*, pp. 391-427.

⁴¹ *Artevelde*, 20 augustus 1848 e.v.

Beschieting ter all n tyd,
Aep koophandel en Vrijvrijd.

Getind voo kunst
En wetenschap.

ARTEVELDE of den BURGER DEMOKRAET verschijnt ter week wij-
genen, den Zondag morgen. — Den
prijs van inschrijving, bij tekenen, is
van 1 fr. 50 c. voor de stiel en voor de
personen welke hun blad zinnen aan-
kopen. Voor de aankopers van andere
steden en woonwonen, welke den Arte-
velde door den post of diligencien
moeten ontvangen, is den prijs de 2 fr.
kwintal. — Afstande maats: Prijs
15 centimen. — Den prijs der annun-
cen is van 15 centimen per druckryl.
— Four het abonnement zich te ver-
reken by A. Verbeere, Drucker en Eyt-
gever, St. Lievevrouw 2, 3, 4, 5 en 6.

De wett-verdukters is 't afgancny,
Moesty hier ontmaeked zyn.

Contaght
Maekht magt.

De personen welke eenige vyfjaar-
dige klijten of geyrande reklamen in
den klijten en het afgancny behoren,
moeten sich in een haerd ambicien 2
ny zinnen om tekenen voor den
opmaak. — Artevelde sal genogz maken
van alle tekenen, schryften, tekenen,
groten enz. enz. om welke een
afdruck van dezelfe opstellen sal
geveken worden. — Men moet een-
maek alle tekenen, artikelen, annun-
cen, enz. franco te welen tekenen.
— It is kosten van eenen maeder-
tegen tekenen maken van welke wy de
opdrachten niet kennen.
By blad wordt tegen andere dep-
klijten opgeveken.

BURGER DEMOKRAET.

VOLKS-BLAD.

Artevelde. Den Burger Democraet. Volks-blad, I, 12, 20 augustus 1848

advocaat Edouard Delwart. De Vlaamsgezinde literatoren Eugène Zetternam en Napoleon Destanberg werkten aan de krant mee⁴².

De autoriteiten, meer bepaald de nieuwe gouverneur van Oost-Vlaanderen, De Jaegher, die speciaal was aangesteld met het oog op het herstel van de orde, hielden de drie nieuwe kranten scherp in het oog. Het is echter moeilijk te meten welke resonantie *Artevelde* bij de gewone arbeiders vond. We beschikken niet over oplagecijfers. De gouverneur, die van oordeel was dat de kranten aan de basis lagen van stakingsbewegingen en subversie, was zich er van de andere kant wel van bewust dat veel arbeiders nauwelijks konden lezen en geen krant kochten.

In het allereerste artikel dat in *Artevelde* verscheen, wordt geopperd dat de naam van de middeleeuwse held de 'uitdovers van het licht' wel niet 'zoetlydend' in de oren moest klinken. Waar stond Van Artevelde voor in de ogen van de opstellers van deze krant? Hij was volgens een tweede artikel in het eerste nummer iemand die de volkszaak ter harte nam:

den dapperen Artevelde, zich alsdan aen het hoofd-bewind der Gente-naeren bevindende heeft de volkszaek, zich gansch ter herte getrokken [...] zoo heeft Artevelde met de wapenen in d'hand en aen het hoofd der neiringen en der Gemeenten, zulke baldadige dwingelandy willen bestry-

⁴² BEKE F., Een verre voorloper van 'Vooruit': 'Artevelde of den Burger-Democraet'. *Socialistische standpunten*, 32, (1985), 5, pp. 55-63.

VAN ARTEVELDE EN DE GENTSE ARBEIDERSBEWEGING

den en door de magt van het volk hun recht doen eerbiedigen en alles aanwenden om hun een beter en gelukkiger lot te verzekeren. Artevelde de waeren en onbaetzuchtigen beschermer, toen hij vermoord werd, was het volk machteloos, want beroofd van een rechtzinnige beschermer⁴³.

Een week na het verschijnen van deze regels werden de regeerders herinnerd aan de beloften die ze gedaan hadden uit angst voor de woelingen in maart.

Waerlijk moet men bekennen dat alles wat 'er tot nu toe gezeyd, geklapt, beloofd en opgeworpen is, onder voorwendsel van de werklieden ter hulp te komen, een waer charlatanismus is.

Men dacht hier aan de organisatie van openbare werken, meer bepaald de afbraak van de ruïnes van het Spanjaardkasteel, waar men niet toe kwam wegens een betwisting tussen de stad en de regering. Onder Van Artevelde was zo'n 'uitvlucht' nooit mogelijk geweest:

ô belachelijke verschooning! waer door den werkman moet lyden! hadde zulks ten tijde van Artevelde moeten tot uytvlugtsel dienen, alsdan zouden de dappere Gentenaren kragtdadiger middelen bewerkstelligd hebben zoals den grooten held en Burgerdemokraet Jacob van Artevelde gedaen heeft in 1335 wanneer hy gewapenderhand dede deven de vaerd de Lieve, van aen Gent tot aen Damme (ziet Vaernewyck) en daer door aen de stad Gent groote voordeele gedaen heeft voor de koophandel en ter zelfder tijd aen de werklieden bezigheyd en bestaen verschaft! Viva Artevelde!⁴⁴

De daad werd bij het woord gevoegd. Op 14 juni 1848 - daags na het bekendmaken van de verpletterende conservatieve zege bij de eerste verkiezingen met verlaagde cijns - trok een betoging van 2000 à 3000 arbeiders, 'van alle ambachten en neiringen' met een petitie naar de gouverneur om werk te vragen. Niemand minder dan Constant Dossche voerde de menigte aan. Hij was, net als in oktober 1839 én maart 1848⁴⁵, thuis door arbeiders opgezocht om hen te leiden:

⁴³ Artevelde, 4 juni 1848.

⁴⁴ Artevelde, 11 juni 1848.

⁴⁵ Constant Dossche, tegen wie een aanhoudingsmandaat was uitgevaardigd, was na de woelingen op 13 maart 1848 onvindbaar. Zijn maandenlange en onterechte voorlopige hechtenis naar aanleiding van het katoenoproer van 1839 indachtig, vluchtte hij uit Gent weg door de Leie over te zwemmen. Het feit dat zijn naam nog aan het katoenoproer kleefde, woog wellicht zwaarder door op de beslissing tot aanhouding dan zijn reële rol in de woelingen van 1848. In een brief gepubliceerd in de *Messenger de Gand* stelde Dossche dat hij door de arbeiders gevraagd was zich aan hun hoofd te stellen. Hij had geweigerd en aangemaand tot het gebruik van vreedzame middelen. *Messenger de Gand*, 21 maart 1848.

*Deze groote massa heeft zich begeeven na de wooning van d'heer Constant Dossche, die reeds genoegzaam gekend is en van het werkvolk als hunne spreker en voorstaender aenschouwd word, hem alsdan verzoe-kende hun te willen vergezellen en hun rekwest aen den gouverneur te behandigen; - 't welk hy gedwongen is geweest te doen, om daer door alle wanorder te verwyden, zoo is hy als eene Artevelde aen het hoofd van die vereniging met hun na het gouvernementshôtel getrokken*⁴⁶.

Dossche adviseerde hun na de betoging rustig naar huis terug te keren, maar de brandweer dreef hen uiteen. Op 20 juni ging de deputatie uitsluitsel vragen bij de gouverneur. Opnieuw gingen ze eerst bij Dossche aankloppen om hem te vragen hen te leiden. De gouverneur had de minister gesproken en de verzekering bekomen dat er werken zouden beginnen aan *de boulevards rond de statie van den ijzeren weg*. De stadskas had evenwel onvoldoende middelen om openbare werken te bekostigen zodat men zich wel tot de regering moest wenden. Dossche stelde voor dat de stad om een vrijwillige lening zou verzoeken bij de *rijke kapitalisten van Gent*. De menigte die de deputatie buiten opwachtte was tevreden over het bekomen resultaat en het vooruitzicht spoedig werk te bekomen. In tegenstelling tot oktober 1839 liep de demonstratie in goede orde af⁴⁷. Opnieuw blijkt dus uit het appèl op Dossche het grote verlangen naar een leidsman en een spreekbuis dat bij de Gentse arbeidersklasse aanwezig was.

Ondertussen probeerde men de rehabilitatie van Jacob Van Artevelde weer nieuw leven in te blazen. De krant *Artevelde* werkte daaraan mee. In haar nummer van 13 augustus 1848 werd herinnerd aan de oprichting van een standbeeld. De plannen ter *vereeuwiging der nagedachtenis van den groote Ruwaerd van Vlaanderen* dateerden van 1846, maar de regering-Rogier had er zoals gezegd een stokje voor gestoken. Het stadsbestuur was de oprichting van zo'n gedenkstuk toen echter zeer genegen. In alle gebuurten was geld ingezameld. *Artevelde* vroeg zich af wat er met dat geld gebeurd was en of de oprichting van het standbeeld net als de openbare werken ook zou worden ingeschreven bij de ijdele beloften⁴⁸.

In de loop van het jaar 1849 werden belangrijke stappen gezet in de Artevelde-revival. In het voorjaar verscheen de roman van Hendrik Conscience, die de held waarlijk deed herleven⁴⁹. In juli 1849 was Jacob Van Artevelde prominent aanwezig in de historische cavalcade 'De graven van Vlaanderen', georganiseerd door de Fonteinisten, in het kader van een tentoonstelling van nijverheidsproducten in Vlaanderen. Het initiatief voor de nijverheidstentoonstelling - de derde in een reeks, de eerste was georganiseerd in 1803, de tweede in 1820 - lag bij eerste minister Charles Rogier, en was bedoeld als steuntje in de

⁴⁶ *Artevelde*, 18 juni 1848.

⁴⁷ DENECKERE G., *op. cit.*, pp. 567-580.

⁴⁸ *Artevelde*, 13 augustus 1848.

⁴⁹ CARSON P., *op. cit.*, pp. 122-124.

rug van de industrie. Meer dan 600 industriëlen uit beide Vlaanderen, uiteraard ook Gentse (o.a. Felix de Hemptinne, Voortman, La Lys, La Linière Gantoise, Phoenix), namen aan de tentoonstelling deel. De tentoonstelling werd op 23 juli 1849 geopend en was een groot succes⁵⁰. De historische stoet ging voor de eerste keer uit bij die opening en dit in aanwezigheid van de koninklijke familie. Daarna kon men haar nog tweemaal bewonderen, op 6 en 26 augustus 1849. De bedoeling van de stoet was een aantal glorieus en markante momenten uit de geschiedenis van Vlaanderen te visualiseren. De encenering was bedoeld om indruk te maken op het grote publiek. Men meende dat zo'n stoet voor de massa de beste mnemotechniek voor *de schitterendste bladzijden uit onze geschiedenis* was. De stoet bestond uit mooi gekostumeerde hoofdpersonages: de graven en gravinnen van Vlaanderen, geestelijke en gemeentelijke dignitarissen, doorluchtige krijgsmannen en magistraten, de burgerij en ten slotte de neringen en gilden. In totaal namen 600 personen, 130 paarden en 9 praalwagens aan de stoet deel. Op één van de praalwagens pronkte een reusachtig standbeeld van Jacob Van Artevelde van de hand van De Vigne-Quyo⁵¹. De andere praalwagens toonden voorstellingen van de Godsdienst, de Draak, het Groot Kanon, de Van Eyck's, Dirk Martens en de boekdrukkunst, de Maagd van Gent en de Eendracht: *De praelwagens getuigen van een vernuftige en poëtische vindingskracht*⁵². Ter gelegenheid van de stoet en de kermis vonden grote brooduitdelingen aan de armen plaats. Toen de koning op 25 juli weer vertrok, schonk hij volgens *De Broedermin* een bedrag van 6.000 fr. aan de stad, eveneens bestemd voor de armen⁵³. De folklorisering en commercialisering van de Arteveldefiguur kreeg door de historische stoet een zeer belangrijke stimulans. Een mooie illustratie daarvan is het feit dat Van Artevelde, in het klein op een praalwagen en in de houding van het cavalcade standbeeld met gestrekte arm, herbakken werd als speculaasmannetje. Vermeulen heeft het pertinent over *een echt volksche Artevelde-verering (uit pure liefde zou'n ze hem opeten!)*⁵⁴.

Bij de viering van 25 jaar troonsbestijging van Leopold I in 1856 werd Van Artevelde's reuzenbeeld door de straten van de hoofdstad gevoerd. Na de feestelijkheden werd de praalwagen enige tijd in Gent tentoongesteld, op het

⁵⁰ STEELS M., Gent in 1849, een cholerajaar. *Gendtsche Tydinghen*, V, 1976, 3, p. 106.

⁵¹ Voor details over de praalwagen, zie de *Beschrijving van den Historischen Stoet der Graven van Vlaenderen, naer het fransch van Edmond de Busscher*. Gent, 1849; *Album du Cortège des Comtes de Flandre. Personnages et Costumes dessinés par Félix De Vigne et texte historique et descriptif par Edmond de Busscher*. Gand, 1852.

⁵² Een bladzijde uit het programma van de cavalcade, geciteerd in: STEELS M., *op. cit.*, p. 107.

⁵³ SAG, *Politie - Reeks R*, 785; *Gemeentebulletin*, 1849 (SAG), *Gazette van Gent*, 1 juli 1849; *De Broedermin*, 18 juli 1849; DOLDERS M., *Gemeentefeesten te Gent, 1843-1857*. Gent, RUG, 1989, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, pp. 127-130.

⁵⁴ VERMEULEN J., *op. cit.*, p. 48 en titelplaat waarop zo'n speculaas-vormpje staat afgebeeld.

Arteveldeplein. Toen Leopold in augustus 1856 in Gent op bezoek kwam, ging hij het beeld een plechtige groet brengen⁵⁵.

4. Een goed of slecht voorbeeld voor de arbeidersemancipatie?

Terwijl Jacob Van Artevelde dus langzamerhand, met de steun van de autoriteiten, gemeengoed aan het worden was, was de *Historikerstreit* over zijn 'statuut' nog niet uitgewoed. Het is moeilijk zich van de indruk te ontdoen dat die polemiek ten dele door de actualiteit geïnspireerd was: met de emancipatorische tendensen die zich na 1848 steeds duidelijker aftekenden binnen de arbeidersklasse, bleef de vrees dat Van Artevelde als een boegbeeld voor de kar van de massademocratie zou worden gespannen zeer levendig. In 1856 werd een nieuwe steen in de vijver gegooid door baron de Gerlache, die Van Artevelde opnieuw in de stoet van volkstribunen situeerde. Kervyn de Lettenhove van zijn kant beschouwde hem als een vertegenwoordiger van de aristocratie en niet als een demagoog: *Kan Artevelde [...] in de oogen van iedere onpartijdige geschiedenis-schrijver, nog voor eene demokraet, eenen volksopruyer doorgaen?* Volgens de Gerlache was Van Artevelde een vermetele oproerkraker die onder de dekmantel van verkleefdheid aan de volkszaak uit pure heerszucht elk gezag vertrappelde. Ook baron de Saint-Genois mengde zich in de discussie en meende dat de Gerlache de strijd van Van Artevelde tegen de onderdrukking verwarde met de *zaak van eene woelige democratie, welke ydele droomen najaegt, dwaze grondbeginselen vervolgt en voor de bestaende maetschappij eene onmogelyke gelykheid beoogt*. Bij de Saint-Genois vinden we een ondubbelzinnige verwijzing naar de actualiteit:

Noch Breydel, noch De Coninck, noch Zannekin, noch de twee Artevelden, noch Van den Bossche, noch Ackerman, wanneer men de daedzaken van den tyd ernstig nagaet, kunnen voor de vertegenwoordigers doorgaen van de egalitaire gedachten onzer dagen, wier oorsprong men slechts verlangt in de middeleeuwen te zoeken, om er in de oogen onzer tydgenooten eene zekere bekrachtiging aen te hechten.

Van Artevelde was geen plebejische held, dat zou een anachronisme zijn⁵⁶.

De woorden van deze vooraanstaande edellieden van de Koninklijke Academie waren bij wijze van spreken nog niet koud of hun onderliggende vrees werd al bewaarheid en dit in de vorm van de oorspronkelijke versie daterend van mei

⁵⁵ VERMEULEN J., *op. cit.*, pp. 50-53.

⁵⁶ de GERLACHE, *De la commune en Flandre. Jacques d'Artevelde*. Gand, 1856; KERVYN de LETTENHOVE, *Du jugement que l'histoire doit porter sur Jacques d'Artevelde*. Gand, 1856; de SAINT-GENOIS J.; *Een woord aen de heer baron de Gerlache over zyne schets van Jakob van Artevelde gelezen in de zitting der Koninklijke Akademie van België, den 7en Februarij 1856*. Gent, 1856 (UBGent, G. 19695).

1857, van een bekend Gents spotliedje, de *Koeivoet*, dat later door Walter De Buck op plaat is gezet (*ne Koeivoet es beter dan boulie, moar Madam de Predikant eet liever nen end sossie*). In de *Koeivoet* wordt de hypocrisie van een katholieke katoenbarones gehekeld. Deze dame had de arbeiders met een preek tot spaarzaamheid aangespoord. Volgens haar konden de arbeiders sparen als ze minder vlees zouden eten. De hunkering naar een nieuwe Jacob Van Artevelde wordt in het hekeldicht expliciet geformuleerd:

[...] *Als uw maeg begint te spreken
volgt de lessen van Madam -
vreet kasseien en zuipt water
Arme duivels, zweet en zwijgt
Laet het vleesch voor non en pater
Als ge maer ne koeivoet krijgt*

Koeivoet (bis)

*Koeivoet smaekt Artevelde goed
Veertien stuivers, 't is gevonden
Hoe g'er en kind mee voedt
Koopt wat afval voor de honden
Hooft ge 't? Arm Gentsch bloed!
Vraek, vraek, vraek.
Artevelde's geest ontwaak [...]*

Lode Hoste heeft deze versie toevalligerwijze gevonden in de handschriften van de Universiteitsbibliotheek⁵⁷. Omdat het niet zo volks was als de andere, iets recentere versie, vermoedde hij reeds dat het uit de pen van een man der letteren was gevloeid en inderdaad, Jacques Mertens heeft het aan de jong gestorven, Vlaamsgezinde en antiklerikale intellectueel Emiel Moyson kunnen toeschrijven, die zoals bekend een belangrijke rol speelde in de Gentse arbeidersbeweging op het einde van de jaren 1850⁵⁸. Zijn *Koeivoet* kan rechtstreeks in verband gebracht worden met de sociale moeilijkheden en stakingen die Gent in 1857 gekend heeft en die mede tot de oprichting van de eerste permanente vakverenigingen van spinners en wevers hebben geleid (zie hoger). Moyson was bij die organisaties betrokken en werd al gauw zeer populair in het arbeidersmilieu. Hij ontleende die populariteit precies aan zijn liedjesteksten en cassante kritieken op fabrikanten en andere heren (en dames) die het voor het zeggen hadden.

⁵⁷ HOSTE L., De 'Koeivoet', een sociale aanklacht. *AMSAB-Tijdingen*, III, 1984-1985, 4, pp. 103-109.

⁵⁸ MERTENS J., Emiel Moyson als dichter van de 'Koeivoet'. *AMSAB-Tijdingen*, IV, 1985-1986, 2, pp. 39-44. Over Moyson, zie VANSCHOENBEEK G., *Mijnheer Emiel. De lotgevallen van een intellectueel in de arbeidersbeweging*. Gent, 1988.

KOEIVOET.Aix : *Polla des pitous d'or* (of *Margo! Margo!*)

1.

Jongens! het is naar de klooten,
en het spel loopt op een end :
sonder schoenen aen ont' pooten,
Burgers van het oude Gent!
En de papen in het klooster,
worden dik en vet als spek ;
enen koeivoet op den rooster,
laten zy voor onsen bek.

Koeivoet, (bis.)
die daer wat sout op doet,
segt madam', in haer sermoenen,
blyft verstandig en gezond ;
het is bifstuk alle noemen,
vraegt het meer aen mynen hond.
Foi, foi, foi, foi!
Vreet dat selve, gentsche koesi.

2.

Vleesch en hater syn maer droemen,
dat 's vergif voor onse maeg.
Waertoe zyt ge toech gekomen?
Arme Gentenaers van daeg!
Altyd werken, altyd sweeten,
voor dat luije kloosterver,
en nog koeivoet moeten eten!
Wel proficiaet daermê.

Koeivoet, (bis.)
die 'er maer nat by doet
kan er lekker soep van koken,
segt dat satanswyf alweer ;
giet dat in uw gentsche knoken,
mynen hond krygt ook niet meer.
Wel, wel, wel!
Maekt een ciude aen dat spet,

3.

Laet u in de kleeren steken,
laet u schoeren lyk een laen ;
als u maeg begint te spreken,
volgt de lessen van madam' :
vreet kasseijen en zypit water,
arme daivels, sweet en swygt ;
laet het vleesch voor non en pater,
als ge maer ne koeivoet krygt.

Kotjvoet, (bis.)
smackt Artevelde goed.
Veertien stuivers — 't is gevonden,
hoe g' er vrouw en kind mte voedt :
koopt wat afval voor die honden,
hoort ge 't? Arme gentsche bloed!
Vraek, vraek, vraek, vraek!
Arteveldes graet, ontwaek!

4.

Ziet die paters zich eens mesten,
met ons bitter arbeidsweet ;
alles is voor hun ten besten :
wyn en kiekens staen gered.
En dan senden zy de wyren,
steunpilaren van hun kot,
dat gy maer sount rustig blyven,
met ne koeivoet in den pot.
Koeivoet, (bis.)
als 't langer duren moet,
zien wy 'l'oude Gentenaeren,
uitgetoerd en afgeproet,
vallen als de drooge blaren,
stervend van den honden kost.
Och, Heer! Och, Heer!
Zyn er dan geen mausen meer!

Vruchten van de vryheidsdagen,
zit nu d'oude gentsche reus,
zich elendig dood te klagen,
met nen rink door synen neus ;
hy ligt met gebanden klouwen,
suchtend over vrouw en kind,
aen een koeivoetbeen te knouwen,
dat madam' zoo lekker vindt.

Koeivoet, (bis.)
was er in Gent nog moed,
stond het vleesch en de pataters,
voor den arbeidsloon gered ;
maer nu krygen 't luije paters,
die wy mesten met ons sweet.
Want, want, want, want!
Kloosters zyn de plaeg van 't land.

Leyden, drukk. van J. van Aken.

“Koeivoet” [door Emiel Moyson], mei 1857. UBGent,
Vliegende blaadjes, IC 124-125

In het voorjaar van 1859 schreef Moyson het arbeiderslied *Ten strijde!* dat min of meer toevallig zijn weg vond naar woelige vergaderingen van wevers, die opnieuw aan het staken waren gegaan. Het lied was voor de Gentse procureur het bewijs van een complot, waarvan Emiel Moyson in Brussel de spilfiguur was en dat zich via de voorzitters van de spinners en wevers naar Gent vertakte. De complottheorie hield geen steek, maar het is voor ons verhaal interessant te wijzen op de strijdvvaardigheid die uit de tekst spreekt en die alweer een duidelijke referentie naar Van Artevelde bevat. De slotcoupletten luiden immers:

[...] *Toch slaven, rijst, rijst op, gij werkmansvrienden,
rijst uit uw' slaap en 'reikt elkaar de hand'
bestrijdt 't geweld, bestrijdt die 't volk verblinden,
en weelde komt in 't lieve Vlaanderenland.*

*En weelde komt en balsemt al de wonden
waar 't goedig Volk sinds eeuwen lang aan leed,
en Vlaanderen heeft zijn' ouden glans hervonden,
dien rijken glans toen Artevelde streed!*

*Sa, gezellen,
weest kloek gezind, de strijd begint,
o laat uw boeien niet meer vaster knellen!*

*Sa, gezellen,
de strijd begint, weest kloek gezind,
opdat de werkman eens zijn rechten wint⁵⁹.*

Moyson heeft later nog met het idee gespeeld om zelf ook een toneelstuk rond de 'Wijze Man' van Gent te schrijven. Het snijdt hout om te veronderstellen dat hij zich met al zijn romantische verbeeldingskracht sterk met de middeleeuwse volksheld identificeerde en zichzelf al zag als de nieuwe Artevelde die de arbeiders naar een betere toekomst leidde⁶⁰.

5. De Arteveldefeesten in 1863

Voor deze missie was Moyson echter een te kort leven beschoren. Hij overleed reeds in 1868, toen hij amper 30 jaar was. Wel zou hij de grote Arteveldefeesten van 1863 nog meemaken; hij organiseerde er zelfs een soort alternatieve viering voor arbeiders en flaminganten in zaal Spiegelhof, waar veel volk naartoe kwam. Het jaar 1863 stond opnieuw in het teken van honger en crisis en dit als gevolg van de Secessie-oorlog in de Verenigde Staten (1861-1865). Het katoen uit de plantages in het Zuiden kon niet meer verscheept worden langs de noordoostelijke havens, zodat in Gent en elders in West-Europa een ware *famine du coton* heerste. Honderden katoenarbeiders raakten op heel korte tijd hun werk kwijt, op een ogenblik dat de vakorganisaties hun combattiviteit van het einde van de jaren vijftig al verloren hadden en te midden van de katoencrisis zelfs helemaal ten onder zouden gaan. De reeds genoemde Pol De Witte schreef in zijn memoires dat wie in de zomer van 1863 als vreemdeling de stad bezocht niet gezegd zou hebben dat een groot deel van de bevolking nog zwaar onder de gevolgen van de crisis leed. Hij wijdt een heel hoofdstuk aan de Arteveldefeesten, die van het stadsbestuur de *luisterrijkste en schitterendste feesten* moesten worden *die ooit te Gent gezien waren*. De Witte bevestigt dat wie ze beleefd had nadien niets dergelijks meer meemaakte in de stad. Uit de lagere bevolkingsgroepen kwam kennelijk geen woord kritiek over de schijn van pracht en praal die toch schril afstak tegen de materiële ellende waaronder men dagelijks gebukt ging:

Nooit wellicht viel een voornemen meer in de smaak van het grootste deel van de bevolking. De Gentenaars waren ten allen tijde zeer fier op hun grote stads-genoot, en de burgerij bracht dit gevoel tot uiting, door weken, ja maanden van tevoren te beginnen met het doen verven en opsmukken van hun woning, om aldus aan de stad een vrolijk en welvarend uiterlijk te geven⁶¹.

⁵⁹ MOYSONE., *Liedjes en andere verzen (Nieuwe druk)*. Gent, 1909, pp. 26-27.

⁶⁰ VANSCHOENBEEK G., *op. cit.*, p. 27.

⁶¹ DE WITTE P., *op. cit.*, p. 90.

De Arteveldefeesten werden in de pers al vanaf maart 1863 besproken. Op 30 maart werden de eerste marmerblokken aangebracht voor het standbeeld dat op de Vrijdagmarkt zou worden opgetrokken. In 1859 waren het stadsbestuur en de regering eindelijk tot een overeenkomst gekomen. Het bekende standbeeld werd opnieuw gemaakt door de Vigne-Quyo. Jacob Van Artevelde is voorgesteld met gestrekte rechterarm, de linkerhand steunt op een wapenschild met de Leeuw van Vlaanderen. De houding is voor interpretatie vatbaar. Diverse interpretaties deden dan ook de ronde: Artevelde spreekt het volk toe, Artevelde zweert trouw aan de Gentse vrijheden, Artevelde staat klaar om ten strijde te trekken aan het hoofd van zijn leger, Artevelde wijst naar Engeland, Artevelde voelt of het nog regent, Artevelde bestelt vijf pintjes uit het café rechtover (voor hemzelf en de vier jongedames die op zijn sokkel zitten) enz. enz. Men ging zo ver Artevelde aan kinderen voor te houden als een soort schrikbeeld van wat er zou gebeuren als ze teveel in hun neus peuterden⁶².

In augustus 1863 werden semi-officiële stappen ondernomen door de bestuurders van de grote fabrieken en nijverheidsinstellingen om de arbeiders tijdens de Arteveldefeesten vrijaf te geven.

Er werd een handeltje rond de Arteveldefiguur opgezet. Men verkocht pentekeningen en miniatuurstandbeeldjes, zoals de kleine pleisterbeeldjes van beeldhouwer De Smul, die tegen 2 fr. per stuk van de hand werden gedaan. De *Gazette van Gent* schreef over een pronkstuk dat een goede vervanging zou zijn van de Napoleons en de Zouaven en alle andere vreemde prullen die op de schouw van de werkmans staan⁶³.

De straten en gevels werden schitterend versierd. De stad organiseerde een versieringsconкурс met prijzen. Men nam hier niet individueel aan deel, maar in het kader van wat overbleef van de oude instelling van de gebuurten, die ook voor de verlichting instonden. De jury hield bij de beoordeling van de versieringen rekening met de uitgestrektheid van de gebuurte. Heel wat gevels hadden opschriften die de roem van de gevierde held bezongen. Pol De Witte herinnerde zich vooral één dichtstuk, dat boven de deur van een coiffeur in de Korte Dagsteeg hing en dat hij zeer passend vond:

*Onzen Jacob had toepet
En haar op zijn tanden
Daarom vier ik mee
En laat ik mijn keersen branden*⁶⁴.

De inhuldiging van het Arteveldestandbeeld vond plaats ter gelegenheid van en in combinatie met het tweede congres van de *Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales*, dat plaatsvond van 13 tot 20 september 1863. In de Universiteitsbibliotheek is een omvangrijke bundel bewaard in verband

⁶² VERMEULEN J., *op. cit.*, pp. 69-70.

⁶³ *Gazette van Gent*, 12 augustus 1863.

⁶⁴ DE WITTE P., *op. cit.*, p. 91.

VAN ARTEVELDE EN DE GENTSE ARBEIDERSBEWEGING

met de festiviteiten, die op zichzelf eigenlijk al een studie waard zijn. We vinden hier onder meer een lange lijst van binnen- en buitenlandse leden die de feestelijkheden en andere activiteiten bijwoonden. Men kon onder meer een grote fruittentoonstelling bezoeken.

In het kader van dit artikel beperk ik mij tot de onderdelen van het feestprogramma die een 'volks' karakter hadden. De Arteveldefeesten waren alvast volks in die zin dat cafés, herbergen en andere openbare gelegenheden 's nachts open mochten blijven. Bij het Nederlandstalige feestprogramma, dat uitgeplakt en verspreid werd, was een *Kortbondig verhaal der meest bekende daden van Jacob van Artevelde* gevoegd. De volksheld werd hier voorgesteld als volksliedende, moedige en onbaatzuchtige Wijze Man:

Gent's grootste man verheerlijkt.

Door lang geduld en volherding heeft men eindelyk recht laten wedervaren aen de wensch der Gentenaers om de beroemdsten en verdienstelyksten man, die ooit in dezen stad geboren wierd, door een openbaer Monument te verheerlyken.

Dikwyls heeft men in Gent voorstellen gedaen om Standbeelden te plaetsen ter eere van dwingelanden en wreedaerts, die in plaets van hunnen vaderlyke vorsten, hunnen beulen geweest zyn. [...]

Het was Jacob van Artevelde, de held en staetsman, die tot de Gentsche burgery zegde: Gentenaers, als gy my met het geld der Gemeente kasteelen ziet bouwen en mijne kinderen gouden spooren ziet dragen, gelooft mij niet meer! Als wilde hij zeggen dat hij het zweet van burger en werkmán niet verlangde, maer hun welvaren behertigde. [...]

Op 12 september 1863 organiseerde het Weldadigheidsbureau een grote brooduitdeling. De volgende ochtend trok een stoet van gedecoreerde arbeiders - vaak mensen die iemand uit het water hadden gered of zich anderszins verdienstelijk hadden gemaakt - van de Beurs tot aan de Minardschouwburg. 's Avonds werd *Jacob Van Artevelde* door Frans Van Geert daar gratis opgevoerd door de Fonteinisten. Op 14 september bereikten de feesten een eerste hoogtepunt. Eenentwintig kanonschoten kondigden de aankomst van Leopold I en de koninklijke familie aan. De Vrijdagmarkt zag zwart van het volk. Aan alle ramen en tot op de daken zag men kijklustigen. Talrijke bewoners hadden hun kamers of vensters tegen aanzienlijke bedragen verhuurd. Om het met de woorden van Pol De Witte te zeggen: *men had op de Vrijdagmarkt geen appel kunnen gooien zonder een hoofd te raken*. De toeschouwers stonden tegen de huizen geperst, alle daken stonden vol mensen. Om 15u. begon de inhuldiging, waarbij de cantate *Jacob Van Artevelde* door N. Destanberg & F. A. Gevaert, de latere directeur van het Koninklijk Conservatorium te Brussel, werd uitgevoerd door de kinderen van de stadsscholen, die allemaal in het nieuw waren gestoken, en diverse muziekmaatschappijen. In totaal waren er 1.200 uitvoerders. De Vigne, die de ridderlijke vaderfiguur had gebeeldhouwd, werd gefeliciteerd en gedecoreerd door de koning. 's Avonds, ter gelegenheid van het koninklijke banket,

betuigde Leopold de stad en haar bevolking zijn medeleven met de sociaal-economische malaise. Hij was van mening dat alleen God de stad kon redden ... (of een nieuwe Artevelde?)

De volgende dag werd de cantate opnieuw gespeeld in het kader van een groot volksconcert (17 u). De cantate had een Vlaamse én een sociale ondertoon:

*Wie vond werk voor het volk door het lyden
Overmand?*

*Wie verbond aen het nyvrige Vlaendren
't Britsche strand?*

*'t Was ons Ruwaert, ons Roem en de Roem van het land
Hy vond werk voor het volk door het lyden
Overmand⁶⁵.*

Om 18u30 kon men dan naar een kosteloze voorstelling van Van Peene's *Jacob Van Artevelde* in de Minard. Later op de avond was er een groot feest in het Casino en een Bal Populaire op de Kouter. Op 16 september organiseerde de liefdadige kring 'De Zonder Naem Niet Zonder Hert' (1856) een muzikale matinée, waarbij een prijsuitreiking aan de deelnemers van de Bestendige Armbus plaatsvond. Dierman-Seth, de voorzitter, sprak een plechtige redevoering uit, die christelijk geïnspireerd was en de *weldenkende en menschlievende personen* die aan het congresseren waren over het lot van de werkende klasse, zegende. De 'nederige' doelstelling van 'De Zonder Naem Niet Zonder Hert' werd als volgt geformuleerd:

Wanneer een werkmán, terwyl hy zyn bedryf uitoefent, gekwetst wordt, wanneer hy als martelaer op het slagveld van den arbeid valt, dan valt hy niet alleen, maer meestendeels slingert de slag die hem neder werpt, zyne vrouw en kinderen in de diepste ellende. Welnu, wy willen verhinderen, dat die werkmansfamilie het ontzaggelyk getal armen en ongelukkigen ga vervoegen, welke van de openbare weldadigheid leven en van dan afvoor de samenleving en voor de menschelyke weerdigheid verloren zyn.

In het kader van de verheerlijking van Van Artevelde, *Gents grootste burger*, had de Bestendige Armbus 10.000 fr. omgehaald. Met dit bedrag was men van plan 1.000 kinderen van de kosteloze stadsscholen te kleden. Het was expliciet de bedoeling om *den heugelyken dag [...] in de gemoederen der lagere klassen te printen. De Wijze Man, die het volk zoo zeer beminde, zal uit den hooge op dit liefdewerk goedig neerzien⁶⁶.*

⁶⁵ UBGent, G. 19695.

⁶⁶ *Redevoering uitgesproken door M. Dierman-Seth ter gelegenheid der plegtige prijsuitreiking aen de deelnemers der Bestendige Armbus, 16/9/1863 (UBGent, G. 19695).*

De Arteveldefeesten werden besloten met een groot concert in de dierentuin en een Venetiaans feest door de maatschappij van de Regatten: de verlichte boten en het grote vuurwerk overtroffen alle voorgaande feestelijkheden. De stad was prachtig verlicht door kleine vetlampjes. Het Venetiaans feest op het water vormde de absolute climax van de feesten. Uiteraard was ook een vlot met het reuzenbeeld van Artevelde present. Volgens Pol De Witte *was men het er algemeen over eens dat we nooit meer iets dergelijks zouden te zien krijgen. En inderdaad, sedertdien werden onze kermissen onbeduidender*. De reden hiervoor zocht hij bij de levensbeschouwelijke verdeeldheid die het bloeiende verenigingsleven deed uiteenvallen⁶⁷.

In feite werd die levensbeschouwelijke verdeeldheid al voor een stuk duidelijk tijdens de Arteveldefeesten. Het bekendste lied, de reeds genoemde cantate van Destanberg en Gevaert, had immers een antiklerikale dimensie. Eén van de versregels luidde namelijk *En dat hij de trots van Rome machteloos hier heeft neergeveld*, wat niet in dank werd afgenomen door de Gentse clerus. Toen de 1.200 kinderen de cantate aanhieven op de Vrijdagmarkt, begonnen plotseling de kerkklokken te luiden. Deze uiting van protest, want dat was de bedoeling, had echter precies het tegenovergestelde effect: het publiek geloofde dat het een blijk van hulde aan Van Artevelde was⁶⁸. De katholieke kritiek op de Arteveldefeesten werd vooral geformuleerd in de ultramontaanse krant *Le Bien Public*. Er verscheen zelfs een overdruk van haar commentaar op het overwegend sociaal-liberaal geïnspireerde congres in brochurevorm, onder de titel *Les libres-penseurs peints par eux-mêmes*⁶⁹. Daar waar Jacob Van Artevelde tot dan toe een echte 'Gentse' held was, in die zin dat hij niet door een bepaalde politieke strekking werd toegeëigend, gingen de katholieken voortaan niet langer unaniem in de verering van Van Artevelde mee. De verdeeldheid tussen de historici werd in hun gereserveerde houding in rekening gebracht:

*Puisque la question des services rendus par Van Artevelde divise les historiens, nous comprenons fort bien que le projet de se livrer à un enthousiasme délirant à l'occasion de l'inauguration de la statue du héros, ne rencontre pas dans notre ville une adhésion sans réserves*⁷⁰.

Vanaf 1863 zou Jacob Van Artevelde dus meer de held zijn van de geuzen en de liberalen - dat zien we bijvoorbeeld aan publicaties van het Willemsfonds of voordrachten van Julius Vuylsteke. Op 30 juli 1888 werd het zilveren jubileum van het standbeeld van Jacob Van Artevelde gevierd, met onder meer een volksvoordracht door Vuylsteke. Hij stelde dat er in Gent *geen mensch was die niet van jongs af dien naam heeft leren uitspreken, die dien naam niet op de lippen, en ook in het harte draagt*. Voor hem was Van Artevelde de bevorderaar

⁶⁷ DE WITTE P., *op. cit.*, pp. 91-92.

⁶⁸ DE WITTE P., *op. cit.*, p. 91.

⁶⁹ UB Gent, G. 6071.

⁷⁰ *Le Bien Public*, 3 september 1863.

van de liberale democratie⁷¹.

Stellen dat de 'Wijze Man' voortaan helemaal uit het discours van katholieken gebannen werd, is niet correct. Zo bevatte een *Artevelde - Volksalmanak* voor 1864 een levensschets van Jacob Van Artevelde door Frans De Potter, de stichter van het Davidsfonds. Deze schreef onder andere:

*[...] hij zelf bleef bij het volk bekend onder den naem van 'den Wijzen Man'. Zouden wel ooit zulke dankbare gevoelens bestaan in het herte des volks voor eene heerschzuchtige, voor eenen bedrieger? Artevelde bezat de waardigheid, de edelheid van eenen vorst. By alle standen was hy bemind, omdat hy wederkeerig alle met een gelyk regt wist te beschermen. [...] Onbetwist en onbetwistbaer is het, dat door Artevelde's strevingen de gemeenten Gent, Brugge en Yperen den hoogsten luister bereikten*⁷².

In 1864 werd de eerste verjaardag van het Arteveldestandbeeld tijdens de Gentse feesten in juli gevierd door het standbeeld met 'elektriek vuer' te verlichten⁷³. Op 11 september 1864 vierden de liberalen een zegepraal, met achteraf een feest in de arbeiderswijk van het Heilig Kerst. Aan de dokken vonden een concert en een volksbal met algemene verlichting plaats. De Muide en Voormuide deelden in de feestvreugde met een zakloping, een ringsteking, een mastbeklimming en het oplaten van een luchtballon. Ook op Meerhem werden verschillende volksspe- len en een bal georganiseerd. Op 18 september vierden de omwonenden van de Vrijdagmarkt de verjaring. Er was een estrade met fakkellicht die door de muziekmaatschappij van de stad opgeluisterd werd. Het standbeeld werd voor de gelegenheid met 'bengaals' vuur verlicht. Dankzij het mooie weer was het volksbal op de Vrijdagmarkt een groot succes⁷⁴. Toch spande de wijk van de Dampoort en het Spanjaardkasteel (*Ham, Dampoortschestraat, Voorgeborgte, Route Royale, Sint-Amansberg*) de kroon. Een ludiek strooibiljet kondigde het feestprogramma dat verstoken was van elke zwaarwichtigheid aan. Aan de Ham kon men een 'ballet' van de 'Logte Genteneers', een kuipsteking en vuurwerk bijwonen; in Sint-Amansberg vonden een mastklimming en een ezelskoers plaats en aan het Spanjaardkasteel kon men zaklopen. Het triomfstuk bestond uit het oplaten van een luchtballon en vuurwerk⁷⁵.

⁷¹ VUYLSTEKE J., *Volksvoordracht*. Gent, 1888.

⁷² *Artevelde - Volks-Almanak voor 1864, bevattende de levensschets van Jacob van Artevelde door Frans De Potter*. Gent, 1864, p. 23 (UBGent, G. 6071).

⁷³ *Gazette van Gent*, 10 juli 1864.

⁷⁴ *Gazette van Gent*, 5 september-19 oktober 1864.

⁷⁵ *Programma Arteveldefeesten*, 1864. UBGent, G. 19695.

6. De voortzetting van de Arteveldecultus in de socialistische arbeidersbeweging

Min of meer onafhankelijk van deze 'volkse' traditie leefde Jacob Van Artevelde voort in de socialistische arbeidersbeweging. Twaalf jaar nadat hij met zijn standbeeld een definitieve plaats verwierf in de Gentse volkscultuur, zien we dat standbeeld zelfs opduiken in het politie-archief. In 1875 zou voor het eerst een rode vlag ontvouwd worden in de Gentse straten. De leden van de Antwerpse afdeling van de Internationale kwamen haar aan de Gentenaars aanbieden als embleem van verbondenheid. Het was maar een schamele vertoning: slechts 105 mensen paradeerden op straat, 70 Gentenaars en 35 Antwerpenaars. Ze zorgden ervoor dat er veel ruimte tussen de rijen was om de indruk te wekken dat ze met meer waren. De Internationalisten droegen twee rode vlaggen met een Frygische muts en rode cocardes. Ze zongen de Marseillaise en de Vlaamse Leeuw en brachten een groet aan het standbeeld van Jacob Van Artevelde: een merkwaardige mengeling van traditionalistische en revolutionaire symbolen, die een constante zou blijven in de rituelen van de Gentse socialisten⁷⁶. Twee jaar later werd van 9 tot 16 september 1877 het Algemeen Congres van de Eerste Internationale in Gent gehouden. De Gentse leiders rekenden op 30.000 à 80.000 deelnemers aan de grote openingsstoet, die ze vanaf juli begonnen voor te bereiden. Begin september werden enorme rode affiches in de stad aangeplakt om het congres, de stoet en de andere activiteiten aan te kondigen. Op 9 september 1877 verzamelden de Gentenaars om 9 uur 's ochtends op de Vlasmak, van waar ze met de rode vlag en een muziekkorps vooraan naar het station marcheerden om 83 afgevaardigden uit Antwerpen af te halen. Een stoet van ongeveer 1.000 mensen, grotendeels niet-leden, trok dan via de Vrijdagmarkt naar het Zuidstation om 71 congressisten uit Brussel, 6 uit Verviers, 3 uit Mechelen, 6 uit Kortrijk, 2 uit Frankrijk en 1 uit Oostenrijk te verwelkomen. Op de Vrijdagmarkt werd halt gehouden om hulde te brengen aan Jacob Van Artevelde, met een lauwerkrans of 'immortellen kroon'. De Gentse kopman Paul Verbauwen, een voormalig wever, die de kost verdiende als herbergier en boekhandelaar, hield een pathetische redevoering, waaruit bleek dat de romantische retoriek met de verwijzing naar *den Burger-Demokraet* nog niet tot het verleden behoorde. Drie dagen later sprak de toen 51-jarige Duitse sociaal-democraat Wilhelm Liebknecht, lid van de Reichstag, over de ontwikkeling van het socialisme in zijn land en het belang van het parlement en het onderwijs als hefboomen voor de arbeidersmacht. Hij sprak in het Duits, maar oogstte niettemin een groot succes. Liebknecht besloot zijn redevoering met de stelling dat Gent de sterkste citadel van het socialisme was. Volgens de hoofdcommissaris kwamen 700 mensen naar Liebknecht luisteren, terwijl men er 2.000 had verwacht en *De Werker* overdreef dat er 2.500 geweest waren⁷⁷. Het sterk intern verdeelde congres van

⁷⁶ DENECKERE G., *op. cit.*, p. 634.

⁷⁷ DENECKERE G., *op. cit.*, pp. 635-636; zie ook PEIREN L., Het Universeel Socialistisch Congres van Gent (9-16 september 1877) en zijn betekenis voor de Europese en Belgische arbeidersbeweging in het laatste kwart van de 19de eeuw. *BTNG*, XXIII, (1992), 1-2, pp. 131-182.

1877 in Gent was in feite de laatste stuip trekking van de Eerste Internationale en de voorbode van het sociaal-democratische programma van een gedeelte van de Belgische socialistten. De komst van Liebknecht symboliseert de groeiende invloed van het Duitse reformistische model, dat op het congres van Gotha (1875) de bovenhand had gekregen.

Van Artevelde bleef een grote aantrekkingskracht uitoefenen als referentiefiguur in de Gentse arbeidersbeweging. Er werd zelfs opnieuw een krant naar hem genoemd, *'t Volk van Artevelde*, die weliswaar niet lang bestaan heeft er is een niet gedateerd nummer van bewaard, wellicht uit juli 1881. Alle artikelen staan in het teken van de strijd voor het algemeen stemrecht⁷⁸.

In de toespraken van Edward Anseele, die vanaf 1886 tot de onbetwiste leider van het Gentse socialisme uitgroeide, fungeerde Van Artevelde als een terugkerende metafoor. Het is trouwens onmiskenbaar dat Anseele zich nog meer dan Moyson met Van Artevelde identificeerde. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het wijdse armgebaar dat hij maakte tijdens meetings, een bewuste pose, die op sommige foto's is vereeuwigd en waarvan het standbeeld door Jozef Cantré aan het Zuid het versteende bewijs levert⁷⁹. De identificatie met Jacob Van Artevelde was overigens niet alleen een element in het zelfbeeld van Vader Anseele, ook de buitenwereld legde een verband, tot in het buitenland. Zo noemde *Le Figaro* Anseele in 1893 *L'authentique successeur de Jacquart d'Artevelde [sic]*⁸⁰.

Besluit

Op die manier is de cirkel rond. De lege plaats die Jacob Van Artevelde voor de 19de-eeuwse arbeider symboliseerde, werd door Edward Anseele bekleed. Ook Anseele heeft trouwens iets dat sterker is dan zichzelf; ook in zijn geval heeft de mythe de man overleefd. De feiten die aan het licht kwamen bij het faillissement van de Bank van den Arbeid in 1934 waren bijvoorbeeld niet van aard om zijn status aan te tasten.

De historiek van de Arteveldecultus in 19de-eeuws Gent levert een rijk geschaakt verhaal op van de manier(en) waarop en de kanalen waarlangs 'het volk' zich een duister middeleeuws figuur toeëigende. Jacob Van Artevelde ging een nieuw leven leiden, misschien zelfs meerdere levens naast elkaar.

Deze resurrectie van Van Artevelde illustreert dat de problematiek van mythologisering en verheerlijking van grote historische personages complexer is dan bijvoorbeeld in Anne Morelli's boek over 'De grote mythen uit de geschiedenis van België' wordt gesuggereerd. De basisstelling van dit boek is

⁷⁸ UBGent, J. 718; VOORDECKERS E., *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*. Leuven-Parijs, 1964, p. 64.

⁷⁹ VANSCHOENBEEK G., *Onroerend rood. Het Gentse oeuvre au rouge. Wandeling langsheen de bouwkundige geschiedenis van het socialistische Gent*. Gent, 1991, p. 60; IDEM, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*. Antwerpen-Baarn, 1995, p. 30.

⁸⁰ Geciteerd in *Het Volk*, 26 april 1893.

dat nationale mythen van bovenaf en door bemiddeling van historici worden gecreëerd om een volk de illusie van een gemeenschappelijke vaderlandse geschiedenis voor te houden. Die these snijdt natuurlijk hout, maar vertelt niet het hele verhaal. Als we de Arteveldemythe in de Gentse arbeidersbeweging bekijken, zien we de werkzaamheid van de verwevenheid tussen geschiedenis en macht in de andere richting, met een emancipatorische finaliteit.

Het onderzoek van de mythe 'van onderuit', via de mensen die 'de Grote Man' maken, is dus beslist een even interessante onderneming als de queeste naar de reële Jacob Van Artevelde in de 14de eeuw. De vraag is dan hoe onderdrukte arbeiders een historisch personage naar hun hand zetten en aan welk verlangen dit beantwoordde. Het lag immers niet in de bedoelingen van de intellectuele kringen, die zich met Van Artevelde's rehabilitatie bezighielden, om hem aan de arbeiders voor te houden als voorbeeld van de succesvolle vrijheidsstrijder. Vanuit een freudiaans perspectief kunnen we inzien dat Jacob Van Artevelde de allures van een vaderfiguur aannam. De hunkering naar een nieuwe Artevelde, die werk en vrijheid zou bezorgen, het voor het volk zou opnemen, voor de arbeiders in de bres zou springen en hun spreekbuis zou zijn, kan in de 19de-eeuwse Gentse arbeidersbeweging als een constante beschouwd worden. De confrontatie van die hunkering met de vraag of Jacob Van Artevelde de hem toegedichte rol nu al dan niet écht gespeeld heeft, gaat mijns inziens verder dan de conclusie dat het volk dwaalde in zijn verlangen naar 'een Grote Man'. Een belangrijke dimensie verdwijnt uit het blikveld als historici zich beperken tot het demythologiseren van grote mannen. Men kan de mythe niet zomaar uit de geschiedenis schrappen. De held maakt wel degelijk deel uit van de geschiedenis, ook al vallen de man en de mythe niet samen zoals blijkt uit de Arteveldecultus in 19de-eeuws Gent. Wat Freud de historische waarheid noemt, de waarheid over Van Artevelde als mythe, die aan bepaalde wensdromen beantwoordt, vertelt ons meer over de 19de-eeuwse arbeidersbeweging dan over Van Artevelde zelf. Zelfs de meest verstokte positivist kan er niet omheen: de mythe van de grote man zette machten en mensen in beweging die op hun beurt de geschiedenis maakten tot wat ze geweest is.

DE GESCHIEDENIS EN DE RIJKDOMMEN VAN DE BIBLIOTHECAE DOMINICANAE

Martine De Reu

Daar de kloosterbevolking sterk afgenomen was, beslisten in 1991 de oversten van het Gentse dominicanenklooster en van de Vlaamse Provincie (der dominicanen) dat de Gentse dominicanen zich in het zuidelijke gedeelte van hun klooster zouden terugtrekken. Deze beslissing impliceerde dat de bibliotheek verplaatst moest worden, daar deze zich in het te ontruimen gedeelte bevond. Uiteindelijk werd 'Het Pand' als de meest geschikte nieuwe behuizing voor het boekenbezit van de Gentse dominicanen weerhouden. Deze boekenschat werd zes jaar geleden (28 juni 1991) in langdurige bruikleen aan de Gentse Universiteitsbibliotheek overgedragen. De nieuwe Bibliotheca Dominicana ingericht in de noordervleugel, werd plechtig opengesteld op 29 april 1993.

In deze bijdrage willen we in het kort de geschiedenis van de dominicanen te Gent belichten. Daarna zullen we de plaats van de bibliotheken en studie binnen de dominicaanse wetgeving onderzoeken, om tot slot in te gaan op de inhoud van de Bibliothecae Dominicanae.

1. Korte historiek van de dominicanengemeenschap te Gent

Toen de dominicanen zich in 1228 officieel te Gent vestigden, werd hen het voormalige O.L.V.-hospitaal, gelegen naast de Sint-Michielskerk, ter beschikking gesteld. Dit hospitaal was enkele jaren vóór 1204 door de invloedrijke Gentse familie uten Hove¹ gesticht. De instelling had als opdracht aan zieken, armen en reizigers hulp te verlenen². In 1227 was het uten Hove-hospitaal 'gefusioneerd' met het Wittoc-hospitaal, gesticht door Everdeus Wittoc. Deze gelijkaardige instelling was door een brand verwoest in hetzelfde jaar. De aldus

¹ Zie o.m. de bijdrage van P. Bergmans over Ermentrudis Utenhove, in: *Biographie Nationale*, dl 25 (1930-32), kol. 986-988; Fr. BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriarchaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen, 's Gravenhage, 1938, passim (raadpleeg de *indices sub: HOVE*, uten) (en) C. VLEESCHOUWERS, *Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënzerinnenabdijen O.L.Vrouw Ten Bos (1215) en Bijloke (1228) door Uten Hove's*, in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 9 (1971), pp. 13-34.

² Voor het hospitaalwezen in het algemeen, zie o.m. U. LINDGREN, *Hospital*, in: *Lexikon des Mittelalters*, 5 (1991), kol. 133-137; G. MARECHAL, *Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden*, in: *A.G.N.*, vol. 2, Haarlem, 1982, pp. 268-280; voor het H. Maria-hospitaal, zie o.m.: L. ELAUT, *Het leven van de Gentse ziekenhuizen vanaf hun ontstaan tot op heden*, Gent, Antwerpen, Brussel, Leuven, 1976, pp. 43-49; *Acht eeuwen Gentse ziekenhuizen*, Gent, 1993, p. 33 (met bibliografische verwijzingen).

gevormde nieuwe instelling werd ondergebracht in nieuwe gebouwen opgetrokken op gronden van de grafelijke familie op de linker Leie-oever, ten zuiden van de Ganzendries. Naast het nieuwe hospitaal werd eveneens een nieuwe cisterciënzerinnenabdij gebouwd, waarvan de leden het hospitaal zouden beheeren. Dit was het begin van de Gentse Bijloke-abdij en het Bijloke-hospitaal³.

Door een ruilvereenkomst kon de grafelijke familie nu over de vrijgekomen gebouwen naast de Sint-Michielskerk beschikken. Graaf Ferrand van Portugal en gravin Johanna van Constantinopel gebruikten deze gebouwen om een dominicanenklooster te stichten, bevolkt door paters *de lingua Teutonica*⁴.

De kloostergemeenschap groeide snel aan. Reeds in de tweede helft van de dertiende eeuw waren gemiddeld iets meer dan vijftig broeders lid van het klooster. Dit getal bleef naar alle waarschijnlijkheid constant tot de Franse Revolutie. In deze periode was het klooster het grootste bedelordeklooster in Gent en behoorde het tot de groep van de belangrijker religieuze instellingen van de stad.

Zoals hun regel het voorschreef, stonden de dominicanen te Gent in voor de zielzorg in afspraak met de plaatselijke geestelijkheid⁵. Deze zielzorg bestond vooral uit prediking en het horen van de biecht. In Gent konden de dominicanen ook overledenen begraven, maar zij konden geen herdenkingsdiensten en jaargetijden vieren voor de overledenen. Het termijngebied, d.i. de regio waarin de Gentse dominicanen actief waren, werd tijdens de middeleeuwen in het oosten begrensd door het Land van Dendermonde, Baardegem, Grembergen,

³ Zie voor de geschiedenis van de Bijloke-abdij en het Bijloke-hospitaal: *Monasticon Belge*, t. VII: Province de Flandre Orientale, vol. 3, Luik, 1980, pp. 329-353 met uitvoerige bibliografie, aan te vullen met: *Acht eeuwen Gentse ziekenhuizen*, pp. 36-45.

⁴ Voor de geschiedenis van de Gentse dominicanen verwijzen wij naar: W. SIMONS, *Bedelordekloosters in het graafschap Vlaanderen*, Brugge, 1987, pp. 72-74; W. SIMONS, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca 1225-ca 1350)*, Brussel, 1987 (Verhandeling van de KAWLSK, Klasse der Letteren, nr 121), passim; W. SIMONS, G.J. BRAL, J. CAUDRON, J. BOCKSTAELE, *Het Pand. Acht eeuwen geschiedenis van het oud dominicanenklooster te Gent*, Tielt, 1991; J. DE PUE, o.p., *750 jaar dominikaans leven te Gent*, Gent, [1978]; J. DE PUE, o.p., *De paters dominikanen te Gent*, Gent, [1982].

⁵ Zie voor een algemene situering van de dominicanen: W. SIMONS e.a., *Het Pand*, pp. 11-36; W. SIMONS, *Stad en apostolaat*, pp. 168-231 (en de volgende artikels met uitvoerige bibliografie: Frati Predicatori, door L. Abele Redigonda, o.p., in: *Dizionario degli Istituti di Perfezione*, 3 (1976), kol. 923-970; Frères Prêcheurs, door M.H. Vicaire, in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*, 18 (1977), kol. 1369-1410; Dominikaner, door A. Eßer, o.p., in: *Theologische Realencyclopädie*, 9 (1982), pp. 127-136; Dominikaner, Dominikanerinnen door D. von Huebner et al., in: *Lexikon des Mittelalters*, 3 (1986), kol. 1192-1220.

Moerzeke, Hamme, Elversele en Belsele. In het zuiden werd de grens gevormd door o.m. Heestert en Avelgem. De andere grenzen zijn minder precies gekend⁶. De dominicanen waren, net als sommige andere bedelorden, ook actief in het begijnwezen. Zij predikten voor begijnen en namen hen de biecht af (net als voor de andere leken). Verder waren zij aan sommige begijnhoven verbonden in een adviserende en controlerende functie. In Gent werkten de dominicanen zelfs mee aan de stichting van het Sint-Elisabethbegijnhof (1236)⁷. Leden van de Vlaamse dominicaanse provincie staan nu nog de begijnen bij van de opvolger van dit begijnhof, namelijk het Groot-begijnhof (Sint-Amandsberg). De Gentse dominicanen controleerden tevens sommige andere instellingen, zoals bijvoorbeeld de Gentse leprozerie (=Rijke Gasthuis)⁸ en de hospitalen te Geraardsbergen, Aalst en Ninove.

In de eerste helft van de 13e eeuw speelde het klooster een belangrijke rol in de provincie *Teutonia*. In 1233 en 1252 werden er de bijeenkomsten van het provinciale kapittel georganiseerd, en van 1236 tot 1240 was een lid van het klooster, Berthold Draco, provinciaal prior. Vanaf 1260 behoorde het klooster tot de provincie *Francia*⁹. Ook na de overheveling naar de provincie *Francia* bleef het klooster te Gent belangrijk genoeg om er een provinciaal kapittel te organiseren (1331). Tijdens het Westers Schisma gingen in het Gentse dominicanenklooster de vergaderingen door (in december 1379 en juni 1380), waarin de Vlaamse seculiere en reguliere geestelijkheid haar steun betuigde aan Urbanus II, die tevens gesteund werd door de Vlaamse graaf.

De Gentse dominicanen vervulden eveneens een belangrijke functie in de middeleeuwse seculiere wereld. Zo onderhielden zij uitstekende relaties met het stadsbestuur. Net als de andere bedelorden ontvingen zij gewone aalmoezen (geld, maar ook wijn en haring); zij kregen evenwel ook speciale subsidies, bijvoorbeeld voor de organisatie van een provinciaal kapittel of wanneer één van de leden van het klooster het *magisterium* aan de universiteit behaalde. Samen met de franciscanen groeiden zij uit tot de religieuze vertegenwoordigers van de stad. Zo werden zij o.m. aangesteld tot aalmoezenier van het gemeenteleger. De goede betrekkingen tussen stadsbestuur en dominicanenklooster kunnen o.m. worden verklaard doordat een groot deel van de dominicanen afkomstig waren uit de families die het Gentse stadsbestuur in handen hielden.

⁶ W. SIMONS, *Stad en apostolaat*, p. 190.

⁷ W. SIMONS, *Stad en apostolaat*, pp. 217-223; W. SIMONS e.a., *Het Pand*, p. 43.

⁸ Zie voor de geschiedenis van het 'Rijke Gasthuis': *Monasticon Belge*, t. VII: Province de Flandre Orientale, vol. 2, Luik, 1977, pp. 179-193 met uitvoerige bibliografie, aan te vullen met: *Acht eeuwen Gentse ziekenhuizen*, pp. 25-28.

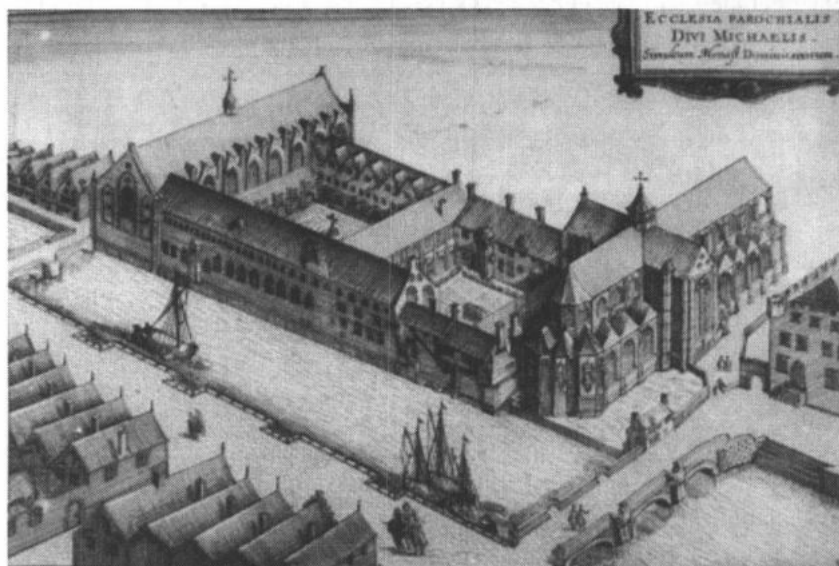
⁹ W. SIMONS, *Stad en apostolaat*, pp. 136-140.

MARTINE DE REU

Ook met het grafelijke hof leefden de Gentse dominicanen in een goede verstandhouding. Hierboven zagen we reeds hoe de grafelijke familie aan de wieg stond van de stichting van het Gentse klooster. In de veertiende eeuw waren regelmatig Gentse dominicanen biechtvader van de Vlaamse graaf (Jan van Daelputte van 1352 tot 1359, opgevolgd door Jan van de Moere (+1393)). Ook de hertogen van Bourgondië kozen bij voorkeur dominicanen - maar niet noodzakelijk Gentse - als biechtvader.

Precies doordat de Gentse dominicanen zowel met het stadsbestuur als met de graven, later hertogen, goede relaties onderhielden, waren zij de aangewezen onderhandelaars in conflicten. Zo bemiddelden zij samen met vertegenwoordigers van de andere Gentse bedelordenkloosters bij Lodewijk van Male na de overgave van Gent (in januari 1349)¹⁰.

Door de aanpassing aan het leven in en van de stad, geraakte de beleving van de armoederegel geleidelijk aan op de achtergrond. De hertogen van Bourgondië, vooral in de persoon van Filips de Goede, stuurden aan op een hervorming. De

“Het Pand”, uit A. Sanderus, *Flandria illustrata*, Keulen, 1641

¹⁰ Zie voor de geschiedenis van Gent in deze periode: W. PREVENIER, M. BOONE, De ‘Stadstaat’-droom, in: *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 81-105 met uitgebreide bibliografie, aan te vullen met: D. NICHOLAS, The governance of fourteenth-century Ghent: the theory and practice of public administration, in: *Law, custom and the social fabric in medieval Europe. Essays in honor of Bryce Lyon*, ed. B.S. Bachrach en D. Nicholas, Kalamazoo, 1990, pp. 235-260.

DE BIBLIOTHECAE DOMINICANAE TE GENT

centrale figuur in deze hervorming was Jan uten Hove (ca. 1420 - 1488)¹¹. Als prior voerde deze te Gent een drastische hervorming door. Deze hervorming werd tevens in andere dominicanenkloosters doorgevoerd. De hervormde kloosters werden onttrokken aan hun provincie en gingen deel uitmaken van een nieuwe samenhang, namelijk de Hollandse congregatie. De hertogen van Bourgondië steunden deze hervormde kloosters niet enkel moreel, maar ook financieel. Gent kreeg van hertogin Margareta van York een uitzonderlijk groot geschenk: namelijk een vleugel aan het westpand. Deze vleugel zou in 1474 de nieuwe kloosterbibliotheek herbergen.

Vanaf de zestiende eeuw waren de Gentse dominicanen, net als zovele andere mendicanten, ingeschakeld in de bestrijding van het protestantse en humanistische ideeëngoed¹²: zij spoorden verdachte geschriften en drukwerken op (vanaf 1521), censureerden rederijkersteksten (vanaf 1537); controleerden de preken van de seculiere en reguliere geestelijkheid, schreven werken tegen de leer van Luther, Calvijn, Zwingli en de anabaptisten¹³ en traden op als inquisiteurs. O.m. door hun actieve rol in de bestrijding van het protestantisme, was het dominicanenklooster een sterk geveiseerd doelwit tijdens de beeldenstorm (1566). De plunderingen golden vooral de kerk en de bibliotheek: de boeken werden naar de Leievleugel gebracht en van daaruit in de Leie geworpen¹⁴.

Enkele maanden nadat de calvinisten o.l.v. Jan van Hembyze en Frans van Ryhove de macht gegrepen hadden te Gent (1 november 1577), verlieten de dominicanen hun klooster (mei 1578). De achtergelaten inboedel van het klooster werd openbaar verkocht en de kerk voor de protestantse eredienst ingericht. In 'Het Pand' werd een Latijnse school opgericht, die de leerlingen in de nieuwe leer onderwees en ze voorbereidde op universitaire studies. Vanaf 1580 herbergde 'Het Pand' ook een theologische hogeschool, die calvinistische predikanten opleidde. De scholen werden op 12 september 1584 gesloten, vijf dagen voordat Alexander Farnese Gent heroverde.

¹¹ Zie over deze figuur: R.M. MARTIN, Un réformateur avant Luther: le dominicain Jean Uytenhove de Gand. Notes sur la réforme des Frères-Prêcheurs dans les provinces du Nord, in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 3e reeks, dl. 10, Leuven, 1914, pp. 33-35 en de bijdrage van A.C. De Schrevel in: *Biographie Nationale*, dl 25 (1930-32), kol. 994-995.

¹² Zie voor de geschiedenis van Gent in deze periode: J. DECAVELE, P. VAN PETEGHEM, Gent 'absoluut' getemd, in: *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, pp. 107-133 met uitgebreide bibliografie.

¹³ Zie: W. SIMONS e.a., *Het Pand*, p. 51.

¹⁴ MARCUS VAN VAERNEWIJCK, *Van die beroerlicke tijden in de Nederlanden en voornamelijk in Ghendt*, 1566-1568, ed. F. Vanderhaeghen, Gent, 1872, boek II, hfst. 4, deel 1, pp. 113-114 en pp. 116-117 (Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, reeks iv, nr 1). Getuigen verklaarden aan de auteur dat de boeken diverse fortuinen waard waren.

De dominicanen keerden vrijwel onmiddellijk terug naar hun klooster en konden rekenen op de financiële steun van de vorst en van het stadsbestuur om de schade te herstellen en hun bibliotheek te vervangen. Zij hervatten ook hun prediking en waren actief in de spirituele begeleiding van leken, o.m. door het promoten van gebedsbroederschappen¹⁵.

Aan het einde van de achttiende eeuw vervulden de Gentse dominicanen nog steeds nauwgezet de taken waarvoor zij zich ca. 550 jaar eerder te Gent hadden gevestigd: hun belangrijkste opdrachten waren nog immer de biecht en de prediking in het enigszins ingekrompen termijng gebied¹⁶. Na de Franse revolutie en de annexatie van onze gebieden door Frankrijk werden de dominicanen opnieuw uit hun klooster verdreven. In juli 1796 namen ambtenaren van het Franse régime de gebouwen en de inboedel (waaronder de bibliotheek) in beslag; in november van datzelfde jaar werden de dominicanen effectief uit hun klooster gezet¹⁷. De boeken en kunstschaten van het dominicanenklooster - en van de andere religieuze instellingen van Oost-Vlaanderen - werden overgebracht naar de eveneens geconfiscieerde gebouwen van de Baudeloo-abdij¹⁸. Toen in januari 1797 het klooster als nationaal goed verkocht werd, slaagde pater-prior P. Colman erin het klooster via een stroman aan te kopen. De dominicanen bewoonden voortaan hun klooster als gewone burgers. Zij hadden echter geen bestaansmiddelen meer en werden aldus gedwongen het grootste deel van hun klooster te verhuren aan particulieren. In 1822-23 was de situatie zo dramatisch geworden dat de vier overgebleven dominicanen zich gedwongen zagen om hun gebouwen te verkopen. De toestemming vanuit Rome werd hen verleend op 20 juni 1823 en reeds op 16 juli van hetzelfde jaar was 'Het Pand' eigendom van P.D. Velleman, een Gentse architect en houthandelaar.

¹⁵ Zie over één van deze gebedsbroederschappen, nl. deze van O.L.V. van de Rozenkrans: P. TRIO, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven, 1993, pp 53-55 (Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis. Series B vol. 11) ; M. THERRY, *Vrome praktijken (1559-1795)*, in: *Het bisdom Gent. Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, pp. 198-200 (met uitgebreide bibliografie).

¹⁶ Zie o.m. R. WEEMAES, *Kloosters en kloosterleven (1559-1795)*, in: *Het bisdom Gent*, pp. 171-172 (en) M. CLOET, *Het sacramenteel leven*, in: *ibidem*, p. 186.

¹⁷ Zie voor de repercussie van de Franse Revolutie op seculiere en reguliere geestelijke instellingen in onze gebieden: L. PRENEEL, *Het bisdom van 1795 tot 1801*, in: *Het bisdom Gent*, pp. 245-256.

¹⁸ Zie voor de oorsprong van de latere Gentse universiteitsbibliotheek: R. APERS, *Schets eener geschiedenis der Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1933 ; A. DEROLEZ, *Oorsprong en beginjaren van de Universiteitsbibliotheek te Gent (1797-1830)*, in: *De Vlaamse Gids. Boek en bibliotheek*, 87,4 (1987), pp. 16-23 ; L. ZABEAU-VAN DER VERREN, *De Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek*, in: *Tussen Kunst en Kennis*, Gent, 1992, pp. 41-44. Zie verder het artikel van G. Milis-Proost in deze aflevering van HMGOG.

DE BIBLIOTHECAE DOMINICANAE TE GENT

De dominicanen gingen nu in het St.-Elisabeth-begijnhof wonen. Na enkele jaren kende de orde een heropleving en kon de dominicanenorde twee huizen aankopen in de Peperstraat (1835 en 1842). De groeiende dominicanengemeenschap te Gent wou graag 'Het Pand' opnieuw aankopen, maar dit werd hen geweigerd door eigenaar Velleman. Na onderhandelingen met verschillende instellingen konden zij de gebouwen van het vroegere Rijke Gasthuis aankopen (1845)¹⁹, van waaruit zij hun apostolaat opnieuw waar maakten. Hier brachten zij een nieuwe boekencollectie samen, deels door aankoop, deels door de verwerving van boeken uit niet heropgerichte dominicanenkloosters (o.a. Ieper, Brugge, 's Hertogenbosch, Mechelen) en uit diverse abdij- en kloosterbibliotheken behorende tot andere kloosterorden (o.a. Affligem, St.-Hubert). Tegen het einde van de vorige eeuw was het klooster opnieuw uitgegroeid tot een dynamische gemeenschap en werd er zelfs een generaal kapittel georganiseerd (1871). Tijdens de laatste decennia van deze eeuw heeft de dominicanenorde, net als zovele religieuze orden in België, te kampen met een sterk verminderd aantal roepingen, zodat het aantal kloosterlingen sterk afgenomen is. Dit leidde tot de afschaffing van meerdere kloosters, zoals dit te Tienen (opgeheven in 1978, na het afbranden van de kloosterkerk) en dit te Lier (1984). Delen van het boekenbezit van deze opgeheven instellingen verrijkten het (derde) boekenfonds van de Gentse dominicanen²⁰, maar ten slotte moesten zij ook zelf afstand doen van hun bibliotheek.

Het betreffende contract, ondertekend door P. G. Syx, prior van het Gentse dominicanenklooster, P. R. Van Wassenhove, syndicus van hetzelfde klooster en Prof. dr. L. De Meyer, rector van de Universiteit Gent, bepaalt dat de dominicanen hun historische bibliotheek voor een periode van 30 jaar in depot geven aan de universiteit. Deze deponering wordt na het verstrijken van die periode automatisch verlengd voor een nieuwe termijn van 30 jaar, tenzij één der partijen het contract minimum één jaar op voorhand opzegt. De Universiteit Gent van haar kant verbindt zich ertoe de boeken op te stellen in 'Het Pand', deze te conserveren en toegankelijk te maken voor consultatie. Het contract bepaalt evenwel ondubbelzinnig dat de dominicanen eigenaar blijven van de in depot gegeven boeken en dat zij bijgevolg hun recht behouden om de boeken te verkopen. In dit geval heeft de Universiteit Gent het eerste recht van bod op elk te koop aangeboden stuk.

¹⁹ Zie noot 8.

²⁰ Zie voor de recente geschiedenis van de dominicanenbibliotheek: P. D'HAESE, o.p., De bibliotheek van de dominicanen te Gent, in: *Vlaamse Religieuze Bibliotheken. Informatie*, 23 (1993) 49-52.

2. De dominicaanse constituties

2.1. Beknopte geschiedenis van de dominicaanse constituties

In 1216 keurde paus Honorius III het dominicaans kanonikaal gemeenschapsleven gebaseerd op de regel van Augustinus goed. Het betrof hier de *regula recepta*, dit is het *praeceptum*, voorafgegaan door de eerste zin van de *ordo monasterii* (beide opgesteld door Augustinus)²¹. Daar deze regel te vaag is om het dagelijkse leven van een religieuze gemeenschap vast te leggen, stelden Dominicus en zijn opvolgers bijkomende leefregels op; dit zijn de *consuetudines* of constituties. De oudste dominicaanse constituties (1215-1237), grotendeels opgesteld tijdens het leven van Dominicus (+1221), bestaan uit een inleiding, een proloog en twee *distinctiones*²². De eerste *distinctio* telt 25 *capitula* en bevat richtlijnen voor het eigenlijke kloosterleven: de dagorde met koorofficie, maaltijden, reguliere observanties, het noviciaat... De belangrijkste bron van de eerste *distinctio* zijn de *consuetudines* van Premont . Deze eerste *distinctio* werd aangepast aan de specifieke opdracht van de dominicanen: het apostolaat onderbouwd door studie. Het dagelijkse leven is er minder overladen met liturgische oefeningen en ascetische verplichtingen dan in de *consuetudines* die als bron hebben gediend²³. Tevens viel de handarbeid weg. Ten slotte kon dispensatie voor verschillende verplichtingen verkregen worden, zodat nog meer tijd vrijkwam voor studie en zielzorg.

De tweede *distinctio* bevat 37 *capitula* en behandelt de administratie van de orde en de activiteit van haar leden. De hiërarchische structuur van de orde werd er vastgelegd en we vinden er tevens verscheidene bepalingen betreffende de studies van de toekomstige predikanten. Deze tweede *distinctio* bestaat uit originele verordeningen en geeft de dominicaanse constituties een eigen plaats in de monastieke en kanonikale wetgeving.

Tijdens het algemeen kapittel van 1241 werd een nieuwe *ordinatio* van de dominicaanse constituties goedgekeurd. Talloze correcties en aanvullingen hadden immers de oorspronkelijke constituties tot een moeilijk bruikbaar instrument gemaakt. De revisie werd doorgevoerd door Raymundus van Peñafort, derde magister-generaal (1238-1240). Deze canonist, die van 1218 tot 1222

²¹ Zie voor de verschillende regels van Augustinus: L. VERHEIJEN, *La R gle de Saint-Augustin*, 2 dln, Parijs, 1967.

²² A.H. THOMAS, *De oudste constituties van de dominicanen. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling (1215-1237)*, Leuven, 1965 (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 42). De tekst van de oudste constituties werd afgedrukt op pp. 309-369.

²³ Zie b.v. DI, c. 4: *Hore omne in ecclesia breviter et succincte taliter dicantur, ne fratres devotionem amittant et eorum studium minime impediatur*, in: A.H. THOMAS, *De oudste constituties*, p. 316.

magister regens was aan de universiteit van Bologna, heeft de oude tekst logisch geordend door de bepalingen te hergroeperen. Verder preciseerde hij de formulering en polijste hij de stijl²⁴.

Enkele jaren na de revisie door Raymundus van Peñafort, werd de tekst van de constituties opnieuw herzien. Dit gebeurde op het moment dat de *ordinatio* van Humbertus van Romans, vijfde ordegeneraal (1254-1263) de liturgische gebruiken van de dominicanen uniformiseerde²⁵. Humbertus van Romans beperkte zich bij zijn herwerking van de constituties tot het inlassen van bepalingen die sedert de vorige revisie door de algemene kapittels aan deze constituties waren toegevoegd²⁶. Deze versie bleef de basis van de dominicaanse constituties tot in 1924²⁷.

2.2. Lezen en studeren in de dominicaanse constituties

De oudste constituties besteden uitvoerig aandacht aan de studie van de toekomstige predikanten. Hun opleiding en studiefaciliteiten worden vooral behandeld in D I, c. 4 en D II, c. 20, 28-29, 31-34²⁸. Wat de boeken betreft, schreven de constituties in essentie voor dat deze ten dienste moesten staan van de opdracht die de dominicanen zich gesteld hadden: een aangepaste zielzorg onderbouwd door een verzorgde opleiding²⁹. Het zorgeloos omspringen met boeken werd

²⁴ Deze versie van de constituties werd uitgegeven door R. CREYTENS, *Les constitutions des Frères Prêcheurs dans la rédaction de s. Raymond de Peñafort*, in: *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 18 (1948) 5-68.

²⁵ HUBERTUS DE ROMANIS, *Ecclesiasticum officium secundum ordinem fratrum praedicatorum*. Van deze tekst is nog geen kritische uitgave voorhanden; zie voor een lijst van de handschriften en onkritische edities M.-H. Vicaire, in: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*, 7 (1969), kol. 1109 en voor commentaar: L. ROUSSEAU, *De ecclesiastico officio Fratrum Praedicatorum secundum ordinem V.M. Humberti de Romanis*, Rome, 1927.

²⁶ Editie van de versie van 1260: *Liber constitutionum Ordinis Fratrum Praedicatorum*, in: *Analecta sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum*, 3 (1897-1898) 26-60, 98-122, 162-181; editie van de versie van 1358-1363: G.R. GALBRAITH, *The Constitutions of the Dominican Order: 1216-1360*, Manchester, 1925, pp. 203-253.

²⁷ Zie voor wijzigingen en aanvullingen bekrachtigd door de algemene kapittels: *Acta capitulorum generalium Ordinis Praedicatorum*, ed. B.M. Reichert, 9 delen in 6 vol., Rome, 1898-1905 (*Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica* 3-4, 8-14).

²⁸ Zie voor een uitvoerige bespreking van de plaats van de studie in de oudste constituties: A. DUVAL, o.p., *L'étude dans la législation religieuse de S. Dominique*, in: *Mélanges M.-D. Chenu*, Parijs, 1967, pp. 226-247.

²⁹ Zie over boekenbezit en -gebruik: St. AXTERS, *Boekenbezit en boekengebruik bij de Dominikanen in de dertiende eeuw*, in: *Studia mediaevalia in honorem A.R.P. Raymundi Josephi Martin o.p.*, Brugge, [1948], pp. 475-497; A.H. THOMAS, *Boekenbezit en boekengebruik bij de dominikanen in de Nederlanden vóór ca 1550*, in: *Studies over het Boekenbezit en Boekengebruik in de Nederlanden voor 1600*, Brussel,

expressis verbis beschouwd als één van de (lichtere) vergrijpen³⁰. Het achtentwintigste hoofdstuk is het meest uitvoerige betreffende het gebruik van boeken; wij geven het daarom hier integraal in vertaling weer:

cap. 28: over de studiemeester

Aangezien uiterste waakzaamheid geboden is tegenover de studenten, zullen zij (i.e. de verscheidene kloosters) voorzien in een broeder zonder wiens toestemming zij geen boeken kunnen schrijven (kopiëren?) of lessen volgen. En indien hij ziet dat inzake hun studie iets verbeterd kan worden, zal hij hierover een opmerking maken. Indien <de problemen> zijn krachten te boven gaan, zal hij deze aan zijn overste melden.

De studenten zullen de boeken van de heidenen en van de filosofen niet bestuderen, hoewel zij ze even kunnen inkijken. Profane wetenschappen zullen zij niet bestuderen, en evenmin de vrije kunsten, tenzij de orde-generaal of het generale kapittel hiervoor aan sommigen dispensatie wil verlenen. Zowel de jongeren als de ouderen zullen enkel boeken over theologie lezen.

Verder bepalen wij dat elke provincie de broeders die zij naar het studium <generale> stuurt, ten minste drie theologische (sic) boeken verschaft, namelijk de bijbel, de Sententiën (= Liber Sententiarum van Petrus Lombardus, + 1160) en de Historiën (= Historia Scholastica van Petrus Comestor, ca 1100-1178/9). En de broeders die gestuurd worden naar het studium <generale> zullen vooral de Historiën, de Sententiën, de bijbeltekst en de glossen hiervan bestuderen en laten doordringen tot hun geest. <Verder> zullen zij zich onthouden van schrijfwerk (kopieerwerk?) op zondagen en op de belangrijkste feestdagen.

Wanneer een broeder naar een andere provincie wordt gestuurd om er te doceren, mag hij al zijn geglosseerde boeken, zijn bijbel en zijn werkschriften meenemen. Wanneer hij echter <naar een andere provincie> gezonden wordt zonder lesopdracht, kan hij enkel een bijbel en zijn werkschriften meenemen. Indien hij onderweg sterft, worden de boeken die hij bezat het bezit van het klooster naar waar hij op weg was. <De leden van> dit klooster zullen hem herdenken in hun missen en psalmen.

1974, pp. 417-476 (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 11). Verdere informatie bieden: W.A. HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order. II: Intellectual and Cultural Life to 1500*, New York, 1973 ; J. VERGER, *Studia et universités*, in: *Le scuole degli ordini mendicanti*, Todi, 1978, pp. 173-203 (Convegni di Todi 17); G. BARONE, La legislazione sugli studia dei Predicatori e dei Minori, in: *ibidem*, pp. 207-147; A. MAIERÙ, Tecniche di insegnamento, in: *ibidem*, pp. 307-352.

³⁰ D. I, c. 21, in: A.H. THOMAS, *De oudste constituties*, p. 332, regel 15.

DE BIBLIOTHECAE DOMINICANAE TE GENT

Per provincie kunnen slechts drie broeders naar het studium <generale> te Parijs gezonden worden³¹.

Uit deze tekst blijkt o.m. dat de broeders over persoonlijke boeken konden beschikken. Dat dit gebruik tot onenigheden zou leiden, werd al meteen voorzien en de wijze van verzoening werd in dezelfde constituties geregeld³². In de oudste constituties werd niet bepaald wat er moest gebeuren met de studieboeken voor persoonlijk gebruik na het afsterven van een broeder. Latere bepalingen (vastgelegd door generale kapittels) schrijven voor dat deze boeken toekomen aan de kloosterbibliotheek of aan de provinciaal, die ze kan uitdelen aan studerende broeders uit zijn gebied³³.

In het *capitulum* 29 wordt eens te meer bepaald dat studenten dispensatie kunnen krijgen voor het officie en dat hen een speciale ruimte toegewezen kan worden om te studeren en om hun *disputationes* te houden. In de *capitula* 31-34 worden de specifieke opleiding tot de prediking en de levenswandel van een predikant besproken.

De latere wetgeving preciseert deze vroegste wetgeving en probeert mogelijke misbruiken te voorkomen. Zo wordt o.m. in de constituties van Raymundus van Peñafort gepreciseerd dat de broeders die uitgestuurd werden naar een studium in dit ontvangend klooster voor geen andere taken ingezet mogen worden. In dezelfde constituties wordt verder benadrukt dat de broeders de boeken nooit als hun eigendom mogen beschouwen en dat zij geen verontwaardiging mogen laten blijken indien boeken die aan hen toevertrouwd waren, op een gegeven ogenblik aan een medebroeder worden uitgeleend³⁴.

In de constituties opgesteld rond 1260 wordt verder ingegaan op het aantal broeders dat uit de verschillende provincies naar Parijs gestuurd mag worden en op het aantal studia dat door de orde ingericht moet worden. Verder wordt de vererving van de boeken (steeds binnen de orde!) gepreciseerd. De toestemming om te doceren wordt bovendien niet enkel meer afhankelijk gemaakt van het aantal jaren studie in de theologie, maar ook van de toestemming van de

³¹ Latijnse tekst in: A.H. THOMAS, *De oudste constituties*, pp. 361-362. Wij gebruikten <scherpe haken> om begrippen toe te voegen die de Nederlandse vertaling vlotter leesbaar maken en (ronde haken) om een interpretatie of een tweede mogelijke vertaling in te lassen.

³² D. II, c. 21, in: A.H. THOMAS, *De oudste constituties*, p. 357, regel 10-15.

³³ Naar de kloosterbibliotheek: *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 94 (1258), 153 (1270), 229 (1285), 269 (1293); II 34-35 (1308), 39 (1309), 54 (1311); III 105 (1401), 139 (1410); 151 (1417) - naar de provinciaal: *Ibidem*, I, 239 (1287).

³⁴ R. CREYTENS, *Les constitutions...*, D. II, cap. 14, pp. 65-67; zie ook HUBERTUS DE ROMANIS, *Expositio Regulae B. Augustini*, in: *Opera de vita regulari*, dl I, pp. 449-450.

provinciaal en de definitoren van het provinciaal kapittel. Boeken van de orde of van individuele broeders kunnen niet langer verkocht worden, tenzij het geld geïnvesteerd wordt in nieuwe boeken. Nieuw is eveneens de bepaling dat geen enkele broeder iets kan publiceren zonder voorafgaandelijk onderzoek door een commissie aangesteld door de ordegeneraal of de provinciaal³⁵.

In de constituties van 1360 wordt het aantal studenten dat naar de verschillende studia gezonden worden opnieuw herschikt en worden tevens meer studia opgericht. Eveneens wordt opnieuw ingegaan op de vererving van boeken en nu wordt ook nauwkeuriger dan voorheen ingegaan op de vraag in welke precieze gevallen kloosters dodenmissen moeten lezen. Het feit dat de vererving van boeken en de dodenmissen steeds samen behandeld worden, suggereert dat de boeken als vergoeding voor de dodenmissen gezien worden³⁶.

De bepalingen uit de constituties werden in het midden van de dertiende eeuw geëxpliciteerd en gepreciseerd door Humbert van Romans, vijfde generaal van de orde (ca. 1200-1277, generaal van 1254-1263). Aan deze dynamische figuur danken we de eerste functionele uiteenzetting over de werking van een kloosterbibliotheek³⁷. De bibliothecaris (*librarius*) moest de boeken in een aangepaste omgeving plaatsen; hiermee bedoelde Humbertus van Romans dat ze in houten kasten moesten staan in een ruimte die niet te vochtig was en goed verlucht werd. De meest gebruikte boeken moesten op een pulpitum liggen. De bibliothecaris ontving geld om de boeken waarvoor dit vereist was, (opnieuw) te laten inbinden. Verder moest de bibliothecaris een inventaris bijhouden van de aanwezige boeken en (minstens) jaarlijks een recollement houden. De boeken moest hij systematisch opstellen en hij moest de bibliotheekruimte op geregelde tijdstippen openstellen voor zijn confraters. Wanneer een boek ontleend werd, moest hij dit noteren en de notitie schrappen bij terugkeer van het boek. Hij moest eveneens de boeken regelmatig inspecteren op schade (door mensen of dieren) en de beschadiging publiekelijk bekend maken. Ten slotte moest hij erover waken de bibliotheek regelmatig aan te vullen door schenkingen of aankopen. Naast de bibliotheek moest een klein depot allerlei schrijfgerei en kaarsen bevatten ten behoeve van de broeders die dergelijke artikelen wensten.

Ook het uitzicht van de boeken werd vastgelegd: een bepaling van het generaal kapittel van 1239 verbood het gebruik van goud in de verluchte boeken³⁸. Ook

³⁵ Liber constitutionum Ordinis Fratrum Praedicatorum, D. II, cap. 14, pp. 171-179.

³⁶ G.R. GALBRAITH, *The Constitutions of the Dominican Order*, D. II, cap. 14, pp. 250-252.

³⁷ HUBERTUS DEROMANIS, *Instructiones de officiis Ordinis*, in: *Opera de vita regulari*, dl II, ed. J.-J. Berthier, Rome, 1889, pp. 263-266; zie ook: ID., *Expositio Regulae B. Augustini*, in: *Ibidem*, dl I, pp. 418-419, 423-426, 476.

³⁸ *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 11 (1239).

Humbert van Romans stond afkerig tegenover rijkelijk versierde boeken; hij verkoos sobere boeken met een correcte tekst³⁹. In 1265 werden visitatoren uitgezonden om al te overdadige versieringen uit boeken te verwijderen⁴⁰. Al deze bepalingen verhinderden niet dat de dominicanen regelmatig heel mooi verluchte boeken geschonken kregen en deze ook konden behouden⁴¹. Humbert van Romans keurde eveneens het bezit van boeken in vrijwel onleesbaar schrift of werken met 'nutteloze' wetenswaardigheden af. Ten slotte was de orde-generaal tegen het accumuleren van boeken enkel om het bezit ervan.

Vóór Humbert van Romans waren er weinig expliciete voorschriften betreffende de inhoud van de bibliotheek. In de constituties wordt enkel het psalterium vermeld⁴². Van Humbert van Romans bezitten we een lijst van de benodigde koorboeken en één van de minimale inhoud van de bibliotheek. De eerste lijst kwam tot stand tijdens de eerste jaren van zijn functie als *magister-generalis*, toen hij een einde maakte aan de veelheid van liturgische gebruiken. Zijn *ordinatio* werd goedgekeurd door het kapittel van 1256 en door paus Clemens IV in 1267 bekrachtigd⁴³. Deze liturgische handschriften werden in principe in de sacristie bewaard en de cantor was er verantwoordelijk voor⁴⁴. De tweede lijst is bevat in de beschrijving van de kloosterbibliotheek, waaraan we hierboven de taken van de bibliothecaris ontleenden. Deze lijst bevat achttien titels van niet-liturgische boeken, in essentie geglosseerde en niet-geglosseerde bijbels, bijbelcommentaren, een concordantie, en werken over canoniek recht, moraaltheologie, een prekenverzameling, een kerkgeschiedenis en heiligenlevens⁴⁵.

De wetgeving betreffende het boekenbezit uitgevaardigd door de generale kapitels regelt o.m. de handel in boeken. Boeken mochten niet worden verkocht,

³⁹ HUMBERTUS DE ROMANIS, *Expositio Regulae B. Augustini*, in: *Opera de vita regulari*, I, pp. 448-449.

⁴⁰ *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 130 (1265).

⁴¹ Zie bv. W.A. HINNEBUSCH, *The history of the Dominican order. II: Intellectual and Cultural Life to 1500*, pp. 196-197.

⁴² D. II, c. 37 (*Regula fratrum nostrorum conversorum*) in: A.H. THOMAS, *De oudste constituties van de dominicanen*, p. 369.

⁴³ De *ordinatio* wordt bewaard in het moederhuis van de dominicanen te Rome (Santa Sabina) als Cod. XV, L1 en werd uitvoerig becommentarieerd door L. ROUSSEAU, *op. cit.* De tweede lijst werd uitgegeven in: HUMBERTUS DE ROMANIS, *Epistolae*, in: *Opera de vita regulari*, dl II, ed. J.-J. Berthier, Rome, 1889, p. 503. A.H. THOMAS, *Boekenbezit en boekengebruik*, pp. 423-424 somt slechts dertien van de veertien boeken op, daar hij het graduale vergat.

⁴⁴ HUMBERTUS DE ROMANIS, *Instructiones de officiis Ordinis*, in: *Opera de vita regulari*, II, pp. 238-239.

⁴⁵ A.H. THOMAS, *Boekenbezit en boekengebruik*, pp. 425-427.

tenzij om andere, meer noodzakelijke boeken aan te kopen⁴⁶; broeders mochten onderling geen boeken verkopen aan een hogere prijs dan deze die ze er zelf voor betaald hadden⁴⁷ en mochten geen boeken kopiëren uit winstbejag⁴⁸. De broeders mochten evenwel wel geld verwerven en behouden met het oog op de aankoop van boeken⁴⁹. Boeken werden tevens verworven door schenking of erflating⁵⁰.

Dezelfde wetgeving regelde eveneens het gebruik van boeken voor studiedoelinden. De provinciaal moest de studenten van boeken voorzien. Indien de provinciaal over geen boeken meer beschikte, moest hij de studenten geld geven zodat zij hun boeken konden aankopen⁵¹. Andere regels bepaalden aan wie de boeken van overleden professoren toekwamen. In principe moesten de boeken die een professor meegebracht had van zijn eigen provincie om in een andere provincie les te geven, terugkeren naar de eerste provincie. De boeken die hij in de tweede provincie verworven had, kwamen toe aan deze laatste⁵². Op deze wijze kwam een uitgebreide wetgeving in verband met boeken tot stand, waarop we hier niet verder kunnen ingaan⁵³.

3. De Bibliothecae Dominicanae

Over de *eerste bibliotheek* der Gentse dominicanen is zeer weinig gekend, behalve dan dat het overgrote deel ervan, zonet alles, werd vernield en in de Leie gegooid. De boeken die de dominicanen konden verwerven tussen 1566 en 1578 gingen verloren toen het klooster ingenomen werd door de calvinisten in 1578.

⁴⁶ *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 16 (1240), 45 (1249), 56 (1251) (generaal kapittel van 1240; in 1251 werd deze bepaling in de constituties opgenomen); II, 35 (1308).

⁴⁷ *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 5 (1234).

⁴⁸ *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 154 (1270). Voor de provinciale wetgeving terzake, zie W.A. HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order. II: Intellectual and Cultural Life to 1500*, pp. 206-207.

⁴⁹ W.A. HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order. II: Intellectual and Cultural Life to 1500*, pp. 217-218.

⁵⁰ *Ibidem*, pp. 207-209.

⁵¹ *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 4 (1233), 36 (1246), 65 (1252), 239 (1287); II, 82 (1315). Zie voor de implementatie door provinciale kapitels: W.A. HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order. II: Intellectual and Cultural Life to 1500*, pp. 213.

⁵² *Acta capitulorum generalium o.p.*, I, 14 (1240), 19 (1241), 21 (1241). Opgenomen in de constituties in 1241. Zie voor meer informatie: W.A. HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order. II: Intellectual and Cultural Life to 1500*, p. 214.

⁵³ Zie voor een uitvoerig overzicht hieromtrent het zevende hoofdstuk (Books and Libraries in the dominican order) in het reeds frequent geciteerd werk van W.A. HINNEBUSCH en A.H. THOMAS, *Boekenbezit en boekengebruik*, pp. 428-430.

Vluchtige impressies van de rijkdom van deze bibliotheek worden opgevangen in de volgende bronnen:

1. De catalogoog van het handschriftenbezit van West-Europa, samengesteld door Willem de Vleeschhouwer (+1525) en Jan van den Bundere (+1557), twee Gentse dominicanen⁵⁴. Het onderzoek van P. Lehmann toont aan dat de twee dominicanen de meeste bibliotheken bezochten in de streek gelegen tussen Londen, Parijs, Troyes, Trier, Mainz, Grünberg, Marburg, Hamm, Groningen en Leeuwarden⁵⁵. Het origineel van deze lijst is niet bewaard. We moeten ons dus behelpen met vermeldingen uit deze lijst gemaakt door recentere auteurs. Dit betekent dat de lijst slechts fragmentarisch is overgeleverd. Sommige gebruikers van de lijst hadden slechts belangstelling voor de werken geschreven door auteurs van een bepaalde obediëntie, anderen namen enkel werken op bewaard in een bepaald gebied. Bovendien sommen deze auteurs bij frequent verspreide werken zelden alle bibliotheken op, maar vermelden zij dat het boek *in diversis bibliothecis* of *in multis bibliothecis* te vinden is. Ten slotte is de alfabetische catalogoog nooit afgewerkt of is al snel een deel verloren gegaan, daar we geen enkele auteursnaam na *Trasimundus* vinden. P. Lehmann berekende dat de oorspronkelijke lijst ca. 1500 auteursnamen bevatte; hiervan is ons slechts een tiende overgeleverd⁵⁶. De overgeleverde namen behoren alle toe aan geestelijke auteurs.
2. Een vonnis van de Gentse schepenbank van de Keure uitgesproken na een betwisting van de nalatenschap van Jan van Coudenhove (o.p., +1349). Volgens de besluiten van de generale kapittels moesten de boeken die broeders in hun privé-bezit hadden, na de dood van hun eigenaars opgenomen worden in de kloosterbibliotheek⁵⁷. In het vonnis, waarbij de erfenis aan de weduwe van Coudenhove toegewezen werd, worden alle (24) boeken opgesomd en krijgen we bijgevolg een inzicht in een privé-bibliotheek van één van de broeders⁵⁸.

⁵⁴ Zie de bijdragen van A. Roersch, in: *Biographie nationale*, 26 (1936-38), kol. 811-813 en kol. 285-288.

⁵⁵ P. LEHMANN, Quellen zur Feststellung und Geschichte mittelalterlicher Bibliotheken, Handschriften und Schriftsteller, in: *Erforschung des Mittelalters*, deel I, Stuttgart, 1959, pp. 306-358. Correcties hierop: S.P. WOLFS, "Corrigenda et addenda" betreffende het "curriculum vitae" van Engelbertus Cultificis, alias de Messemaker, o.p. (c. 1420-1490/91), in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 6 (1964) 226-227.

⁵⁶ P. LEHMANN, *Op. cit.*, p. 327.

⁵⁷ Zie noot 33.

⁵⁸ Gent, Stadsarchief, reeks 301, nr. 1, f° 41v°; zie in dit verband: W. SIMONS e.a., *Het Pand*, p. 45; N. DE PAUW, *Bijdragen tot de geschiedenis der Middelnederlandse letterkunde in Vlaanderen*, Gent, 1879, pp. 16-21 (deze bijdrage verscheen eveneens in: *Nederlands Museum*, dl. II, Gent, 1879, pp. 140-145).

Op basis van deze twee lijsten geeft A.H. Thomas, o.p., een opsomming van (een deel van) het handschriftenbezit van de eerste Bibliotheca Dominicana, waarbij geen onderscheid is gemaakt tussen het privé-bezit van Jan van Coudenhove en de kloosterbibliotheek⁵⁹. Hij vulde zijn opsomming aan met enkele vermeldingen uit Quétif-Echard, *Scriptores ordinis praedicatorum*⁶⁰, die naar het handschriftenbezit vóór de godsdienstroebelen verwijzen en die P. Lehmann over het hoofd had gezien. De aldus samengestelde lijst bevat slechts één profaan werk, namelijk een kroniek aangevat in 1508 door Albertus Win, een Gentse dominicaan. De afwezigheid van klassieke auteurs wordt voor een deel verklaard door de doelstellingen van de samenstellers van de successieve catalogi en repertoria; anderzijds herinneren we ons dat de lectuur van de klassieken, indien niet totaal afgewezen, ook niet echt aangemoedigd werd⁶¹. Opvallender is de afwezigheid van liturgische werken. Ter verklaring van hun afwezigheid in de eerste bron zien we twee mogelijkheden, die elkaar trouwens niet uitsluiten: 1. de koorboeken werden in de sacristie bewaard en bijgevolg niet opgenomen in de lijst van W. de Vleeschhouwer en Jan van den Bundere; 2. de laatstgenoemden namen enkel tractaten op die ze aan een (al dan niet fictieve) auteur konden toeschrijven.

Het boekenbezit dat kon worden samengesteld aan de hand van overgeleverde fragmenten uit de catalogoog van Willem de Vleeschhouwer en Jan van den Bundere bevat in de eerste plaats werken van enkele befaamde en sommige minder belangrijke dominicaanse auteurs (Albertus Magnus, Thomas van Aquino, Willem van Moerbeke, Johannes van Parijs, Catharina van Siena). Daarnaast ontdekken we ook franciscanen, zoals Conradus Saxo, Lucas van Bitonto, en waarschijnlijk ook Nicolaus van Lyra en cisterciënzers, bijvoorbeeld Alanus van Rijsel en Thomas van Vaucelles. Verder bemerken we Arnoldus van Tongeren, kanunnik in deze stad, Walter Hylton, regulier kanunnik van Sint-Augustinus, Godefroid van Fontaines, magister in de theologie te Parijs... Hun werken betreffen theologie, sermoenencollecties, mystiek, mariologie, apologetiek, bijbelcommentaren, commentaren op de sententiën, een boeteboek en een

⁵⁹ A.H. THOMAS, Boekenbezit en boekengebruik..., pp. 461-467. Aan deze lijst moet waarschijnlijk Thomas van Vaucelles toegevoegd worden (*Solebat etiam servari [...] apud Praedicatorum Antverpiae, Coloniae, Gandavi*, P. LEHMANN, *Op. cit.*, p. 351) en Bernardus van Parma, Godefroid van Fontaines, Nicolaus van Lyra, Petrus van Capua en Gerard Terstegen van wie wordt gezegd dat hun boeken in (zeer) vele bibliotheken bewaard worden.

⁶⁰ Voor de volledige verwijzing, zie noot 74.

⁶¹ Daar het handschriftenbezit van het Gentse dominicanenklooster slechts zeer partieel overgeleverd is, kunnen we niet besluiten dat dit klooster helemaal geen handschriften met werken van klassieke auteurs bezat. Verder zijn (zeer sporadisch) werken van klassieke auteurs geattesteerd in dominicanenkloosters uit de Zuidelijke Nederlanden; zo bezat het dominicanenklooster te Leuven een incunabel met vertalingen van werken van Xenofoon.

bezinning over het kloosterleven. Ten slotte vinden we er ook de Latijnse vertaling van enkele werken van Proclus. De nalatenschap van Jan van Coudenhove bestaat o.m. uit filosofische werken; dit zijn vooral tractaten van Aristoteles en commentaren op deze auteur (door Albertus Magnus, Thomas van Aquino en Egidius van Rome). Daarnaast vinden we een psalmencommentaar van Thomas Anglicus (= ? Thomas van Sutton, o.p., ca. 1250-1315/20), een liturgisch handboek van Johannes Beleth en de *Summa de casibus* van Raymundus de Peñafort. De (gedeeltelijke) reconstructie lijkt aan te tonen dat de Gentse dominicanen de bepalingen van hun constituties en bepalingen van de generale kapittels betreffende het bezit van boeken, naleefden. Uiteraard kan deze vraag niet meer met zekerheid beantwoord worden. Zoals hierboven aangegeven, is minstens één categorie boeken die zeker aanwezig was (namelijk de liturgische werken) niet in de lijst opgenomen. In hoeverre ook andere categoriën in de loop der eeuwen weggefilterd zijn, valt niet meer te achterhalen.

A.H. Thomas probeerde eveneens het bezit aan incunabels en post-incunabels van de eerste dominicaanse bibliotheek opnieuw samen te stellen⁶². Basis van deze lijst is de catalogoog van oude drukken bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek⁶³. Elke oude druk afkomstig uit het oude dominicanenklooster (afgeschaft na de Franse revolutie) en gedrukt voor 1556 associeerde A.H. Thomas met de eerste bibliotheek. Naar onze mening is deze redenering vatbaar voor kritiek. Nadat in 1584 de calvinisten Gent verlaten hadden, konden de dominicanen terugkeren naar hun klooster en ontvingen zij financiële steun van de vorsten en van de stad Gent om o.m. hun bibliotheek opnieuw in te richten. Zij kunnen op dat ogenblik ook oudere boeken aangekocht hebben. Verder is het mogelijk dat zij schenkingen en erfenissen ontvingen, waarin deze incunabels en post-incunabels aanwezig waren. Wijzelf behandelen deze werken bijgevolg onder de tweede bibliotheek, waartoe zij zeker behoord hebben. Of deze boeken ook tot de eerste bibliotheek behoorden, kunnen wij o.i. niet meer achterhalen.

Zevenendertig drukken uit deze *tweede bibliotheek* zijn nu in het bezit van de Universiteit Gent⁶⁴. Hun aard is vrij divers; we vinden er studiemateriaal voor de dominicanen (bijbels, bijbelcommentaren, apologetiek, Hebreeuwse grammatica's, ...) naast wereldlijke wetgeving en wereldlijke geschiedenis. Enkele antieke auteurs vervulldigen het panorama. In het grootste deel van deze drukken werd vermeld wie het werk gebruikt heeft. In sommige gevallen staat ook expliciet vermeld wie het boek gekocht heeft. We moeten dus aannemen dat vele van deze drukken een tijdlang tot privé-bibliotheken van dominicanen

⁶² A.H. THOMAS, *Boekenbezit en boekengebruik...*, pp. 467-468.

⁶³ J. MACHIELS, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent*, Gent, 1979.

⁶⁴ Zie J. MACHIELS, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600*, index s.v. Gent, dominicanen.

behoorden. Een enkele keer wordt in een boek vermeld dat het toebehoorde aan de bibliotheek der dominicanen of dat het een schenking betrof aan deze bibliotheek. Het bezit van boeken gedrukt tussen 1600 en 1796 is moeilijker te achterhalen. Lijsten van dit bezit zijn vooralsnog niet teruggevonden. Partiële indicaties van het bezit kunnen worden gevonden in werken zoals dit van Quétif-Échard waarin soms de locatie van boeken vermeld wordt. Een systematisch onderzoek van dergelijke repertoria valt ipso facto buiten het bestek van dit artikel.

De Gentse Universiteitsbibliotheek heeft ook vier handschriften uit de tweede bibliotheek 'geërfd'. Hieronder bevindt zich een autograaf van Bernardus de Jonghe⁶⁵. De werken van deze Gentse dominicaan worden nog steeds als een zeer waardevolle bron voor de geschiedenis van de dominicanen in de zuidelijke Nederlanden beschouwd. Samen met het autograaf van B. de Jonghe werd een geannoteerd exemplaar van L. Robyn, *Historie van den oorsprong... der ketterye binnen en omtrent Oudenaarde* ingebonden. De andere handschriften betreffen ascetische traktaten, een kroniek van Vlaanderen, en een werk over liturgie samen ingebonden met een confessionale.

De *derde en huidige Bibliotheca Dominicana* bestond voor haar overbrenging naar 'Het Pand' uit 79 handschriften, 24 incunabelen en ca. 80.000 volumes gedrukt na 1500. Deze boeken waren gehuisvest in het dominicanenklooster in een grote ruimte op de bovenverdieping (enerzijds een doorlopende A-reeks van A 1515 tot A 13800 en anderzijds een A-reeks in een Leids systeem, b.v. A 65 C 11 (het elfde boek op plank C van kast 65)) en in een kleinere ruimte op de benedenverdieping (een doorlopende B-reeks van B 1 tot B 2237). Soms hernummerde de bibliothecaris van de Gentse dominicanen, E.P. P. D'Haese, werken uit de doorlopende A-reeks omdat hij vond dat ze inhoudelijk beter bij de (meestal) recentere werken uit de A-reeks Leids systeem hoorden. Anderzijds werd een enkele keer een modern werk in de doorlopende A-reeks ondergebracht indien de "gepaste" kast in het Leidse systeem vol was. Bijgevolg bevat de A-reeks in hoofdzaak 'historische' werken, maar niet uitsluitend, terwijl in het Leidse systeem soms oudere boeken terecht gekomen zijn. De B-reeks is ontstaan na de verrijking van de Gentse kloosterbibliotheek met een gedeelte van de boekenschat van het opgeheven dominicanenklooster te Tienen⁶⁶. Opnieuw

⁶⁵ Het betreft Hs. 522 (*Ghendtsche geschiedenissen by forme van maendt-register 1566-1585*). Zie hierover o.m. J. SCHEERDER, *De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1977, pp. 10-11 (Centrale bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent, Mededeling 17; voorheen gepubliceerd in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 30 (1976), pp. 15-59)

⁶⁶ Het grootste deel van de boeken werd overgebracht naar Gent. Een ander deel werd ondergebracht in het Provinciaal Archief (der dominicanen) te Leuven, terwijl een derde deel om historische redenen aan het bijzinnig van Tienen toekwam.

heeft de bibliothecaris geprobeerd gelijksoortige werken uit de verschillende collecties te groeperen, zodat de B-reeks niet uitsluitend uit de boeken van Tienen bestaat en verder evenmin alle boeken uit Tienen in de B-reeks vervat zitten. In principe bevat de B-reeks enkel boeken gedrukt voor 1800. De aanvoer van boeken uit het afgeschafte klooster te Lier was zeer beperkt en had geen invloed op de nummering⁶⁷. Contractueel werd bepaald dat alle handschriften, alle incunabels en alle werken met een "numerus currens"-signatuur overgebracht zouden worden. In de onvoorziene verhuisoperatie geraakten evenwel enkele werken zoek⁶⁸.

De pronkstukken onder de **handschriften** betreffen een vroeg 13de-eeuws psalterium (DOM A46) en twee gradualen uit 1515 en 1520, vervaardigd door Nicolaes van Rosendael, dominicaan te 's Hertogenbosch voor het dominicanenklooster te Antwerpen⁶⁹. Een kleine helft van de handschriften is voor liturgisch gebruik bestemd; de collectie bevat immers niet minder dan 17 antifonaria en 15 gradualen⁷⁰. De meerderheid van deze handschriften dateert uit de 17de eeuw, dus ongeveer twee eeuwen na de uitvinding van de boekdrukkunst. Een andere belangrijke groep handschriften bestaat uit ceremonialia om monialen te kleden en statuten van nonnenkloosters. Het betreft hier vooral manuscripten afkomstig van het Rijke Gasthuis. Hun aanwezigheid kan worden verklaard doordat de dominicanen in 1845 in dit gebouw hun intrek namen. De beide soorten werken worden soms gecombineerd in één handschrift. Ook in deze groep werden de meeste handschriften vervaardigd in de zeventiende eeuw. De resterende handschriften zijn vrij divers van aard en variëren van de *Regula Benedicti* (3) over

⁶⁷ Ik bedank E.P. P. D'Haese hartelijk voor zijn bereidheid me uitgebreid te informeren over het wedervaren van de collectie tijdens de laatste decennia van deze eeuw.

⁶⁸ Toen de boekencollectie werd ingepakt, waren de dominicanen van Gent overtuigd dat deze opnieuw opgesteld zou worden in het eigen klooster, na restauratie van de bibliotheekzalen. Pas achteraf werd beslist dat dit gedeelte van het klooster in erfpacht aan de Sint-Lucashogeschool zou worden gegeven en het grootste gedeelte der boeken het gebouw definitief moest verlaten. Ondertussen waren de dozen waarin de boeken voorlopig opgeborgen waren, reeds driemaal intern verhuisd.

⁶⁹ Het betreft de nummers DOM 65A1 en DOM 65A5. Voor meer informatie betreffende deze handschriften zie: *Flemish illuminated manuscripts, 1475-1550*, ed. M. Smeyers, J. Van der Stock, Gent, 1996, pp. 172-175 (met verdere literatuurverwijzing).

⁷⁰ Een antifoon is het (bijbel)vers dat voor of na een psalmtekst door twee (half)koren gezongen wordt; het antifonarium of antifonale bevat in de eerste plaats de antifonen gezongen tijdens de viering van het officie. Soms betekent het ook het boek met misgezangen. Het graduale is het gezongen vers na een epistellezing en het boek dat deze teksten bevat; het graduale wordt gebruikt tijdens de eucharistieviering en bevat naast de genoemde gradualia tevens introïtusantifonen, alleluiaverzen, tractus, offertoria en communicantifonen. Zie in dit verband o.m. M. HUGLO, *Les livres de chant liturgique*, Turnhout, 1988, p. 79 ev. en p. 99 ev. (Typologie des sources du moyen âge occidental 52).

Versierde initiaal uit een dertiende-eeuws psalterium (Bib. Dom. A 46, f° 86r)

Graduale vervaardigd door Nicolaes van Rosendael, o.p.
te 's Hertogenbosch in 1515 (Bib. Dom. A 65A1, f° 1r).

prekenbundels (3) en gebedenboeken/spirituele geschriften (4) tot geschiedeniswerken (2) en Latijnse vertaal oefeningen (7). Van de kerkvaders is enkel Gregorius de Grote (*Dialogen*, tweemaal) vertegenwoordigd.

Op één uitzondering na⁷¹, bevatten alle **incunabels** religieuze werken. De meeste zijn bovendien afkomstig van dominicaanse auteurs en/of becommentarieerd door dominicanen (ca. 75%). Uiteraard ontmoeten we Thomas van Aquino, éénmaal met een hoofdwerk (*Scriptum super quarto libro sententiarum*), tweemaal met minder belangrijkere werken (*Quaestiones* en *Opuscula*). De meeste incunabels bevatten werken die de dominicanen nodig hadden voor hun zielzorg: (1) bijbelcommentaren en collecties met modelpreken voor het opstellen van hun sermoenen en (2) werken i.v.m. moraaltheologie die de broeders de nodige achtergrondinformatie verschaffen bij het horen van de biecht. Onder de eerste groep vinden we de bijbelcommentaren van Willem van Parijs⁷², Juan de Torquemada en Nicolas van Lyra. Deze laatste is de enige franciscaan in de incunabelenverzameling van de Bibliotheca Dominicana; Nicolas van Lyra (+1349) werd evenwel als de grootste bijbelkenner van zijn tijd beschouwd en zijn bijbelcommentaren zijn talloze malen gekopieerd en herdrukt niettegenstaande de grote omvang. Zijn invloed was zo groot dat het moeilijk is een geglossede bijbel van na ca 1350 te vinden zonder zijn toevoegingen. Onder de prekenbundels ontmoeten we werken van Bernardus van Clairvaux, Jacques de Voragine, Hugo de Prato Florido, Vincentius Ferrerius en Johannes Nider. Opnieuw vinden we slechts één niet-dominicaan in het gezelschap, en alweer is het een auteur waar niet omheen gegaan kan worden. Belangrijke werken i.v.m. moraaltheologie zijn de geschriften van Antoninus Florentinus (*Confessionale* en twee delen van de vierdelige *Summa theologica*) en van Johannes Nider (*Praeceptorum divinae legis sive Expositio decalogi*). De kerkvaders zijn slechts spaarzaam vertegenwoordigd: de collectie bevat slechts twee werken van Augustinus (een becommentarieerde *De civitate Dei* en *De trinitate libri*). De collectie wordt vervolledigd door een werk over liturgie⁷³, een martyrologium en Magister Adamus' *Summula ex summa Raymundi de Pennaforte*, een werk over sacramentenleer en casuïstiek.

De **A-reeks** bestaat voor het grootste gedeelte uit religieuze geschriften. Zoals uit de historiek der nummering af te leiden valt, kunnen enkele grote groepen onderscheiden worden. Toch vallen in elke deelgroep stevast verrassingen te

⁷¹ Robertus GAGUINUS, *Compendium de origine et gestis Francorum*, Parijs, [Georges Wolf], Thielmann Kerver, voor Durand Gerlier en Jean Petit, 1500/1 (13 januari).

⁷² Willem van Parijs wordt in de *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, 22 (1988), kol. 980 gelijkgesteld aan Johann Herolt, een duitse dominicaan gestorven in 1468.

⁷³ Guilelmus DURANDUS, *Rationale divinarum officiorum...*, Rome, Georg Lauer, 1477, 20 februari.

noteren. In het bestek van deze bijdrage kunnen wij echter niet in detail op de samenstelling van elke deelgroep ingaan.

De A-reeks vangt aan met werken die onder de noemer *geschiedenis der dominicanenorde* geplaatst kunnen worden. Hieronder vinden we de (recentere) constituties van de dominicanen, statuten van broederschappen die gepatroneerd werden door de dominicanen, repertoria van dominicaanse heiligen en auteurs⁷⁴ en eigenlijke ordegeschiedenissen. Sommige auteurs behandelen de geschiedenis van de dominicanen binnen een specifieke regio (een congregatie, een provincie, een land, een bisdom of een klooster); andere auteurs behandelen een afgebakende chronologische periode⁷⁵ of één bepaald aspect van de dominicanenspiritualiteit, b.v. de houding van de dominicanen tegenover studies. De collectie bevat eveneens overzichtstudies i.v.m. de dominicaanse missieactiviteiten in Congo, op Curaçao of in Calcutta en i.v.m. de conflicten tussen de jezuïeten Le Tellier en Le Gobieu en de dominicanen betreffende de missionering in China. Tot de groep van de ordegeschiedenis kunnen we eveneens enkele kunsthistorische bijdragen rekenen over monumenten en kunstvoorwerpen in het bezit van dominicanen of voorwerpen waarop zij afgebeeld staan⁷⁶.

Een tweede groep bevat werken over *kerkgeschiedenis* (ca 1950 tot ca 2710). In deze groep vinden we algemene kerkgeschiedenis, geschiedenis van sommige orden (vrij veel over de jezuïeten, in mindere mate over de trappisten), verder enkele historische werken over het protestantisme, over de zouaven, enige biografieën van diverse pausen en sommige werken over de inquisitie. Tussenin vinden we enkele uiteenzettingen over de vrijmetselarij.

Een derde groep (ca 2710 tot ca 3870) bestaat uit *biografieën*. Hierin vinden we naast *vitae* van heiligen, levensbeschrijvingen van leden van het Belgisch vorstenhuis, geleerden (L. Pasteur...), theologen (M. Steyaert...), missionarissen (kardinaal Lavigerie...), 'Vlaamse helden' (H. Conscience, P. Benoit, G. Gezelle, A. Rodenbach, J.-F. Willems...). De heiligen kunnen opgedeeld worden in lokale heiligen, dikwijls een patroonheilige van een kerk of een altaar (Bavo, Coleta, Philomena...), heiligen uit de dominicanenorde en algemeen bekende en vereerde heiligen.

⁷⁴ O.m. het vroeger veel gebruikte J. QUÉTIF, J. ÉCHARD, *Scriptores ordinis praedicatorum recensiti, notisque historicis et criticis illustrati, opus quo singulorum vita, praeclareque gesta referuntur, chronologia insuper, seu tempus quo quisque floruit certo statuitur...*, Parijs, 1719-1721 met talloze herdrukken en bewerkingen.

⁷⁵ B.v. M.D. CHAPOTIN, o.p., *La guerre de cent ans. Jeanne d'Arc et les dominicains*, Parijs, 1889(2) of V. DELGUEL, *Les dominicains de Lyon et la grande guerre. Morts au champs d'honneur: Marie Étienne Berchon, Constant Granger, Maximim Bertrand*, Lyon, 1920.

⁷⁶ B.v. A. DENIS, *Les dominicains dans la peinture à Liège*, Luik, 1967 of S.P. WOLFS, *Dominikanen en hun geschiedenis op postzegels*, Leuven, 1982.

DE BIBLIOTHECAE DOMINICANAE TE GENT

Een vierde, zeer heterogene groep, start ca 3870 en loopt tot ca 5970. Deze groep zouden we de trefwoorden *mystiek*, *meditatie*, *geestelijke oefeningen* willen toekennen. Deze grote reeks van min of meer gelijkaardige werken wordt evenwel regelmatig onderbroken door andersoortige werken: bronnenedities zoals deze van E. Martène, U. Durand, *Thesaurus novus anecdotorum complectens...*, Parijs, 1717; A. Miraeus, J.F. Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Leuven, Brussel, 1723-1748 (of) J. Mabillon, *Vetera analecta...*, Parijs, 1723 (alle tussen 4300 en 4332), enkele *artes moriendi*, sommige heiligenlevens, exemplerverzamelingen van Thomas van Cantimpré en Caesarius van Heisterbach, sermoenen (o.m. van Bernardus van Clairvaux, alle tussen 5200 en 5216) en overwegingen over de geestelijke staat.

De eigenlijke *sermoenencollectie* begint ca 5970. Hieronder bevinden zich *florilegia* zoals G. Mansi, *Locupletissima bibliotheca moralis praedicabilis*, Antwerpen, 1701 (of) V. Houdry, *La bibliothèque des prédicateurs, qui contient les principaux sujets de la morale chrétienne*, 4 bdn, Lyon, 1716-1717(2), naast sermoenenverzamelingen van afzonderlijke auteurs (Bernardus van Clairvaux, Tauler...). De dominicaanse predikanten hadden ook voorbeelden om kort en goed te preken, b.v. *Sermoenen van vijf minuten of vroegpreken voor al de zondagen van het jaar door de priesters der congregatie van de H. Paulus te New York...*, Mechelen, 1883 en prekenbundels voor speciale doelgroepen (meestal vrouwen of kinderen). Tot de groep sermoenencollecties kunnen we ook de werken met retraite-onderwerpen rekenen. Deze groep wordt onderbroken door de reeks van V. van Tricht over natuurfenomenen (huisdieren, gletsjers, vogels,

De huidige Bibliotheca Dominicana, zoals deze opgesteld staat in 'Het Pand'

insecten...) en filosofie (geluk, vrijheid... even voor 7000), door werken over theologie (vooral mariologie en sacramentenleer, 7212 tot 7238), door enkele handboeken voor (toekomstige) missionarissen, b.v. A. Kastner, *Analyse des traditions religieuses des peuples indigènes de l'Amérique*, Leuven, 1845 (of) een woordenboek Frans-Azande en door enkele algemenere werken over missiologie (7260 tot 7306).

Hierna bereiken we de zesde deelgroep, namelijk de *catechismi*. Hiervan bezit de Bibliotheca Dominicana een uitgebreide collectie die reikt van ca. 7525 tot ca 7810. In deze collecties zijn enige werken tussengeschoven die de paters ter hand konden nemen om de aan te leren geloofswaarheden te situeren in de maatschappelijke werkelijkheid waarin hun toehoorders leefden.

Ten slotte ontmoeten we een groep die we niet anders dan *varia* kunnen heten. We vinden er werken over de inquisitie, over de ontmoeting tussen christianisme en boeddhisme, over meditatie en kerkgeschiedenis. Ook hier zitten enkele *vitae* tussengeschoven en sommige werken over missiegeschiedenis. Ten slotte ontmoeten we er ook enkele werkjes over dogmatiek.

Hierna vinden we opnieuw een min of meer homogene groep (ca. 7917 tot ca. 8300) die werken over *mariologie en Mariadevotie* groepeerft. Onmiddellijk hierop sluit een indrukwekkende reeks *apologetiek* aan (ca 8300 tot ca 8875). In deze reeks vinden we naast de traditionele werken (Tertulianus en opvolgers) eveneens de *Lettres provinciales* en de *Pensées* van B. Pascal aan. Uiteraard vormen ook de werken die het protestantisme bestrijden, een uitgebreid onderdeel binnen deze groep.

Een tiende groep (ca 8980 tot ca 9506) bestaat uit werken betreffende *kerkelijk en burgerlijk recht*. Deze groep bevat niet enkel werken over rechtsgebruiken gangbaar tijdens de opbouw van de derde Bibliotheca Dominicana, maar ook studies over 'historisch' recht, zoals o.m. costumier recht.

Werken over *theologie* vormen de volgende groep (ca 8877 tot ca 8942 en ca 9532 tot ca. 11000). In deze groep kunnen we diverse deelgroepen onderscheiden, die evenwel niet helemaal apart opgesteld werden. Een belangrijke deelgroep wordt uiteraard gevormd door de werken van Thomas van Aquino en de commentaren erop. Een andere deelgroep bestaat uit werken over dogmatiek. Verschillende onderwerpen worden hierin behandeld, zoals predestinatie, gods-kennis, de uitersten, enz. Daarnaast wordt veel aandacht besteed aan moraal-theologie en casuïstiek, terwijl ook sacramentenleer een belangrijke plaats inneemt. In deze laatste deelgroep vinden we vooral werken over het huwelijk. Ten slotte vinden we ook enkele werken over ecclesiologie. De reeks met werken over theologie wordt verschillende malen onderbroken door edities van werken van geestelijke schrijvers (Hugo van Mortagne, Simon van Doornik, Robert van Melun, Albertus Magnus...) en door allerlei woordenboeken (over botanica, zoölogie, prediking, vervolgingen,...).

DE BIBLIOTHECAE DOMINICANAE TE GENT

Tussen ca 11000 en ca 11700 bevindt zich opnieuw een groep *varia* met woordenboeken over astronomie, liturgie..., bijbelcommentaren, edities van werken van Thomas van Aquino, Petrus Lombardus,... werken over de joodse godsdienst, bezinningen over het missiewerk, over de staat, studies over architectuur, Spaanse literatuur, eucharistie...

De dertiende groep bestaat uit werken over *filosofie* (ca 11701 tot ca 12575). Deze groep bevat werken over ontologie, logica, ethica, sociologie en psychologie. Verder vinden we er overzichtswerken over de geschiedenis van de filosofie en commentaren op o.m. Plato, Aristoteles, Plotinus, Augustinus, Anselmus van Canterbury, Avicenna, Albertus Magnus, Thomas van Aquino, Bonaventura, Duns Scotus, Roger Bacon, Spinoza, Descartes, Montesquieu, Leibniz, Fr. Bacon, I. Kant, A. Schopenhauer, G. Hegel, J. Fichte, H. Bergson...

Hierna ontmoeten we opnieuw een groep *varia* met o.m. mediëvistische studies, sermonaria en commentaren op Thomas van Aquino. De *bijbels en bijbelcommentaren* beginnen ca 12670 en lopen tot 13274. We vinden er o.m. bijbels in het Hebreeuws, Grieks, Latijn, Frans en Nederlands.

De laatste groep start ca 13399 en zouden we *taalstudie* kunnen heten. We vinden er grammatica's voor talloze talen (vrijwel alle Romaanse en Germaanse talen, daarnaast ook o.m. Slavische talen), woordenboeken voor al deze talen en literatuur uit deze taalgebieden (b.v. sommige werken van Cicero, van Chateaubriand of van Ch. Dickens). Deze groep is 'doorschoten' met encyclopedia met biografische notities.

Ook de **B-reeks** kan in verschillende groepen opgedeeld worden. De verschillende groepen zijn enigszins beter afgeleid. Net als de A-reeks begint deze reeks met werken betreffende *geschiedenis* (1 tot 306). De aard der werken in deze groep is vrij divers: we vinden hier zowel studies i.v.m. kerkgeschiedenis als i.v.m. geschiedenis van het communisme. Daarnaast staat dan weer een werk over Egyptenaren en Chinezen opgesteld. Verder vinden we er werken over de geschiedenis van verschillende landen, net als over de positie van de kerk in bepaalde periodes.

De tweede groep bestaat uit *heiligenlevens* (309-465). Ook deze groep is vrij heterogeen: martelaren uit de eerste eeuwen van het christendom staan er naast middeleeuwse en moderne heiligen; algemene heiligen werden tussen lokale heiligen opgesteld. Er is geen voorkeur voor een bepaalde groep heiligen.

Na de *geestelijke oefeningen, gebeden en meditatieteksten* die de derde groep uitmaken (478-667), vinden we een verzameling boeken die we onder de hoofding *handleidingen voor priesters* (677-802) zouden willen plaatsen. We vinden er immers handleidingen voor predikatie (hoe prediken?), handleidingen voor het afnemen van de biecht, met daaraan gekoppeld werken over casuïstiek,

kerkelijk recht (o.m. i.v.m. het huwelijk) en burgerlijk recht. Het burgerlijk recht betreft zelden contemporain burgerlijk recht, we vinden er immers o.m. het *Corpus iuris civilis*. Sommige onderwerpen bleven actueel doorheen de eeuwen; in deze rubriek treffen we immers ook dit werkje aan: Fr. Em. Cangiamila, *Kort begryp van de embryologia sacra ofte verhandelinghe der plichten van de priesters, geneesheeren... jegens de kinderen die noch niet geboren zijn...* Na den tweeden Franschen druk vertaald door J. Stafford, Antwerpen, 1780.

De B-reeks bevat een indrukwekkende reeks *koorboeken* (805-920 ; 1003-1044 ; 1162-1224). We vinden er alle boeken die een kloostergemeenschap nodig had: brevieren, ordinalia⁷⁷, antifonalia, psalteria, martyrologia, missalen, ritualia⁷⁸, gradualia, processionalia, pontificalia⁷⁹, kalenders, enz. Enkele trakaten over bepaalde onderdelen van de liturgie vervolledigen deze reeks. De groep *devotie* kunnen we in twee onderdelen splitsen: de eerste bevat devotieoefeningen voor bepaalde broederschappen, i.v.m. de kruisweg of handleidingen voor novenen ter ere van verscheidene heiligen (929-996); het tweede onderdeel (1052-1153) bevat uitsluitend werken i.v.m. Mariaverering. De geestelijke oefeningen van de diverse Rozenkransbroederschappen nemen hier een grote plaats in.

Net als in de A-reeks vinden we ook hier verschillende *catechismi* (1225-1292) en daarbij aansluitend een afdeling *apologetiek* (1299-1327). Hierna ontmoeten we de (onvermijdelijke) groep *varia* (1328-1425) met een bonte mengeling van atlanten, reisverhalen, werken over architectuur, wiskunde, geneeskunde, farmacie, biologie en zelfs tuinbouw. Hierna begint de uitgebreide reeks *sermoenen* (1426-1567 ; 1875-1960), gevolgd door een even indrukwekkende reeks *bijbels, exegetische studies en werken i.v.m. bijbelgeschiedenis* (1570-1600 ; 1602-1874). Evenmin als in de A-reeks werden in de groep *theologie* (1600(1)-1601 ; 1962-2119) dogmatiek en moraaltheologie gescheiden. In het onderdeel dogmatiek nemen werken over predestinatie, incarnatie, godsbewijzen en de werkzaamheid van de sacramenten de grootste plaats in.

⁷⁷ In een *ordinale* wordt de organisatie en het verloop van het getijdengebed beschreven; zie: H.A.J. WEGMAN, *Geschiedenis van de christelijke eredienst in het westen en in het oosten*, Hilversum, 1983², p. 157.

⁷⁸ In een rituale wordt het verloop van die diensten die door priesters konden worden voorgedaan, beschreven, behalve de eucharistie, die beschreven wordt in het missale. Het betreft bijgevolg 'regieaanwijzingen' voor het doopsel, het huwelijk, de ziekenzalving, de begrafenis... Zie H.A.J. WEGMAN, *Geschiedenis van de christelijke eredienst*, pp. 118-119.

⁷⁹ In het pontificale staan de vieringen beschreven (behalve de eucharistie), waarin de bisschop voorgaat (b.v. priesterwijdingen, wijding van een kerkgebouw...). Zie: H.A.J. WEGMAN, *Geschiedenis van de christelijke eredienst*, p. 161.

Aldus bereikten we de laatste groep, die we '*Belles Lettres*' kunnen noemen. We vinden er immers werken van antieke auteurs (Sophocles, Titus Livius, Vergilius, Ovidius, Seneca, Cicero, Horatius, Caesar,...) en modernere 'klassieken' (Erasmus, Jean de la Fontaine, Montesquieu, Racine, Vondel...). Dikwijls betreft het uitgaven *ad usum scholarum*.

d) Besluit

Toen Dominicus in het begin van de dertiende eeuw de orde der dominicanen stichtte, had hij uitdrukkelijk de bedoeling een orde te stichten die de prediking als hoofdbekommernis had. Daar hijzelf gepredikt had tegen de Albigenzen, wist hij hoe belangrijk een goede scholing was voor een efficiënte prediking. Daarom hechtten hij en zijn opvolgers een zeer groot belang aan de studie, en dan in de eerste plaats aan studie die rechtstreeks in dienst stond van de prediking. Voor deze studie waren boeken onontbeerlijk en de dominicanen hebben er dan ook kleine en grotere fortuinen aan gependeed. De uitgebreide beschrijving van de opeenvolgende bibliothecae dominicanae lijkt ons aan te tonen dat de Gentse dominicanen nooit het oorspronkelijke doel uit het oog verloren hebben. Zij ijverden ervoor in de eerste plaats boeken te verwerven die zij konden gebruiken bij hun zielzorg. Vanuit dit oogpunt is de huidige bibliotheca dominicana een kostbare aanwinst voor de Universiteit Gent, daar behalve de boeken zelf, ook de samenstelling van de bibliotheek interessant studiemateriaal is.

DE GENTSE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK ALS EMBLEEM VAN MODERNITEIT¹

Greta Milis - Proost

1. Korte historiek van de Universiteitsbibliotheek

a. De collecties

De oude kern van het boekenbezit van de Gentse Universiteitsbibliotheek draagt duidelijk het stempel van haar Ancien-Régime-oorsprong, nl. de rijke collectie handschriften en oude drukken, afkomstig uit het gesecculariseerde bezit van de kloosterbibliotheeken.

Deze geconfiscieerde boeken vormden aanvankelijk de bibliotheek van de door het Franse regime nieuw opgerichte *École Centrale* van het Scheldedepartement. Ze was ondergebracht in de leegstaande Baudelo-abdij.

Toen in 1804 de *Écoles Centrales* in het Franse Rijk werden afgeschaft om vervangen te worden door lycea, werden hun bibliotheeken omgevormd tot stadsbibliotheeken. Het was deze Gentse stadsbibliotheek die aan de Universiteit werd overgedragen in 1818, een jaar na haar stichting door koning Willem I.

Deze basiscollectie die omwille van haar oorsprong niet echt adequaat kon genoemd worden voor wetenschappelijk onderzoek, werd in de 19de eeuw sterk uitgebreid door de aankoop van grote privéverzamelingen, zoals deze van Pierre Lammens (1818), Frederik Muller en Isaac Meulman (1869) (twee belangrijke pamflettenverzamelingen bekend als collectie Tiele-Meulman), en de letterkundige Ferdinand Snellaert (1872). Grote schenkingen in die jaren waren o.a. ook de collectie *Gandavensia* van Ferdinand vander Haeghen (1873), hoofdbibliothecaris tussen 1869 en 1911, en de bibliotheeken van Jacques Heremans (1884), Virgilio Armellini (1908), Prosper Claeys (1910) en Paul Fredericq (1920).

b. Het gebouw

De universiteitsbibliotheek bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog gehuisvest in de gewezen abdij van Baudelo. De moerassige grond, langs drie kanten omringd door waterlopen, was uiteraard geen geschikte locatie voor het stockeren en bewaren van boeken. Door Van Hulthem (die toch zelf een bibliofiel was) was de abdij in 1797 als vestigingsplaats voor de centrale school uitgekozen boven de Sint-Pietersabdij. De reden die daar schuil achter ging was de grote tuin. Hij

¹ Tekst van een lezing gehouden te Leuven op 11 mei 1996 in het kader van de derde vergadering van *Studium Generale*.

wou er een plantentuin aanleggen ter ondersteuning van het onderwijs in de 'natuurlijke wetenschappen', en die tuin is er gekomen als voorloper van de huidige *hortus*.

De bibliotheek werd aanvankelijk ondergebracht in de ruimte die in de abdijfase zelf als bibliotheek had gediend. Al in 1801 werd de kerk aangepast om dienst te doen als boekendepot terwijl de sacristie als leeszaal werd gebruikt. Na de overdracht van de bibliotheek aan de universiteit kreeg architect Louis Roelandt², die voor de bouw van zoveel andere gebouwen in Gent instond, de opdracht voor een nieuwe ingang te zorgen. Hij ontwierp een voorbouw in classicistische stijl, zoals hij ook voor de aula had gedaan (afb. 1).

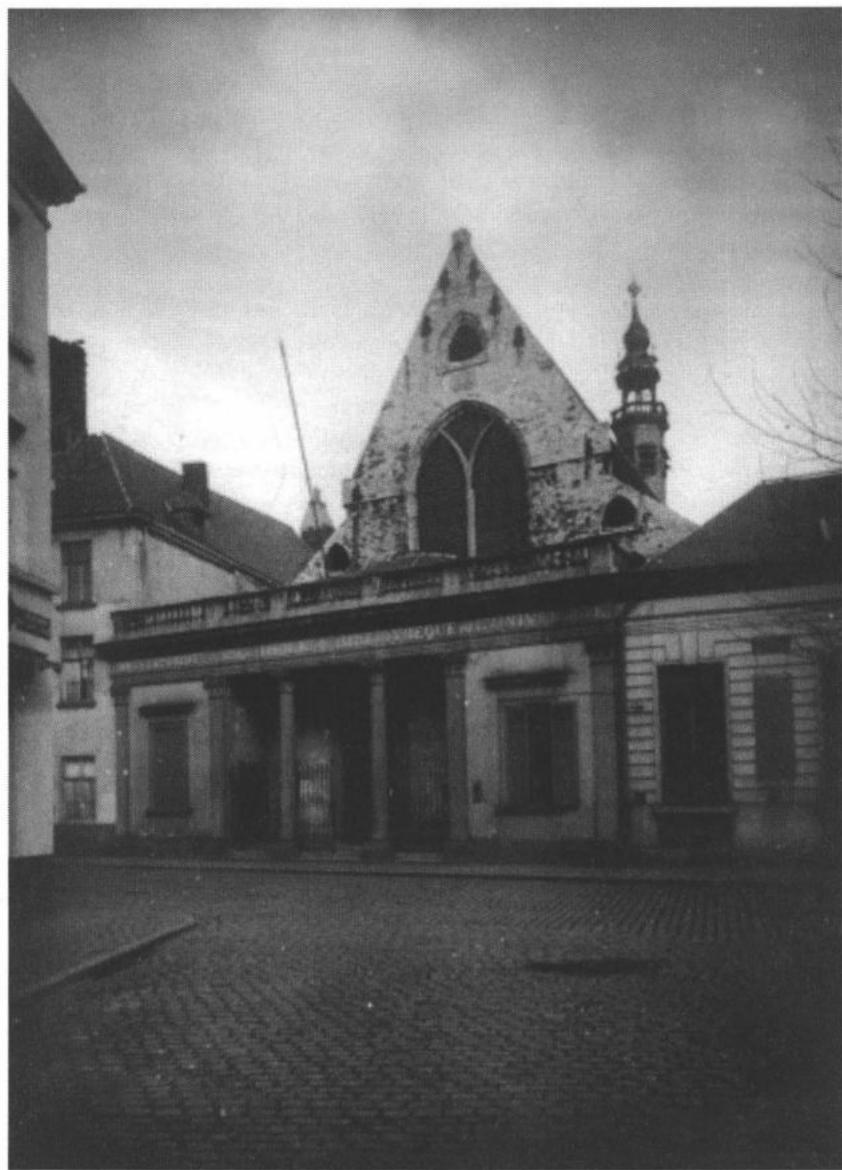
Het bleef meer dan een eeuw lang woekeren met plaats. Door het verbouwen van andere ruimtes moest er doorlopend naar oplossingen worden gezocht om de gewone aangroei en vooral de nieuwe collecties in onder te brengen.

Kenmerkend voor het Gentse bibliotheekwezen was (en is ook nu nog) de onvoorstelbare rijkdom van de 'seminariebibliotheken', nu meestal tot vakgroepbibliotheken samengevoegd. De reden was dat vanaf het einde van de negentiende eeuw onder Duitse invloed het seminarie-onderwijs werd georganiseerd. Te Gent zijn de namen van P. Fredericq en H. Pirenne daarmee verweven. Het leerprogramma, dat tot dan toe naar Franse traditie uitsluitend ex-cathedra-onderwijs voorzag, werd uitgebouwd tot een geheel waarin persoonlijke arbeid en geleide oefeningen een belangrijke rol zouden spelen. Er werd en wordt les gegeven tussen en met de beschikbare bronnenuitgaven en referentiewerken. Het wettelijk kader voor de herstructurering van het hoger onderwijs vormden na de 'Wet de Theux' van 1835, de 'Organieke Wet Devolder' van 1890 en de 'Wet Burlet' van 1891. Ze voorzagen o.a. de oprichting van vier secties zowel in de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte als in de Faculteit Wetenschappen.

Door de ligging van de universiteitsbibliotheek zover verwijderd van de overige universitaire gebouwen³ en door de onmogelijkheid om een structurele oplossing te vinden voor de beperkte ruimte van het boekendepot en evt. leslokalen, werd er in toenemende mate gedacht aan de bouw van een nieuwe universiteitsbibliotheek. Vanaf het einde van de negentiende eeuw begon het universiteitsbestuur naar een geschikte locatie uit te kijken.

² °1786 - +1864. Hij werd in 1835 docent aan de *École du Génie Civil*, vanaf 1858 emeritus.

³ Namelijk de complexen Korte Meer - Universiteitsstraat en Rozier - Plateaustraat.

1. *De oude Universiteitsbibliotheek in de Baudelo-abdij (met classicistische voorbouw van architect Roelandt).
Universiteitsbibliotheek RUG, Kaartenzaal.*

2. De voorgeschiedenis van de 'Boekentoren'

De nood aan nieuwe huisvesting was een algemeen probleem: het deed zich voelen voor de bibliotheek, maar ook voor de verschillende faculteiten, vooral na de oprichting van een aantal Instituten (o.a. de Bijzondere Handelsschool in 1906, het Hoger Instituut voor Lichamelijke Opvoeding in 1908, het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde in 1920 en de Veeartsenijsschool in 1934). De vooruitgang van het gespecialiseerde wetenschappelijk onderzoek en van de moderne technologie vroeg naar meer en modern ingerichte laboratoria.

Aan de Gentse universiteit is de meest spectaculaire bedrijvigheid in de eerste jaren na de vernederlandsing, dus na 1930, dan ook het ontwerpen en optrekken van nieuwe gebouwen geweest. Als gevolg van de wetgeving en de strakke controle die ze impliceerde, fungeerde de minister van openbare werken als enige bouwheer. In oktober 1933 lanceerde minister Maurits Lippens voor Gent een grootscheeps tienjarenplan. Vanaf 1936 onder de toenmalige minister van onderwijs, Julius Hoste, kregen de eerste verwezenlijkingen gestalte, nl. met de bouw van het Technicum, de Veeartsenijsschool en het Academisch Ziekenhuis. Ook de Landbouwhogeschool - toen een aparte instelling - werd gebouwd. Vooral echter het ontwerpen van de Universiteitsbibliotheek met aansluitend het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde zou de aandacht weerhouden van de minister van onderwijs Lippens.

Het werden allemaal grote zakelijke gebouwencomplexen die nu nog meebepalend zijn voor het Gentse stedelijk landschap.

3. De bouw van de Universiteitsbibliotheek

In 1899 besefte de regering al dat de bouw van een nieuwe Universiteitsbibliotheek een noodzaak was en in 1902 werd er een speciale commissie opgericht om een programma hiervoor vast te leggen. De tweede commissie - van 1911 - en de derde - van 1919 - actualiseerden het ten dele achterhaalde bibliotheconomisch programma van 1902.

Er werd uitgekeken naar een geschikte locatie: het moest een droge plek zijn met de mogelijkheid voor latere uitbreidingen. Geschikt leek het verkrotte 'De Vreese-beluik' op de Blandijnberg dat goedkoop kon onteigend worden (afb. 2). In 1933 werd de vermaarde, creatieve maar controversiële architect Henry Van de Velde (afb. 3), ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag door minister Lippens, in overleg met de Academische Overheid, belast met het tekenen van de plannen voor de nieuwe bibliotheek. De minister droeg hem later ook nog op om een uitbreiding te voorzien met twee vleugels, één voor het Farmaceutisch Instituut en één voor het Dierkundig Instituut. Dat de keuze op Henry Van de Velde viel is niet verwonderlijk gezien de persoonlijke vriendschap die tussen Van de Velde en Lippens bestond. Daarenboven was ook het Hof Van de Velde gunstig gezind. De beslissing werd trouwens gezien als een eerherstel voor de

2. *Het De Vreese-beluik in de Rozier. (Niet gedateerde foto, vermoedelijk kort na WO I.)*
Stadsarchief Gent, Verzameling Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten.

3. *Henry Van de Velde.*
Vakgroep Kunst-, muziek- en theaterwetenschappen RUG, fotoverzameling.

jarenlange miskenning waarvan Van de Velde in eigen land het slachtoffer was geweest.

Van de Velde was geboren in Antwerpen in 1863⁴. Hij was geen architect van opleiding, maar had schilderkunst gestudeerd aan de Antwerpse Academie. Hij bewoog zich graag in de reformistische, socialistische kunstenaarsmilieus en pleitte dan ook voor het inzetten van kunst ten dienste van de maatschappij. Het is in dit Belgisch-Parijse milieu van kunstenaars en architecten, beïnvloed door de Engelse traditie van *Arts and Crafts* van William Morris, dat Van de Velde werd gevormd. Zijn groeiende belangstelling voor de toegepaste kunsten is ook op die wijze te verklaren. Hij ontwierp prachtige boekomslagen, vazen, meubelen, juwelen, bestekken, huizen en interieurs. Hij geloofde in een reformatie van de maatschappij via vormgeving van het milieu. Van de Velde was vooral werkzaam in Duitsland met als beschermheer Harry Kessler en speelde een vooraanstaande rol in het kunstgebeuren tijdens het Interbellum.

In 1925 keerde hij naar België terug en werd docent aan het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde van de Gentse universiteit. In 1926 stichtte hij, met de steun van koning Albert en van Kamiel Huysmans, het 'Hoger Instituut voor Decoratieve Kunsten Ter Kameren' te Brussel naar het voorbeeld van een analoge instelling in Weimar. Zowel in binnen- als in buitenland ontplooidde hij een grote activiteit als architect. Hij werd o.a. belast met het maken van de plannen voor het Kröller-Müllermuseum te Otterlo in 1933.

Voor de bouw van de Gentse Universiteitsbibliotheek werd Albert Schoep, beheerder-inspecteur van de universiteit, door Lippens aangeduid om met Van de Velde contact op te nemen. Dat had René Apers, de hoofdbibliothecaris, intussen ook al gedaan. Van de Velde zelf vroeg om de medewerking van de professoren Cloquet⁵ en Magnel⁶, bekende namen, de eerste voor het opmaken van het lastenboek en de tweede - uiteraard - voor de betonstudies. Samen ondertekenden ze het definitieve contract op 25 september 1934. Van de Velde was toen al een jaar bezig met ontwerpen.

De samenwerking tussen Apers en Van de Velde verliep stroef; het was moeilijk om de artistieke ideeën van Van de Velde te verzoenen met de functionele visie van de hoofdbibliothecaris.

De verschillende voorontwerpen werpen een blik op de architecturale wordingsgeschiedenis van het gebouw. Project I wordt gekarakteriseerd door de centrale ligging van het boekendepot in de aslijn van de toegang. Het is ook duidelijk te zien dat Van de Velde van contrasten hield: hij gebruikte afwisselend ronde en

⁴ Hij overleed te Zürich in 1957.

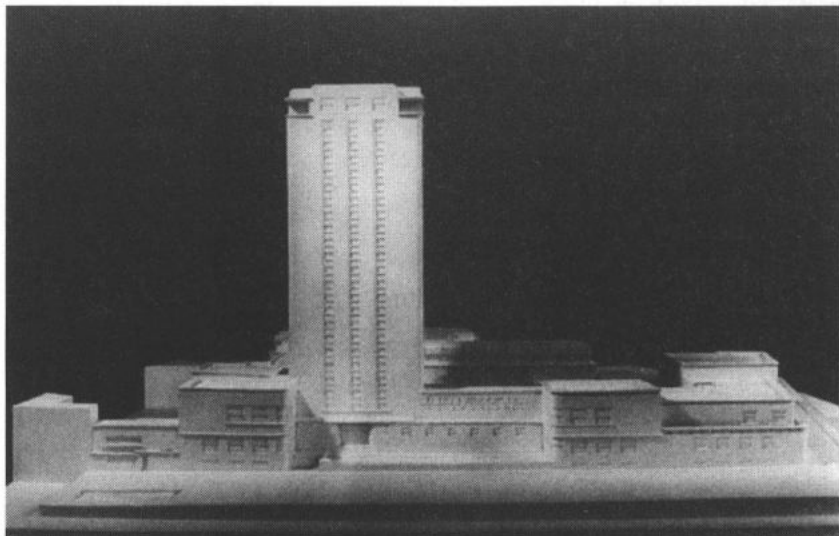
⁵ Jean Cloquet doceerde tussen 1919 en 1952 'Architectuur' en 'Geschiedenis van de architectuur'.

⁶ Gustaaf Magnel doceerde, vanaf 1927 tot aan zijn dood in 1955 'Stabiliteit van bouwwerken'. Hij verrichtte baanbrekend werk op het gebied van het gewapend beton.

DE GENTSE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

scherpe hoeken; bovendien benadrukte hij het verticaliserend effect van de toren door de drie lichtstrips van de ramen en een tegengesteld horizontaliserend effect door langgerekte gevelpartijen en brede ramen.

De plannen voor de administratieve gedeelten werden op vraag van Apers grondig gewijzigd. Diens belangstelling ging minder uit naar de publieke diensten: bewaren was voor hem belangrijker dan dienstverlening. Op basis van de gesuggereerde wijzigingen werd de nog bewaarde maquette vervaardigd die tentoongesteld werd in de Aula in december 1934 (afb. 4).

4. *De maquette van de Universiteitsbibliotheek en van het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde. Universiteitsbibliotheek RUG.*

De toren was voor Van de Velde de esthetische blikvanger bij uitstek (afb. 5). Hij zou samen met Sint-Baafs en het Belfort de skyline van de stad moeten bepalen als symbool van de wetenschap. In Europa was het concept van een torenmagazijn ongewoon; de Universiteitsbibliotheek van Cambridge net voordien opgetrokken, in 1934, is en bleef uitzonderlijk. Wel bestaan er in de Verenigde Staten verschillende voorbeelden van dit type, die ook allemaal dateren van de jaren net voor het ontwerpen van de Gentse toren: Los Angeles (1924-1926), Rochester (1930) en Yale (1934).

Als estheet gebruikte Van de Velde voor zijn keuze functionele argumenten, of hij formuleerde ze toch op die manier: *'de toren is een machtige boekenkast in de hoogte aangelegd omdat de afstand in de hoogte kan worden afgelegd met een lift en er daardoor voor het bezorgen van boeken aan de leeszaal die op het*

⁷ Brussel, Kon. Bibl., Fonds Henry Van de Velde, nr. 960/2.

*gelijkvloers is ingericht, een minimum aan tijd en kracht wordt verloren*⁷. Op de top van de toren voorzag hij een 'museum van het boek' en een vergaderzaal, wat uiteindelijk weinig praktisch bleek te zijn: men was en is afhankelijk van één enkele lift.

Van de Velde besteedde heel veel aandacht aan de afwerking van de toren (afb. 6): *'Bei einem Turm gibt es eigentlich nur ein Problem: wie schliesst man ihn oben ab? Die meisten Türmen heute wirken ohne Haupt'*⁸.

Het concept van een torenmagazijn lokte in de bibliotheekwereld heel wat protest uit: gebrek aan functionaliteit en realiteitszin, dat waren de geopperde bezwaren. Victor Tourneur, de hoofdbibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, vond het project esthetisch geslaagd, maar te Amerikaans.

Apers verzette zich tegen een torenmagazijn, omdat het boekentransport sterk afhankelijk zou zijn van technische middelen. Professor Cerulus⁹ maakte dan ook op vraag van Apers een alternatief ontwerp voor een bibliotheek met een horizontaal depot.

Van de Velde bracht een aantal veranderingen aan zijn eerste project aan en legde in februari 1935 nieuwe plannen voor. Het grote verschil met project I was dat het torenmagazijn niet meer centraal in de as van de ingang stond; bovendien werden al de voor het publiek toegankelijke ruimten op de benedenverdieping gesitueerd. Als reactie op het alternatief dat Cerulus had uitgewerkt, maakte hij ook een ander project, nu met een rechthoekig depot van veertien verdiepingen. De nieuwe plannen werden opnieuw door Apers kritisch bekeken en hij verklaarde zich akkoord met *'de algemene economie, mits de aangegeven wijzigingen'*.

Toen Schoep uiteindelijk moest beslissen, koos hij voor een torenmagazijn. Van de Velde kreeg dus zijn toren en voor de rest werd er rekening gehouden met de opmerkingen van Apers.

In 1936 werden de definitieve uitvoeringsplannen uitgetekend, goedgekeurd en van de laatste correcties voorzien (project III) (afb. 7).

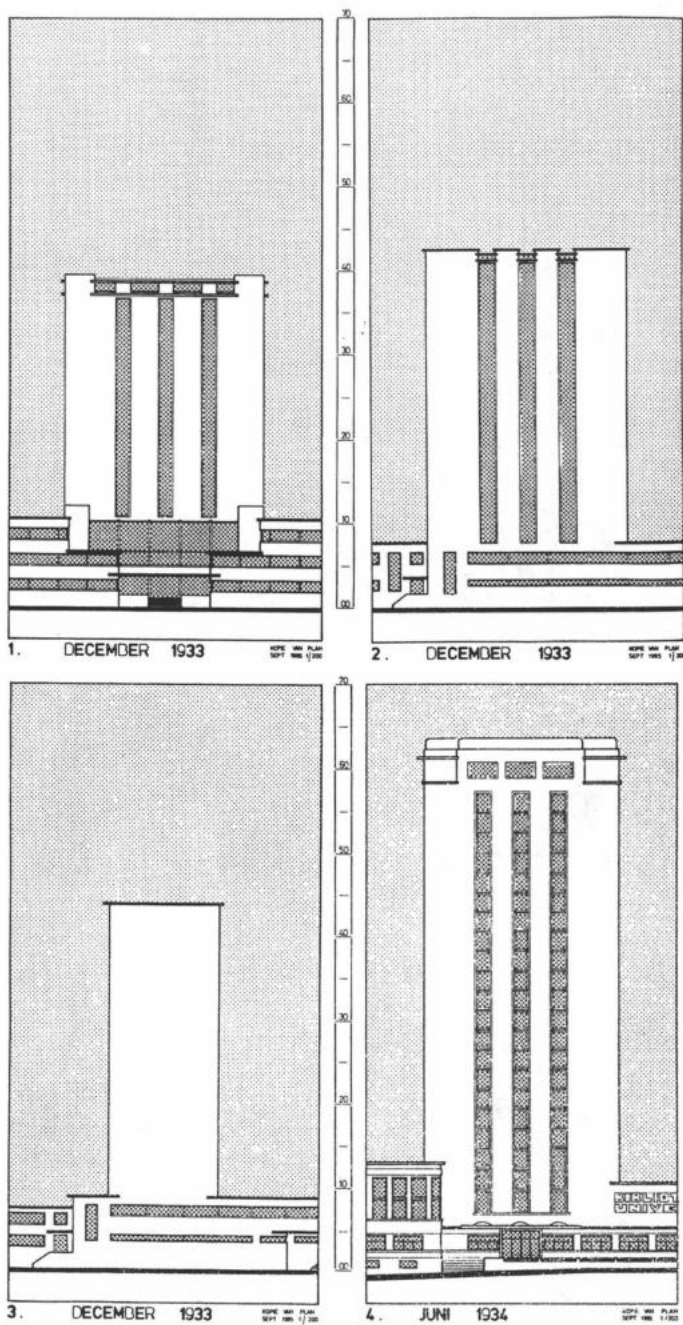
In het boekenmagazijn waren 45.000 lopende meters voorzien voor het stoceren van boeken, ruimte genoeg voor de volgende vijfenzeventig jaar. Een tweede depot zou kunnen gebouwd worden in de aslijn van de eerste toren in noord-zuidelijke richting met de administratieve vleugel als verbinding. De benedenverdieping werd over de hele oppervlakte onderkelderd en ingericht als depot voor de tijdschriften.

De aannemer was verplicht om zich strikt aan de richtlijnen van de architect te houden, ook voor wat de gebruikte materialen betrof. Zo moest de Portland-

⁸ Interview met H. Van de Velde door *Die Zeit* (8 sept. 1949) (Brussel, Kon. Bibl. Fonds Henry Van de Velde, nr 1920).

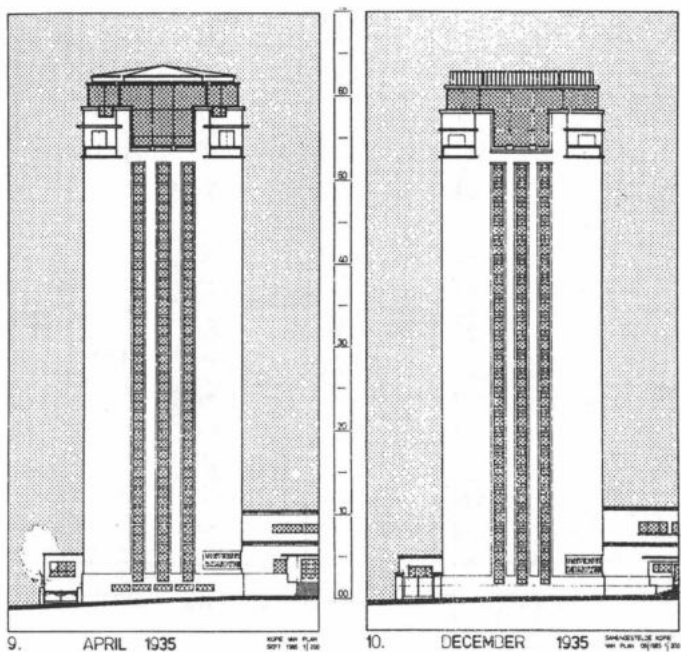
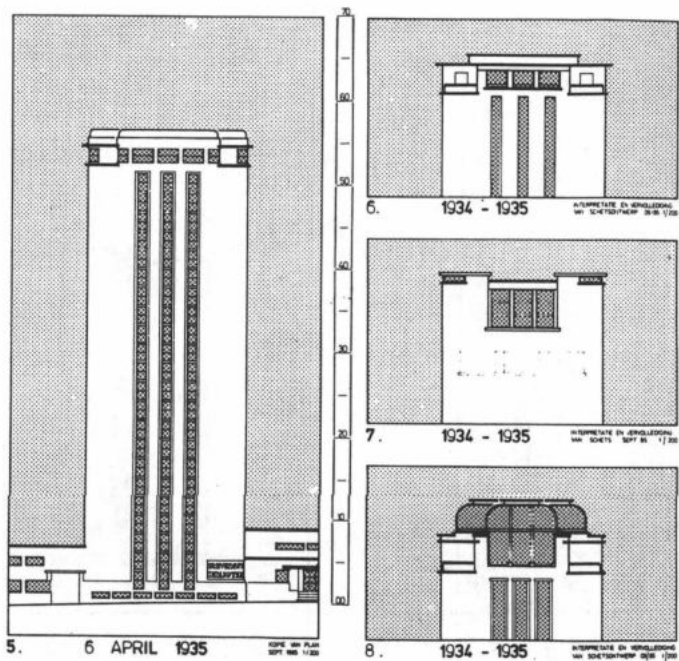
⁹ Doceerde tussen 1925 en 1959 Bouwkunst en Burgerlijke bouwkunst.

DE GENTSE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

5. *De opeenvolgende ontwerpen van de toren (samenstelling: Stefan Cassiers).*

GRETA MILIS-PROOST

6. De opeenvolgende bekroningen van de toren (samenstelling: Stefan Cassiers).

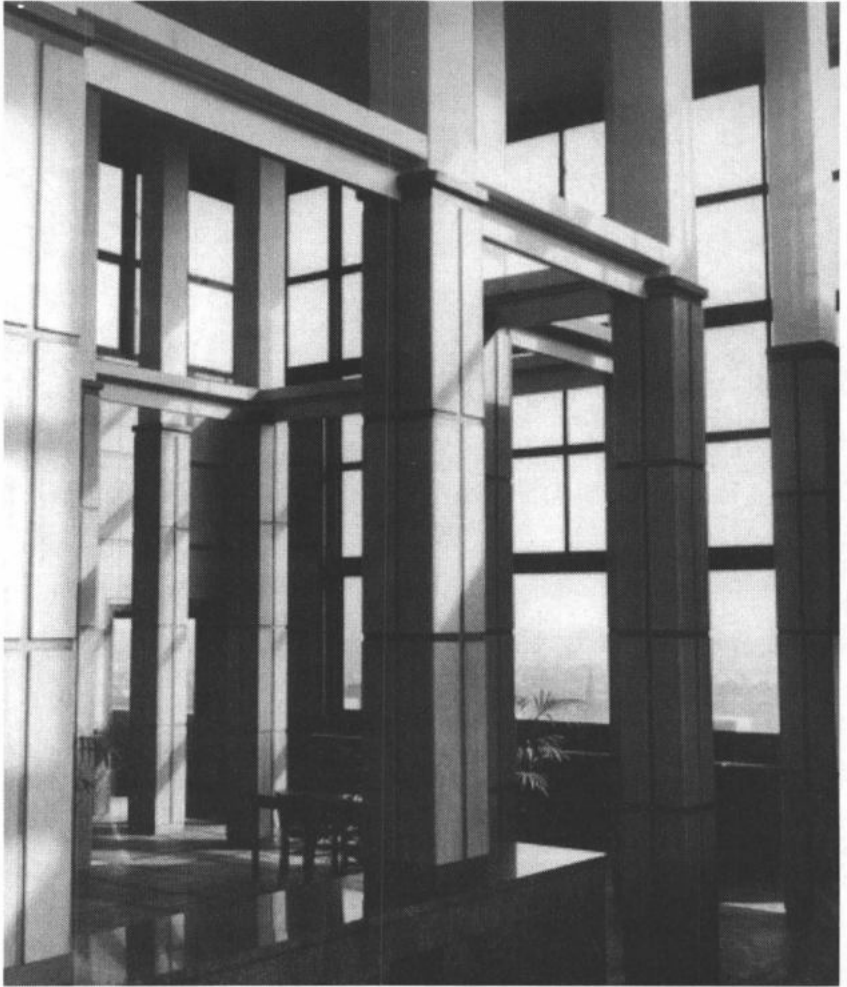
7. *De Universiteitsbibliotheek en aansluitend het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde (met bronzen bas-reliëf van J. Cantré). Vakgroep Kunst-, muziek- en theaterwetenschappen RUG, fotoverzameling.*

cement in één pakket worden gekocht om een egale kleur te garanderen. Om een gladde buitenwand te bekomen was een metalen bekisting verplicht. Alles was tot in het kleinste detail in het lastenboek beschreven, ook voor de binnenafwerking.

De toren, met zijn 64 m, domineert de rest van het gebouw. Hij heeft 20 bovengrondse en 4 ondergrondse verdiepingen van 20 bij 19,20 m, met bovenop de belvédère. De toren doet na vijftig jaar nog steeds dienst als depot voor meer dan twee miljoen volumes. Het is een betonconstructie waarvan de verdiepingen worden geschraagd door een groot aantal peilers waartussen de stalen boekenrekken hangen. Hierdoor moet de vloerdikte maar 9 cm bedragen.

Langs buiten zijn de gewapende betonwanden helaas gevoelig gebleken voor insijpelend regenwater waardoor het wapeningsstaal op sommige plaatsen roestte en de beschermende betonkorst wegdrukte. De later noodzakelijk aangebrachte herstellingen schaden nu het egale, gladde aspect van de originele betonconstructie.

Voor de boekenrekken werd gekozen voor het systeem 'Snead': metalen rekken met legplanken zonder schroeven. Voor het verticaal boekentransport werd een boekenlift geïnstalleerd en voor het versturen van de aanvraagformulieren een pneumatisch buizensysteem. Telkens werden vier verdiepingen onderling ver-

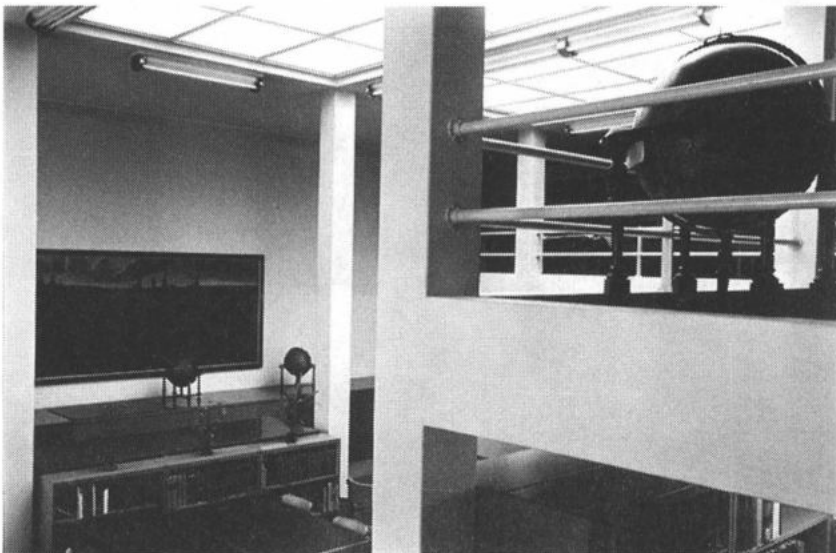
8. *De belvédère (Foto Walter De Mulder). Universiteitsbibliotheek, Kaartenzaal.*

DE GENTSE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

bonden met een eenspersoonslift, zo dat één personeelslid er gemakkelijk kon instaan voor het plaatsen en uithalen van de boeken. Eén grote lift bedient alle verdiepingen en moet bovendien zorgen voor het personenvervoer naar de belvédère.

Van de Velde gebruikte en experimenteerde met brandvrije, vernieuwende materialen: gewapend beton, en staal voor de ramen, deuren, galerijen en boekenrekken. Daar de afwerking evenwel grotendeels tijdens de oorlog gebeurde (de bibliotheek werd in 1942 in gebruik genomen), konden een aantal voorziene materialen niet worden gebruikt. De rubberen vloeren voor de leeszalen moesten door het verbod op de invoer van rubber worden vervangen door linoleum; ook dit ging niet door zodat uiteindelijk Belgisch marmer werd gebruikt. Het Kongolees hout dat voor de parketvloeren was voorzien in de administratieve vleugel en de belvédère, moest worden vervangen door eik. In de catalogi-ruimte en de leeszalen kwamen prachtige marmeren bekledingen. Extra aandacht besteedde Van de Velde ook aan de inrichting van de belvédère, de bovenste torenverdieping dus: prachtige houten bekledingen, een schitterende marmeren trap en een sfeervolle indirecte verlichting (afb. 8).

Van de Velde moest voor de verdere afwerking evenwel grote toegevingen doen: een deel van het meubilair kon niet worden uitgevoerd of werd gewijzigd bij gebrek aan de voorziene materialen of door tekort aan kredieten. Dit allemaal veroorzaakte veel vertraging en bittere ontgoocheling bij de ontwerper.

9. De kaartenzaal. Universiteitsbibliotheek, Kaartenzaal.

GRETA MILIS-PROOST

De verschillende vleugels kregen een specifieke functie. Men komt binnen in een marmeren hal met vestiaire die naar rechts toegang geeft via een ruime gang tot het bureau van de hoofdbibliothecaris en vijf kleinere kamers. Aan het einde was er een tentoonstellingsruimte die later tot een nieuwe kamer voor de hoofdbibliothecaris werd verbouwd. De ruime gang wordt nu gebruikt voor het opstellen van tentoonstellingen. Aan het einde van de gang liggen de handschriftenzaal, de zaal voor de oude drukken en de kaartenzaal (afb. 9). De ligging van de handschriftenzaal aan de noordzijde was door Apers geëist: vensters naar het noorden garanderen voldoende daglicht zonder gevaar voor zon en regen. In de overige twee zalen zorgen lichtkoepels in het plafond en een kleine binnentuin voor het nodige licht. In elke zaal werd een kamer voorzien voor de conservators. Om de stapelruimte te vergroten werden in deze zalen galerijen aangebracht. De vloer van de handschriftenzaal was en is van marmer; voor de andere zalen werd maar een marmerconglomeraat gebruikt.

Schuinrechts tegenover de inkomhal ligt de catalogi-zaal voorzien van metalen fichemeubilair op marmeren sokkels, onderbroken met marmeren leestafels. Later zijn helaas nieuwe kasten geïnstalleerd om de 'Centrale Catalogus' die uiteraard veel groter was dan die van de eigen collectie alleen, te herbergen. Schuinlinks van de inkomhal en voor de ingang van de grote leeszaal is de bruikleendienst. Langs de lange zijde van de catalogi-zaal en recht tegenover de ingang, ligt de grote leeszaal; langs de korte zijde bevindt zich de tijdschriftenzaal.

Het is moeilijk om de esthetiek van deze zalen te beschrijven. De grote leeszaal van 14 bij 25 m met acht vensters naar het zuiden en zicht op een binnentuin met

10. De grote leeszaal.

Vakgroep Kunst-, muziek- en theaterwetenschappen RUG, fotoverzameling.

DE GENTSE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

vijver was voorzien voor 117 lezers (afb. 10). De noordwand heeft een galerij met houten boekenrekken op marmeren tabletten voor de referentiebibliotheek. Langs de achterzijde komt men in de tijdschriftenleeszaal die eventueel als evacuatie ruimte kan dienen als de leeszaal overbezet is (afb. 11). Houten vakjes zijn er aan drie wanden voorzien voor de tijdschriftenafleveringen.

Lichtkoepels zorgen in alle zalen bestemd voor het publiek voor bijkomend zacht licht. Ze hebben evenwel het nadeel dat bij zware regenval het water soms langs hier naar binnen sijpelt. Het verluchtingssysteem in de leeszalen (het openen van de grote deuren en ramen aan de zijde van de binnenhof) blijkt duidelijk onvoldoende te zijn tijdens warme zomers.

11. *De tijdschriftenleeszaal met leestafel (blad van Van de Velde, onderstel van de firma Malcorps).*

Vakgroep Kunst-, muziek- en theaterwetenschappen, fotoverzameling.

Achter de toren ligt de woning van de conciërge en ook de werkkamers, verspreid over twee verdiepingen, van het personeel. Twee grote ruimten werden later omgevormd tot een aantal nieuwe kamers. In de kelderverdieping van deze vleugel werden de technische diensten ondergebracht.

Op de eerste verdieping boven de vleugel met de kamer van de hoofdbibliothecaris waren er vijftien kleine studiekamers voor professoren voorzien; nu zijn ze ingenomen door personeel en vakbondvertegenwoordigers.

4. Het meubilair

Van de Velde wou dat de binneninrichting één geheel vormde met de architectuur van het gebouw, wat trouwens een constante is in zijn hele oeuvre. Bij het

GRETA MILIS-PROOST

uittekenen van de marmeren vloer bijv. hield hij rekening met de schikking van de meubelen. Aan het einde van zijn leven was hij dan ook erg teleurgesteld dat zijn ontwerpen slechts voor een deel waren uitgevoerd. Hij had een scherp onderscheid gemaakt tussen enerzijds de metalen meubelen in de magazijnen en anderzijds de houten meubelen in de zalen toegankelijk voor de lezers.

De ontwerpen voor de houten tafels en stoelen dateren al uit 1939. Er werd telkens een standaardmodel uitgevoerd dat hij moest goedkeuren. In 1941 werden de eerste 138 stoelen geleverd. De voorziene tafels in Kongolees hout en metalen onderstel werden niet geleverd omwille van de oorlog. Voorlopige, eenvoudige tafels werden gemaakt van de boekenrekken uit de oude bibliotheek. Voor de zeventwintig reeds uitgevoerde werkbladen van tafels werden houten onderstellen gemaakt die zijn eenvoudige, sobere lijn respecteerden (afb. 11). Ze staan momenteel in de tijdschriftenleeszaal en in de belvédère opgesteld. De ontwerpen voor twee grote leestafels voor 12 lezers voor de tijdschriftenleeszaal werden wel uitgevoerd. Slechts één tafel bleef bewaard, maar ze werd later in twee verdeeld (afb. 12). De bestaande plannen geven een mooi beeld van de schikking die voor het meubilair in de leeszaal voorzien was. Van de meubelen in de werkkamers werd in het geheel niets gerealiseerd.

12. De leestafel ontworpen door Van de Velde.

5. Kunstwerken

Henry Van de Velde die in 1935 benoemd was tot artistiek raadgever bij het 'Office de restauration Économique' (OREC) van het Ministerie van Openbare Werken, wou naar het voorbeeld van wat in Nederland en Frankrijk courant was,

in het lastenboek van elk overheidsgebouw 1% van de totale kostprijs gereserveerd zien voor bijhorende kunstwerken.

Zo waren dan ook een aantal artistieke realisaties voorzien voor de Gentse bibliotheek: een bas-reliëf aan de ingang van het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde, door Jozef Cantré (afb. 7); een beeld in het midden van de vijver van de binnentuin, door Karel Aubroeck, die bekendheid had verworven als ontwerper van de beelden voor de eerste IJzerbedevaarttoren; een beeld aan de ingang van de bibliotheek, door Emiel Poetou; en een opschrift in een uitsparing in de wand van de toren, dat door graficus Jozef Léonard zou ontworpen worden.

Er is weinig van uitgevoerd. De sculptuur aan de ingang van het HIKO kwam er pas in 1950: een bronzen bas-reliëf met de allegorische voorstelling van de Beeldhouwkunst, de Architectuur, de Plastische Kunsten, en de Studie van de Kunstgeschiedenis. Een geknield vrouwelijk naakt dat aan de ingang van de bibliotheek moest komen werd nooit gekapt. De runenlezeres van Karel Aubroeck in het midden van de vijver kwam er pas in 1948. Het opschrift voor de uitsparing aan de toren werd nooit uitgevoerd na lange discussies over de aan te brengen tekst. Zou het worden: 's Rijksuniversiteitsbibliotheek, Rijksuniversiteit-Bibliotheek of Universiteitsbibliotheek met een Belgisch leeuwje ervoor? De nakende tweehonderdste verjaardag van de bibliotheek is misschien een mooie gelegenheid om voor een geschikt opschrift te zorgen.

Voor de grote leeszaal wou Van de Velde muurschilderingen met allegorische voorstellingen van Vlaanderen laten uitvoeren. Hiervoor had hij reeds contact opgenomen met Gustaaf de Smet, Constant Permeke en Frits Van den Berghe. De nodige gelden ontbraken echter.

6. Wijzigingen aan het gebouw

Een aantal wijzigingen in de binneninrichting werden in de loop der jaren aangebracht; het waren noodzakelijke aanpassingen om de goede werking van een wetenschappelijke bibliotheek te garanderen.

Door de enorme groei van de interbibliothecaire bruikleen moest de voorziene ruimte van de bruikleen worden vergroot. Jammer genoeg is de kooi die van de balie werd gemaakt geen voorbeeld van goede smaak. De exponentiële stijging van het aantal studenten heeft ook als trieste gevolg gehad dat de oorspronkelijke werktafels in de grote leeszaal zijn vervangen door stijlloze seriemeubelen. De vestiaire werd om dezelfde reden verbouwd. De open ruimten in de administratieve vleugel werden onderverdeeld in kleine werkkamers. De belvédère kon nooit worden gebruikt omdat hij slechts via één lift en een smalle betonnen wenteltrap te bereiken is. De eenspersoons-liftjes die telkens vier verdiepingen bedienden, werden inmiddels onderling verbonden wat een gunstige verbetering is. De boekenlift kon niet worden gebruikt voor kostbare werken omdat de waardevolle banden zware beschadigingen zouden kunnen oplopen en wordt weinig gebruikt.

GRETA MILIS-PROOST

Dat Apers en Van de Velde evenwel ruimte voorzagen voor vijfenzeventig jaar aangroei van het depot, past wonderwel in de evolutie van het wetenschappelijke bibliotheekwezen waar de overgang van een traditionele naar een virtuele bibliotheek, een bibliotheek zonder muren en boeken, nakend is.

Bij Ministerieel Besluit houdende bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten van 01-07-1992 werd de Universiteitsbibliotheek en het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde beschermd als monument, overeenkomstig de bepalingen van het decreet van 3 maart 1976, om reden van historische en artistieke waarde. Deze bescherming kwam er vooral dank zij de acties van de VZW Interbellum en van Norbert Poulain, voorzitter van deze vereniging.

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Apers, R.F., Schets eener geschiedenis der Universiteitsbibliotheek te Gent, in: *Handelingen van het tweede congres voor boek- en bibliotheekwezen, 31 maart-4 april 1932*. Gent, 1933.
- Apers, R.F., De universiteitsbibliotheek, in: *Gedenkboek van de Rijksuniversiteit te Gent na een kwarteeuw vervlaamsing*. Gent, 1957, pp. 70-84.
- Ballegeer, Hilde, *Henry van de Velde: Bijdrage tot de studie van de periode 1926-1947*. Gent, 1978.
- Hammacher, A.M., *De wereld van Henry Van de Velde*. Antwerpen, 1967.
- Hoofdmomenten uit de ontwikkeling van de Gentse Rijksuniversiteit (1817-1967)*. Gent, 1967 (Extra-nummer van de BRUG, oktober 1967).
- 175 Jaar Universiteit Gent. Ghent University 1817-1992*. Gent, 1992.
- Jacobs, Steven, *Henry Van de Velde. Wonen als kunstwerk, een woning voor kunst*. Leuven, 1996.
- Ploegaerts, Léon, Puttemans, Pierre, *L'oeuvre architecturale de Henry Van de Velde*. Brussel, 1987.
- Poulain, Norbert en Zabeau-Van der Verre, Lucie, *De Universiteit bouwt 1918-1940*. Gent, 1991.
- Sembach, Klaus-Jürgen, *Henry Van de Velde*. Stuttgart, 1989.
- Sembach, Klaus-Jürgen, Schulte, Birgit, *Henry Van de Velde: een Europees kunstenaar in zijn tijd*. Antwerpen, 1993.

DE GENTSE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Tibbe, Lieske, *Art Nouveau en socialisme. Henry Van de Velde en de Parti Ouvrier Belge*. Den Helder, 1981 (Kunsthistorische schriften, 5).

Een toren voor boeken 1935-1985. Henry van de Velde en de bouw van de Universiteitsbibliotheek en het Hoger Instituut voor Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Gent, 1985.

Rijksuniversiteit Gent. 1817-1967. Gent, 1967.

JOHAN DECAVELE 25 JAAR STADSARCHIVARIS VAN GENT

Bij zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent werd Johan Decavele op 25 mei 1996 gehuldigd door stedelijke en provinciale overheid, collega's, medewerkers en vrienden, onder meer door het aanbieden van een Liber Amicorum.*

Hierna volgen de teksten van de toespraken op de academische zitting in het auditorium van het provinciaal administratief centrum.

Toespraak door de heer Alexander Vercamer, Bestendig Gedeputeerde.

Geachte heer Schepen,
Mijnheer Decavele,
Dames en Heren,

Het is met veel genoegen dat ik U welkom heet in dit auditorium van het nieuwe provinciaal administratief centrum.

Vandaag wordt wel op een heel passende wijze hulde gebracht aan een zeer verdienstelijke persoonlijkheid.

Precies 25 jaar geleden begroette het Gentse Stadsarchief een nieuwe, dynamische archivaris. Al vlug kwam de grote werkkraft van die neofiet tot uiting. Het opnemen van de verantwoordelijke functie van stadsarchivaris werd succesvol gecombineerd met de afronding van een doctoraatsstudie in de geschiedenis. Een prestatie om U tegen te zeggen.

Nu 25 jaar later, is de jonge historicus uitgegroeid tot een onderlegd en ervaren archivaris. Coeberghers Mons Pietatis is nog steeds een toevluchtsoord, niet meer voor noodlijdenden, maar wel voor historische vorsers. De wijze waarop het Stadsarchief ontsloten wordt getuigt van gedegen vakmanschap met respect voor het brede publiek. Dat is één parel aan de kroon van Dr. Decavele en zijn medewerkers.

Dames en heren,

Ook als historicus verdiende Dr. Decavele inmiddels zijn sporen. Hij bouwde een stevige reputatie uit als specialist van de 16e-eeuwse geschiedenis én als

* J. DE ZUTTER, L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui Valet Ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, 532 p. (Stichting Mens en Cultuur, Groot-Brittanniëlaan 43, 9000 Gent). De verschillende bijdragen die betrekking hebben op Gent worden hierna besproken in de *Bibliografie van de geschiedenis van Gent*.

Schepen Ernest Van der Haeghen, aanhandigt het eerste exemplaar van het hulderalluum aan de gevierde stadsarchivaris

erudiet op het vlak van de Gentse stadsgeschiedenis. De talrijke publicaties die over die onderwerpen van zijn hand verschenen, zijn U ongetwijfeld bekend. Ze zijn gekenmerkt door een kritische bronnenbenadering, een toegankelijk taalgebruik en een treffende iconografische ondersteuning.

Het zal U wellicht niet verwonderen dat ook het Provinciebestuur de kwaliteiten van Dr. Decavele heeft opgemerkt. Net zoals het Stadsarchief van Gent van belang is voor het hele Gentse hinterland, zo zijn ook de inzichten en de kennis van de jubilaris niet beperkt tot de rebelse stad van stropdragers. Ik ben dan ook persoonlijk verheugd dat het Provinciebestuur in het volste vertrouwen een beroep kan doen op de kennis en de ervaring van de gedreven Gentse stadsarchivaris. Sedert de oprichting van de provinciale adviescommissie voor geschiedenis, dat was in 1979, levert Dr. Decavele een constructieve bijdrage tot de provinciale beleidsvoering inzake de historische sector. Ook wordt zijn advies bijzonder op prijs gesteld bij de beoordeling van de talloze culturele projecten die ter ondersteuning bij het Provinciebestuur worden ingediend. Bovendien kunnen we op Dr. Decavele rekenen als jurylid bij de evaluatie van inzendingen voor de provinciale prijzen voor geschiedenis. En ook voor een nagelnieuw initiatief: de uitgave van relevante historische studies, kan het Provinciebestuur bij Dr. Decavele aankloppen.

Mijnheer Decavele,

Misschien te weinig wordt voor uw inspanningen expliciet een woord van dank uitgesproken. Ik stel er prijs op U hier, voor uw inzet voor het Provinciebestuur, welgemeend te bedanken. Ik sluit me al te graag aan bij de waardering die uw

HULDIGING J. DECAVELE 25 JAAR ARCHIVARIS

vroegere en huidige collega's vandaag voor U tot uiting brengen. Alleen dit initiatief reeds onderstreept het grote aanzien dat U geniet, als mens, als collega, als archivaris, als historicus. Het Liber Amicorum dat U dra wordt overhandigd is een blijk van die grote appreciatie.

Mijnheer Decavele,

Voor uw zilveren jubileum feliciteer ik U van harte. Aan uitdagingen en werklust zal het U zeker niet ontbreken. Ik kijk alvast naar toekomstige publicaties van uw hand en druk de hoop uit dat het Provinciebestuur nog geruime tijd op uw diensten kan rekenen.

Toespraak door mevrouw Leen Charles, assistente bij het Stadsarchief

Dames en heren,

Mijnheer Decavele,

Het is mij een bijzonder groot genoegen u op deze feestelijke dag te mogen toespreken. Deze viering van een kwarteeuw Johan Decavele aan het hoofd van de archiefdienst, is een mooi moment om even stil te staan bij de rol en de figuur van de stadsarchivaris in Gent.

Sta mij toe dat ik vandaag de wettelijk opgelegde taken van het Stadsarchief, zijnde het bewaren, toegankelijk maken en ontsluiten van archiefstukken, even aan de kant schuif. Ik neem de vrijheid om uit de veelzijdige en boeiende werking van het archief enkele onderwerpen te kiezen die volgens mij aan de archivaris en zijn archiefwerking een aanzienlijke meerwaarde bezorgen.

Het Stadsarchief heeft zich sinds jaren op vele vlakken een stevige reputatie verworven onder de Gentenaars. Menige boekenkast buigt wellicht door onder het gewicht van publicaties over het archief en over de stadsgeschiedenis. De tentoonstellingen over het stedelijke verleden in het besloten kader van het Museum Arnold Vander Haeghen in de Veldstraat, behoren tot de veel bezochte historische manifestaties in Gent. De educatief-wetenschappelijke activiteiten genieten meer dan ruime bekendheid, zowel in binnen- als in buitenland. Hierbij denken we onder meer aan de talloze rondleidingen in de voormalige Berg van Barmhartigheid en aan de lezingen over uiteenlopende historische onderwerpen. Een bijzondere vermelding verdient het project rond de Gentse huizen-geschiedenis, dat in dienstoverschrijdend verband met de Dienst Stadsarcheologie en de Dienst Monumentenzorg wordt uitgewerkt en dat een zeer grote weerklank geniet onder het Gentse publiek.

Enkele jaren geleden verscheen een boekje onder de titel "*Gesprekken met tijdreizigers*". Vijftien historici vertellen hierin over het hoe en het waarom van het historisch bedrijf. Wat boeit hen in hemelsnaam om zichzelf maandenlang te begraven in stoffige archieven? Een steeds terugkerend element is de allusie op

iets wat 'het historisch zintuig' genoemd wordt. Huizinga heeft dit ooit sprekend omschreven als het orgaan waarmee de historische sensatie wordt aangevoeld. De verrukking van het contact met het verleden wordt er soms omschreven als een soort "verliefdheid", als een gevoel van verwachting en een diepgaande nieuwsgierigheid.

Onder impuls van de stadsarchivaris wordt dit "historisch zintuig" van de Gentenaars duchtig geprikkeld en geoefend. De publicaties, de tentoonstellingen en de educatief-wetenschappelijke werking heb ik reeds vermeld. Dankbaar is ook de lokatie van het Stadsarchief in de zwaar beveiligde gebouwen van de gewezen Berg van Barmhartigheid. Niets spreekt meer tot de verbeelding dan dit imposant pandjeshuis met zijn zwaar getraliede ramen, ijzeren deuren en dikke muren. Deze aantrekkingskracht groeit nog wanneer de bezoekers voor het eerst de drempel overschrijden en in aanraking komen met de geschreven resten van het Gentse verleden. Wanneer zij een stuk perkament mogen betasten, leggen zij zo als het ware een sensuele relatie met het verleden. Wanneer deze documenten werkelijk gaan spreken in de vorm van teksten over de Gentse geschiedenis, dan is de cirkel helemaal rond. Voor de stadsarchivaris is deze historische fijngevoeligheid een *conditio sine qua non*. Hij moet een radar zijn die de signalen uit het verleden op een perfecte manier weet op te vangen en deze te decoderen naar een bevattelijk verhaal waarin de Gentenaars zich kunnen terugvinden. In zijn indrukwekkende rij publicaties heeft de heer Decavele al ruimschoots bewezen te beschikken over een gezonde dosis van deze fijngevoeligheid.

Ondanks alle charme en aantrekkingskracht van historische archieven, mogen we niet uit het oog verliezen dat verantwoordelijk zijn voor een Stadsarchief vooral betekent de verantwoordelijkheid dragen voor de toekomst. Indien de stadsarchivaris niet als een goede huisvader zijn collecties, documenten en verzamelingen zou koesteren en verzorgen, dan zou dit archief een droevig lot beschoren zijn.

De aandacht voor de toekomst blijkt uit de inspanningen die te Gent worden geleverd om het Stadsarchief zo snel en zo efficiënt mogelijk op een geautomatiseerde manier te laten werken. Zowel het depotbeheer als de inventarisatie en de ontsluiting van de collecties voor de bezoekers, komen hierbij aan bod. Automatisering in de vorm van opslag op CD-rom staat zelfs een betere materiële zorg toe voor heel specifieke verzamelingen, zoals prenten en tekeningen.

De toekomst van het Gentse verleden wordt mede bepaald door de mate waarin het Stadsarchief in staat is de archieven vanuit de administratie op te slaan en te bewaren. De opslagcapaciteit van een archiefdepot is immers een eindig en onrekbaar gegeven. Helaas is in Gent het punt van verzadiging bijna bereikt. De gedrevenheid waarmee de stadsarchivaris op middellange termijn een adequate oplossing probeert te vinden voor dit nijpend probleem, is tekenend voor zijn

toekomstgericht beleid.

Dames en heren,

Tot slot wil ik opmerken dat - zonder de mens en zijn emoties - het verleden zo goed als onbestaande is. Want, wat betekenen al die kostbare documenten immers, wanneer er geen archivariissen, historici, amateurs en professionelen zijn, die over de kennis en over de fijngevoeligheid beschikken om de taal van het verleden te begrijpen? Het is dan ook deze geslaagde combinatie van wetenschap en historische fijngevoeligheid die ik in de persoonlijkheid van de stadsarchivaris extra wil beklemtonen.

Mijnheer Decavele, mag ik u dan nu in naam van de voltallige ploeg archief-medewerkers van harte gelukwensen met deze feestelijke verjaardag en sta mij toe meteen ook de wens uit te spreken dat de komende jaren voor het archief even creatief en vruchtbaar mogen worden als de voorbije 25 jaar geweest zijn?

Ik dank u voor uw aandacht.

Toespraak door de heer Joris De Zutter, programmator Gentse Stadsconcerten en beheerder van de Oude Ziekenzaal (Bijloke Festivalhal), namens het redactiecomité van het Liber Amicorum

Dames en heren,

Graag wil ik deze korte toespraak beginnen met in naam van het redactiecomité van het huldeboek Johan Decavele het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen van harte te danken voor zijn spontane bereidheid om in te staan voor de organisatie van deze academische zitting. Wij waarderen deze vriendelijke gastvrijheid ten zeerste.

Na de uiteenzetting van Leen Charles over het Gentse archief zouden we geredelijk kunnen aannemen dat over de jubilerende stadsarchivaris van Gent zowat alles gezegd is. Een archivaris zit immers onlosmakelijk vast aan zijn archief en het is in die kwarteeuw lang verbondenheid dat Johan Decavele zich in eerste instantie in zijn vak dynamisch en bijzonder verdienstelijk heeft getoond.

Merkwaardig genoeg is in het geval van Johan Decavele het verhaal een stuk langer en dat zal ik illustreren met een concreet voorbeeld.

Maandag laatstleden ging een delegatie van medewerkers en oud-medewerkers de jubilerende archivaris enigszins plechtig uitnodigen voor deze academische zitting. De samenstelling van deze ambassade was lichtjes ongewoon: een archiefassistente, die een niet-onaardig expert is in automatisatie, een andere assistent, die als archeoloog nogal wat Egyptische graven geschonden heeft en die de zoektocht naar de bronnen van de Nijl voor alle zekerheid nog eens zelf

heeft overgedaan en die bovendien een virtuoos tentoonstellingsmaker is, een secretaresse, die vermoedelijk in staat is om in haar eentje de Gentse Feesten te organiseren, en een vroegere assistent die na 17 jaar archief toch maar liever concertprogrammator werd.

Ik zou u durven uitdagen om mij nog een archief aan te wijzen waar zo uiteenlopende aanleg en mogelijkheid quasi vanzelf en harmonisch kunnen gedijen.

Dat het in het Stadsarchief wél kon, is geen toeval en dat danken we aan Johan Decavele, die waar hij enig talent vermoedt, het ook respecteert en nooit iemand vastbond aan zijn strikte archieftaken. In de catalogus van oudgedienden, die tijdens het archivarisschap van Johan Decavele het Stadsarchief mochten gebruiken als lanceerplatform voor hun ware roeping staan ook nog een archivaris van de provincie West-Vlaanderen, de grondlegger van het industrieel- en archeologisch museum van deze stad, en een conservator van de Sint-Pietersabdij.

Daarmee is het Gentse Stadsarchief tegen elke waarschijnlijkheid in een rijke voedingsbodem gebleken voor heel wat mensen met uiteenlopende aanleg. Johan Decavele heeft voor die aanleg, hoe divers ook, steeds alle ruimte geopend, met een milde wijsheid, waar wij hem dankbaar moeten voor blijven.

Dames en heren,

Het kan sommigen misschien wat vreemd voorkomen, dat wij al bij het 25-jarig jubileum van de Gentse Stadsarchivaris een huldeboek aanbieden, wat naar goede geleerentraditie eigenlijk het ultieme eerbewijs is. Inderdaad, dit huldeboek is geen triomfboog naar het pensioen, geen erudiete afscheidsbegeleiding. Reiken we dan té lang voor de eindmeet de lauwerkrans aan? Ik geloof van niet. Het redactiecomité - de initiatiefnemers tot het Liber Amicorum - zijn uitgegaan van de letterlijke betekenis van het begrip en hebben een Liber Amicorum willen zien als een welgemeende felicitatie door vrienden onder de vorm van wetenschappelijke bijdragen.

Het 25-jarig ambtsjubileum van Johan Decavele als stadsarchivaris van Gent leek velen een goede gelegenheid om hulde te brengen aan zijn erudiete en creatieve veelzijdigheid. Daardoor is dit Liber Amicorum een echt "vriendenboek", een feestelijk en spontaan applaus en geen obligaataftribuit bij een fin de carrière.

Dames en heren,

Voor het Liber Amicorum Johan Decavele kozen wij de eerder enigmatische titel "Qui Valet Ingenio". Dat "Qui Valet Ingenio" is de aanhef van een vers van de vrijwel volslagen onbekende 17de-eeuwse Nederlander Ernst Baders, die het in 1678 publiceerde in Leeuwarden in zijn bundel "Camenae Iuveniles". Voluit luidt het: "Qui valet ingenio discendique ardet amore, Ille suo vere tempore doctus erit" (Wie een goede aanleg heeft en de liefde voor de studie niet laat doven, waarlijk, hij wordt mettertijd een groot geleerde).

Wie Johan Decavele kent, als onvermoeibaar historicus en archivaris, zal in dit vers zowat de samenvatting lezen van zijn activiteit in de voorbije 25 jaar. Talent voor zijn vak en permanente studiewerk hebben van Johan Decavele inderdaad een gewaardeerd archivaris en een gerespecteerd specialist in de 16de eeuw gemaakt.

Tot slot rest mij de aangename plicht in naam van het redactiecomité dat samengesteld was uit Leen Charles, André Capiteyn en mijzelf, mijn dank te betuigen aan allen die dit huldeboek tot een goed einde hielpen brengen. Mijn dank gaat in de eerste plaats naar de auteurs die graag op onze uitnodiging zijn ingegaan en bijzonder waardevolle bijdragen hebben geleverd. Dank ook aan Arnold Eloy van de Stichting Mens en Cultuur die het niet geringe risico dat het publiceren van een dergelijk Liber Amicorum inhoudt uit sympathie voor de archivaris op zich heeft genomen. Met opzet bewaar ik de laatste plaats in mijn dankbetuiging - inderdaad "last but not least" - voor de de persoon, die in haar normale functie verantwoordelijk is voor de administratie van de Gentse Stadsconcerten en van het Beheer van de stedelijke concertzaal "De Bijloke", mijn in meer dan één opzicht bewonderingswaardige medewerkster Agnes Colaes, die in niet meer te tellen uren computerwerk de vele bijdragen persklaar heeft gemaakt. Zonder haar indrukwekkende inzet zou het Liber Amicorum er vandaag niet geweest zijn.

Mijnheer de Archivaris,
Namens het redactiecomité wil ik u van harte feliciteren bij uw 25-jarig ambtsjubileum.

Toespraak door de heer Ernest Van der haeghen, Schepen van Toerisme en Monumentenzorg

Een paar werken geleden werd in Nederland een boek bekroond met de hier zeer toepasselijke titel "Huldigingen". In die roman wordt de verdienste van het hoofdpersonage vanuit verschillende hoeken, door meerdere getuigen telkens weer op een andere manier tot leven gebracht. De auteur, Alfred Kossmann gelooft niet in het éénduidig, objectief analyseren van het individu als sleutel voor het doorgronden of het begrijpen ervan, maar in een veelheid van percepties die elk apart een stukje gelaagdheid blootleggen, maar uiteindelijk toch de complexiteit van de persoon en het raadsel van zijn talenten intact laten.

Die opvatting wordt vandaag met dit huldebetoon aan de Stadsarchivaris van Gent zeker en vast bevestigd. Op mijn beurt moet ik mij beperken tot een zeer bescheiden benadering, die de persoon van de Stadsarchivaris slechts ten dele recht kan doen.

Mijn perceptie van de heer Johan Decavele vertrekt niet vanuit wetenschappelijke, professionele of collegiale affiniteiten, maar refereert aan een alweer andersoortig facet van de gehuldigde, dat zijn veelzijdigheid weer op een andere wijze onderstreept. De Stadsarchivaris ken ik immers vooral via het Museum Arnold Vander Haeghen, waarvan hij, zoals u weet, tevens als conservator de leiding heeft.

Als schepen van Toerisme gaan alle Gentse musea mij uiteraard nauw ter harte. Dat één van die musea bovendien mijn naam draagt, wekt van ouds reeds mijn sympathie zoniet mijn zorgzaamheid, zult u wel begrijpen. Voor het Museum Vander Haeghen is die bezorgdheid overbodig. Dit pand in de Veldstraat behoort niet bij Gents grootste, maar zeker bij Gents aantrekkelijkste musea. Het ligt in de drukste winkel- en wandelstraat van de stad, het is op zichzelf als hôtél de maître het bekijken waard, een bezoekje laat je niet uitgeput achter, en - niet te verwaarlozen - het is gratis. Het zijn stuk voor stuk kwaliteiten die in de sectoren van cultuur en toerisme - en die maken mekaar in Gent sterk - niet onbeloond blijven.

Dit museum gebruikt de Stadsarchivaris nu reeds twintig jaar lang als eloquente étalage, waarin de rijkdom van het Gentse Stadsarchief, en per definitie dus de rijkdom van de Gentse stadsgeschiedenis voor het Gentse publiek wordt uitgestald. Binnen de mij hier toegemeten schaarse tijd kan ik zelfs geen poging doen om een overzicht te geven van de vele kwaliteitsvolle tentoonstellingen die vanuit het Stadsarchief in de loop van die vele jaren groeiden. Laat mij volstaan met één vaststelling, met name de openheid die wordt getoond voor elk cultuuraspect, de aandacht voor elke cultuurperiode, de bereidheid ook om vele, vaak stadsgrensoverschrijdende initiatieven en projecten van derden binnen de muren van het Museum Vander Haeghen een unieke toevlucht in de stadskuil te bieden.

Het verheugt mij daarom bijzonder, mijnheer de Stadsarchivaris, mij als Schepen van de Stad Gent bij deze viering te kunnen aansluiten, en u namens het College van Burgemeester en Schepenen oprecht te feliciteren ter gelegenheid van uw 25-jarig ambtsjubileum.

Het huldeboek dat ik u mag aanbieden, moet u als historicus recht naar het hart gaan. Omwille van zijn rijke inhoud, omwille van zijn fraaie presentatie, maar wellicht toch nog het meest omwille van zijn schare auteurs, die er elk voor zich de beste uitdruktingsvorm in vonden om u hun waardering te betuigen. Gelukkig is het slechts een tussentijds eerbetoon en daarom vooral een aansporing om in een ongetwijfeld nog lange toekomst met evenveel gedrevenheid ons verleden te blijven koesteren.

Dit wens ik u van harte toe.

Dankrede door Johan Decavele

Dames en Heren,

Bij een ambtsjubileum is het passend en tegelijk leuk om even terug te kijken op wat de archiefdienst gedurende die voorbije kwarteeuw heeft gerealiseerd. Vreest niet, ik ben niet zinnens om hier een inventarismatige opsomming te geven van wat dat allemaal geweest is. Maar om het voor mijzelf en voor de eigen *crew* van het Stadsarchief toch een klein beetje te visualiseren heb ik alle publicaties van deze vijftiengintig jaar eens samengebracht in twee stapels: een stapel met specifieke archiefinventarissen, een tweede met boeken die het archief over de geschiedenis van Gent heeft uitgegeven. De ene stapel - dus met de inventarissen - is zowat 1,25 m hoog, de tweede - dus met historische boeken - iets meer dan driekwart meter. Het is dus zonneklaar: we zijn met de archieftequipe, vrij evenwichtig gespreid, met zowel zuiver archivistische als met historische onderwerpen bezig geweest.

Dit resultaat komt eigenlijk onverwacht goed overeen met mijn persoonlijke opvatting over de eigenlijke functie van een gemeentearchief - waarbij ik mij uiteraard onthoud van enige uitspraak over de taak van een rijksarchief. Ik voel mij bijgevolg geroepen om stelling te nemen in het discours dat te onzent, en meer nog in bepaalde ons omringende landen, is gevoerd en vooral bij onze Nederlandse collega's - naar aanleiding van een hevige discussie tussen archivisten en historici over het probleem van de archiefvernietiging - tot een soort identiteitscrisis heeft geleid.

Om bij een ander buurland te beginnen, namelijk Frankrijk: daar wordt nog steeds sterk de nadruk gelegd op de taak van de archivaris met betrekking tot het historisch-wetenschappelijk onderzoek. Na een archiefenquête aldaar stak professor Bautier een vermanend vingertje op: "l'archiviste ne devra jamais oublier qu'il est un historien au service de l'histoire", de archivaris zal nooit mogen vergeten dat hij een historicus is in dienst van de geschiedenis. Heel anders is het in de meeste Noord-Europese landen en zeker in Noord-Amerika: de archivaris is daar een zuiver archieftechnicus geworden, een *records manager*, een administratief informatiebeheerder in de moderne informatiemaatschappij.

Meteen zitten we in de kern zelf van die tegenwoordig zo veel besproken dualiteit. Er is dus enerzijds de stelling dat de archiefdienst in eerste instantie opereert in het verlengde van de gemeentelijke administratie, waarbij de archivaris in de richting van een functie als informatie-manager wordt gestuwd. En er is anderzijds de vraag of de archivaris, naast beheerder, evenzeer zelf gebruiker en promotor dient te zijn van de onder zijn hoede geplaatste archieven, of met andere woorden: zelf historisch onderzoek mag of moet doen.

Laat mij toe op beide stellingen even in te gaan. Uitgangspunt is dat de

gemeentearchivaris, onder de bevelen van de gemeentelijke overheid, beheerder is van de gemeentelijke archiefbewaarplaats en de daarin berustende archieven, en tevens toezicht uitoefent op de nog niet overgedragen archieven, de archieven dus die zich nog in de diensten bevinden. Als archiefbeheerder richt hij zich op de beschikbaarstelling van de bescheiden aan zowel het bestuur en de administratie, als aan de recht- en bewijszoekende burger; zijn dienst vormt bijgevolg een essentieel onderdeel van de gemeentelijke administratie. Dit is de basisdoelstelling, die trouwens wettelijk bepaald is. Afgeleid van deze administratieve grondtaak is het archief tevens het collectief geheugen van de gemeente en functioneert het als een cultuurhistorisch centrum voor de studie en de bekendmaking van het plaatselijke verleden. Door de beschikbaarstelling van archieven en collecties levert de archiefdienst een bijdrage aan de geschiedenisbeoefening. Archiefbeheer richt zich bijgevolg in de tweede plaats op beschikbaarstelling en dienstverlening voor onderzoeksdoeleinden.

Ik heb er dus absoluut geen enkel probleem mee te erkennen dat de archivaris en zijn medewerkers de bewaarders zijn van de gemeentelijke archiefbescheiden en zowel voor hun bestuur als voor de onderzoeker informatie-managers zijn. Vandaar trouwens het belang dat wij in Gent altijd hebben gehecht aan een goed beheer van het depot en aan een kordate maar tegelijk toeschietelijke en alleszins verzorgde dienstverlening in de leeszaal. Het valt mij daarbij op hoe vakcongressen en studiedagen tegenwoordig nog bijna uitsluitend handelen over de archivaris als *records manager*, over zijn essentiële rol in het administratief proces van de moderne informatiemaatschappij. Wettelijke taken: dat is het wapen van de archivaris, en thema's als selectie en vernietiging, bewaringstermijnen, overdrachtslijsten, nieuwe informatiedragers, automatisering van beheers- en inventariseringsprogramma's moeten het primaat van de administratieve kant van ons vak onderstrepen. Ook de Gentse archiefdienst heeft trouwens de laatste vijf jaar van deze nieuwe materies, gericht op de beheersing van de papiermassa van het hedendaags archief, terdege werk gemaakt - mede naar aanleiding van de verhuis van diverse stadsdiensten naar het nieuwe administratief centrum hier rechtover -, en wij vervullen in dit opzicht zelfs een beetje een pioniersfunctie voor de Vlaamse gemeentearchieven. Getuige de studiedag die wij enkele jaren geleden bij de viering "175 jaar Stadsarchief" hebben georganiseerd onder de titel "*Hoe functioneert het Archief in de administratie en bij het bestuur van de gemeente?*". Overigens is in overleg met onze onvolprezen computerspecialisten van de stedelijke Coördinatie dienst een zelfstandig uitgewerkt informatiseringsprogramma thans stilaan in zijn operationele fase aan het komen. Door zijn onbeperkt vermogen om relaties te leggen tussen alle ingevoerde gegevens, van welke aard ze ook zijn, en vooral door zijn grote gebruiksvriendelijkheid, is het softwareprogramma - naar het mij voorkomt - een nieuw geluid in onze sector. De praktijk zal straks moeten uitwijzen of deze hooggespannen verwachtingen ook worden ingelost.

Alleszins kunnen we nu al stellen dat de eerste stapel boeken - die ik in het begin

van mijn betoog vermeldde - naar verwachting niet meer zal aangroeien: alle nieuwe inventarissen en archieftoegangen zullen door de gebruiker voortaan op het scherm moeten geconsulteerd worden. Maar geen nood, de jeugd, onze klanten van de toekomst, is gewend aan geautomatiseerde informatie, aan Internet, noem maar op. Denk toch niet dat die nieuwe klanten tevreden zullen zijn met een archiefdienst die niet gebruik maakt van moderne informatie-technieken. Kortom, op dit vlak zal de externe druk op het archiefwezen vanzelf toenemen. Meer dan ooit het geval is geweest zal in onze sector de 'verander-cultuur' zijn intrede doen. Niet **om** het veranderen, maar om alert te kunnen reageren op nieuwe ontwikkelingen en kansen. Daarin zal zeker de opdracht meespelen om in snel tempo geautomatiseerde informatie te leveren.

En ik ga nog eventjes door op het aspect "informatiebeheer". Het nieuwe ambtenarenstatuut-Kelchtermans en het specifiek gemeentelijk beleid hier in deze stad leggen een gedetailleerde inhoudsbeschrijving op van alle functies die minimaal nodig zijn om de "taken eigen aan de dienst" of de zogenoemde kerntaken - en die zijn in ons geval in eerste orde van administratieve aard - naar behoren uit te voeren. Van lieverlede zal onze hoofdaandacht bijgevolg nog meer gaan verschuiven naar de wettelijke basisopdrachten.

Maar sta me toch toe hier als parenthesis enige maatschappelijke beschouwing aan vast te knopen. Er bestaat een, zeer globale, theorie dat de fakkel van de vooruitgang eerst door de kerk gedragen werd, daarna door de nationale staten en dat tegenwoordig het bedrijfsleven **de** toekomst vormt. Uiteraard zijn er overlappingen en *rebounds*. Alle drie hanteren deze instellingen een eigen begrippenregister en een eigen terminologie, maar gemeenschappelijk hebben ze dat ze zonder onderscheid alle drie totalitaire trekjes vertoonden en vertonen. In het bedrijfsleven komt dit tot uiting op het niveau van de organisatie. Het bedrijf is groot en adviesbureaus zijn de profeten. Het jargon heeft daarbij soms een bedenkelijk gehalte: allemaal dezelfde pet op, de neuzen in dezelfde richting, het "wij-gevoel", de *corporate culture*, cultuuromslag. Wie zich niet voldoende aanpast wordt uitgestoten. De gelijkenschakeling wordt nagestreefd middels werkconferenties, een *soft* soort hersenspoeling, en propaganda. Winst legitimeert daarna de methode.

En vandaag volgt ook de overheid. Bedrijfsmatige cultuur, voorgesteld als de nieuwe organisatiefilosofie, wordt als het ideaal voorgesteld, hetgeen evenwel niet impliceert dat echt bedrijfsmatig handelen ook **mag**. Een vloed van over elkaar heen rollende reorganisaties komt op. Onder het mom van bedrijfsmatig handelen wordt veel talent vermorst. Hoe zit het hier met de winst?, zo luidt dan de vraag van velen aan de Paul De Grauwes en de andere economisten. Wie zal de winst- en verliesrekening opmaken, zeker niet alleen geteld naar centen, maar vooral ook naar andere maatsstaven? "Les économistes sont des chirurgiens qui ont un excellent scalpel et un bistouri ébréché, opérant à merveille sur le mort et martyrisant le vif", zo schreef 200 jaar geleden de Franse schrijver en denker

Sébastien Chamfort, beheerder van de Bibliothèque Nationale te Parijs onder het bewind van de Girondijnen die, zoals velen onder u ongetwijfeld weten, de voorlopers zijn van de republikeinse liberalen. Het was een boude uitspraak van een bibliotheekman, maar het lijkt mij toe dat er ook voor onze tijd nog enige kern van waarheid inzit: kunnen dingen als cultuur en wetenschap naar rendement wel degelijk in louter economische termen berekend en gevat worden, met begrippen als winst en verlies? En hoe verhouden zich deze termen tot het grote slagwoord van vandaag - dat mij eigenlijk veel liever is - namelijk: Integrale Kwaliteitszorg?

Ik sluit vlug de parenthesis en keer terug naar mijn twee stapels boeken uit mijn aanhef. Een ervan, de archivalistische, zal - ik zei het al - ten gevolge van de invoering van geautomatiseerde zoeksystemen naar verwachting niet of nauwelijks meer aangroeien. En de andere, de historische literatuur over Gent? Moeten of mogen archiefonderzoek en wetenschappelijke publicaties tot de strategische keuzes blijven behoren om het archiefvak te versterken? Mijn antwoord is ondubbelzinnig: ja! Ik zie geen reden waarom wij op dit vlak bangig en defensief de reorganisatieprocessen zouden ingaan. Naast de wettelijke taken van informatiebeheerder dienen wij ons creatief ook als cultureel onmisbare archivaris-**historicus** in de strijd blijven werpen. De breuk die thans in vele landen aan het ontstaan is tussen **archiefwetenschap** en **historische wetenschap** is heilloos gebleken. Bij onze noorderburen maakte na 1970 de stelling opgang dat de geschiedkundige benadering, althans theoretisch, niet eens meer van belang is voor het vak, integendeel, historische noties en argumenten vormen alleen maar een belemmering voor een snelle en doelmatige beantwoording van de grootste uitdaging voor de archivaris: het beheersbaar houden van papiermassa's. In de scholing, vorming en dagelijkse werking van archiefmedewerkers worden de eisen van historisch-wetenschappelijke kennis en persoonlijke praktijkervaring in het specifieke geschiedkundige métier een beetje weggemoffeld. Aldus klaargestoomd zijn zij het dan die niet alleen moeten bewaren, maar ook moeten selecteren en vernietigen. Een jaar of drie geleden heeft dat tot een fikse rel geleid tussen Nederlandse archiefmensen en professionele historici: "archieven zijn te belangrijk om ze aan archivariissen over te laten", zo was een bij laatstgenoemden veel gehoorde aantijging.

Meteen wil ik stellen dat te onzent de zaken gelukkig nooit in die mate op de spits gedreven zijn. Hier heerst er bij de modale archivaris nog een fundamentele historische attitude en geen van ons is erop uit zich wetens en willens uit de historische markt te prijzen. De dualiteit tussen de beide archiefopdrachten bestaat hier niet, of althans nog niet. Dat heeft mede te maken met het feit dat de archivaris in ons land, gelet op zijn of haar opleiding en achtergrond, van huis uit gespecialiseerd is in het historisch bedrijf. Hij is de autoriteit op het gebied van de lokale geschiedenis en ook de brede buitenwacht verwacht van hem dat hij er de 'officiële' kenner, beschrijver en bekendmaker van is. Vindt u het misplaatste ijdellijk als ik hier zeg fier te zijn dat bijvoorbeeld twee geschiedenispublicaties

HULDIGING J. DECAVELE 25 JAAR ARCHIVARIS

van ons archief gebruikt en geciteerd zijn in het zopas verschenen monumentale *Handbook of European History* van Thomas Brady, Heiko Oberman en James Tracy? Het zou een grote misslag zijn het administratieve aspect en de historisch-educatieve taken volledig te laten uiteengroeien, zeker in archiefinstellingen waar, naast het beheersbaar houden van massa's **nieuw** archief, de aanwezigheid van een belangrijk **historisch** archief evenzeer de nodige aandacht blijft opeisen. Niet enkel de grote archiefdiensten van steden als Brugge, Antwerpen en Gent staan daar model voor, ook kleinere instellingen met een levendige archiefwerking, zoals bijvoorbeeld Dendermonde en Aalst, leveren daarvan dagelijks het bewijs. Vandaar dan ook mijn warm pleidooi om, doorheen de reorganisaties die ongetwijfeld ook ons te wachten staan en die wellicht in bepaalde opzichten heilzaam kunnen zijn, mijn warm pleidooi dus om van die dubbele kerntaak niet af te wijken.

Er is werkelijk geen alternatief. Voor de kramikkelige archivaris van Tom Manders met zijn... muizehokjes, muizekooitjes, muizevalletjes... geeft geen overheid immers nog een frank uit - het beeld was overigens door Dorus als niets meer dan een leuke persiflage bedoeld. Maar ook de gemeentearchivaris die zich als zuivere informatie-administrator opstelt, prijst zichzelf op de duur volkomen uit de markt. Wellicht komt hij dan in het beste geval terug naar de plaats waar hij begonnen is: een hoekje van de secretarie op het stadhuis. En dat hij er maar niet op rekent daar nog de kans te krijgen om een boek te schrijven...

Dames en Heren,

Het mooie feest dat u mij bij dit ambtsjubileum met zoveel warmte en genegenheid aanbiedt treft mij wel heel bijzonder. Mijn enige verdienste is het nochtans dat ik nu al vijfentwintig jaar lang op dezelfde stoel zit, al weten ingewijden binnen het stadsbestuur dat ik er bijwijlen ook voor een poos ben van weggelopen of weggehaald. Al die tijd heb ik enkel geprobeerd mijn job naar best vermogen te doen en mijn werkgever, het Stadsbestuur van Gent, te "dienen" - om ook nog eens een ouderwets maar deugdelijk woord te gebruiken. U zult dit misschien valse bescheidenheid noemen, en toch meen ik het meer dan ik gezeggen kan. Het zijn immers evengoed als ikzelf, de medewerkers van het Stadsarchief en het Museum Vander Haeghen met wie ik in de dagdagelijkse beslommeringen van de dienst in voorbeeldig teamverband heb kunnen samenwerken, die én elk voor zichzelf én als equipe verantwoordelijk zijn voor de goede faam van onze Gentse archiefinstelling. Deze hulde is in mijn ogen bijgevolg ook hun feest.

U zult mij dus willen toestaan dat ik mij in eerste instantie tot mijn collega's-medewerkers richt. Lange tijd zijt gij erin geslaagd uw "snode" plannen voor mij verborgen te houden. Beetje bij beetje ben ik er dan wel iets van gewaargeworden, maar welke envergure gij eraan wenste te geven werd mij pas duidelijk toen er ter gelegenheid van de boekenbeurs in de Sint-Pietersabdij een folder werd verspreid met de uitnodiging om in te tekenen op het huldeboek "*Qui valet*

ingenio". De sfeer van geheimdoenerij is er eigenlijk tot gisteravond of zelfs tot deze morgen nog voor een stuk gebleven. "Niet nieuwsgierig zijn" en "gij hebt u nergens iets van aan te trekken", zo luidde steevast te boodschap.

En inderdaad zaten er in deze hulde nog een boel verrassingen - zonder te gewagen van wat mij in de loop van de dag misschien nog meer te wachten staat. Toen ik mij stilaan rekenschap gaf van wat er te gebeuren stond was ik over één zaak van meetaf aan zeer blij: namelijk dat het initiatief en de uitwerking ervan integraal uitgingen van de eigen collega's - medewerkers. Ik denk niet dat er voor een diensthoofd een mooiere blijk kan zijn van positief ingestelde en constructieve samenwerking, geen beter bewijs van een hechte equipegeest. Ik kan daar alleen maar dankbaar voor zijn en mij gelukkig prijzen met zulk een voortreffelijk team. Enkelen mag ik er, althans in mentale zin, wellicht ook nog bijrekenen, alhoewel zij het "archiefnest" - om maar eens een hedentendage in sommige kringen vermaledijde woord te gebruiken - al korte of langere tijd verlaten hebben: Joris De Zutter, nu programmator van de Stadsconcerten maar nog steeds te gast in de lokalen van het Stadsarchief: de *autor intellectualis* van het hele opzet; mijn compaan verder van het eerste uur René De Herdt die, sinds wij 25 jaar geleden samen het archief runden, inventarissen maakten en boeken schreven, - sinds die tijd de maker en grote bezieler is geworden van het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel; en Johan Van Nieuwenhuysse, vele jaren mijn kundige assistent en nu hoofd van de provinciale archiefdienst van West-Vlaanderen te Brugge. Zij gedrieën zullen het mij niet ten kwade duiden dat ik ze vandaag - voor die ene dag - nog eventjes opnieuw annexeer bij het Gentse Stadsarchief. In hen wil ik trouwens de vele tientallen tijdelijke medewerkers in allerhande nepstatuten als DAC, BTK, contracten enz. in herinnering brengen die in de loop van de laatste 20 jaar een korte of langere poos gewerkt hebben in het Stadsarchief en van wie ik er hier trouwens enkele bij de aanwezigen zie. Die tijden zijn - u weet het: al wie nu in overheidsdienst werkt - voor een goed stuk voorbij. De scharen zijn fel uitgedund en bij het beschouwen van ons huidig personeelsbestand moeten wij ons goedschiks-kwaadschiks neerleggen bij het adagium *small is beautiful*, maar ik zei het al: een deugdelijke equipe.

Enigen van hen, van wie ik weet dat zij samen met Joris De Zutter met het oog op vandaag een groot stuk van hun avonden, vakantiedagen en vrije tijd opgeofferd hebben om alles grondig en stijlvol in mekaar te steken, wil ik met name noemen: Chris De Sutter, sinds vele jaren mijn secretaresse en kranig duiveltje-doet-al, assistente Leen Charles die bij ons het tijdperk van de informatica heeft ingeluid en samen met Daniël Liévois en Marie Christine Laleman het prachtige project huizenonderzoek gestalte heeft gegeven, en André Capiteyn, al sinds bijna een halve eeuwigheid de rots in de branding voor onze archieftentoonstellingen. Het *Liber Amicorum* en dit huldefeest vandaag zijn door hun kundige handen gegaan.

Mijn oprechte waardering voor het organisatiecomité en tevens mijn dank aan

HULDIGING J. DECAVELE 25 JAAR ARCHIVARIS

de hele ploeg van Stadsarchief en Museum Vander Haeghen wil ik graag symbolisch tot uitdrukking brengen in de persoon van de beide dames: Leen, mede omdat ze net vandaag jarig is, als vertegenwoordigster van het redactie-comité; Chris omdat ze naast haar grote inzet voor dit feest, als personeelsverantwoordelijke de hele groep van archief- en museummedewerkers vertegenwoordigt.

Ik moet nog een hele rij mensen zeer oprecht bedanken: de auteurs van de bijdragen in het *Liber Amicorum* en de uitgever Arnold Eloy, die samen met het redactiecomité in een vermetele onderneming een zo prachtig boek hebben geproduceerd te mijner ere: een enorme turf is het geworden met, naar ik uit de tafel heb kunnen opmaken, een uiterst gevarieerde inhoud. Ik zal op z'n minst een week of twee vakantie moeten nemen om alle bijdragen rustig door te nemen. Mijn herhaalde dank alleszins aan de verschillende auteurs, een dank waarin ik ook de intekenaren betrek die op deze wijze niet enkel hun sympathie lieten blijken, maar de uitgave ook financieel hebben mogelijk gemaakt.

Mijn achtingsvolle dank gaat verder naar de heer gouverneur prof. Herman Balthazar voor de wijze waarop hijzelf en de leden van de Bestendige Deputatie deze prachtige accommodatie en nog eens een aansluitende receptie aanbieden. Tegenover mijn kleine verdiensten voor het Provinciebestuur hebben zij, op initiatief van de cultuurdienst onder leiding van de heer Etienne Dhont, een gulle wederdaad gesteld die ik uitermate apprecieer. Uw woorden van lof, Mijnheer de Gedeputeerde Vercamer hebben mij ten zeerste getroffen. Oprechte dank ook aan u, Mijnheer de Schepen Vander haeghen, voor de mooie toespraak waardoor het College van Burgemeester en Schepen van Gent zich bij de huldiging heeft willen aansluiten.

Mijn hartelijke dank tenslotte, mede in naam van mijn vrouw, aan u allen, collega's, vrienden, familieleden, genodigden, voor uw warme sympathie op deze voor mij wel heel bijzondere dag. Dit mooie feest, daar twijfel ik niet aan, zal onuitwisbaar in mijn herinnering gegroeefd staan.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

Leen Charles, René De Herdt en Marie Christine Laleman

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (nr. 521-541), Archeologische kronieken (nr. 542-566), Algemeen (nr. 567-575), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (nr. 576-587), Middeleeuwen (nr. 588-614), Moderne Tijden (nr. 615-628), Hedendaagse tijd (nr. 629-652), Industriële archeologie (nr. 653-662), Kerkgeschiedenis, kloosters (nr. 663-672), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (nr. 673-725), Kunst, cultuur (nr. 726-758), Materiële cultuur (nr. 759), Heemkunde, volkskunde, genealogie (nr. 760-808), Biografieën (nr. 809-839).

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

- 521 *Bibliografie van Johan Decavele*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 7-15.
- 522 CHARLES L., R. DE HERDT en M. C. LALEMAN, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1994-1995*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), p. 283-332.
- 523 COPPENS H., *Het Rijksarchief. Les Archives de l'Etat*, (Algemeen Rijksarchief, *Miscellanea Archivistica, Studia*, nr. 87), Brussel, 1996, 74 blz.
Algemene beschrijving van de taken en de activiteiten van het Rijksarchief, vergezeld van een overzicht van de verschillende rijksarchieven in de provinciën. Geïllustreerd.
- 524 DEMUYNCK G., *Het fonds "Vreemde Steden" in het Stadsarchief Gent (Zomergem als voorbeeld)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 2, p. 76-80.
525. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 427 - Verzameling Huizenplans*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1996), nr. 6, p. 307-309. Geïllustreerd.
526. MAES J., *Beschermd Cultureel Patrimonium in het Vlaamse Gewest*, (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, A.R.O.H.M., *Afdeling Monumenten en Landschappen*), Brussel, 1996, s.p.
Deze beknopte inventaris geeft een overzicht van de wettelijk beschermde monumenten, landschappen, stads- en dorpsgezichten, evenals van het beschermde kunstpatrimonium tot 31 december 1995. Het

overzicht is in tabelvorm en volgt de alfabetische rangschikking per gemeente. Voor elk van de opgegeven items vermeldt de auteur het statuut en de datum van het betreffende besluit. Voor Gent omvat deze inventaris zevenendertig steekkaarten.

527. MEERSSEMEN S., *Index 1977-1994*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 3-4, p. 33-105.
Repertorium met titelindex, auteursindex en namenindex op de jaargangen van het tijdschrift *Stadsarcheologie*, vanaf 1985 *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* over de jaargangen 1977-1994 en over de andere publicaties die door de Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie V.Z.W. werden uitgegeven. Het gaat meer bepaald om VANMOERKERKE, J., *Het Mesolithicum te Gent*, Gent, 1982, *Het Toreken te Gent*, Gent, 1984 en *7 Bruggen. Historiek en restauratie van zeven Gentse Leiebruggen*, Gent, 1987, beide laatste publicaties met een samenwerking van verscheidene auteurs.
528. NUYTTENS M., *Inventariseren van instellingsarchieven uit het Ancien Régime. Casus: het archief van de Staten van Vlaanderen*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 393-402.
529. PERSOONS E., *Goed archiefbeheer veronderstelt een sluitend netwerk van gemeentelijke archiefdiensten*, in DE ZUTTER, J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 403-416.
530. POELMAN R., *Het archief van de Sint-Amandusparochie in Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws*, 23, (1995), nr. 4, p. 2-3.
Verslag van de bevindingen in voorbereiding op de inventarisatie van het archief dat onder meer verslagboeken van de kerkraad bevat, oude parochieregisters en doopregisters van de Sint-Amanduskapel uit de 18de en 19de eeuw.
531. POELMAN R., *Inhoudstafel op de jaarboeken van de Oost-Oudburg*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXI, (1995), p. 137-151.
Index op de jaarboeken over de periode 1963-1995 met registers op auteursnamen, plaatsnamen en persoonsnamen.
532. VAN TWEMBEKE J., *De Pinte een jong dorp met een oud verleden*, in *Jaarboek Heemkring Scheldeveld*, XXV, (1996), p. 109-194.
Een landboek voor De Pinte van 1657, gecombineerd met projectie van de percelen en van hun beschrijving op de z.g. Popkaart, vormt het uitgangspunt voor een ruimere bespreking over het ontstaan en de betekenis van landboeken voor de landschaps- en cultuurgeschiedenis.

De bijdrage geeft ook een lijst van de toponiemen in het landboek met verklaringen die ook voor andere gemeenten van toepassing kunnen zijn. Geïllustreerd.

533. VELLE K., *Bronnen voor de geschiedenis van "Het Scheldeveld": het archief van de provincie Oost-Vlaanderen (ca. 1870-1914)*, in *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld*, (1995), nr. XXIV, p. 69-125.
De bijdrage beklemtoont het belang van de provincie-archieven voor de lokale en regionale geschiedschrijving en behandelt verder de bronnenreeksen die in het Rijksarchief in Beveren-Waas worden bewaard en betrekking hebben op het Scheldeveld. Behalve de Gentse deelgemeenten Afsnee, Sint-Denijs-Westrem en Zwijnaarde gaat het verder over De Pinte, Deurle, Eke, Nazareth, Sint-Martens-Latem en Zevegem.
534. VERBRUGGEN P., *Cherchez la femme dans les archives de l'AMSAB*, in *Brood en Rozen*, 1, (1996), p. 89-99.
Tot de Eerste Wereldoorlog is er weinig materiaal aanwezig. Voor het Interbellum is het bronnenmateriaal omvangrijker. Voor de naoorlogse periode is heel wat archiefmateriaal bewaard in diverse organisaties. Met eindnoten.
535. VERHULST A., *Aperçu bibliographique des études parues depuis la mort de Henri Pirenne (1935) sur l'origine et l'histoire des villes dans les anciens Pays-Bas avant l'an mil*, in VERHULST A. (ed.) *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. XXXVII-XLI.
Franse versie van de inleiding tot de elders vermelde bibliografie in dit boekwerk.
536. VERHULST A., *Bibliographische Uebersicht über die seit 1935 erschienen Forschungen zur Entstehung und Frühgeschichte der Städte in den Niederlanden vor dem Jahre 1000*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. XV-XXXV.
In de bibliografie nemen de ontwikkeling van Gent vóór het jaar 1000 en de gepubliceerde studies over dit onderwerp een belangrijke plaats in.
537. VERKERKEN D. en W. GROOTAERS, *Repertorium Ordinis Fratrum Sancti Augustini Provincia Coloniae - Provincia Belgica 1252-1995*, (Augustijns Historisch Instituut), Leuven-Heverlee, 1996, 647 blz.
Nuttig werkinstrument dat bedoeld is als stand van zaken in het propografisch onderzoek in de geschiedenis van de augustijnen in de Lage Landen. Bevat ongeveer 7000 namen van augustijnen die in de Nederlanden leefden tussen 1252 en 1995. Opgesteld onder meer op basis van professieboeken van de kloosters, dodenlijsten en secundaire literatuur.

538. VERVUST A., *Landtboeck der prochie ende heerlyckhede van Merlebeke, 1782. Deel 1 Percelen met eigenaar en gebruiker, Deel 2 Kaarten, toponiemen en straten*, Gent, 1995, 225 blz. en 28 blz. met 25 wijkbladen. Interessante analyse van een bron die zelden in de belangstelling staat; met namenlijsten en detailkaarten van de verschillende wijken.
539. VIAENE P., *Bibliografie Industriële Archeologie & Industrieel Erfgoed in België*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 4, p. 3-29.
540. VIAENE P. en P. SCHOLLIERS, *Bibliografie industriële archeologie & industrieel erfgoed in België (V)*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 4, p. 3-29.
Met verscheidene vermeldingen over Gent of betreffende aspecten van het industriële verleden die ook tot de kennis over Gent kunnen bijdragen. Geïllustreerd.
541. *Vlaamse archief-, bibliotheek- en documentatiegids 1996-'98. Adresboek van in Vlaanderen en Brussel gevestigde archieven, bibliotheken en documentatiecentra*, (Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek-, Archief- en Documentatiewezen), Antwerpen, 1996, 370 blz.
Uiterst handig repertorium, opgesteld per gemeente en vervolgens naar bibliotheektype: openbare universitaire bibliotheken, archiefbibliotheken, wetenschappelijke en speciale bibliotheken, en documentatiecentra. Met register op instelling, personen en onderwerpen.

Archeologische kronieken

542. BALTHAZAR H., *Archaeologica, architectuur en archivalia, meer dan alleen een alliteratie in Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 3-4, p. 36-37.
543. BAVAY G., *Décrypter le lotissement urbain. Propositions à partir d'une étude de cas*, in *Herbeumont. Actes LIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Namur, 1996, dl. 1, p. 45-46.
Aan de hand van een studie over Soignies (Zinnik) vraagt de auteur de aandacht voor de perceelsstructuur als beeldbepalend element voor de ontwikkeling van het stedelijke landschap.
544. CROMBE P., *Resultaten van 5 jaar mesolithisch onderzoek in zandig Vlaanderen (Oost- en West-Vlaanderen)*, in *Herbeumont. Actes LIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Namur, 1996, dl. 1, p. 20.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

545. DE BOE G. & F. VERHAEGHE, *Archeologie en archeologisch patrimonium in Vlaanderen*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 34, (1996), nr. 3, p. 3-8.
Beknopt overzicht van de ontwikkeling van de archeologie in Vlaanderen, met vermelding van de Universiteit Gent en de Gentse stadsarcheologie. Geïllustreerd.
546. DECAVELE, J., *Heilzame bewustmaking in Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 3-4, p. 54-55.
547. DE MEULEMEESTER J., M.C. LALEMAN en A. MATTHYS (ed.), *Archaeologia Mediaevalis*, Brussel, 1996, nr. 19, 95 blz., met bijhorend bibliografisch overzicht.
Samenvattingen van de middeleeuwse en post-middeleeuwse archeologie in België en enkele aangrenzende streken op basis van terreinwerk en onderzoeksprojecten in 1995.
548. DESMET G., M.C. LALEMAN, G. STOOPS en P. SWIMBERGHE, *Pottenbakkersbedrijvigheid in Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (1996), nr. 19, p. 31.
Met een korte toelichting over productie-afval van een lokale pottenbakkerij uit het midden en/of de tweede helft van de 14de eeuw, gelegen tussen de Steendam en de Sint-Jansdreef, evenals van een concentratie pottenbakkersafval, vermoedelijk uit het tweede kwart van de 17de eeuw, die in het Bijloke-areaal werd opgegraven en de overgang illustreert van majolica naar faïence.
549. ERVYNCK A en M. PIETERS, *Aandacht voor de natuur*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 34 (1996), nr. 3, p. 8-10.
De auteurs vestigen de aandacht op de studie van de natuurlijke omgeving bij het onderzoek van het menselijk handelen in het verleden. De betekenis van plant- en dierresten in archeologische context wordt beknopt toegelicht. Geïllustreerd.
550. EVERAERT G., P. HOFFSUMMER & M.C. LALEMAN, *Een 13de eeuwse sporenkap*, in: *Programma Gentse stadsconcerten 7 december 1996*, Gent, 1996, s.p.
Beknopt overzicht van de archeologische en dendrochronologische bevindingen met betrekking tot de dakconstructie van de middeleeuwse ziekenzaal in de Bijlokesite. Geïllustreerd.
551. HOFFSUMMER P. en D. HOUBRECHTS, *Dendrochronologie en Belgique et régions limitrophes*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (1996), nr. 19, p.43-45.
Met vermelding van het dendrochronologisch onderzoek en de daterings-

resultaten voor de dakconstructies boven de kapel van het Bijlokehospitaal (1260-1265) en boven het Vleeshuis (1406-1426) aan de Groentenmarkt.

552. LALEMAN M.C., *Archeologie in Gent. Een beknopte kennismaking*, in *Nautilus Info*, 20, (1996), nr. 7, p. 5-9. Geïllustreerd.
553. LALEMAN M.C., *Het Mariahospitaal*, in *Programma Gentse Stadsconcerten, maandag 7 oktober 1996*, Gent, 1996, s.p.
Over het ontstaan van het Bijlokehospitaal. Geïllustreerd.
554. LALEMAN M.C., *De middeleeuwse ziekenzaal*, in *Programma Gentse Stadsconcerten zaterdag 23 november 1996*, Gent, 1996 s.p. (3 pp.)
Beknopte bouwhistorische schets over de 13de-eeuwse ziekenzaal van het Bijlokehospitaal. Geïllustreerd.
555. LALEMAN M.C., *Stadsarcheologie. Bodem en monument in de Gentse geschiedschrijving*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 3-4, p. 27-32. Geïllustreerd.
556. LALEMAN M.C., *Stadsarcheologie in Gent. Een beknopt overzicht*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 3-4, p. 11-16. Geïllustreerd.
557. LALEMAN M.C., *Stadsarcheologie in Gent*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 34 (1996), nr. 3, p. 41-42. Geïllustreerd.
558. LALEMAN M.C. en G. STOOPS, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, (1996), nr. 19, p. 46-49.
Overzicht van de belangrijkste archeologische interventies en onderzoeksresultaten voor 1995.
559. OTTE M., *Spécificités de la Préhistoire belge*, in *Herbeumont. Actes LIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Namur, 1996, dl. 1, p. 25.
560. VANACKER D., *De warmte van de oude stad*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 3-4, p. 80-81.
561. VAN DE WALLE R., *De Gentse Vereniging voor Stadsarcheologie V.Z.W. Een terugblik*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, (1994), nr. 3-4, p. 17-26. Geïllustreerd.
562. VAN STRYDONCK M., L. FOREST, M. LANDRIE, V. HENDRIX, K. VAN DER BORG en A.F.M. DE JONG, *Royal Institute for Cultural Heritage Radio-carbon Dates XV*, (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium), Brussel, 1995, 48 blz.

Dit overzicht omvat resultaten van radiokoolstofdateringen met betrekking tot de vulling van een gracht aan de Gouvernementstraat, die kan worden aangezien als een onderdeel van de vermoedelijk 9de-eeuwse portusomwalling.

563. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995), nr. 2, p. 30-38.

Mededeling van archeologische bevindingen en vondsten: middeleeuwse gebouwenresten, een waterput en renaissancesculpturen (Sint-Baafsplein 32-34), de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij met diverse bouwfases vanaf de middeleeuwen en restanten van wandschilderingen uit de late middeleeuwen (Sint-Pietersplein), middeleeuwse muurresten en een waterput (Werregarenstraat 2) en een beperkt bodemonderzoek (Desteldonk, Sprendonkstraat). Geïllustreerd.

564. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995), nr. 3, p. 40-53.

Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: bouwkundige sporen en ontwikkelingsfasen van het hospitaalsite van de Bijloke met gegevens over de middeleeuwse omheiningsmuur, een 17de-eeuwse pottenbakkersafval (majolica, faïence) (Bijlokekaai), een tegel met tinglazuur (Drabstraat), een stenen interieurelement met nonnenhoofdje (Goudenleeuwplein), stenen kanonskogels (Kuipgat), Romeinse en recente grondsporen (Sint-Bernadettestraat), bouwkundige sporen en ontwikkelingsfasen van de reftervleugel en de oostvleugel van de Sint-Pietersabdij, evenals een laat-middeleeuws vondstenensemble en post-middeleeuwse graffiti op vensterdorpels in de zuidelijke kruisgang (Sint-Pietersplein), en tenslotte middeleeuwse gebouwsporen (Vrijdagmarkt). Geïllustreerd.

565. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995), nr. 4, p. 35-48.

Mededelingen van archeologische bevindingen en vondsten: bouwkundige elementen over de middeleeuwse ziekenzaal van de Bijloke, glasraamfragmenten uit de 13de-18de eeuw afkomstig uit de kapel naast de vermelde ziekenzaal en de gegevens over de bouwkundige evolutie van het 19de-eeuwse Anatomisch Instituut (Bijlokekaai), gebouwsporen over diverse ontwikkelingsfasen, botanische resten, dendrochronologisch onderzoek en een 'chimney pot' in steengoed in het huis 'De Spiegel' (Goudenleeuwplein), een kaaimuur (Korenlei), torenresten (Prinsenhof), gebouwsporen en wandschilderingen in de reftervleugel en gegevens over de middeleeuwse oostvleugel van de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein), sporen van een kaaimuur met ring (Tussen 't Pas) en middeleeuwse huisresten in het Hotel d'Hane Steenhuyse (Veldstraat). Geïllustreerd.

566. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 1, p. 36-41.
Mededelingen over archeologische bevindingen en vondsten: bouwgeschiedenis en bouwkundige elementen van een in oorsprong middeleeuws stadshuis (Goudenleeuwplein 1-2), stratigrafische opbouw van een plein (Groentenmarkt), een houten balkenzoldering met unieke beschildering (Langemunt 6) en een middeleeuws stadshuis (Vrijdagmarkt 25). Geïllustreerd.

Algemeen

567. ART J. (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? deel 3a. Hulpwetenschappen*, (Centrum voor Geschiedenis Universiteit Gent), Gent, 1995, 310 blz.
Met bijdragen van I. HOSTE, *De geschiedenis van mijn gemeente: hoe begin ik eraan?* (p. 17-34), W. PREVENIER, *Paleografie* (p. 35-73), ID., *Zegelkunde* (p. 75-89), ID., *Chronologie* (p. 91-128), E. THOEN, *Historische metrologie* (p. 129-148), M. BOONE, *Muntgeschiedenis middeleeuwen* (p. 149-165), J. DECAVELE, *Genealogie* (p. 167-193), G. CROENEN, *Heraldiek* (p. 195-213), M. DEVOS, *Naamkunde* (p. 215-277), J. VAN KEYMEULEN, *Dialectologie* (p. 279-306).
568. DAUCHY S., *De processen in beroep uit Vlaanderen bij het Parlement van Parijs (1320-1521)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, nr. 154), Brussel, 1995, 328 blz.
Met kritisch apparaat, bibliografie en index van persoons- en plaatsnamen.
569. DE BAETS A., *Bijdragen tot de Geschiedenis van Melle*, (*Heemkundige Vereniging De Gonde*), Melle, 1996, 205 pp.
De auteur brengt onder de vorm van beknopte overzichtelijke hoofdstukken nieuwe inzichten over het verleden van Melle. De bijdragen vormen een aanvulling en in bepaalde opzichten correcties bij de in 1962 verschenen *Geschiedenis van Melle* van H. Verbist. De aanknopingspunten met Gent en het verleden van de hele Gentse regio zijn talrijk. Geïllustreerd.
570. DE VROEDE M., "Kwezels" en "zusters". *De Geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, nr. 152), Brussel, 1994, 322 blz.
Met kritisch apparaat, bibliografie en index van persoons- en plaatsnamen.

571. DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, 532 blz.
 Huldeboek ter gelegenheid van het 25-jarig ambtsjubileum van de Gentse stadsarchivaris, met bijdragen van diverse auteurs (zie aldaar) over in hoofdzaak Gentse (cultuur-)historische onderwerpen.
572. ERENSTEIN R.L. (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam, 1996, 915 blz.
 Met bijdragen betreffende Gent: D. COIGNEAU D., *9 december 1448: De statuten van rederijkerskamer De Fonteine worden officieel erkend door de stad Gent - Rechten en plichten van spelende gezellen* (p. 50-55), B. RAMAKERS, *13 april 1458: Blijde inkomst van Filips de Goede in Gent - De theatrale versiering van vorstelijke intochten* (p. 56-63), J.R. DE VROOMEN, *6 september 1512: Het Latijnse humanistische schooldrama Grisellis van Elegius Houcharius wordt in Gent gespeeld - Latijns schooldrama en scholierentoneel* (p. 80-85), W. HUMMELEN, *31 augustus 1539: De eerste bundel met rederijkersspelen die bij een wedstrijd opgevoerd zijn, komt uit bij Joos Lambrecht Lettersteker te Gent - Spelen van sinne en hun opvoeringspraktijken* (p. 98-105), R. L. ERENSTEIN, *1576: Eerste commedia dell'arte voorstellingen in Antwerpen en Gent - Invloed en doorwerking van de commedia dell'arte tot 1800* (p. 126-133), F. DEMEDTS, *1831: De Gentse Fonteine hervat haar voorstellingen - Van Vlaamse taalijver naar Vlaams theater* (p. 404-409), J. VAN SCHOOR, *3 april 1918: Het pamflet Siegfried van Herman van Overbeke op het toneel voorgelezen te Gent - Jongeren eisen een radicale vernieuwing van het toneel. De Gentse toneelschool en het werk van Arie vanden Heuvel* (p. 574-579). Geïllustreerd.
573. *Tussen beleid en belang. Geschiedenis van de Kamers van Koophandel in België (17de-20ste eeuw)*, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Educatieve Dienst, Dossiers, Tweede Reeks, nr. 10), Brussel, 1995, 128 blz.
 Dossier bij de gelijknamige tentoonstelling, met bijdragen van L. FRANCOIS, *De Kamers van Koophandel in de Franse en Nederlandse tijd* (p. 33-60), P. LENDERS, *De Kamers van Koophandel in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het Ancien Régime* (p. 9-31) en van C. VANCOPPENOLLE, *De Kamers van Koophandel als officiële instanties van de Belgische overheid (1830-1875)* (p. 51-75), *De Kamers van Koophandel als autonome associaties na 1875* (p. 77-106) en *Een hernieuwd elan binnen de Kamers van Koophandel vanaf de jaren zestig* (p. 107-122). Met bibliografie en kritisch apparaat. Rijk geïllustreerd. Er bestaat ook een bijhorende gelijknamige catalogus (Educatieve Dienst, Catalogus, nr. 132)

574. SMEYERS M. en J. VANDER STOCK, *Flemish illuminated manuscripts 1475-1550*, Gent, 1996, 223 blz.
Prachtig geïllustreerd werk over de Vlaamse verluchte handschriften. "Gentse" manuscripten zijn afkomstig uit de bibliotheek van de paters Dominicanen, het Stadsarchief en de Universiteitsbibliotheek.
575. STABEL P., *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, nr. 156*) Brussel, 1995, 320 blz. + microfiches.
Met kritisch apparaat, uitgebreid bronnenoverzicht en bibliografie.

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

576. AMPE C., J. BOURGEOIS, L. FOCKEDEY, R.G. LANGOHR, M. MEGANCK en J. SEMEY, *Cirkels in het land. Een inventaris van cirkelvormige structuren in de provincies Oost- en West-Vlaanderen*, (*Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks nr. 4*), Gent, 1995, dl. 1, 178 blz.
Deze archeologische inventaris omvat drie delen. In een eerste gedeelte komt het luchtfotografisch onderzoek als archeologische prospectie-methode aan bod en wordt dit gerelateerd met de specifieke geologische en geografische kenmerken van het onderzoeksgebied. Het onderzoeksproject 'Circulaire structuren' (1992-1994) van de Universiteit Gent wordt ten opzichte van deze algemene context nader geduid. Het tweede gedeelte biedt een inventaris van de via luchtfotografie gedetecteerde circulaire structuren in West-Vlaanderen. Voor een aantal sites wordt de kennis aangevuld met de resultaten van opgravingen en bodemkundig onderzoek. De synthese over de circulaire structuren schetst de algemene typologie van dit fenomeen en gaat verder in op hun betekenis voor de kennis van grafituelen in de Metaaltijden. Geïllustreerd.
577. BASTIAENS J. en C. VERBRUGGEN, *Archeobotanisch onderzoek van het Romeins kamp van Maldegem-Vake. Macroresten van de opgravingscampagnes 1986 en 1987*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), p. 33-44.
578. BOURGEOIS J., *Cirkelen over Vlaanderen: luchtfotografie en de bronstijd*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 34, (1996), nr. 3 p. 13-14.
Beknopt overzicht van de resultaten van luchtfotografisch onderzoek onder leiding van de Universiteit Gent voor de kennis van cirkelvormige structuren uit de Bronstijd (ca. 2000 v. Chr. - ca. 750 v. Chr.). Geïllustreerd.

579. BOURGEOIS J. & A. VAN DOORSELAER, *Archeologie vanuit de lucht. Grafheuvels uit de Bronstijd in westelijk België ca. 2000-1200 v. Chr.*, in *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen*, (Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek), Sint-Niklaas, 1996, p. 19-28.

In deze bijdrage wordt een synthese gebracht over grafheuvels uit de Bronstijd in westelijk België, of de context waartoe ook de cirkelstructuren van de site Gent-Hogeweg behoren. Naast de resultaten van opgravingen en de bijhorende natuurwetenschappelijke analyses, wordt de aandacht ook gevestigd op de luchtfotografie als prospectiemethode. Het bestand dat J. Semey en de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa van de Universiteit Gent hebben opgebouwd, telde eind 1994 meer dan 35.000 opnames. Geïllustreerd.

580. CROMBE P., *Interpretatie van een nederzettingsplattegrond. Mesolithische jagersverzamelaars in de Wase Scheldepolders ca. 8350-7700 v. Chr.*, in *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen*, (Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek), Sint-Niklaas, 1996, p. 11-18.

De opgravings- en onderzoeksresultaten van een mesolithische vindplaats in Verrebroek zijn uiterst betekenisvol voor de meer algemene kennis van deze periode van het verleden. Geïllustreerd.

581. CROMBE P. en G. VAN DER HAEGHEN, *Midden-Paleolithische jagers-verzamelaars te Aalter. Getuigenissen van Vlaanderens vroegste bewoning ca. 80000 - 60000 jaar geleden*, in *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen*, (Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek), Sint-Niklaas, 1996, p. 7-10.

Met een beknopt overzicht over het Midden-Paleolithicum in onze gewesten en met verwijzing naar vondsten op het Gentse grondgebied, onder meer de sites Port Arthur en Blaarmeersen. Geïllustreerd.

582. LAMARCQ D. en ROGGE M. (red.), *De taalgrens van de oude tot de nieuwe Belgen*, Leuven, 1996, 253 blz.

De taalgrens trekt een grillige grens tussen de Germaanse en de Romaanse wereld. De auteurs D. LAMARCQ, M. ROGGE, G. DE MULDER en L. VANDURME pogen om vanuit historisch, archeologisch en linguïstisch onderzoek dieper in te gaan op het ontstaan, de ontwikkeling en het bevestigen van de taalgrens. Hun onderzoek vangt aan in de prehistorie. De hoofdmoot wordt gevormd door vijf eeuwen romanisering in de Romeinse tijd en de impact van de Germaanse invallen op de verdeling tussen Romaanse en Germaanse invloedssfeer, een verdeling die tot op vandaag haar invloed laat gelden. Geïllustreerd.

583. THOENH., *Onze gewesten in de greep van Rome*, in *Uit Vlaamse bodem:*

10 archeologische verhalen, (Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek), Sint-Niklaas, 1996, p. 48-53.

Beknopt overzicht van onze gewesten in de Romeinse tijd, toegelicht in de context van het veel ruimere Romeinse Rijk. Geïllustreerd.

584. . THOEN H. en W. DE CLERCQ, *De Gallo-Romeinse aanwezigheid in Adegem en Maldegem*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, nr. XLIX, (1995), p. 1-31.

Met een bondig algemeen overzicht van de Gallo-Romeinse bewoning in de Zandstreek ten westen van de Schelde. Geïllustreerd.

585. THOEN H. & R. LANGOHR, *Het Romeins kamp van Maldegem-Vake. Strategisch bolwerk in een militair conflict met de Germanen ca. 172-174 v. Chr.*, in *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen, (Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek), Sint-Niklaas, 1996, p. 55-66.*

De resultaten van de opgravingen van een Romeins kamp in Maldegem-Vake vormen het uitgangspunt voor een betere duiding van de Germaanse invallen in onze gewesten, meer bepaald van de Chauci in 171-175 van onze tijdrekening. Deze invallen betekenen ook voor de Gentse regio een keerpunt in de ontwikkeling van de Gallo-Romeinse beschaving. Geïllustreerd.

586. VAN DOORSELAER A & J. BOURGEOIS, *Van boeren en adellijke heren. Sociale differentiatie in de IJzertijd ca. 750 v. Chr.-Romeinen*, in *Uit Vlaamse bodem: 10 archeologische verhalen, (Vlaamse Vereniging voor Archeologisch Onderzoek), Sint-Niklaas, 1996, p. 29-47.*

Een beknopt overzicht over de kennis van de Keltische beschaving in onze gewesten. Geïllustreerd.

587. VERMEULEN, F., *De Gallo-Romeinse bewoning in zandig Vlaanderen*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 34, (1996), nr. 3, p. 23.

Beknopte situering van de kennis over de Gallo-Romeinse bewoning in zandig Vlaanderen met onder meer verwijzing naar archeologisch onderzoek in Sint-Denijs-Westrem. Geïllustreerd.

Middeleeuwen

588. BALTHAU E., *Robrecht van Massemen, heer van Massemen, Westrem, Hemelveerdegem, Beerlegem, Sint-Martens-Lierde, Sint-Maria-Lierde, Parike, Leeuwergem en Elene (°1385/1390-september 1430)*, in *Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, VII, (1995), p. 153-158.

Levensbeschrijving van een adellijk ridder uit het entourage van de

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

Bourgondische hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede; met twee afbeeldingen van deze figuur.

589. BLOCKMANS W., *De tweekoppige draak. Het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14de-16de eeuw*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 27-37.
590. BOONE M., *Diritto di borghesia e particolarismo urbano nelle Fiandre borgognone e asburgiche (1384-1585)*, in *Quaderni Storici* 89, 30, (1995), nr. 2, p. 289-307.
591. BOONE M., *Les toiles de lin des Pays-Bas bourguignons sur le marché Anglais (fin XIVe-XVIe siècles)*, in *L'Angleterre et les pays bourguignons: relations et comparaisons (XVe-XVIe s.)*, (Centre Européen d'études bourguignonnes XIVe-XVIe s., *Rencontres d'Oxford, 22-25 septembre 1994*), (1995), nr. 35, p. 61-81.
592. BOONE M., *Twee enquêtes over het beheer van de grafelijke moergronden in de Vier Ambachten (1424-1425)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedens*, CLXI, (1995), p. 228-278.
593. BOONE M. en I. SCHOUPS, *Jan, Johan en alleman: voornaamgeving bij de Gentse ambachtslieden (14de-15de eeuw), symptoom van een groepsbewustzijn?*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 39-62.
594. DANNEEL M., *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent*, (*Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Modern Low Countries*, vol. 3), Leuven-Apeldoorn, 1995, 438 blz. Resultaat van het eerste systematisch onderzoek van de positie van weduwen en wezen in het middeleeuwse Gent, met ruime aandacht voor de juridische en institutionele aspecten van het thema. Er wordt ook veel belang gehecht aan het sociale kader, de familieverbanden, de solidariteitsvormen, enz. Met kritisch apparaat.
595. DECLERCQ G., *Galbert van Brugge en de verraderlijke moord op Karel de Goede. Beschouwingen over tekst en auteur naar aanleiding van een nieuwe uitgave*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), p. 71-117.
596. DESPY G., *L'essor urbain du haut moyen âge*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 353-359.

Herdruk uit HASQUIN H. (ed.), *La Wallonie. Le pays et les hommes*. (Bruxelles, 1975, dl. 1 p. 105-111). Met vermelding van Gent. Geïllustreerd.

597. DE ZUTTER J., *Schrijfwerk van een middelmatig leerling. Een onbekend handschrift van Johannes de Garlandia's Cornutus in het Gentse Stadsarchief*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 189-200.
598. DHONDT J., *L'essor urbain entre Meuse et Mer du Nord à l'époque mérovingienne*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 59-75.
Herdruk van de bijdrage van J. DHONDT in de *Studi in onore di Armando Saporì* (Milano, 1957, p. 55-78). Met vermelding van Gent.
599. HANCKE K., *Confiscaties als politiek wapen in intern stedelijke conflicten. Casus: Gent, 1477-1492*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), p. 197-220.
600. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 11 - De Scheidsrechterlijke Uitspraak van 1178*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 2, p.61-62. Vertaling van de voorstelling (1897) van de oudste originele akte uit het Gentse Stadsarchief door de toenmalige stadsarchivaris Victor Vander Haeghen.
601. KAWAHARA A., *Imagining Medieval Charity: Social Ritual and Poor Relief in Late Medieval Ghent*, in *Jimbun Gahuko: The Journal of Social sciences and Humanities* (Tokio, Japan), (1995), vol. 257, p. 1-32.
602. KOCH A., *Phasen in der Entstehung von Kaufmannniederlassungen zwischen Maas und Nordsee in der Karolingerzeit*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 323-336.
Herdruk uit *Landschaft und Geschichte. Festschrift für Franz Petri* (Bonn, 1980, p. 312-324). Met vermelding van Gent.
603. MERTENS J., *Brugge en Gent. De vertegenwoordiging van de "Leden" in de stadsmagistraat*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 385-391.
Herdruk uit *Forschungen zur Stadtgeschichte* (Opladen, 1986, p. 25-53). Met een substantiële bijdrage over Gent.
Herdruk uit *Le Moyen Age* (1986, nr. 92 p. 185-210). Met een substantiële vermelding van Gent.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

604. PEETERS J.P., *Het effect van de Gentse Opstand (1379-1385) op de rekeningen van de grafelijke baljuws van het Land van Waas*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, (99), 1996, p. 19-46.
 Eerst belicht de auteur de betekenis van het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de tweede helft van de 14de eeuw, meer in het bijzonder voor het Land van Waas, en de invloed van de naburige grootstad Gent op het Waasland in diezelfde periode. Via grafelijke baljuwsrekeningen en gegevens over de verbeurdverklaring van goederen van Gentse poorters en hun handlangers krijgt men een inzicht in de toenmalige buitenstedelijke investeringsinitiatieven van die poorters. De hoofdmoot van de bijdrage handelt verder over de repressie van de Gentse Opstand ten tijde van graaf Lodewijk van Male door de baljuws van het Waasland. In het onderzoek werden eerst de baljuwsrekeningen ontleed. Daarna werd de sociaal-economische relevantie van het baljuws-optreden nagegaan.
605. PETRI F., *Merowingerzeitliche Voraussetzungen für die Entwicklung des Städtewesens zwischen Maas und Nordsee*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 77-89.
 Herdruk van de bijdrage van F. PETRI met bemerkingen op de studie van J. Dhondt, eerst beschreven in de *Bonner Jahrbücher*, (1958, nr. 158, p. 233-245). Met vermelding van Gent.
606. PETRI F., *Die Anfänge des Mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem Angrenzenden Frankreich*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens an Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Wiemar-Wien, 1996, p. 1-58.
 Herdruk van de bijdrage van F. PETRI in de *Studien zu dem Anfängen des europäischen Städtewesens* (1958, p. 227-295). Met vermelding van Gent.
607. PREVENIER W., *Kanselarijregisters als ambtelijk geheugen en als politiek instrument. Het register van de Vlaamse graaf Lodewijk van Nevers uit 1328-1338*, in DEZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 417-429.
608. VERCAUTEREN F., *La vie urbaine entre Meuse et Loire du VIe au IXe siècle*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 91-107.
 Herdruk van de uiteenzetting van F. VERCAUTEREN tijdens de *Settimane di Studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* (Spoleto, 1959, nr. 6, p. 453-484). Met vermelding van Gent.

609. VERHULST A., *An aspect of the question of continuity between Antiquity and Middle Ages: the origin of the Flemish cities between the North Sea and the Scheldt*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 109-136.
Herdruk van de eerder verschenen bijdrage in *Journal of Medieval History* (1977, nr. 3, p. 175-206). Met een substantiële bijdrage over de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent. Geïllustreerd.
610. VERHULST A., *Die Frühgeschichte der Stadt Gent*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 241-270.
Herdruk van deze bijdrage uit *Die Stadt in der europäischen Geschichte. Festschrift für Edith Ennen* (Bonn, 1982, p. 108-137). Geïllustreerd.
611. VERHULST A., *Neue Ansichten über die Entstehung der flämische Städte am Beispiel von Gent und Antwerpen*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 283-297.
Herdruk uit *Niederlanden und Nordwest-Deutschland. Studien zur Regional- und Stadtgeschichte (Städteforschung A15, Köln-Wien, 1983, p. 1-17)*. Geïllustreerd.
612. VERHULST A., *Saint Bavon et les origines de Gand*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 271-281.
Herdruk van de bijdrage uit de *Revue du Nord* (1986, nr. 68, p. 455-467). Geïllustreerd.
613. VERHULST A., *La vie urbaine dans les anciens Pays-Bas avant l'an mil*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 337-352.
Herdruk uit *Le Moyen Age* (1986, nr. 92, p. 185-210). Met een substantiële vermelding van Gent.
614. VERHULST A., *Zur Entstehung der Städte in Nordwest-Europa*, in VERHULST A. (ed.), *Anfänge des Städtewesens am Schelde, Maas und Rhein bis zum Jahre 1000*, Köln-Weimar-Wien, 1996, p. 361-385.
Herdruk uit *Forschungen zur Stadtgeschichte* (Opladen, 1986, p. 25-53). Met een substantiële bijdrage over Gent.

Moderne Tijden

615. BAELDE M., *Instellingenwissel als redmiddel? De hofjonte en de hofkanselarij voor de Nederlanden. Te Wenen (1792-1795)*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 17-26.
616. DAMBRUYNE J., *De hiërarchie van de Vlaamse textielcentra (1500-1750): continuïteit of discontinuïteit?*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 155-172.
617. DEVRIESE L., *Een "Confrerie" van de "Jonckheyt" in de Waterwijk, in Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 2, p. 83-85.
Bespreking van een merkwaardig document (1657) uit het Gentse Stadsarchief dat een licht werpt op de sociale organisatievorm van jongeren in de 17de eeuw; de doelstelling van deze vereniging was de bevordering van het huwelijk binnen de wijk. Om de twee jaar mochten de huwbare jonge mannen een ongehuwde vrouw meebrengen naar een gezamenlijke maaltijd; de enige beperking was dat ze allemaal van de Gentse Waterwijk afkomstig moesten zijn; zoniet diende een (kleine) boete te worden betaald.
618. DEVRIESE L., *Lokalisatie van stadscijnsgronden in Gent. Een belangrijk stadscijnsgebied ten oosten van de oude stadskern*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 19, (1995), nr. 2, p. 4-9.
Op basis van de methodiek en het bronnenmateriaal (18de-eeuws) van het huizenonderzoek kan aangetoond worden dat de overgrote meerderheid van de Gentse stedelijke cijnsgronden te situeren zijn in een laaggelegen gebied ten noordoosten van het centrum: de Nieuwpoortwijk vanaf de Reep, de Waterwijk, Sluizeken en Sleepstraat tot aan de Voormuide. Geïllustreerd.
619. DEVRIESE L. en D. MARYNS, *Huizenbestand en bedrijvigheid tussen Oudevest en Minnemeersgracht in de 18de eeuw*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 4, p. 32-44.
Fundamentele studie van de proto-industriële bedrijvigheid in de 18de eeuw in het gebied begrensd door de Oudevest, de Goudstraat, de Minnemeers, de Baudelokaai en de Baudelostraat, op basis van de methodiek van het Gentse huizenonderzoek.
620. LIEVOIS D., *Parma, haver en Spaanse wijn*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 319-335.
De auteur belicht aan de hand van uitvoerig gestoffeerde bronnen de

parallele onderhandelingen bij het tot stand komen van het vredesverdrag tussen de koning van Spanje en de stad Gent in 1584.

621. MADDENS N., *1588-1591, een scharnierperiode in de fiscale geschiedenis van de Staten van Vlaanderen*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 357-371.
622. SCHEPENS E. L., *Schenking van de erfelijke heerlijkheid van Drongen en enkele kleinere heerlijkheden en/of lenen door Anne Therese de Cotterel aan haar nicht Maria Anne prinses de Spinola, hertogin van Nevers, 6 augustus 1727*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 25-33. Geïllustreerd.
623. SCHEPENS E. L., *Het dienstpersoneel van de familie Jean Joseph Dons de Lovendeghem-Zaman. 1777-1813*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 3, p. 106-117.
Het huis Lovendeghem was gelegen op de hoek van de Veldstraat en de Voldersstraat in Gent; het staat ook bekend onder de naam Hotel van der Meersche, naar de oorspronkelijke bouwheer.
624. VAN DER GUCHT K., *Functionarissen in het hoofdcollege van het Land van Waas (1241-1793(94))*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, (99), 1996, p. 47-62.
De bijdrage vormt een aanvulling op eerder verschenen trefwoordenregisters en omvat, in alfabetische orde, de namen van de functionarissen die zetelden in het vermelde hoofdcollege.
625. VAN DE WIELE J., *Een inventaris van het bezit van Jacob Hessele en Jedtz Hoitema, zijn echtgenote, 1571-1572*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 477-487.
Jacob Hessele was enkele jaren raadsheer en procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen en stond bekend als een rabiaat vervolger van de gereformeerden, samen met Pieter Titelmans; bijdrage op basis van het Familiefonds Handboeken in het Gentse Stadsarchief.
626. VAN PETEGHEM P., *Kardinaal Carlo Carafa, pauselijk gezant in Brussel, Viglius, voorzitter van de geheime raad, en de herinrichting van de bisdommen in de Nederlanden, twee onuitgegeven documenten met toekomst*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 503-517.
627. VAN SCHOOR J., *Marcel Bots en Mahomet. Een verkenning*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks verhandelingen, nr. 11), Gent, 1995, p. 277-287.

628. WATERSCHOOT W., *Rederijkers bij Marcus van Vaernewijck*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 519-528.

Hedendaagse tijd

629. COPPEJANS-DESMEDT H., *Oorlogsschepen te Gent gebouwd in het kader van Napoleons invasieplan van Engeland*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 135-144.
630. DE KEYZER D., *"Madame est servie". Leven in dienst van adel en burgerij [1900-1995]*, Leuven, 1995, 375 blz.
Geschiedenis van het fenomeen van het dienstpersoneel in de 20ste eeuw, onder meer aan de hand van getuigenissen. Met verwijzing naar Gent.
631. DE MAEYER J., *Het beeld van François Laurent en de liberale volkswerken in de ontluikende christelijke arbeidersbeweging in Gent (1886-1891). Een proces van perceptie en recuperatie*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks verhandelingen, nr. 11), Gent, 1995, p. 69-83.*
632. DE MAEYER J. en L. VAN ROMPAEY (red.) m.m.v. I. GESQUIERE, *Upstairs downstairs, Dienstpersoneel in Vlaanderen in 1750-1995, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en KADOC) (Bijdragen Museum van de Vlaamse sociale strijd, nr. 13), 1996, 248 blz.*
Deze catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling haalt het dienstpersoneel uit de schemerzone waarin het zich sinds jaar en dag bevindt. De diverse auteurs gaan onder meer dieper in op de strijd voor een statuut voor het dienstpersoneel, op de positie van het vrouwelijk dienstpersoneel, opleiding, sociale omgeving, en dergelijke. Met kritisch apparaat, en biografisch register. Geïllustreerd.
633. DE WEVER B., *Vlaams-nationalisme in de Gentse regio, 1914-1915*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, XLIX, (1995), p. 265-281.*
634. D'HONDT B., *Gelijke rechten, gelijke plichten. Een portret van vijf liberale vrouwen. 150 jaar liberalisme 1846-1996, (Vrouw en Vrijheid Brussel: Liberaal Archief Gent), Brussel-Gent, 155 blz.*

Voor Gent zijn van belang de schetsen van het leven en van de maatschappelijke inzet van: Marthe Boël-de-Kerchove de Denterghem (1877-1956), Alice De Keyser-Buysse (1868-1963) en Lucienne Herman-Michielsens (1926-1995). Geïllustreerd.

635. GUBIN E., J. PUISSANT en J.P. MAHAUX, *Question sociale et libéralisme. L'exemple de 'l'Association Générale Ouvrière (1858-1920)*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks verhandelingen, nr. 11)*, Gent, 1995, p. 139-165.
Met verwijzingen naar Gent.
636. HANNES J., *Met de fiscale bril bekeken. Vlaanderen in België, 1830-1914*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks verhandelingen, nr. 11)*, Gent, 1995, p. 167-194.
637. HEYMANS F., *Leeslust, volksboekerijen en de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen (1849-1912)*, in DEZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 251-265.
638. MOULAERT J., *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914*, Leuven, 1995, 462 blz.
Uitgave van een doctoraatscriptie (1993) waarin een fundamentele analyse wordt gemaakt van het Belgisch anarchisme. Met belangrijke verwijzingen naar Gent. Indices en kritisch apparaat per hoofdstuk.
639. OSSIEUR E., *Duitse pantsertrein te Gent in 1946*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 6, p. 329-333. Geïllustreerd.
640. OSSIEUR E., *Radiografie te Gent, 1896-1996*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), p. 251-263. Geïllustreerd.
641. PITTOMVILS K., *De Gentse maatschappijen van onderlinge bijstand in de eerste helft van de negentiende eeuw. Solidariteit, staking en/of segmentering?*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 25, (1994-1995), nr. 3-4, p. 433-479.
Maatschappijen voor onderlinge bijstand boden aan groepen geschoolde werklieden de mogelijkheid om de leemte die ontstaan was door de afschaffing van de ambachten te overbruggen. De relatie te Gent tussen deze maatschappijen voor onderlinge bijstand en de latere arbeidersbeweging is niet duidelijk.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

642. POELMAN R., *De beginjaren van het Campo Santo*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXI, (1995), p. 5-12.
Aan de hand van een grondig onderzoek van het oudste Liber Defunctorum (1847-1879) laat de auteur kennis maken met de beginjaren van het Campo Santo, een realiteit die ver afstaat van de geïdealiseerde voorstelling als 'Vlaamse heldenhemel'.
643. PREVENIER W., *Pluralisme en samenwerking in de Vlaamse Beweging (1944-1995)*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen*, (*Liberaal Archief, Reeks verhandelingen*, nr. 11), Gent, 1995, p. 195-208.
644. SCHOLLIERS P., *Patroons, lonen & arbeiders in de 19de-eeuwse Gent*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 14, (1996), nr. 3, p. 19-29.
De Gentse textielindustrie behoorde in de 19de eeuw tot de absolute industriële Europese top. Arbeiders waren duren en patroons zochten op alle mogelijke manieren om de loonkost te drukken. De vakorganisaties van de arbeiders ontstonden logisch uit dit belangenconflict. Geïllustreerd.
645. STEENHAUT W. en M. VERMOTE, *De zoektocht naar de "verdwenen" Belgische en liberale archieven in Moskou*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen*, (*Liberaal Archief, Reeks verhandelingen*, nr. 11), Gent, 1995, p. 209-226.
Met aandacht voor Gent.
646. TYSSENS J., *Vrijmetselarij in Gent, 1763-1940*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen*, (*Liberaal Archief, Reeks verhandelingen*, nr. 11), Gent, 1995, p. 237-261.
647. VAN DER HERTEN B., *De Belgische binnenscheepvaart 1830-1913: een verkeerstechnische analyse*, in *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 50, (1996), nr. 3, p. 51-72.
Geïllustreerde bijdrage met ruime aandacht voor de binnenscheepvaart in het Scheldebekken en met een historisch overzicht.
648. VAN DE WALLE R., *Politieke spotternijen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1881 te Gent*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 463-476.
649. VAN EENOO R., *Politiek te Gent: klare afspiegeling van nationale conflicten*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 43, (1996), nr. 3,

p. 8-17.

Overzicht van de weerslag van de nationale politiek in de Gentse microcosmos, vanaf het burgemeesterschap van Lieven Bauwens (1800) tot aan de Tweede Wereldoorlog. Geïllustreerd.

650. VANHAUTE E., *Chacun est propriétaire ou espère le devenir. Het grondbezit in Vlaanderen, begin 19de-begin 20ste eeuw*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 26, (1996), nr. 1-2, p. 105-131. Vergelijkende studie op basis van de kadastrale legger. Met vermelding van Gent en invloedssfeer.
651. VAN DER HERTEN B. en M. VAN MEERTEN, *Het Waasland ontsloten. De spoorlijn Antwerpen-Gent 1841-1897*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 98, (1995), p. 357-392.
In 1841 ontstonden de plannen voor de aanleg van een eerste private spoorweg die tussen Gent en Antwerpen zou worden aangelegd. Dit geschiedde onder impuls van Gustave De Ridder, een ondernemend spoorwegingenieur. In 1897 werd de maatschappij door de overheid overgenomen en bij het nationale spoorwegennet gevoegd. Geïllustreerd.
652. VERDOODT F.-J., *De schade berokkend door de slechte pers. De kerkelijke rapporten uit 1895 over de toestand van de Belgische pers op het einde van de 19de eeuw*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks Verhandelingen, nr. 11)*, Gent, 1995, p. 313-332.
Met aandacht voor Gent en Oost-Vlaanderen.

Industriële archeologie

653. BAUWENS M., *Archieven in FNO? Bouwhistorisch en bouwfysisch onderzoek van de gewezen katoenfabriek Filature Nouvelle Orléans, Nieuwevaart, Gent*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 14, (1996), nr. 2, p. 2-17.
Bijdrage naar aanleiding van de eventuele herlocatie van het Gentse Stadsarchief in de oude textielfabriek, waarbij ook de geschiktheid als archiefdepot wordt onderzocht. Geïllustreerd.
654. DE HERDT R., *Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel in Gent, of hoe de industriële samenleving evolueerde*, in *Cultureel Jaarboek Provincie Oost-Vlaanderen*, 1994, p. 159-163. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

655. DE HERDT R., *Ons industrieel verleden 1750-1900. Een educatieve opstelling in het MIAT*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 173-187.
656. DE HERDT R., *Een visie op het MIAT*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 14, (1996), nr. 3, p. 2-7.
Bijdrage met de geschiedenis en de functie van het Gentse Museum voor Industriële Archeologie en Textiel. Geïllustreerd.
658. DE HERDT R., *Verwervingen in industrieel-archeologische musea*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 14, (1996), nr. 3, p. 30-36.
Theoretische bijdrage, in hoofdzaak over de conservatie, het behoud en de verwervings- en aankooppolitiek van industrieel-archeologische voorwerpen, meer bepaald over de specifieke verwervingspolitiek in het MIAT. Geïllustreerd.
659. DESEYN G., *Beam-steam. Restauratie ketelhuis, machinekamer en vierkante schoorsteen van de voormalige katoenfabriek Van Acker-Vanden Broecke aan Bachten Walle*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 14, (1996), nr. 1, p. 3-11.
Geïllustreerd.
660. DESEYN G., *Flanders technology in Rusland ! (II)*, in *Tijdschrift voor industriële cultuur*, 14, (1996), nr. 4, p. 2-13.
De bijdrage belicht de interactie tussen de Belgische en de Russische metaalnijverheid in de periode 1877-1914. Geïllustreerd.
661. DESEYN G., *Mon chère beau-père ... ? Mon chère gendre ... ??? Familieverbanden tussen Pieter Van Huffel, oprichter van de katoenfabriek aan de Oudevest, en Lieven Bauwens, "stichter" van de Gentse katoenindustrie. Geschiedenis van het MIAT. Deel 4*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 13, (1995), nr. 4, p. 30-31.
Beknopt overzicht van enkele familiebanden tussen Pieter Van Huffel, Lieven Bauwens, Bernard en Napoleon De Pauw, en de mogelijke invloed daarvan op politieke en economische ontwikkelingen in Gent. Geïllustreerd.
662. DESEYN G., *De reis naar Laputta. Een mijlpaal van de scheikundige nijverheid in Vlaanderen onder sloophamer*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 14, (1996), nr. 1, p. 12-25.
Bespreking van de cyaanamide-fabriek te Gent-Langerbrugge, met aandacht voor de luchtcompressoren Burckhardt en de bijhorende stikstof-distillatiekolommen Claude van L'Air Liquide.

Kerkgeschiedenis, kloosters

663. BRAEKMAN E. M., *Formation théologique des pasteurs réformés des Pays-Bas au 16e siècle*, in *Bulletin de la Société Royale du Protestantisme Belge*, (1995), nr. 115, p. 1-36.
Van zodra de gereformeerde kerken werden opgericht, drong zich de kwestie op van de theologische vorming van predikanten. De auteur verwijst onder meer naar de Vlaamse School (1565) te Gent onder leiding van Georges Wybo. In bijlage een overzicht van de kerken opgericht tussen 1544 en 1565 en een alfabetische lijst van predikanten en bedienaars.
664. CAILLIAU H., "Soo geluckigh als een beggijn". *Het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Hooie 1584-1792*, in *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XXI, (1995), 336 blz. Poging tot fundamenteel historisch onderzoek naar het begijnhof en zijn bewoners; met alfabetische lijsten van personen die begraven werden in het begijnhof tussen 1610 en 1792. Met een epiloog over recent archeologisch en historisch onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van het begijnhof.
665. DE KRAKER A., *De Bijloke in Noordoost-Vlaanderen, haar grondbezit en de exploitatie daarvan in de Vier Ambachten, tussen 1200 en 1600*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), p. 177-195.
Gedurende ongeveer vier eeuwen betrok de Bijloke bijna de helft van haar inkomsten uit de Vier Ambachten. Het ging vooral om inkomsten uit tienden en uit de landbouwbedrijven in de polders; het betrof niet alleen inkomsten in geld, maar ook leveringen in natura, zoals turf.
666. GROOTAERS W., *Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis. Zeven eeuwen augustijnen te Gent*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), nr. 4, p. 77-80.
Beknopt historisch overzicht. Geïllustreerd.
667. LAUREYS D., *La réforme à Eeklo et environs (1530-1576)*, in *Bulletin de la Société Royale du Protestantisme Belge*, (1995), nr. 115, p.37-46.
Vanaf 1530 was de situatie in Eeklo ronduit woelig te noemen: talrijke straffen waaronder enkele terdoodveroordelingen; het strenge repressieve optreden van de magistraat kanaliseerde het verzet naar massaal bijgewoonde hagepreken en een kleine beeldenstorm. Enkelen wisten aan de vervolgingen te ontsnappen.
668. SCHEERDER J., *De bibliotheek van het klooster van Sint-Margaretha in Bethlehem te Gent in 1783*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 431-435.

669. SEGERS Y., C. DUJARDIN, G. KWANTEN, P. QUAGHEBEUR en J. DE MAEYER, *150 Jaar Zusters van het Heilig Hart van Maria van Berlaar, (Zusters van het Heilig Hart van Maria, Berlaar en KADOC)*, Leuven, 1995, 288 blz.
Met bijlagen, bibliografie en indices. Geïllustreerd. Zie ook : DUJARDIN C., *150 Jaar Zusters van het Heilig Hart van Maria van Berlaar. Congregatiegeschiedenissen op het KADOC*, in *KADOC Nieuwsbrief*, (1995-1996), nr. 1, p.4-5. Met aandacht onder meer voor de diverse apostolaatsactiviteiten, de spiritualiteit, de interne structuren, de gezagsverhoudingen, het recruteringspatroon en het patrimonium.
670. VANGANSBEKE J., *Het Noviciaat in het Drongens Jezuïetenklooster (1932-1967)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 3-20.
Geïllustreerd.
671. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK M., *De parochies van het bisdom Doornik, 1400-1559*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 130, (1993), nr. 3, p. 187-220.
Naast een basisbeschrijving van het bisdom Doornik, verschaft de auteur een opsomming van de parochies die onder de verschillende decanaten ressorteren. Het aartsdecaanaat Gent (1400-1559) omvat de decanaten Gent, Oudenaarde, Roeselare en Waas, samen goed voor honderdeenenzestig parochies.
672. *Zeven eeuwen Augustijnen. Een kloostergemeenschap schrijft geschiedenis*, Gent, 1996, 231 blz.
Uitgebreide catalogus naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling in het Centrum voor Kunst en Cultuur te Gent. Met de medewerking van verschillende auteurs. Na enkele inleidende hoofdstukken over Augustinus, de augustijnenbeweging en de augustijnen in de Nederlanden komt de geschiedenis van het Gents klooster ruim aan bod. Dit aspect wordt in verschillende hoofdstukken toegelicht door P. TRIO, J. DECAVELE, L. VERACHTEN, W. GROOTAERS, G.J. BRUINS en H. DE SMAELE. Geïllustreerd.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

673. BAILLIEUL B., *Kleur in de Gentse architectuur*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), nr. 3, p. 39-42.
Beknopt historisch overzicht van bouwmaterialen en kleurengebruik sinds de Middeleeuwen. Geïllustreerd.

674. BAUWENS M., *Restauratie en recente geschiedenis van enkele van onze monumenten*, in *G.O.V.-Heraut*, 31, (1996), nr. 4, p. 1-18.
Deze bijdrage handelt voornamelijk over de 20ste-eeuwse uitbreiding en de verschillende restauratiecampagnes van de Lakenhalle. Ook de werken die in 1995-1996 werden uitgevoerd, worden er opgegeven. Geïllustreerd.
675. BOCKSTAEL P., *De Brugsepoort, (Gentse wijken van vroeger, dl. 1)*, Gent, 1995, 127 blz.
Uitgave van archieffoto's over de ontwikkeling, het gebouwenbestand en het dagelijkse leven in de Brugsepoortwijk met uitvoerige bijschriften die elke afbeelding in een historische, sociale, economische of culturele context situeren. Geïllustreerd.
676. BONCQUET D. en L. DEVRIESE, *De Gentse Waterwijk. Lokalisatie van de 18de-eeuwse bouwaanvragen met geveltekening*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19 (1995), nr. 3, p. 4-20.
Aan de hand van de Gentse methode van huizenonderzoek die hoofdzakelijk gebruik maakt van fiscale en kadastrale gegevens is het mogelijk om 18de-eeuwse bouwaanvragen met geveltekening precies te localiseren. Behalve de resultaten voor het betreffende deelgebied van de Waterwijk, schetst de auteur ook een aantal algemene problemen bij dergelijk huizenonderzoek. Met verscheidene overzichtstabellen. Geïllustreerd.
677. BROGET G., *De groete strate buten Turre*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 242-257; nr. 6, p. 299-317; 25, (1996), nr. 1, p. 2-22.
Geïllustreerd.
678. DECALUWE L. en G. VAN DOORNE, *Ondergronds Gent. De ingewanden van een oude stad*, in *Kultuurleven*, 62, (1995), nr. 7, p. 56-61.
Themanummer "Leven in de postmoderne stad" besteedt aandacht aan het ondergrondse Gent: het bodemarchief, de thans ondergronds gelegen ruimten - soms ten onrechte als crypten aangeduid -, de overwelfde waterlopen, de schuilkelders, de begraafplaatsen, de parkeergarages, de rioleringen, de watervoorzieningen en de communicatielijnen.
679. DECAVELE J. (red.), *De Sint-Niklaaskerk te Gent. Geschiedenis & restauratie*, Gent, 1996, 47 blz.
Beknopte bijdragen door G.J. BRAL, J. DE BLOCK, M. HOSTE en G. VAN DOORNE over de bouwhistoriek, de interieurinrichting en de lange restauratiegeschiedenis van dit kerkgebouw. Via dit laatste aspect worden tevens problemen aangesneden betreffende de zich ontwikkelende inzichten inzake monumentenzorg en restauratie. Geïllustreerd.
680. DE CLERCQ L., *De kapel van het Bijlokehospitaal. Onderzoek naar de*

binnenafwerking, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19 (1995), nr. 2, p. 10-22.

In het kader van de restauratiewerken aan de kapel naast de middel-eeuwse ziekenzaal van de Bijloke werd het interieur door gespecialiseerde restaurateurs op oude afwerkingslagen onderzocht. Tot de belangrijkste bevindingen behoren de restanten van acht unieke medaillons met figuratieve invulling (heiligen), die een onderdeel vormen van wand-schilderingen uit de late 13de of het begin van de 14de eeuw. Geïllustreerd.

681. DE KEGEL A., A. DEMEY, P. DEVOS, M. PIETERAERENS, L. ROBIJNS, L. BAUTERS, S. COCK en M. FIERLAFIJN, *Monumenten-zorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1993-1994*, Gent, 1995, 351 blz.

De betreffende publicatie omvat verschillende onderdelen met betrekking tot onroerend cultureel erfgoed in de Provincie Oost-Vlaanderen en/of waar de Dienst Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium bij betrokken werd. De eerste bijdragen schetsen het meer algemene wettelijke kader waarbinnen het beleid inzake monumenten en landschappen in Vlaanderen functioneert. Daarna komt de monumenten- en landschapszorg in de Provincie Oost-Vlaanderen aan bod. Behalve de invulling van de bestaande wetgeving worden ook typisch Oostvlaamse accenten belicht. De aandacht gaat niet alleen uit naar monumenten en landschappen, stads- en dorpsgezichten, maar ook naar het archeologische erfgoed en roerend kerkelijk patrimonium. Sites en monumenten waar bij gelegenheid van werken advies werd verleend of onderzoek werd verricht, worden in een bondige kroniektekst met bijhorende illustraties en referenties toegelicht. Voor Gent komen de volgende monumenten aan bod: het Belfort, het Bijlokehospitaal, het Dominicanerklooster, het Hotel d'Hane Steenhuyse, een kapel aan de Sint-Antoniuskaai, het Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie, de Sint-Annakerk, de Sint-Antonius-Abtkerk, de Sint-Baafskathedraal, de Sint-Coletakerk, de Sint-Michielskerk, de Sint-Niklaaskerk, de Sint-Pietersabdij, de Sint-Stefanuskerk, de Sint-Simon- en Judaskerk in Gentbrugge, de pastorie van Wondelgem en de Sint-Niklaaskerk in Zwijnaarde. In een volgende reeks hoofdstukken komen de recente wettelijke beschermingen en beschermingsvoorstellen aan bod. Elk voorstel wordt in een korte kroniektekst toegelicht. Meer dan vijftientig items hebben betrekking op Groot-Gent. Ook de rol van de Provinciale Commissie voor Monumenten en Landschappen wordt er nader toegelicht. Voorts vindt men er een overzicht van de tentoonstellingen en publicaties waar de betrokken provinciale dienst bij betrokken was, evenals een verslag van de Provinciale Prijs voor Architectuur 1993. Het boek wordt afgesloten met een plaatsnaamindex. Geïllustreerd.

682. DE KEGEL A., A. DEMEY & PIETERAERENS M. (red.), *Monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Jaarverslag van de Provincie Oost-Vlaanderen 1995*, Gent, 1996, 301 blz.

Deze publicatie bevat een overzicht van de werking van de Provincie Oost-Vlaanderen over 1995 inzake monumentenzorg en cultuurpatrimonium. Inleidende hoofdstukken, respectievelijk door M. FIERLAFIJN voor monumenten en landschappen, door F. BECUWE voor de archeologische monumentenzorg behandelen het wettelijke kader van het Vlaamse beleid met betrekking tot deze materie. Behoudens enkele algemeen aspecten betreffende de werking in Oost-Vlaanderen, toegelicht door A. ADAMS, L. BAUTERS, A. DE KEGEL, M. PIETERAERENS en L. ROBIJNS, komen onderzoek en restauratie, patrimonium onder de vorm van beknopte kroniektteksten aan bod. Voor Gent worden werken in het Bijlokecomplex, de Sint-Baafskathedraal, de Sint-Jozefskerk, de Sint-Martinuskerk, de Sint-Michielskerk en de Sint-Stefanuskerk toegelicht. L. ROBIJNS gaat in een uitgebreider hoofdstuk dieper in op de restauratie van het begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie. In het gedeelte dat, eveneens onder de vorm van korte kroniektteksten, het in 1995 wettelijk beschermde monumentaal patrimonium belicht, komen voor Gent de volgende items voor: de pomp van 't Zand, twee telescopische natte gashouders aan de Gasmeterlaan, een voormalige suikerraffinaderij aan de Goudstraat, een voormalige fabriek van vuurvaste materialen aan de Groendreef, de Groentenmarkt, de Universitaire Instituten aan de Jozef Kluyskensstraat en de Apotheekstraat, het badhuis Van Eyck aan het Julius de Vigneplein, het huis Lousbergs de Hemptinne aan de Keizer Karelstraat, woningen aan de Koningin Astridlaan, het Sint-Pietersstation, het Koningin Maria-Hendrikaplein, de Prinses Clementinalaan, een kantoorgebouw en het Gerechtshof aan het Koophandelsplein, de voormalige textiel fabriek La Nouvelle Orléans aan de Nieuwe Vaart, het Sint-Elisabethhuis aan de Rabotstraat, de Opera aan de Schouwburgstraat, een voormalige jongensschool aan de Sint-Theresiastraat, een woning aan de Tuinwijklaan, de voormalige faculteitsgebouwen van de Universiteit aan de Universiteitsstraat, woningen aan Vogelenzang, de Universiteitsaula en het voormalige Jezuïetenklooster aan de Voldersstraat, het Huis Vermaercke aan de Henri Pirennelaan in Gentbrugge, het kasteel Puttenhove in Sint-Denijs-Westrem en het kasteel Rijvissche in Zwijnaarde. In het deel over manifestaties en publicaties wordt onder meer melding gemaakt van de Open Monumentendag, Interbellumarchitectuur in Gent, het oeuvre van Geo Verbanck en de Provinciale Prijs voor Architectuur 1995. Het bekroonde werk, het renovatieproject Rooigemlaan-Biezenstuk in Gent naar ontwerp van architect Johan Raman (°1940) wordt uitvoeriger toegelicht. Een plaatsnaamindex sluit de publicatie af. Geïllustreerd.

683. DE MEULEMEESTER J., *Quelques réflexions sur les résidences des*

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

princes territoriaux dans les anciens Pays-Bas méridionaux, in *Archéologie Médiévale*, (1995), nr. 25, p. 87-114.

De auteur wijdt een aantal beschouwingen aan het archeologisch en historisch onderzoek naar de vorstelijke residenties in de Nederlanden vanaf de Karolingische tijd tot de 12de eeuw. Ook de kennis over de Gentse situatie wordt toegelicht. Geïllustreerd.

684. DE SMET A., Het kasteel Baudries te Gavere, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, (1995), nr. 107, p. 14-21.
Beschrijving van het kasteel en van zijn bewoners. Het "Goed te Baudries" was als leen van heerlijkheid Gavere in het bezit van de Gentse patriciërsfamilie Sloeve in de 14de en de 15de eeuw. Geïllustreerd.
685. *Deuren & Poorten. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, (*Dienst Monumentenzorg*), Gent, 1995, 152 blz.
Rijk gestoffeerd basiswerk over deuren en poortopeningen vanaf de Middeleeuwen tot de 19de eeuw, met bijdragen van G. EVERAERT, D. LIEVOIS en M.C. LALEMAN, met per periode een overzichtelijke "deuren- en poorteninventaris". Geïllustreerd.
686. DEVRIESE L., *Beluiken en huisjescomplexen. Ontstaan en evolutie in het 18de-eeuwse Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 1, p. 9-28.
De auteur onderneemt in deze bijdrage een indringende zoektocht naar 18de-eeuwse beluiken of huisvormen die er nauw mee verwant zijn. Bij de verspreiding over het Gentse grondgebied worden verscheidene concentraties vastgesteld, onder meer in Overschelde, die in een ruimere context worden gesitueerd. De studie leidt tot nieuwe inzichten met betrekking tot het beluikenfenomeen in Gent. Geïllustreerd.
687. DEVRIESE L. en D. BONCQUET, *Huisnamen in de Waterwijk*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 6, p. 285-307. Geïllustreerd.
688. DOPERE F., *La chronologie de la taille des pierres: état de la question*, in *Herbeumont. Actes du LIIe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique*, Namur, 1996, dl. 1, p. 50-51.
De auteur schetst de systematische studie van de sporen die de steenhouwers nalieten op Brabantse kalkzandsteen in gebouwen die in de loop van de 15de eeuw werden opgetrokken en waarvan de bouw goed gedocumenteerd is door geschreven bronnen. Dit leidt tot het onderscheiden van drie chronologisch bepaalde fasen in de steenhouwerstechniek.
689. DUBOIS M., G. PAULISSEN EN J. VANDENBREEDEN, *Capita selecta*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 33, (1995), nr. 4, p. 150-170.

Voor Gent worden vermeld: de spoorwegbrug over de Bommelstraat (gemetselde gewelfbrug), de Rotsbrug in het Citadelpark, de Sint-Michielsbrug (ontwerp L. Cloquet) en de Minnemeersbrug.

690. EVERAERT G., *Kleur in de stad. Van middeleeuwen tot twintigste eeuw*, in: *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), nr. 4, p. 88-96.
Kleurrijke afwerking van gevels is het resultaat van een langzame ontwikkeling die in de late Middeleeuwen aanving. De auteur heeft een beknopt overzicht aan de hand van voorbeelden uit het Gentse monumentaal patrimonium. Geïllustreerd.
691. EVERAERT G., M. C. LALEMAN, D. LIEVOIS en G. STOOPS, *Het huis "de Inghel" aan de Graslei in Gent*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLIX, (1995), p. 119-174.
692. EVRARD A.-K., *Een blik op het centrum anno 1835*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 3, p. 138-140.
Overzicht van de horecazaken (naam en straat), centraal gelegen en met een functie in het verkeersnet (b.v. vertrekpunt van een diligence) op basis van den "Algemeenen Koophandels-Almanak der Stad Gend voor het jaer Ons Heeren Jesu-Christi 1835".
693. HEINS A., *Oude hoekjes van Gent. Deel I*, Nazareth, 1995, 124 blz.
Heruitgave van honderdvierentwintig schetsen gemaakt door Armand Heins van plaatsen in Gent die met vernieling bedreigd zijn. De oorspronkelijke uitgave dateert van 1898-1899. Geïllustreerd.
694. HOFFSUMMER, P., *Les charpentes de toitures en Wallonie. Typologie et dendrochronologie (XIe-XIXe siècle)*, (Ministère de la Région Wallonne, *Etudes et Documents, Série Monuments et Sites*, nr. 1), Namur, 1995, 174 blz.
Deze publicatie, een verwerking van een doctoraatsverhandeling aan de Universiteit van Liège, behandelt de betekenis van de dendrochronologie of het jaarringenonderzoek van eikehout, voornamelijk uit dakconstructies, voor de kennis van de middeleeuwse en post-middeleeuwse architectuur, meer specifiek voor de ontwikkeling van de dakkappen als onderdeel van een architectonisch geheel in het Maasland. In alle hoofdstukken komen aspecten aan bod die ook voor Vlaanderen van nut kunnen zijn. De middeleeuwse ziekenzaal van de Bijloke en de Karmelietenkerk, waarvan de dakkappen met geïmporteerd hout werden gerealiseerd, zijn Gentse voorbeelden die in dit werk veel ruimer worden behandeld. Geïllustreerd.
695. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 128 - Plafond van het oud Brouwershuis*, *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 1, p. 22-24. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

696. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 151 - De Crypte van het Geeraard Duivelsteen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 4, p. 182-184. Geïllustreerd.
697. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 178 - De Voorgevel van de Vismijn*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 5, p. 252-255. Geïllustreerd.
698. *Joseph-Jacques Kieckeipoost: "Een ontwerp voor de Poel"*, in *G.O.V.Heraut*, 30, (1995), nr. 6, p. 1-8.
Bijdrage over de Gentse begrafenisondernemer en aannemer Kieckeipoost (1773-1837), ontwerper van diverse gebouwen, n.a.v. het driedelig boek (1824), "Den Ontwerp-maeker van Oost-Vlaenderen ofte Kasteelen in Spagnien". Geïllustreerd.
699. LALEMAN M.C., *Bijzondere vorsten. Hardstenen nokafdekking uit de 17de eeuw*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995), nr. 3, p. 21-33.
Aan de hand van enkele hardstenen vorsten die als bodemvondst in het Karmelietenklooster (Lange Steenstraat, Vrouwebroersstraat) aan het licht kwamen, wordt dieper ingegaan op de productie van hardstenen nokelementen en hun aanwezigheid in Gent. Het voorkomen van merken, die verwijzen naar de 17de-eeuwse steenhouwers Nicolas Derideau uit Feluy en Hiérosme Valenne uit Arquennes, vormen het uitgangspunt voor een samenvatting van hun bekende oeuvre in Gent. Geïllustreerd.
700. LALEMAN, M.C., *De 'Grote Crypte' van de Gentse Sint-Pietersabdij*, in *International Club of Flanders. Newsletter*, Gent, 1996, nr. 77, p. 2-5.
Beknopte bouwgeschiedenis van de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij op basis van recent archeologisch en bouwhistorisch onderzoek.
701. LALEMAN M.C., *De monumentale refter van de Gentse Sint-Pietersabdij*, in *26e Kunst & Antiekbeurs van Vlaanderen. Sint-Pietersabdij Gent 3-11 februari 1996*, Gent, 1996, p. 6-9.
Beknopt overzicht van de bouwgeschiedenis en de interieurinrichting.
702. LALEMAN M.C., *Woord, beeld en materie. Het Sint-Baafsdorp in Gent*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, 1996, p. 289-317.
Een beknopt overzicht van de kennis over het Sint-Baafsdorp aan de hand van de resultaten van recent archeologisch onderzoek, gecombineerd met gegevens uit geschreven en iconografisch bronnenmateriaal. Geïllustreerd.
703. LALEMAN M.C. en G. STOOPS, *De Sint-Pietersabdij in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis* (1996), nr. 19, p. 45-46.

Beknopt overzicht van de resultaten van het archeologisch onderzoek dat in 1995 ter gelegenheid van restauratiewerken werd uitgevoerd, met opgave van de bekende gegevens voor de bouwgeschiedenis vanaf de Middeleeuwen.

704. LANCLUS K., *Monumenten voor de rechtspraak. Rechtbanken in Oost-Vlaanderen*, in *Monumenten en Landschappen*, 14, (1995), nr. 5, p. 10-28.
Rijk gestoffeerde bijdrage. Behandelt voor Gent het gerechtshof aan het Koophandelsplein, gebouwd naar een ontwerp van Louis Roelandt en geopend op 19 oktober 1846. Verder komen ook Dendermonde en Oudenaarde aan bod. Geïllustreerd.
705. LAPORTE D., D. LIEVOIS en H. VANDENBORRE, *De Drievuldigheidskapel in de Sint-Niklaaskerk te Gent*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995) nr. 4, p. 12-34.
Het vooronderzoek voor restauratie van het barokaltaar en de schilderijen uit de Drievuldigheidskapel van de Sint-Niklaaskerk omvatte diverse aspecten. Er was het materieel-technisch onderzoek van de overgebleven altaar- en interieuronderdelen. Daarnaast waren er het bouwhistorisch onderzoek en de kunsthistorische studie. Alle aspecten werden samen uitgewerkt en bieden een zeer rijk gestoffeerd overzicht van wat thans over de Drievuldigheidskapel en het interieur bekend is. Geïllustreerd.
706. LEKENS L., *Gentse Parken en Groenzones (deel 4): Het Citadelpark*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 6, p. 45-72. Geïllustreerd.
707. LEKENS L. en J. LAGROU, *Gentse wijken van vroeger. Deel 2. De Muide*, Nazareth, 1996, 126 blz.
Gestoffeerde wijkbeschrijving met, naast de verschillende straten, afzonderlijke aandacht voor kerk en parochie Muide en Meulestede, het onderwijs, het verenigingsleven, de feesten en buurttekmessen; een apart stukje handelt over de bruggen in de wijk en over de haven. Geïllustreerd.
708. MAES D., *Een gedenksteen in het gewezen klooster van Deinze*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 4, p. 220-221.
De gedenksteen herinnert aan de eerste-steenlegging van het klooster in 1642 en bevindt zich in de gewezen kapittelzaal van het klooster, dat later dienst deed als krijgshospitaal en militair ziekenhuis Kwartier Goeman en nu het Politiecentrum Ekkergem herbergt. Geïllustreerd.
709. MAES D., *Het Gents Kerkepad. Sint-Baafskathedraal-Sint-Baafsplein*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 5, p. 229-252.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

710. MAES D., *Het Gents Kerkepad. Sint-Jacobskerk-Bij Sint-Jacobs, in Ghendtsche Tydinghen*, 25 (1996), nr. 6, p. 309-328.
711. MEGANCKL., *Het Miljoenenkwartier te Gent. Wandelen in een opmerkelijke stadswijk uit het Interbellum*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), p. 23-26.
Geïllustreerd.
712. POULAIN N., *Belgisch behangselpapier uit het Interbellum*, in *Interbellum-Cahier*, 1996, nr. 8, 31 blz. Geïllustreerd.
713. POULAIN N., *Tegels bekijken: 3 tochten langs wandtegels, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1996, 19 blz.
Ter gelegenheid van de Open Monumentendag op 8 september 1996 rondom het thema 'Zorg en zin voor kleur' werd een brochure opgesteld met een overzicht van tegelversieringen aan Gentse gevels en in enkele interieurs voor de periode 1880-1940.
714. *Oliemolens in Vlaanderen*, in *Molenecho's*, 23, (1995), nr. 3, p. 114-190.
Themanummer gewijd aan de olieslagmolens. Met bijdragen van diverse auteurs. Van Gent zijn van belang : DENEWET L., *Economische doorlichting van de Vlaamse oliemolens in 1764* (p. 158-170) en ID., *Vlaamse olieslagmolens in 1832* (p. 171-181). Geïllustreerd.
715. SENNESAEEL V., *Italiaanse inspiratie: het Campo Santo van Mariakerke, in Monumenten en Landschappen*, 14, (1995), nr. 6, p. 18-27.
Goed gestoffeerde bijdrage over deze begraafplaats waar sedert 1874 een afgescheiden gedeelte aan inwoners van Gent was voorbehouden; besteedt vooral aandacht aan de galerij in neogotische stijl naar ontwerp van Jean-Baptiste Bethune. Geïllustreerd.
716. SCHEPENS, E., *Aanbesteding van de forten langs de Schelde te Gentbrugge, Heusden en Melle in 1675*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXI, (1995), p. 89-104.
De troepenbeweging ten tijde van Lodewijk XIV leidde tot de aanleg van nieuwe versterkingen en het verstevigen van bestaande fortificaties. Uit 1675 zijn enkele aanbestedingen bekend met betrekking tot forten langs de Schelde, onder meer een fort achter de vroegere kerk van Gentbrugge en een tweede op het grondgebied van dezelfde (deel)gemeente tegenover herberg 'het Panhuis' op Destelbergen. In een bijlage wordt ook verwezen naar een fort op het grondgebied van Mendonk. Geïllustreerd.
717. STOOPS G. en G. STOOPS, *Sint-Pieters' pleister. Studie van twee stalen uit de reftervleugel van de Sint-Pietersabdij*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 1, p. 5-7.

Verslag van het laboratoriumonderzoek van twee kalkmortelstalen, afkomstig van de wandafwerking in de onderste zaal van de reftervleugel (late Middeleeuwen). Geïllustreerd.

718. SUYS A., *De Sint-Annakerk te Gent, (Kleine Cultuurgidsen Provincie Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1996, 72 blz.
Historisch overzicht en uitgebreide beschrijving van de Sint-Annakerk die in 1856-1862 werd gebouwd. Bij de interieurbehandeling komt de complexe iconografie uitgebreid aan bod. Geïllustreerd.
719. VANCLEVENJ., *De oorspronkelijke aankleding van het Hotel Falligan te Gent (1795-1804)*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, 109, (1996), p. 28-46.
De auteur biedt een gedetailleerde ontleding van de stoffering van dit stadspaleis dat als typevoorbeeld van de Gentse rococo-architectuur bekend staat. Uitgangspunt vormen zes boedelbeschrijvingen over de periode 1795-1804. Deze geschreven documenten en de overgebleven materiële relicten tonen hoe de Franse wooncultuur in het Gentse adellijke stadsmilieu was doorgedrongen. Geïllustreerd.
720. VANDENBORRE H., *De oude ziekenzaal van de Bijloke. Onderzoek en behandeling van de nissen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, 19, (1995), nr. 1, p. 34-39. Geïllustreerd.
721. VANDEPITTE D., *Typen van bruggen, technisch bekeken*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 33, (1995), nr. 4, p. 136-145.
Behandelt de diverse brugtypes, met aandacht voor de Tolhuisbrug (portaalbrug) te Gent en voor de hangbrug aan de Hundelgemsesteenweg (Merelbeke).
722. VAN DOORNE G. (red.), *Open Monumentendag 1996, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1996, 76 blz.
Naar aanleiding van de Open Monumentendag Vlaanderen 1996 werden in Gent een dertigtal gebouwen opengesteld die in deze uitgave bondig worden voorgesteld. Bij de toelichtingen ligt de klemtoon op 'Zorg & zin voor kleur', het officiële thema van de Open Monumentendag 1996. De volgende gebouwen komen er aan bod: het Museum Energieia (Langerbruggekaai), de Rijkswachtkazerne (Groendreef), het huis Voortman (Vogelenzang), de Heilig-Kerstkerk (Sleepstraat), de Sint-Jozefkerk (Wondelgemstraat), een laat-neogotische kapel (Molenaarsstraat), het klooster van de augustijnen (Academiestraat), Sauna Aqua Azul (Drongenhof), de Baudelokapel (Bibliotheekstraat), het Hotel Van Saceghem (Drabstraat), het huis 'De Grote Arend' (Hoogpoort), het Hotel De Wulf of de Hemptinne (Koningstraat/Onderstraat), het Hotel Reyhof (Hoogstraat), het Museum van de Sint-Jorisgilde (Buitenhof), het Hotel Vander

Meersche (Nederpolder), het Museum voor Stenen Voorwerpen (Gandastraat), het N.T.G.-gebouw (Sint-Baafsplein), het Museum Glasramen in het voormalige Dominicanerklooster (Onderbergen), de voormalige School voor Criminologie van de Universiteit (Kortemeer), het Hotel d'Hane Steenhuyse (Veldstraat), de Opera (Koophandelsplein/Schouwburgstraat) de Sint-Annakerk (Sint-Annaplein), de Minardschouwburg (Walpoortstraat), het Kunstencentrum Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), een voormalig weeshuis (Martelaarslaan), het studentenrestaurant Overpoort (Overpoortstraat), de woning van architect J.A. De Bondt (Krijgslaan-Vaderlandstraat) en de Heilig-Sacramentskapel (Sint-Denijs-Westrem, Putkapelstraat). Geïllustreerd.

723. VANTHILLO C., *Monumentale kleur*, in *Monumenten en Landschappen*, 15, (1996), nr. 4, p. 35-42.
Maakt voor Gent onder andere melding van de traphal in het Hotel Vander Meersche met de 18de-eeuwse afbeelding van de mythologische godenwereld. Geïllustreerd.
724. *Via Florea. Een wandeling langs de Oostvlaamse sierteelt*, in *G.O.V. Heraut*, 31, (1996), nr. 1, p. 27-32.
725. WYLLEMAN L., *De aangeklede wand*, in *Monumenten en Landschappen*, 15, (1996), nr. 4, p. 43-56.
Rijk gestoffeerde bijdrage, waarin voor Gent onder meer melding wordt gemaakt van de herinrichting van het Hotel de Coninck in de Jan Breydelstraat tot Museum voor Sierkunst en van het 18de-eeuwse salon met schilderijen van Pieter en van Jean-Emmanuel van Reysschoot, in het Hotel d'Hane-Steenhuyse. Ook aandacht voor de diverse soorten wandbehang (met Gentse voorbeelden). Geïllustreerd.

Kunst, cultuur

726. BOSSUYT I., SCHREURS E. en B. BOUCKAERT, *Het muziekleven in Kamerijk, Dowaa en Rijsel tijdens het Ancien Régime*, in *De Franse Nederlanden. Les Pays-Bas Français. Jaarboek*, 20, (1995), p. 91-116.
Met vermelding van het Gentse Sint-Baafskapittel. Geïllustreerd.
727. BOUCKAERT B., *Bijdragen tot de studie van het muziekleven in de Sint-Veerlekerkte Gent (14de-16de eeuw). De fundatie van Simon de Mirabello (ca. 1280-1346)*, in *Musica Antiqua*, 12, (1995), nr. 4, p. 154-163.
728. CAPITEYN A. (red.), *Van Buyse tot Brusselmans. Gent literair*, Gent, 1996, 131 blz.
Publicatie uitgegeven naar aanleiding van een gelijknamige tentoonstel-

ling in het Museum Vander Haeghen, met de medewerking van verscheidene auteurs; geïllustreerd.

729. CHARLES L., *De kunstverzameling van Jan Van Bouchaute te Gent (2de helft 17de-begin 18de eeuw)*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 81-108.
730. DAENENS L., *Philippe Wolfers en het Japonisme*, in *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 145-153.
Uitgangspunt voor deze bijdrage is een zilveren koffiekannetje uit het Museum voor Sierkunst, dat het merkteken draagt van de Brusselse zilversmeden Wolfers. Geïllustreerd.
731. DAENENS L., R. SAUWEN, J. VALCKE en J. WALGRAVE, *Arts and Crafts vandaag in Vlaanderen*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 34, (1996), nr. 1, p. 3-43.
Met vermelding van Gentse kunstenaars of werken die in de Gentse regio tot stand kwamen. Geïllustreerd.
732. DE TREMERIE M., *De kloppgeesten van Marc Sleens herinnering. Via striptekeningen ambassadeur van Gent*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), nr. 1, p. 27-29.
Geïllustreerd.
733. DEVISSCHER H. (red.), *De stoutmoedige diefte van het Lam Gods. Zestig jaar speuren naar de Rechtvaardige Rechters*, (Centrum voor Kunst en Cultuur), Gent, 1995, 79 blz.
In diverse bijdragen geven D. GAUBLOMME, A. CAPITEYN, K. MORTIER, R. MARIJNISSEN, E. DHANENS en L. COLLIN toelichtingen bij de diefstal van panelen van het Lam Godsretabel uit de Sint-Baafskathedraal in de nacht van 10 op 11 april 1934. De gebeurtenis wordt gesitueerd in zijn tijd en verduidelijkt aan de hand van wat intens speurwerk wel en niet kon aan het licht brengen. De geschiedenis van het 15de-eeuwse retabel, met vermelding van eigenaars, reizen, restauraties, en zo meer komt er eveneens uitgebreid aan bod. Geïllustreerd.
734. D'HOLLANDER J., *Zeldzaam historisch oefenklavier van Van den Gheyn in de Gentse Lakenhalle*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1996), nr. 1, p. 19-25.
Vervolg op een eerdere bijdrage (*G.O.V. Heraut*, 29, (1995), nr. 2). Geïllustreerd.
735. DE WINNE L., *Terug naar een rijk verleden. De Oudenaardse wandtapijten*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), nr. 4, p. 73-76.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

Kort overzicht van de Oudenaardse tapijtweefkunst voor de periode 15de-18de eeuw. Oudenaardse wandtapijten genoten bekendheid tot ver over de grenzen en beïnvloedden ook de rijkere Gentse interieurs in die periode. Geïllustreerd.

736. DUVERGERE E., *De Gentse zilversmid en kunstverzamelaar Jacques van Hoorebeke (1635-1686)*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 201-230.
737. HAGGH B., *Sapientia. Some comments concerning the cover of this book*, in *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 231-236.
Duiding bij het fragment van een 17de-eeuws muziekhandschrift uit het Gentse Stadsarchief dat tevens op de kleurenkافت van het betreffende boekwerk werd gereproduceerd. Geïllustreerd.
738. HEIRBRANT S., *Beeld of verbeelding. Historische romanciers over de 16de eeuw*, in *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 237-249.
739. HUYS P., *De "automatische beelden" van Jaquet-Droz in Gent anno 1781*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 1, p. 29-30.
Bijdrage op basis van een aankondiging in de "Gazette van Gend".
740. HUYS P., *De schilder Leo Gestel in Drongen 1925-1927. Zeventig jaar geleden schilderden twee Hollandse kunstenaars, Leo Gestel en Gerrit van Blaaderen, aan het "Heilig Huizeken"*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 111-130.
Geïllustreerd.
741. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 31 - Schenkkan van het Gents Magistraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 3, p. 117-118.
742. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 355 - Schouwstijlen van de Vergaderzaal der Toezichtscommissie van het Koninklijk Muziekconservatorium*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 257-258.
Geïllustreerd.
743. *Inventaire archéologique - Fiche nr. 57 - Collectebussen uit de XVIIIe eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 6, p. 317-318. Geïllustreerd.
744. *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen 1993*, Gent, 1995, 292 blz.

Beknopt overzicht van de culturele activiteiten die door de Provincie Oost-Vlaanderen werden georganiseerd of mede door toedoen van de provincie tot stand kwamen. Voorafgaand komt een administratief gedeelte over de samenstelling van de bestendige deputatie, de adviescommissies en de situering van de provinciale diensten die met cultuur begaan zijn. De volgende hoofdstukken zijn gewijd aan het bezoek van koning Albert II en koningin Paola aan Gent, op 23 september 1993, en aan het afscheid van Dr. Paul Huys als cultureel adviseur. Na een overzicht van de provinciale prijzen over 1993, met beknopte biografieën van de bekroonden, worden de volgende cultuursectoren vanuit de provinciale werking toegelicht: taal- en letterkunde, bibliotheekwezen, toneel, muziek, geschiedenis, beeldende kunsten, cultuurpatrimonium, fotografie en film, musea, algemene culturele werking, sociaal-culturele werking en culturele uitwisseling. Het boek wordt afgesloten met een In Memoriam voor de volgende overleden Oost-Vlamingen: Oscar BONNEVALLE, Roger BRACKE, Daniel DE MOOR, Robert DE SMET, Jozef DE WILDE, Frank MEYLAND, Roland MONTEYNE, Jozef ROBYN, Remi VAN DE MOORTELE, Herman VERBAERE, Gustaaf Charles VERHASSELT, Dries WIEME.

745. LUCAS R. en K. SCHEERLINCK, *Affichekunst*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, 33, (1995), nr. 3, p. 87-127.
Geschiedenis van de Belgische affichekunst dat een overzicht biedt van een aantal belangrijke bewaarplaatsen, waaronder voor Gent in het bijzonder het Archief en Museum van de Socialistische Beweging (AMSAB) en de Universiteit Gent. Geïllustreerd.
746. MAES D., *Gent elders ontmoet. De Maagd van Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 6, p. 344-345.
Bespreking van een scheepsmodel uit het Gruuthusemuseum in Brugge.
747. NACHTERGAELE V., *De Fransschrijvende Vlamingen als cultuurdesem*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, LV, (1996), nr. 2, p. 111-126.
De Fransschrijvende Vlamingen, waaronder talrijke Gentenaars, worden gezien als dragers van het gemeenschappelijk patrimonium van zowel de Vlamingen als de Franstaligen in België.
748. ROBERTS-JONES F., *Het Lam Gods retabel. Van meesterwerk tot kopie. Van de gebroeders Van Eyck tot Michiel Coxcie*, in *G.O.V. Heraut*, 31, (1996), nr. 2, 4 blz.
749. SMEYERS M. en B. CARDON (ed.), *Flanders in a European Perspective. Manuscript illumination around 1400 in Flandres and abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven 7-10 September 1993*, (*Corpus van Verluchte handschriften*, vol. 8, Low Countries Series

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

- 5), Leuven, 1995, X en 799 blz. Geïllustreerd. Met index van de kunstenaars en van de geciteerde manuscripten en kunstwerken. Met verwijzingen naar Gent. Zie ook SMEYERS M., *Flemish Miniatures for England*, in *The Low Countries. Jaarboek*, 1995, p. 240-250. Geïllustreerd.
750. VAN ASSCHE K., *Planten bij Van Eyck*, in *Monumenten en Landschappen*, 15, (1996), nr. 1, p. 8-25.
Bijdrage waarin een analyse en identificatie wordt doorgevoerd van de plantenwereld die in de panelen van Van Eyck ten tonele wordt gevoerd. In veel gevallen kunnen geneeskrachtige planten worden herkend, maar ook "gewone" planten uit de tuincultuur en planten met symbolische betekenis. Geïllustreerd.
751. VANDAMME G., *Jules de Bruycker en Edgard Tytgat. Een confrontatie-tentoonstelling*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), nr. 5, p. 108-112.
Geïllustreerd.
752. VANDENBOSSCHE D., *Cultuur en oorlog: Gents cultuurbeleid na de twee wereldoorlogen*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 437-445.
753. VAN DEN KERKHOVE A., *De aankoop van gietvormen door de Antwerpse tinnegieter Daniël Door te Gent in 1623*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 447-451.
754. VAN ELSLANDE R., *Jan van Eyck's "Madonna bij de Fontein" uit Dikkelvenne*, in *Het Land van Aalst*, XLVIII, (1996), nr. 2, p. 136-144.
Geïllustreerd.
755. VAN ELSLANDE R., *Kunstenaars werkzaam in de grafelijke residenties te Gent tijdens de 14e eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 6, p. 325-331. Van dezelfde auteur zie ook: *Gentse kunstenaars ten dienste van Jan zonder Vrees en in het Prinsenhof*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 1, p. 25-29; *Hertog Filips de Goede liet het Gentse Prinsenhof rijkelijk opsmukken* (Deel I: voor "De slag van Gavere 1453"), in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 2, p. 51-60; (Deel II na "De slag van Gavere 1453"), in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 3, p. 141-148.
756. VAN ELSLANDE R., *Nabur Martins, de belangrijkste Gentse schilder uit het midden der 15de eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr.

4, p. 190-202.

Geïllustreerd.

757. VERRIEST G. en LEFERT J., *Van Kreisler tot Cziffra. Geschiedenis van de winterconcerten te Gent*, s.l., 1966, 68 blz. Zie ook: ID., *Van André Cluytens tot Bernhard Klee (1966-1984). Bijvoegsel aan de repertoria van de geschiedenis van de winterconcerten te Gent*, s.l., s.d., 19 blz. Geïllustreerd. Zie ook: VERRIEST-LEFERT J. en D. VERRIEST, *Van Karl Münchinger tot Yuri Simonov (1984-1995). 2de bijvoegsel aan de repertoria van de geschiedenis van de winterconcerten te Gent*, s.l., s.d., 17 blz. Geïllustreerd.
758. *Vlaanderen en Castilla y Leon. Op de drempel van Europa, (Kathedraal Antwerpen)*, Antwerpen, 1995, XXV en 533 blz.
Diverse auteurs behandelen de relaties tussen Vlaanderen en Castilla y Leon, onder meer: spiritualiteit, economie, kunst, boekdrukkunst. Geïllustreerd.

Materiële cultuur

759. VAN NEER W. en A. ERVYNCK, *Gentse graten. Onderzoek van archeologische visresten uit de binnenstad*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, (1995), nr. 4, p. 5-11.
Zeefstalen en bodemmonsters uit archeologisch onderzoek aan de Belfortstraat, de Kammerstraat en de Oudburg vormen de ruggegraat voor een bijdrage over visconsumptie in het middeleeuwse en post-middeleeuwse Gent, waarbij ook de voedsel economie in een ruimer perspectief aan bod komt. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

760. BOMBAY J., *Zijn er banden tussen: "Van den Vos Reynaerd" en Drongen en/of zijn Norbertijnerabdij?*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 89-110.
761. BRAEKMAN W.L., *Achttiende-eeuwse volksgeneeskundige recepten*, in *Oostvlaamse Zanten*, 70, (1995), nr. 2-3, p. 153-166.
Overzicht op basis van een analyse van een handschrift afkomstig van de geveilde bibliotheek van T. Van Saceghem te Gent (1852). Het handschrift berust in de bibliotheek van de Gentse Universiteit (Hs. 16126).
762. BRAEKMAN W.L., *Jan Heyns, slachtoffer van de Gentse heks Catheline Tancreé (1607)*, in *Oostvlaamse Zanten*, 70, (1995), nr. 4, p. 277-278.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

763. BRAEKMAN W. L., *Melaatsheid door toverij te Heusden (1609)*, in *Oostvlaamse Zanten*, 70, (1995), nr. 4, p. 279-280.
764. BRAEKMAN W.L., *Scripta Manent I. Tovenaresen branden kerktoeren af te Gent (1602)*, in *Oostvlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 1, p. 42-42.
Op basis van een verhaal in één van de Gentse Memorieboeken (Universiteit Gent, Hs 3773).
765. CARSON P., *Afsnee, een dorp in de twintigste eeuw*, in *Jaarboek van de Heemkring Scheldeveld*, (1995), nr. XXIV, p. 189-223.
Getuigenissen over het dorpsleven, bedrijvigheid, gebouwen, festiviteiten en kunstenaars in Afsnee, voornamelijk in de periode van omstreeks 1900 tot de Tweede Wereldoorlog. Ook de overzijde van de Leie, het z.g. Drieleien dat naderhand bij Drongen werd gevoegd, komt hier aan bod.
766. CASSIMAN P., *Schoonberghe en het kasteel Solvyns*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 131-150. Geïllustreerd.
767. CHRISTIAEN M., *Groot-Gent: De Gentse Deelgemeenten - Deel 1. Wandeling door Drongen-Centrum*, in *G.O.V. Heraut*, 31, (1996), nr. 2, p. 1-22. Geïllustreerd.
768. CORNELIS - DE VOS G., *Een sofisme van marmer. Een vondeling in het Stadsarchief van Gent onder nummer 899 geregistreerd*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 1, p. 42.
769. DE BUCK R., *Gentse memoriedagen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 277-280; nr. 6, p. 350-352; 25, (1996), nr. 1, p. 36-38; nr. 2, p. 89-91; nr. 3, p. 150-151; nr. 4, p. 217-220; nr. 5, p. 275-276.
770. DE DECKER A., *Genealogie De Decker, een familie uit de Denderstreek ca 1660 tot 1996*, Gent, 1996, 76 blz. Met index op familienaam.
771. DE DECKER A., *Genealogie De Vos, een Oostvlaamse familie ca 1760 tot 1996*, s.l., s.d., 42 blz.
772. DELBAERE E., *Sint-Denijs-Westrem in beeld. Deel 7. De Café's*, s.l., 1995, 34 blz. Geïllustreerd.
773. DISCART-AUDENAERDE J., *De stam Audenaerde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 2, p. 74-82.
De bijdrage handelt in hoofdzaak over Maria-Theresia van Audenaerde (+ 1818), negende abdis van het Rijke Gasthuis in Gent en over Egidius Franciscus Audenaerde (1691-1768), kanunnik, vicaris-generaal en 23ste deken van de Sint-Baafskathedraal te Gent. Zie ook: ID., *De stam*

- Audenaerde (vervolg)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 4, p. 187-189, waarin de figuur van Robert van Audenaerde (1663-1743), Gents vrij schilder, etser en graveur, leering van Jan van Cleef en van Frans Mierop.
774. *Gentse vondelingen en verlaten kinderen geplaatst te Heusden (1839-1868)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 6, p. 337-344.
775. GEVAERT G., *Groot-Gent: De Gentse Deelgemeenten - Deel 2. Sint-Denijs-Westrem*, in G.O.V. *Heraut*, 31, (1996), nr. 3, p. 1-16; zie ook: ID., *Het Kasteel Puttenhove te Sint-Denijs-Westrem*, in G.O.V. *Heraut*, 31, (1996), nr. 5, p. 1-20. Geïllustreerd.
776. HUYS P., *De herbergen in Drongen in 1683*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 71-77.
777. HUYS P., *Genealogische documenten bij de Antiquaar ... (Staten van goed van Laureyns Bake, Gent 1674, en van François Le Roi, Houtem, 1761)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 5, p. 225-229.
778. HUYS P., *Van criminele feiten in Drongen (1531-1534)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 85-88.
779. HUYS P., *Verboden vlasroten in de Leie te Baarle (1652)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 21-24.
780. HUYS P., *Vermisten uit Machelen, Vinkt en Zaffelare anno 1781*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 11-12, p. 603-604; ID., *Vermisten uit Assenede, Herentals, Watervliet en Wortegem (1778-1780)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), 9, p. 411-412.
Gebaseerd op noodadvertenties gepubliceerd in de "Gazette van Gend".
781. HUYS P., *Signalementen uit het "Memoriaal Administratief van Oost-Vlaanderen" (1829)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 6, p. 268; *Gelegenheidsvondsten (1777, 1869)*, ibidem, p. 288.
782. LEVIS E. en G. VAN GEERT, *Gentsche woorde en uitdrukkinge. Deel XXV*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 282-284; *Deel XXVI*, nr. 6, p. 347-349; *Deel XXVII*, 25, (1996), nr. 1, p. 39-41; *Deel XXVIII*, 25, (1996), nr. 2, p. 92-95; *Deel XXIX*, nr. 3, p. 152-154; *Deel XXX*, nr. 4, p. 213-217; *Deel XXXI*, nr. 5, p. 272-274.
783. MAES D., *Jan Baptist Lombaert*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 79-83.
Genealogisch overzicht van de familie Lombaert (17de eeuw) die ver-

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

schillende huizen in Gent bezat, onder meer De Coning van Spanje in de Veldstraat. Geïllustreerd.

784. OSSIEUR E., *Het dubbelgraf Van Loo-De Battice op het Campo Santo te Sint-Amandsberg (Gent)*, in *Vlaamse Stam*, 31, (1995), nr. 10, p. 497-504. Geïllustreerd.
785. OSSIEUR E., *Vondeling Sophia Stove (1844-1870)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 259-267. Geïllustreerd, met plattegronden en met kritisch apparaat.
786. POELMAN R., *Doopsels in de Sint-Amanduskapel te Sint-Amandsberg (18de eeuw)*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXI, (1995), p. 105-128.
787. POELMAN R., *Korfbalclub Ganda aan de Hogeweg*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXI, (1995), p. 129-135.
788. R.C., *Een merkwaardig beeld, de "kulder" te Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, 70, (1995), nr. 2-3, p. 214-215.
Dit beeld dat herinnert aan de Gentse wezen staat aan de Godshuizen- en Martelaarslaan te Gent.
789. ROOSE M., *De kranten van Wetteren*, Gent, 1995, 5 dln.
Facsimile uitgave van historische kranten van Wetteren.
790. SCHEPENS E., *Vogelvangst en vinkenwedstrijden te Gent van de 16de tot de 18de eeuw Het gulde van Ste Gillis gheseyt Vinckenaers onderhouden mette slachnette te Gent*, in *Oostvlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 2, p. 85-107; vervolgd in nr. 3, p. 155-171.
791. SCHEPENS E. L., *Enkele gegevens over de nationale militie van 1816 en 1820 m.b.t. de stad Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 4, p. 202-212.
Namenoverzicht op basis van een militiedocument (gekocht op de rommelmarkt) van het arrondissement Dendermonde waaruit de Gentse dienstplichtigen zijn gelicht.
792. SCHEPENS E. L., *Enkele voorvallen behandeld door het leenhof en de gezamenlijke vierschaar van Drongen (1781-1783)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 59-69.
793. SCHEPENS E. L., *Gentse vondelingen en verlaten kinderen geplaatst te Heusden (1839-1868)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 6, p. 337-344. Bevat namenlijsten van geplaatste kinderen met vermelding van de "kweekouders".

794. SMEYERS J., *Mevrouw de Mode in de Vlaemschen Indicateur (1779-1787)*, in *Oostvlaamse Zanten*, 70, (1995), nr. 2-3, p. 178-180.
795. STEEGHERS W., *Gentse buitenpoorters van Lokeren in de 15de eeuw*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 6, p. 285-287; *Gentse poorters uit Oostende (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 7-8, p. 362-364; *Gentse Poorters uit Drongen (1542-1796)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 38; ID., *Gentse buitenpoorters van Desteldonk en Mendonk in de 15de eeuw*, in *Heemkundig Nieuws*, 23, (1995), nr. 4, p. 12-13; ID., *Gentse buitenpoorters van Zeveneken in de 15de eeuw*, in *Heemkundig Nieuws*, 23, (1995), nr. 4, p. 14.
796. STEEGHERS W., *Overleden begijntjes van het Klein Begijnhof Onze-Lieve-Vrouw-ter-Hooie te Gent, afkomstig uit Gent (1673-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 2, p. 96-97; ID., *Overleden begijntjes van het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent, afkomstig uit Gent (1701-1796)*, in *Vlaamse Stam*, (1996), nr. 2, p. 98-102.
797. VAN BOST F., *Gentse Volksprenten 17de-20ste eeuw, (Museum voor Volkskunde)*, Gent, 1996, 31 blz.
Geïllustreerde tentoonstellingscatalogus. Zie ook ID., *Gentse Volksprenten*, in *Oostvlaamse Zanten*, 71, (1996), nr. 3, p. 173-192. Geïllustreerd.
798. VAN DEN ABEELE R., *Vroegste bidprentjes uit het gebied Scheldeveld*, in *Heemkring Scheldeveld*, XXV, (1996), p. 89-107.
Het gebruik van bidprentjes in Vlaanderen kwam op in het begin van de 19de eeuw. De auteur schetst verschillende types aan de hand van vroege voorbeelden, onder meer personen die in Gent, Gentse deelgemeenten of randgemeenten hebben geleefd. De namenlijsten zijn in alfabetische orde. Geïllustreerd.
799. VANDER LINDEN R., *Gedenk-, hulde & vriendenboek, Liber Amicorum. Meer dan honderdvoudig eerbetoon*, in *Oostvlaamse Zanten*, 70, (1995), nr. 2-3, p. 10-152).
Analyse van het fenomeen "gedenkbok", met een eerste aanzet tot het opstellen van een volkskundige bibliografie ervan; bevat een overzicht van 118 huldeboeken. Geïllustreerd.
800. VANDERVEKEN A., *Speuren naar gevelstenen, uitsteek- en uithangborden en herbergnamen in Waas*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 44, (1995), 4, p. 74-80. Geïllustreerd.
801. VANDRIESSCHER., *De families Heyndrickx - Van Exaerde - Van (der) Caenbeke*, in *Vlaamse Stam*, 32, (1996), nr. 7-8, p. 325-331.
Met vermelding van Gents archiefmateriaal.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

802. VANGANSBEKE J., *Basketbal Club Drongen (1960-1995)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1996), p. 45-58.
803. VANHAVERBEKE E., *Een straat uit de duizend... de Beukelaarstraat, voormalige Schildstraat. De geschiedenis van een straat en haar bewoners*, Oostende, 1995, 164 blz.
De auteur behandelt de ontstaansgeschiedenis van de straat maar de hoofdbrok van de aandacht gaat naar de bewoners ervan. Geïllustreerd.
804. VAN TWEMBEKE J., *Herbergen te Zevegem, deel I*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XXIV, (1995), p. 5-68. Geïllustreerd.
805. VAN WERVEKE A., *Hoe Ledeberg vergeten werd bij de verdeling van het land in gemeenten ten jaren 1796*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 2, p. 95-97.
806. VAN WERVEKE A., *Oudheidkundige Kroniek. De witte kaproenen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 285-288.
807. VERBEKE A., *John Flanders. Dat was een tijd!*, Gent, 1996, 279 blz.
Bundel verhalen van Raymond De Kremer (1887-1964) alias John Flanders verzameld, ingeleid en van commentaar voorzien door A. Verbeke. Met korte levensschetsen van Lodewijk Lievevrouw-Coopman, Lodewijk De Vriese, Gustaaf Vigoureux, Mondje Plas, Wantje Dimez en Désiré De Vynck.
808. WINNE L., *Traditie en vernieuwing. Het Kerstgebeuren in Oost-Vlaanderen*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 45, (1996), nr. 4, p. 97-100. Geïllustreerd.

Biografieën

809. BALDEWIJNS J. en D. LIEVOIS, *Agnes vanden Bossche, een zelfbewuste vrouw en een merkwaardige kunstenaar uit het 15de-eeuwse Gent*, (*Oudheidkundige Musea*) Gent, 1996, 96 blz.
Hernieuwde studie over het leven en het werk van de 15de-eeuwse kunstenaar **Agnes vanden Bossche**, met situering in een meer algemene politieke en culturele context van de gebouwen en de evenementen waarvoor zij, voornamelijk als schilder, werkte. De krijgsstandaard in het Bijlokemuseum, die traditioneel aan haar wordt toegeschreven, wordt afzonderlijk belicht. In het licht van de huidige kennis moet de toeschrijving genuanceerd worden. De monografie wordt afgesloten met een werkljst, samengesteld op basis van archiefvermeldingen en met een kritische bibliografie. Geïllustreerd.

810. BOURAHLI O., *Daniël, Joseph, Benoît Mareska*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 2, p. 62-73.
Geneesheer en auteur van wetenschappelijke rapporten over de sociale omstandigheden in Vlaanderen (1803-1858). Met uitgebreid overzicht van het bronnenmateriaal.
811. COLLIN L., *Jean Baptiste Lavaut (1834-1900), Archivaris van het bisdom Gent*, in DE ZUTTER J., L. CHARLES en A. CAPITEYN, *Qui valet ingenio. Libert Amicorum Johan Decavele*, gent. 1996, p. 109-133.
Gedocumenteerde biografie van **Jean Baptiste Lavaut** (1834-1900), algemeen directeur van de zusters van Sint-Vincentius a Paulo in Buggenhout en archivaris van het bisdom Gent. Geïllustreerd.
812. DE BUCK R., *Filips Van Artevelde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 268-273.
813. DE MAEYER J., *Arthur Verhaeghen, 1847-1917. De rode baron*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XXV, (1994), nr. 1-2, p. 262-271.
814. DEMEY A., *Geo Verbanck. Beeldhouwer, (Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Kleine Kultuurgidsen)*, Gent, 1995, 64 blz.
Beschrijving van leven en werk van de Gentse beeldhouwer **Georgius Leopoldus Verbanck** (°1881).
815. de ROBIANO S., *Echec à l'Empereur. Echec au Roi. Maurice de Broglie. Evêque de Gand (1766-1821)*, Ottignies, 1996, 349 blz.
Via de gedetailleerde levensschets van **Maurice de Broglie** (1766-1821), die in 1807 aangesteld werd als bisschop van het bisdom Gent, wordt men geconfronteerd met de opeenvolging van politieke en militaire gebeurtenissen die geheel Europa aanbelangden evenals met de plaats die de katholieke religie daarin werd toebedeeld.
816. DEROLEZ A., *Twee Gentse Hoofdbibliothecarissen: Ferdinand Vander Haeghen en Willem De Vreese*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks verhandelingen, nr. 11)*, Gent, 1995, p. 85-105.
817. DE VOLDER N., P. HUYS, W. JONCKHEERE, I. TORCK en T. VANHEE (red.), *Liber Amicorum Herman Maes, (Kunst- en oudheidkundige Kring van Deinze en van het Land aan Leie en Schelde)*, Deinze, 1996, 359 blz.
818. DUJARDIN F., J.A. *De Bondt: een Gents architect uit het Interbellum*,

in *De Woonstede door de eeuwen heen*, (1996), nr. 111, p. 11-21.

Johannes Albert De Bondt (° Gent 1888 - + Gent 1965). Bouwde o.m. in het Gentse Miljoenenkwartier en was leraar aan en directeur van de Gentse Academie.

819. DUYM S., *Het reisverhaal van Eugeen Wauters*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXI, (1995), p. 30-69.
Korte levensschets van **Eugeen Wauters** (1869-1952) uit Mendonk die als scheutist naar China reisde en wiens brieven naar familie de ruggengraat vormen voor de weergave van een verre reis in 1896. Geïllustreerd.
820. GOETHALS K., *De privé-opdrachten van architect Pieter Van Kerkhove (1847-1889) te Sint-Niklaas*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 98, (1995), p. 327-356.
Pieter Van Kerkhove (1847-1889) uit Lembeke werd op 14-jarige leeftijd in Gent gesignaleerd waar hij vermoedelijk bij een schrijnwerker werkte. Na de oprichting van de Sint-Lucasschool in 1863 volgde hij er lessen in de bouwkunde. Hij was ook werkzaam in de ateliers van August Van Assche en van Jean Béthune, op wiens kosten hij tevens verschillende kunst- en studiereizen kon maken. In september 1880 werd hij aangesteld als provinciaal architect en vestigde zich in Gent. De betrokken bijdrage handelt over privé-opdrachten in Sint-Niklaas, maar maakt ook melding van andere realisaties zoals de bouw van het Crombeenklooster in Gent. In 1887 vestigde hij zich aan de Houtlei. Hij doceerde tevens aan de Sint-Lucasschool. Op 13 maart 1889 overleed hij en werd bijgezet op de begraafplaats van Mariakerke. Geïllustreerd.
821. *Hommage aan Romain Deconinck*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 5, p. 273-277.
822. *In Memoriam*, in *Cultureel Jaarboek Provincie Oost-Vlaanderen*, 1994, p. 167-174.
Korte biografische schets van **Etienne De Cuyper, Honoré Van Steenberge, Léon De Winne, Lode Hoste, Noël Kerckhaert, André Stoop, Luc Wellens** en **Valère De Pauw**.
823. KLUYSKENS P., *Emiel Braun*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 24, (1995), nr. 6, p. 318-325.
Geïllustreerd.
824. KLUYSKENS P. (+), *Filips de Goede*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 4, p. 184-187.
Heruitgave naar aanleiding van de 600ste verjaardag van zijn geboorte op 30 juni 1396.

825. KLUYSKENS P., *Jan-Baptist Minne-Barth*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 5, p. 260-264.
Beknopte biografische schets over **Jan-Baptist Minne-Barth** (1796-1851), voormalig politicus en burgemeester van Gent.
826. KLUYSKENS P. (+), *Margaretha van York*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 3, p. 118-125.
Heruitgave naar aanleiding van de 550ste verjaardag van haar geboorte op 3 mei 1446. Geïllustreerd.
827. LEKENS L., *Campo Santo-herdenking 1995. Bouwmeester Louis Cloquet (1849-1920)*, in *G.O.V. Heraut*, 30, (1995), nr. 5, p. 15-16. Geïllustreerd.
828. LENDERS P., *Portret van prins Georg-Adam van Starhemberg in de Ledenkamer van de Staten van Vlaanderen in het Gentse Stadhuis*, in *G.O.V. Heraut*, 31, (1996), nr. 2, 4 blz.
829. LENDERS P., *Vilain XIII*, Leuven, 1995, 127 blz.
Publicatie met aandacht voor het leven en de carrière van burggraaf **Jean Jacques Philippe Vilain XIII** (Aalst 1712-Wetteren 1777), Vlaams econoom, socioloog en politicus. Eén van de grote "verlichte" vernieuwers van de 18de eeuw. Burgemeester van Aalst en Gent, voorzitter van de Staten van Vlaanderen en van haar bestendige deputatie. Hij overwon met succes de rundveepest en staat bekend als de grondlegger van het Belgisch modern penitentiair regime. Geïllustreerd.
830. LIEBAUT H., *Theodore Welvaert (1837-1900), stadsarchitect te Lokeren*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 98, (1995), p. 183-325.
Theodore Welvaert, zoon van Livinus en van Dorothea Francisca De Pauw, werd op 28 juni 1837 in Gent geboren. Behalve opleiding in het schrijnwerkersatelier van zijn vader, volgde hij ook lessen schrijnwerk, bouwkunde en bijhorende vakken aan de Gentse Academie voor Schone Kunsten. Vooraleer in 1860 als stadsbouwmeester van Lokeren te worden aangesteld, was hij werkzaam als tekenaar bij het ministerie van openbare werken, onder meer onder leiding van ir. G. Wolters. Geïllustreerd.
831. MAES D., *Over Lieven van Pottelsberghe*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 1, p. 31-34.
Biografisch overzicht van deze baljuw en ontvanger van de vorstelijke domeinen in Vlaanderen (begin 16de eeuw).
832. MANESSE M., *Emiel Poetou, 20 jaar later*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 114, 55 blz.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

Biografische schets van de Gentse beeldhouwer **Emiel Poetou** (1885-1975) met een overzicht van zijn kunstwerken.

833. SEEUWSE., *Charles De Visscher (1852)1896): Een beknopte biografie*, in *Jaarboek De Oost-Oudburg*, XXXI, (1995), p. 13-29.
Charles De Visscher (1852-1896) was arts en verbonden aan de Gentse Universiteit. Geïllustreerd.
834. STOCKMAN R., *Kanunnik Petrus Jozef Triest, stichter en organisator*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 25, (1996), nr. 4, p. 170-181.
 Biografisch overzicht van **P.J. Triest** (1760-1836), belangrijk figuur binnen de Gentse armenzorg en de verzorging van geesteszieken in de 19de eeuw. Geïllustreerd.
835. VAN DER LINDEN R., *Levensbeeld M. Daem. Heemkunde, Kunst, Volkskunde*, in *Oostvlaamse Zanten*, 70, (1995), nr. 2-3, p. 89-108.
 Levensbeschrijving van **Marcel Daem** (Wetteren, 1914) gevolgd door een bibliografisch overzicht van zijn werk.
836. VAN ELSLANDER A., *Jozef Vercoullie, lid van de Vlaamse Academie (1919-1937)*, in VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks verhandelingen*, nr. 11), Gent, 1995, p. 263-276.
 In bijlage: *Lijkrede den 5 December 1923 in het sterfhuis van Virginie Loveling Briefwisselend lid der Koninklijke Vlaamse Academie, door prof. J. Vercoullie, Bestuurder der Academie*. Deze bijdrage gaat in op de bezigheden van **Jozef Vercoullie** als lid van de Vlaamse Academie.
837. VANHOUTTE, M., *Jan-Baptist De Smet, XIVde bisschop van Gent en het bisdom tijdens zijn episcopaat (1732-1741)*, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 98, (1995), p. 145-182. Geïllustreerd.
838. VANSCHOENBEEK G., *Emilie Claeys (1855-1943). Feministische heilige, socialistische dissidente of speelbal van de wisselvalligheden van het lot? Een kleine oefening in historische kritiek*, in *Brood & Rozen*, (1996), nr. 3, p. 66-81.
 Genuanceerde kijk op bepaalde feiten in het leven van **Emilie Claeys**, onder meer op haar "afscheid" van de Belgische Werkliedenpartij. Geïllustreerd, met eindnoten.
839. VERHULST A. en L. PAREYN (red.), *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen, (Liberaal Archief, Reeks verhandelingen*, nr. 11), Gent, 1995, 354 blz. Met bijdragen van diverse auteurs.

INDEX

ADAMS A.	682	DE CLERCQ L.	680
AMPE C.	576	DE CLERCQ W.	584
ART J.	567	DE DECKER A.	770-771
BAELDE M.	615	DE HERDT R.	522, 654-658
BAILLIEUL B.	673	DE JONG A.F.M.	562
BALDEWIJNS J.	809	DE KEGEL A.	681-682
BALTHAZAR H.	542	DE KEYZER D.	630
BALTHAU E.	588	DE KRAKER A.	665
BASTIAENS J.	577	DELBAERE E.	772
BAUTERS L.	681-682	DE MAEYER J.	631-632, 669, 813
BAUWENS M.	602, 674	DEMEDTS F.	572
BAVAY G.	543	DE MEULEMEESTER J.	547, 683
BEUWE F.	682	DEMEY A.	681-682, 814
BLOCKMANS W.	589	DE MULDER G.	582
BOCKSTAEL P.	675	DE MUYNCK G.	524
BOMBAY J.	689, 760	DENEWET L.	714
BONCQUET D.	676, 687	DE ROBIANO S.	815
BOONE M.	567, 590-593	DEROLEZ A.	816
BOSSUYT I.	726	DESEYN G.	659-662
BOUCKAERT B.	726-727	DE SMET A.	684
BOURAHLI O.	810	DESMET G.	548
BOURGEOIS J.	576, 578-579, 586	DESPY G.	596
BRAECKMAN E.M.	663	DESMAELE H.	672
BRAEKMAN W.L.	761-764	DE TREMERIE M.	732
BRAL G.J.	679	DEVISSCHER H.	733
BROGET G.	677	DE VOLDER N.	742
BRUINS G.J.	672	DEVRIESE L.	617-619, 676, 686-687
CAILLIAU H.	664	DE VOLDER N.	817
CAPITEYN A.	571, 644, 728, 733	DEVOS M.	567
CARDON B.	749	DEVOS P.	681
CARSON P.	765	DE VROEDE M.	570
CASSIMAN P.	766	DE VROOMEN J.R.	572
CHARLES L.	522, 571, 565, 729	DE WEVER B.	633
CHRISTIAEN M.	767	DE WINNE L.	735
COCK S.	681	DE ZUTTER J.	571, 597
COIGNEAU D.	572	DHANENS E.	733
COLLIN L.	733, 811	D'HOLLANDER J.	734
COPPEJANS-DESMEDT H.	629	D'HONDT B.	634
COPPENS H.	523	DHONDT J.	598
CORNELIS - DE VOS G.	768	DISCART-AUDENAERDE J.	773
CROENEN G.	567	DOPERE F.	689
CROMBE P.	544, 580-581	DUBOIS M.	689
DAENENS L.	730-731	DUJARDIN C.	669
DAMBRUYNE J.	616	DUJARDIN F.	818
DANNEEL M.	594	DUVERGER E.	736
DAUCHY S.	568	DUYM S.	819
DE BAETS A.	569	ERENSTEIN R. L.	572
DE BLOCK J.	679	ERVYNCK A.	549, 759
DE BOE G.	545	EVERAERT G.	550, 685, 690-691
DE BUCK R.	769, 812	EVRRARD A.-K.	692
DECALUWE L.	678	FIERLAFIJN M.	681-682
DECAVELE J.	546, 567, 672, 679	FOCKEHEY L.	576
DECLERCQ G.	595	FOREST L.	562

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1995-1996

FRANCOIS L.	573	MOULAERT J.	638
GAUBLomme D.	733	NACHTERGAELE V.	747
GESQUIERE I.	632	NUYTTENS M.	528
GEVAERT G.	775	OSSIEUR E.	639-640, 784-785
GOETHALS K.	820	OTTE M.	559
GROOTAERS W.	537, 666, 672	PAREYN L.	839
GUBIN E.	635	PAULISSEN G.	689
HAGGH B.	737	PEETERS J.P.	604
HANCKE K.	599	PERSOONS E.	529
HANNES J.	636	PETRI F.	605-606
HEINS A.	693	PIETERAERENS M.	681-682
HEIRBRANT S.	738	PIETERS M.	549
HENDRIX V.	562	PITTMVILS K.	641
HEYMANS F.	637	POELMAN R.	530-531, 642, 786-787
HOFFSUMMER P.	550-551, 694	POULAIN N.	712-713
HOUBRECHTS D.	551	PREVENIER W.	567, 607, 643
HOSTE I.	567	PUISSANT J.	635
HOSTE M.	679	QUAEGHEBEUR P.	669
HUYS P.	739-740, 776-781, 817	RAMAKERS B.	572
HUMMELEN W.	572	R.C.	788
JONCKHEERE W.	817	ROBERTS-JONES F.	748
KAWAHARA A.	601	ROBIJNS L.	681-682
KIECKEPOOST J.-J.	698	ROGGE M.	582
KLUYSKENS P.	823-826	ROOSE M.	789
KOCH A.	602	SAUWEN R.	731
KWANTEN G.	669	SCHEERDER J.	668
LAGROU J.	707	SCHEERLINCK K.	745
LALEMAN M.C.	522, 547-548, 550, 552-558, 685, 691, 699-703	SCHEPENS E.	790
LAMARCQ D.	582	SCHEPENS E.L.	622-623, 791-794
LANCLUS K.	704	SCHOLLIERS P.	540, 644
LANDRIE M.	562	SCHOUPS I.	593
LANGOHR R.	576, 585	SCHREURS E.	726
LAPORTE D.	705	SEEUWS E.	833
LAUREYS D.	667	SEGERS Y.	669
LEFERT J.	757	SEMEY J.	576
LEKENS L.	706-707, 827	SENNESAEEL V.	715
LENDERS P.	573, 828-829	SMEYERS J.	794
LEVIS E.	782	SMEYERS M.	574, 749
LIEBAUT H.	830	STABEL P.	575
LIEVOIS D.	620, 685, 691, 705, 809	STEEGHERS W.	795-796
LUCAS R.	745	STEENHAUT W.	645
LUST J.	644	STOCKMAN R.	834
MADDENS N.	621	STOOPS Georges	717
MAES D.	708-710, 746, 783, 831	STOOPS G.	548, 558, 691, 703, 717
MAES J.	526	SUYS A.	718
MAHAUX J.P.	635	SWINBERGHE P.	548
MANESSE M.	832	THOEN E.	567
MARIJNISSEN R.	733	THOEN H.	583-585
MARYNS D.	619	TORCK I.	817
MATTHYS A.	547	TRIO P.	672
MEGANCK L.	711	TYSSENS J.	646
MEGANCK M.	576	VALCKE J.	731
MEERSSEMAN S.	527	VANACKER D.	560
MERTENS J.	603	VAN ASSCHE K.	750
MORTIER K.	733	VAN BOST F.	797
		VAN CLEVEN J.	719

L. CHARLES, R. DE HERDT, M.C. LALEMAN

VANCOPPENOLLE C.	573	VERRIEST-LEFERT J.	757
VANDAMME G.	751	VERVUST A.	538
VAN DEN ABEELE R.	798	VIAENE P.	539-540
VANDENBORRE H.	705, 720	VLEESCHOUWERS-	
VANDENBOSSCHE D.	752	VAN MELKEBEEK M.	671
VANDENBREEDEN J.	689	WALGRAVE J.	731
VAN DEN KERKHOVE A.	753	WATERSCHOOT W.	628
VANDEPITTE D.	721	WINNE L.	808
VAN DER BORG K.	562	WYLLEMAN L.	725
VAN DER GUCHT K.	624		
VAN DER HAEGHEN G.	581		
VAN DER HERTEN B.	647, 651		
VAN DER LINDEN R.	799, 835		
VAN DER STOCK J.	574		
VANDERVEKEN A.	800		
VAN DE WALLE R.	561, 648		
VAN DE WIELE J.	625		
VAN DOORNE G.	622, 678-679, 722		
VAN DOORSELAER A.	579, 586		
VAN DRIESSCHE R.	801		
VAN DURME L.	582		
VAN EENOO R.	649		
VAN ELSLANDE R.	754-756		
VAN ELSLANDER A.	836		
VANGANSBEKE J.	670, 802		
VAN GEERT G.	782		
VAN HAVERBEKE E.	803		
VANHAUTE E.	650		
VANHEE T.	817		
VANHOUTTE E.	837		
VAN KEYMEULEN J.	567		
VAN MEERTEN M.	651		
VANMOERKERKE J.	527		
VAN NEER W.	759		
VAN PETEGHEM P.	626		
VAN ROMPAEY L.	632		
VANSCHOENBEEK G.	838		
VAN SCHOOR J.	627, 581		
VAN STRYDONCK M.	562		
VANTHILLO C.	723		
VAN TWEMBEKE J.	532, 804		
VAN WERVEKE A.	805-806		
VELLE K.	533		
VERACHTEN L.	672		
VERBEKE A.	807		
VERBRUGGEN C.	577		
VERBRUGGEN P.	534		
VERCAUTEREN F.	608		
VERDOODT F.-J.	652		
VERHAEGHE F.	545		
VERHULST A.	535-536, 609-614, 839		
VERKERKEN D.	537		
VERMEULEN F.	587		
VERMOTE M.	645		
VERRIEST D.	757		
VERRIEST G.	757		

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met XLIX - 1995

(onvolledig in de jaren '50 en '60) prijs per deel: 850 Fr.

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeute* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), 600 Fr.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), 600 Fr.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), 350 fr.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), 600 Fr.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), 600 Fr.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), 900 Fr.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), 600 Fr.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten op Handelingen en Verhandelingen.